

ТОМ

5

1953

АПОВЕСЦІ

ДРАМАТИЧНІЯ
АБРАЗКИ

МАКСІМ ГАРЭЦКІ

ЗБОР ТВОРАЎ У ЧАТЫРОХ ТАМАХ

Рэдакцыйная калегія:

А. М. АДАМОВІЧ, С. А. АНДРАЮК, Д. Я. БУГАЁУ,
Г. М. ГАРЭЦКАЯ, Г. І. ГАРЭЦКІ, В. А. КАВАЛЕНКА,
М. І. МУШЫНСКІ, І. Я. НАВУМЕНКА, Б. І. САЧАНКА

Рэдактар тома

М. І. МУШЫНСКІ

Падрыхтоўка тэкстаў і каментарыі

Т. С. ГОЛУБ, М. П. КЕНЬКІ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1985

Бел 2

Г 21

Гарэцкі М.

Г 21 Збор твораў. У 4-х т. Т. 2. Аповесці. Драматычныя абразкі.— Мн.: Маст. літ., 1985.— 416 с., 4 л. іл.

У пер.: 2 р. 90 к.

Другі том складаюць аповесці «У чым яго крыўда?», «Меланхолія», «Ціхая плынь» і драматычныя абразкі.

Г $\frac{4702120200-038}{M 302(05) - 85}$ падпісанае

ББК 84Бел 7
Бел 2

© Афармленне. Каментарыі. Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1985.

Гэта была першая ўспомінальная згадка?

— А дзе тое мора?

— Краскамі зацвіло...

(З дзяцінай песні)

Гэта дзедкася тады, калі яму, Лявону, Рыгораваму сыну, на прозвішча Задума, ішоў дзаццаты год, і ён быў ужо ў амерыканскім класе сельскагаспадарчай школы. І гэтым ра-
бам, як кожны год, прыехаў ён на каляды дамоў і бавіў
свайго гулявы час у роднай вёсцы Цёмналесце.

Цёмналесце — невялічкае, усяго там хат з дваццатак,
і думка, можа, скарэй, глухае. Гісторыя чалавечага раз-
віцця насаджала яго сярод валяніх лясоў і прысунула да
аго першы знак цывілізацыі — царкву, у канцы васьмнац-
цатага веку, вёрст за дзесяць (як кажуць, але, мусіць, з
добрага гакан). Другі знак цывілізацыі — валасную канцы-
лярню, у пачатку дзевятнацатага веку, адчыніла яна ў мя-
сцінку вёрст за пятнаццаць. Там жа, дзе канцылярня, у
пачатку Целяпенічак, ёсць царкв і пошта, але калі яна
тут доўга абсталявалася, скарэй цяжка і нават немагчы-
ма, бо адчынялася і зачынялася, пераводзілася ў іншыя
месцы і ішоў парачкасацца назад — шмат разоў. Нарэшце,
свайго ўжо відэльчанага знака цывілізацыі — чыгунка — пра-
клятае аднаўлялася зноў і зноў, на пачатку нашчага веку,
у дэкадэ і пераходзіла ў ішоў.

У пачатку ў ішоў адзначыць і манаспольку, бо адна
у вёсцы была свайго сінгаўльда побач з царквою, а дру-
гае было на вёсцы на вёсцы ў вёсцы канцылярнай — ці,
калі памятаць, на вёсцы на вёсцы, а на дэкадэнай законамі
свайго ў ішоў адначыць ішоў дэкадэ, і колькі хоця, і ў
свайго ў ішоў адначыць ішоў дэкадэ, і пералічэнне знакаў
свайго ў ішоў адначыць ішоў дэкадэ, з мэтай па-
раўнаважыць ішоў адначыць ішоў дэкадэ ад культурных ася-
ваў ішоў адначыць ішоў дэкадэ, дзе мог бы ён
свайго ў ішоў адначыць ішоў дэкадэ з большай разнастайнасцю
свайго ў ішоў адначыць ішоў дэкадэ, зусім
свайго ў ішоў адначыць ішоў дэкадэ ён купляць яе ў тых ма-

Праўда, і ў справах веры быў Лявон Задума дзіцяцем свайго часу, — часу між дзвюх эпох, калі багі старых бацькоў трацяць свой аўтарытэт ці, проста кажучы, — павагу, уважчу нават малых дзяцей. Але з тае пары, як пазачыніліся нашы старасвецкія карчомкі, пайлепей у царкве можна цёмналесцу ўбачыцца з людзьмі, хоць ад большага да большага свята. Тут усе — свае родныя людзі, і зусім мала паноў у чорным, — дзеля таго няма ніякай гэткай прыкрасці. Тут высокія, быццам у паноў, сцены і стаўпы, залатыя, толькі на пазову «царскія», дзверы, вялікія на сценах абразы, — адным словам, не так, як у сваёй, цесенькай і чорнай хаце, а разам з тым усё тут як бы сваё — супольнае, чамусьці як бы пераважна мужыцкае, хоць паня і давала лесу на рамонт. Тут няма спрыкленай штодзённай неахайнасці, заместа смораду — прыемна пахне ладанам, воскам і фарбаю, а царкоўная адправа гаворыць цёмналесцу, як і другому такому ж парафіяніну, што ён звязаны аднакаваю дзейнасцю з усім шырокім светам. Толькі клопату, што ў адправах гэтых невядома, што і на што, — было б куды ўцячы ад будняў, было б куды пайсці на людзі. А ўлетку ж тут можна і сесці на цвінтары пад лішкамі пакурыць, пазюзюкаць, пачуць павіны і пажаліцца, калі ё, — няхай яго не будзе! — гора... Узімку ж можна ўбіцца ў калавурку, што пры царкве, і разам з усімі людцамі пускаць з піпкі дым.

Для мужыкоў на тыя пагуляшкі службыць свята. Але хлапцу вучонаму можна і ёсць куды пайсці з глухога Цёмналесся — хоць бы і не ў свята. Дзе ёсць царква, там ёсць і поп; у воласці ж ёсць пісар і памочнік; на пошце — паштавы начальнік; а для вучоных — «неперавучоных», ці тое не чытаўшых «Хітрае механікі» і з паліцыяй не гордых, тут ёсць і паліцэйскі ўраднік, быўшы фельдфебель гвардыі, чалавек адукаваны, які быў бы нават дужа задаволены ад знаёмасці з другім адукаваным чалавекам, а злашча жыўшы ў той глушы.

На жаль ці не на жаль, але Лявону было да іх не толькі падалёка, асабліва пры худаватай пары бацькавых коней, а і не любіў жа ён «усіх гэтых чарцей», як толькі можа не любіць усякага начальства наш мужык. Праўду кажуць, што прырода і навуку адалявае!

Далёка да мястэчка, дык далёка і да яўрэяў — гэтай самай лічнай і больш дэмакратычнай, чым пань-хрысціяне, інтэлігенцыі нашага краю, толькі што лішне адгароджанай ад мужыка сваім сацыяльным станам і яшчэ бо-

гэтыя больш прыгожы на музейны погляд, бо маюць часам гадоў на дваццаць, а можа, і болей (наогул цяжка сказаць дакладна, колькі яны маюць гадоў); але як нешта з еўрапейскае матэрыяльнае культуры, а злашча ў прыгожае шляхцяначкі, маглі б яны, разам з не зусім мужыцкімі азнакамі і разумовае культуры ў шляхецкім жыцці, пацягнуць к сабе вучонага Задуму, ну хоць бы (надумаем, як ён), ну хоць бы для цікаўнасці. Аднак і шляхта, якую нават прыемна было яму дагнаць па дарозе да царквы і ўспомніць, гледзячы на тыя ўборы, усё, што дадзена было яму ў расійскай школе з гісторыі культуры ў яго родным краі, нават і яна грэбуе чорнай мужыцкай косткаю і прымае ў сваю кампанію вучонага мужыцкага хлапца толькі за яго вучонасць, паказаную навочна звычкаю на шапцы і бліскучымі, у два рады, гузікамі на форменнай тужурцы, бо за той яго вучонасцю ідзе і панскасць. «Дык цяўжо ж хадзіць да іх,— думаў Лявон Задума,— дзеля тых іх каўпяроў, пальчатак і старавечных парасонаў?»

II

А хто там ідзе, а хто там ідзе
У агромністай такой грамадзе?
Янка Купала

Лявон нікуды не хадзіў і цэлы дзень, скрозь цэлыя каляды, сядзеў у хаце.

А каб не выпусціць на волю злосці і не пасварыцца з хатнімі, абпізіўшы тым свой вучоны гонар,— ён цэлы час глядзеў у кніжкі. Такое там было і чытанне: больш таго зласлівага, але ж бесплоднага думання і паракання, бо ўсё паўкола не так, як яму хочацца.

Але чакайце, не кажыце пакуль што: «Эх, Лявон, Лявон Задума! Махнеш ты, мусіць, на ўсё рукою, кінеш роднае балота і з'едзеш у чужы вясёлы край... Не ты ў нас гэткі першы, не ты ў нас гэткі і апошні». Не кажыце, бо трапілі ж яму да рук «Песні жалбы» — Якуба Коласа і «Жалейка» — Янкі Купалы, а гэтыя-то кнігі многіх той парою зусім збілі з даўнага тору, а некаторых, прынамсі, звялі з яго на ўбочныя дарожкі і працягнулі іхнае блуканне на тых убочынах на значна большы час, як тое магло быць у перадгэтую эпоху.

Дык пакуль што Лявон, як пэўны адраджэнец, ані мысліў нават пра тыя ўцёкі, толькі запёрся на ўсе каляды ў бацькавай хаце.

Хіба ж увечары, і то не ўсякі дзень, уздзеўшы не чорнае сваё паліто з жоўтымі гузікамі і зямёным кантам, а напрамуўшы буркі (і цяплейшы) бацькаў кажух ды ўзяўшы ў рукі качарэжку (бывае, на ўсякага сабаку), вылязаў ён гэткі на вуліцу. У такім убранні лепей яму хадзіць у Цёмналесці познаю парою, бо ніхто не ўбачыць яго вучонасці (а на яго вучнёўскае паліто сабакі надта брэшуць).

І тут жа, ля свае хаты, стаяў нямала часу і паглядаў ува ўсе сумныя бакі. Глядзеў — і, пэўна, думаў: куды ж бы гэта пацягнуцца?

Хоць і слабы загад з раздуманай галованькі, усё ж, нарэнце, зрушаў нагу і плёўся ён абы-куды: хоць да канца хат.

Калі ж не бачыў ён на вуліцы ні чалавека, ні сабакі, калі не чуў падзе нічога, а тут падобная ціша — не дзіва, — дык пускаў адну нагу і другую пераступаць самохаць далей за край хат. І яны пераступалі, як той мужыцкі конь з калёсамі, на якіх ехаў-ехаў чалавек ды і задрамаў ад невясёласці або заспуў ад лішняй кварты, пусціўшы коніка па яго добрай волі.

Тым часам свежанькія, беленькія сняговыя завеі, на няўезджанай за хатамі дарозе, спынялі абутую ў не дужа лёгкі казённы бот нагу (вучыўся ён на скарбовы кошт, бо бацька толькі спачатку троху пасабляў). І вучань, можа б, зараз і прыстаў бы, каб вось ужо зімовая пустэльнасць засыпаная снегам поля не пацягнула яго змораных і кніжным друкам, і сядзеннем цэлы дзень у хаце воч яшчэ троху наперад, пад недалёчкі змёрзлы лес. І рух, паўздзіў самое волі, не спыняўся.

Пустэльна, як заўсёды, цягнулася па-свойму гэтым вячэрнім часам ягоніх пагулянак: цягнулася яму ў вочы ціха і без дум. Яна не ведала, бо не чытала ў кнігах, што ёсць шырэйшы свет з вышэйшаю культураю. Яна быццам і ведаць не хацела іншарэсці жыцця і клонатаў далёкае адгэтуль цывілізацыі, зусім чужой і непатрэбнай дзеля пустэльнага снагою. Пустэльна маўчала цяжка, сцюдзёна і бесшумна. Ён ўставаў так, каб і атручаны чужынаі сын не забыўся тут, на родненькіх улоннях, на ўсё тое, што ўдзень казалі яму кнігі, а нават і на тое, што час да часу даводзіла яму так пільна мецярыліва чаканая і так марудная ў сваім жыцці і яшчэ больш у сваім наштовым падзе жыццём газета адроджанцаў «Наша піва».

Дзеўчына ўставаў патрому аж да лесу, ён разглядаўся, што тут нешта буда прасцяг куды.

Каб не паддацца, паведамай як мае быць самому, супраціўнасці прастору ці то, можа, каб не вярнуцца ніякава дамоў, а задаволіць першым яўным чынам сваё жаданне перавярнуць на свой капыл усё жыццё гэтай пустэльні, — хлапец схадзіў, па два разы ступіць, з дарогі.

Тут, падкомкаўшы аднак жа пад сябе дзеля цяпла кажух, садзіўся ён, як добрая квакуха, толькі не ў рэшата, а на пухова-снежнае сцюдзёнае гняздо. Паклаўшы побач кій, а рукі сашчапіўшы ў касматых рукавах, узводзіў вочы на бедны месяц, славiты пудным туманом.

Галава яго была цяпер тым целяпнёвым мужыцкім пірагом, які так шчодро накрапаны сваім хатнім добрым мясам ды пераперчаны да вомігу новым, дагэтуль не ўжываным гатункам перцу.

Месяцу ж было ўсё роўна: ці там хоча завыць сабака, з высокім апетытам і нізка падтуленым ад голаду хвастом, ці там хоча пяць свой хвальны гімн пустэльнай адзіноце вучоны хлопец, з сваім высока ўзнятым ідэалам над нізка апушчаным жыццём.

— А-а, калі ж табе ўсё роўна, дык вось і мне ўсё роўна, — распінаўся ў сваіх думках вучаць.

— А-ву-у! А-ву-у! — дзеля смеху стараўся ён удаць сабачае выццё як можна лепей.

— А ву-у-у! А ву-у-у! — чуў ён сам сваё, а быццам нечае чужое, вельмі слабенькае супроць сабачага, выццё. І ізноў са смехам, — праўда, не вялікім смехам, — думаў: як бы рагаталі цяпер, убачыўшы яго, тыя людзі, што лічаць яго за такога заўсягды паважнага маладога чалавека.

А месяц, які свяціў цяпер і там, над той вышэйшаю культураю, хаваўся гэтым часам яшчэ глыбей у свой туман.

Каб болей не сядзець на холадзе няведама чаго, Лявон браў кій, усхопліваўся раптам па ўсе ногі і бег, не глядзячы, угрунь, як той ліхі казак на ворага ў атаку, з выстаўленым, як ражон, кіём, заместа пікі, і распусціўшы кажуховыя полы па волі ветру. Бег і пяў на ўсю сілу:

А хто там ідзе, а хто там ідзе
У агромністай такой грамадзе?!
— Беларусы!!!

Слова «беларусы» крычаў ён што ёсць духу, дзіка, праразліва, быццам склікаючы другіх падобных неўрастэнікаў на страшэнны гвалт.

І бег так, каларуючы, аж пакуль не выбіваўся з духу. Тады ўжо прыставаў, збляўныся, што можна прагудзіцца, бо аж да поту ўвагрэўся і ляціць з разяўленаю глоткаю.

І іншоў паціху, з весялейшым сэрцам, але з маленькім сорамам. Як трэшку вінаваты, без злосці пазіраў на хаты, а там гарэла цікае сялянскае святло і гулялі святам людзі.

Не гарыць, а цьмес...

Народн[ая] прымаўка

І так быў не першы і не апошні звычайны калядны вечар даўнага рэжыму, калі ўдзель можна працаваць, а як сцямнее — грэх, дзеля чаго бабы не прадуць, мужчыны не плятуць лапцей, а хлопцы і дзеўкі збіраюцца на вечарушкі.

Бацька ляжаў наўзнак на печы, паклаўшы ў голавы старэнькі арнячок. Матка сядзела ля яго на запечку, падпёршы схіленую набак ад маўклівасці і зробленае за век працы галаву праваю рукою, а локаць паставіўшы на далонь левае рукі, — адным словам, так, як сядзяць усе старэйшыя ці збедаваныя славянскія, а ў нашым краі нават і лўрэцкія, жанчыны.

Лявон, вядома, сядзеў на зэдліку пры сталае, узняўшы галаву троку вышэй, пад цямнявую малую лямпу (бо дарагоўля на карасі), — і чытаў. Вочы бегалі па кнізе, а думкі ішлі сваім шляхам.

У хаце ж былі толькі яны ўтраіх: бацькі і ён, бо ўсе маўтэнілі мамадзейныя набеглі гуляць.

Бацька думаў сваё, Лявон сваё, а матка думала аб сьне: як бы гэта яго развесяліць?

Калі ён, няўпрыцям сабе, цяжкалька ўздыхнуў, яна прамовіла, асмельіўшыся перабіць яго чытанне:

— Снішотакі..

— Ну, што? — з німаю нескрытай злосцю ў голасе перапытаў ён.

— Што ты там чытаеш сядзець далюткі дзень у хаце! — яна перамавіла рукі і прыкінулася прасцей да цёнлай печы. — Прайдзіся адна на вечарушкі, пагуляй з людзьмі...

— Што я там змаўду? — адказаў сыночак, мімаволі перамавіўшыся, адной індэк.

— Ну, што: вядома, што... усе гуляюць.

— Ну, што: вядома, што... — гэтак сказаў Лявон, а тое, што ён думаў, сказаў у душы, тое толькі падумаў.

«Знайду тупагаловых дзэвак, — падумаў ён, — буяншчыкаў-хланцоў, [...] брыдкую лаяніну, гульню на грошы ў карты, гідкае скалазубства, насміханне над маімі думкамі аб лепшым, зусім не гэтакім жыцці».

— Усе гуляюць, а ты сядзіш адзіп у хаце, — сказала матка.

— Я не адзіп, а з вамі...

— Што — што з намі? Ты з намі пічога не гамоніш.

— Пытайцеся ў мяне, калі што хочаце пытацца...

Матка памаўчала, падумала, а падумаўшы, сказала:

— І дзеўкі ўжо дзівіліся, чаму гуляць не ходзіш. Што гэта, кажуць, з вашым Лявонам? Быццам людзей баіцца ці ўжо сароміцца нашых простых гульняў.

— Ат, мама! Гаворыш...

Тады і бацька павярнуўся.

— Што ты, старая, прычাপілася к яму з сваімі дзеўкамі? Што яму, вучонаму, тыя твае дзеўкі? К настаўніцам няхай бы з'ездзіў, усё ж яны вучоныя — і ведаюць, што як пашто...

— Ага, паеду к настаўніцам! Як слова я ў іх што лепшае знайду? — так сказаў, а тое, што хацелася дадаць яшчэ, тое толькі падумаў. «Настаўніцы з паповічамі круцяцца, — падумаў ён, — звяжыся я, скажуць цёмналесцы: наўчыўся на сабачы брэх, запанеў, да мужыкоў — пі блізка, а да папоў стаў ліпнуць». Падумаўшы, не ўцерпеў і дадаў уголас:

— Усе скажуць на мяне: запанеў! Ведаю ўжо я...

— Што ты ведаеш? Ніхто йшчэ гэтак не казаў па цябе і не скажа, калі і пагуляеш з настаўніцамі, — ужо стараўся бацька сціхамірыць узлавапага без бачнае прычыны сына.

— Прайдзіся ты, сыночак, хаця да дзядзькавых, — бярэцца ізноў матка, — прачытаў бы ты што дзядзіне: яна ж, бывала, дужа любіла цябе слухаць, як ты чытаў ёй змалку.

— Ага, пайду! А там ужо сядзіць гэты свяценькі Халімон, пачне прасіць (Лявон з'ядліва ўдаў старога Халімона): «Прачытайце, Рыгоровіч, што-небудзь бажэсцвеннае...»

— Ну дык што, калі напросіць? — дзівуецца на яго нездаволенне матка. — І дзядзіна напросіць, каб прачытаў ёй што-небудзь слёзна-жаласнае. Хто што любіць, той таго і просіць. Ну дык што?

— Пічога!

Доўга ўсе маўчаць. Бацькі чакаюць, ці не скажа сын

чаго яшчэ. А сын гаворыць толькі ў сваіх думках: «Мінуўся час, калі я быў усякаму Халімону дурным чытакам».

Але змякчыўшыся і перайшоўшы з злосці на накуту, якая горні яшчэ з'ядала яму сэрца, ён разважае ў думках: «Праўда, чаму я стаў такі крывы?» І каб хоць тронкі абязвініцца, не столькі перад бацькамі, колькі перад самім сабою, і тым зменшыць прыкрую накуту, ён парэшыце парушае пуднае маўчанне:

— Не хацелі мяне малога нікуды пускаць, вось я і адзвычайся.

Тады крыўдзіцца бацька. Ён нават узнімае галаву.

— Хто цябе не пускаў? Як пачаў вучыцца, калі хацеў — гуляў...

— Не хачу я з вамі спрачацца. Вось падушку ўзялі б сабе пад галаву.

— Я падам! — падлівае ласкі матка.

— На печ падушку?! Хм!.. — чмыхае бацька. — Каб яна тут упылілася, ці што?

Ён папраўляе пад галавою свой армячок і кажа сыну з наўмыснай бесклапотнасцю:

— Э, што там куды хадзіць і ездзіць! Як сабе ведаеш. Во, дзякуй табе, што сядзіш з намі старымі. Прачытай-ка ты хоць нам... Што ты там такое чытаеш?

— Гэта вам будзе нецікава слухаць.

— Чаму нецікава? Што там такое? — не маўчыць бацька.

— Ну, песні розныя, наскія, запісаныя ад народу вучонымі людзьмі.

— Дык нашто гэта яны запісвалі? — дзівіцца матка і просіць: — Прачытай-ка ж нам іх, Лявонічка!

Лявон ведае, што просяць яны так сабе, абы паладзіць з ім нейкую духоваю сувязь і разagnaць яго невясёлыя думкі. І ён чытае, пудна і нецікаўна, пару-другую жніўных песень. Бацька спачатку слухае, ды зараз галава яго сцінзецца на армячку ў дрымотным супакоі. Матка ж баіцца і руку перамяніць, а калі чытаннік азірнуўся, яна сумысля падпірэецца другою рукою, каб паказаць, што не заснула, слухае! І з далікатнасці, як думае Лявон, яна гаворыць:

— А сыпчак мой! Гэта ж і ў нас іх няюць. Глядзі, га! Вось жа нехта не паленаваўся, аддрукаваў у кніжцы. Схадзі, Лявонічка, прачытай іх дзядзіне. І я пайду з табою, калі адзіг не хочаш, — хапаючыся, дадае яна.

— Не пайду.

— Чаму? Сходзім.

— Сяння ўжо позна...

— Ну во: не пайду і не пайду. Сядзіш цалюткі дзень у хаце.

Сказаўшы так, матка ўжо безуважна маўчыць. І бацька даўно маўчыць, бо спіць.

Лявон моўчкі лістае кнігу — і гастрэй пакутуе, калі таксама безуважна шумяць лісты паперы.

— А можа, і праўда — схадзіць? — раптам аклікае ён матку.

— Як сабе хочаш, сыноч,— ухільна кажа яна, змораная дрымотаю.

— Не, сяння ўжо позна,— ізноў раздумаўся ён сам. ...Цёмнавата, сцюдзенавата і ціха ў хаце.

— Зараз, мусіць, будуць расходзіцца з вечарушак,— кажа сонная матка, яшчэ раз перамяняючы руку, а не кладучыся, каб не разаспацца.

IV

Ад зямлі адарваўся і неба не дастаў...

Народная прыказка

У Цёмналессі дзве лазні: адна старая — усіхная, а другую, новую, паставіў сабе гаспадар, які робіць сані, каткі, гне дугі, і свая лазня патрэбна яму скрозь усю зіму сушыць дрэва. Мыюцца цёмналесцы зазвычай у сваёй старой супольнай лазні.

Хто не толькі ніколі не мыўся ў старой цёмналескай лазні, але нават ні разу нічога такога і не бачыў, хто наогул думае, што ў Цёмналессі — гэта яму і як у Вільні або ў Мінску: калі заманулася, тады і пайшоў у лазню,— дык той, пэўна ж, не зразумее, чаму Лявон цэлы дзень не мог надумацца — пайсці яму ў лазню ці не пайсці?

Было гэта ўжо ў самым канцы калядных святак, калі дзядзька яго, Якуб, дамяў сваю пяньку і выпаліў лазню так, што ўсе, хто толькі быў там на дамінках ці так хадзіў у лазню, мімаходам даведацца, ці ўжо гатова, усе казалі: «Ну, братцы, сяння-ткі лазня з духам!»

Увечары бацька, падаваўшы нанач скату і напайшы коні, прыйшоў у хату, дастаў з-пад лаўкі свае карэлыя апорачкі ад старых ботаў і сеў на калодачцы, каля полу, разуваць лапці.

— Ну, я ўправіўся,— сказаў ён.— А дзе ж гэта Лаўрынька? — трэба ж па вышкі па вешкі ўзлезці... А Лявон чаго гэта сядзіць? Ай ты не пойдзеш сяння ў лазню? —

сшытаўся ён у сына.— Ідзі, лазня з духам, дзядзька дроў не налікадаваў.

Лявон устаў з лаўкі, наклаў на паліцу кніжку, печага садумаўся, трохі панаўчаўшы, адказаў:

— Я і сам не ведаю: ісці мне ў гэтую лазню ці то ўжо не пачынаць. Паеду ж, дык памылюся ў горадзе. Але не надзіла б і сяння схадзіць: цела пачынае свярбець.

— Што ты гэта, Лявонічка,— умяшалася матка,— чаму ж табе не схадзіць у сваю лазню, пакуліцька там той горад? Праўда што, гразнява троху яна, вады цёнлае няма, але ж у канаўцы на канаве ё сцюдзёная вада і не дужа мутная, ды ўсё ж ткі папарышыся, костачкі пагрэеш свае, і на душы табе палягчэець... Ідзі, сыноч, ідзі!

Стары цёмналесец, ласун парыцца, прагнуўся на момант у свярбячым Лявонавым целе і пасобіў хлопцу вынесці пастанову на карысць цёмналескае лазні.

Бацька тым часам напрануў старэнькую дублёнку, уздзеў на голыя ногі апорачкі — і мусіў пастаяць, пакуль Лявон вымаў з кішэні ключык, ножык, партманецік і ўсякую дробязь, каб не згубіць у лазні.

— Барэджэй! — крыкнуў яму Лаўрынька, паспеўшы злазіць на венік і стаўшы з гэтым венікам у руках, як салдат на варце, і босы, не глядзячы на жаночыя матчыны ўпросы, каб не бег у лазню на сьнезе галаногі.

— Паспееш з козамі на торг,— жартаўліва адказаў яму Лявон, уздымаючы старыя валенкі, пададзеныя маткаю, каб ён, адзвычайна ад цёмналескай прастасці, не прастудзіўся ў лазні з сваімі маруднымі на ўздзяванне ботамі.

— Паслухаў ён во мамы ды абуўся, цёмналескі дзікун,— лібі ізноў жартам, але з асадкам цывілізованай горычы дадаў Лявон.

— Лазня блізухтанька, буду я абувацца! Што я — пан? — накрэўдзіўся за сваю ўдачу Лаўрынька, бо вядома, што кожны цёмналесец такога веку ходзіць у лазню, калі не ў сапраўдныя мордор'і, капешне босы.

— Мамі не перасей, я не пайду ў лазню,— цвёрда сказаў Лявон і надыў яму свае боты: — Абувайся!

Зедзі Лаўрынька, а слязьмі на вочак, мусіў улезці ў ід, бо думка мусіў сьціта, хоць ужо і заўважаў у ім перавагу перапатрэбнага прыхамаці.

У гэты момант Лявон адкаміў свой кішэні гадзіннік, адзят і паглядзеў на гадзіннік, каб не занэцкаць у лазні свайго пальта,— і пайшоў у лазню.

Лазня была за гоні ад хат, каля заплыўшае канава, што была некалі, накуль яшчэ наны лясоў не прадавалі, даволі добраі рэчкаю. Чорная ўся прост на вугалле, — бо нямат разоў на сваім вяку гарэла, але заўсёды шчасціла ўратаваць яе ад агнёвай павалы, — лінула сабе тая лазня на ўзгорачку. І накуль Лявон узглабаўся на гэты ўзгорачак, наваліўся, бедны, два разы і абскробаў правую руку аб мёрзлы снег. Лаўрынька павесялеў, чуючы цяпер у сваім спрыце перавагу, падбег к яму, крыкнуў:

— О, які ўжо пан стаў — не ўзойдзеш! — падняў яму ўронены кавалак мыла, якое таксама прыкра сведчыла яму аб тым братавым панстве, бо ніхто не мыецца тут з мылам, — і шыбка, па-сабаччу, пакаціў за ўсіх наперад к лазні, хоць праклятыя боты звязалі яму ўсе ногі. Там кумільгам упаў ён у прымыльнік і прывітаў сабраных так, як тое водзіцца ўва ўсіх добрых людзей.

— Пара-лазня, лёгкі дух!

— А, Лаўрынька! А бацька ідзець? — спытаўся дзядзька.

— А вун жа ён! Сяння і Лявон ідзець! — пахваліўся Лаўрынька і зараз завінуўся распрапацца і скідаць перш пагавіцы, чым кашулю, бо калі зрабіць наадварот, хлопцы абліюць вадою, — такі спрадвеку звычай у Цёмналессі.

Бацька спачатку пайшоў к канаўцы, неглыбокай гразнай лужынцы ў канаве, зачэрпнуў асцярожна беражком, каб зусім не скаламуціць, поўнае вядро мутнае з лёдам вады, утапіў у яго венік, каб размяк, бо тады ляпей яго спарыць, і, схіліўшыся над тым вядром і венікам, паважна, як стары, пайшоў следам за Лявонам у прымыльнік.

А ўжо Лявон убачыў у цямноце, што там — хто распрапаецца, хто спачывае на мяліцы, папарыўшыся досыць, — адным словам, варушацца, і людзей многа. Каб паказаць, што ён тут свой і роўны чалавек, — хоць не зусім то добра, што бацька, а не ён нясе вядро з вадою, — Лявон, па колькі можна весялей, сказаў, як вымагала цёмна-леская людкасаць чалавека:

— Пара-лазня, лёгкі дух... Добры вечар! — і азірнуўся, дзе б яму прыхінуцца.

— Міласці просім, міласці просім, Рыгоровіч, — адказаў яму за ўсіх Мікіта сваім заўсёды жартаўліва-ласкавым голасам.

— Канеск на восем, — не ўцерпеў, каб не пажартаваць з такіх цырымоній, Лаўрынька і кінуўся ў лазню, ужо гатовы, голелькі.

— Садзецся, Лявонька: во тут можна добра прыхі-
нуцца, — як можна далікатней запрашаў вучонага пля-
менніка дзядзька, здаволены, што і няньку дамяў, і духам
дагадзіў усім, і Лявон памыецца перад выездам у школу.

І ізноў варушыліся сабе голыя, барадатыя мужы ў цям-
ноце ў прымыльніку, бо святла там не палілі — быццам
дзеля таго, каб не спаліць лазні, а сапраўды дзеля таго,
што кожны хацеў, каб гарэла чыя-небудзь лучына, а толь-
кі не яго. Так і варушыліся, хто як мог, упоцёмку.

Прымыльнік быў плятнёвы, і скрозь пляцень дзьмуў
сцюдзёны зімовы вецер. Пад пагамі калолася мялле. Ка-
ля сценак ляжалі, раскірэчыўшы погі, самадзельныя мя-
ліцы. З лазні ў прымыльнік, то і глядзі, выскаквалі чырво-
ныя, распараныя і здаволеныя парцы. Адтуль нёсся гул...

Лявону было неспрытульна. «Ліха іх ведаець, як яны
тут мыюцца, — думаў ён, шукаючы лепшага куточку,
дзе б схавалі сваю вопратку і валенкі, скручаныя ў мат-
чыш кажух адным комам. — Але чаго ж гэта я злююся?
Ці ж я сам не цёмналісец, ці ж я сам не кунаўся змалку
ў гэтай гразі?»

І ўбіўся-ткі скрозь нізенькія дзверы ў лазню. Як увай-
шоў, вачам стала горка ад дыму, а пагам было ёдка стаяць
на гразнай сцюдзёнай зямлі. Галава, як сляпіца, удары-
лася аб шост, не разгледзеўшы яго ў парнай цямноце. Го-
рача было наверсе, як у пекле. А пайгорш тое, што нямож-
на было нічога разгледзець.

— Жчых-жчых, жчых-жчых!.. — працавалі вепікі. — Ого-
го-го-го! — рагатаў пехта, лезучы на палок. — Паддай, пад-
дай... Яшчэ горстачку... Ліні паўкружачкі на печ... — Бра-
точкі, адкалейце поўчаўхірачкі, дайце духу!.. — Духу ма-
ла! Духу няма! Гэй, духу! — аж стагнала поўная лазня.

Павярнуцца хацеў Лявон, — няма як... Унізе ў гразі —
блазnota. Іншы плакаў ад дыму ці яшчэ ад чаго, цёр вочы
і плёскаў сцюдзёнаю гразнаю вадою, але і тую яму пехта
другі забараняў браць, адкідаў яго руку і казаў: «Не трас-
цу трэсці — сам прынясеш»... Іншы сядзеў непарушна,
ушчаміўшы галву між сагнутага, вынутага сумтыжка-
мі калення. Той шчэпаўся, той штурхаўся, той жартаваў:
мацаў суседа абшэцкавамо мокраю рукою па ваччу, а калі
той круціўся, сціскаў на ўсю сілу яго нос у сваіх кінцах
і ласкава пытаўся: «Ну ці бачыў, братка, Маскву?»

— А та-а-тачка! А-а-я-яй! А до-о-ос, дос, дос! — вера-
неваў вяды хлопчык, як яго толькі мага, на ўсе жылухны.
А дзядзька ўзяў яго леваю рукою за тоненькую

шыйку, з пэўнасцю, што нічога яму не зробіцца, а пакуль малы, то і крычыць, і праваю рукою, гарачым, як полымя, венікам абняў яго з усіх бакоў, хлястаў, шугаў, гладзіў і прымаўляў: «Дай спінку, дай жываток, дай жа ножачкі мае дробныя... Ну йшчэ трошку, ну-ну-ну, дурненькі, не плач жа... дос-дос-дос, не бойся... А то я цябе камлём пагладжу, ведаеш?» — з лаянкаю дадаваў ён урэшце і адпускаяў малую душу на пакуту.

— Во-охці, охо-хо-о... — ледзьва жывенькі пакаціўся з палка ў прымыльнік кароценькі Халімон.

— Як тое было, як тое будзе, вось табе на! — крыкнуў Ёзка, і раптам, знецяйку для ўсіх — бах вядро вады на печ. Аж каменьне загурчэла, засіпела вугалле, паляцеў з клубам гарачае пары дробны попел, — і з палка пасыпаліся, як бульба, слабейшыя. А дужэйшыя, стойка ведучы справу сваю, яшчэ пільней запрацавалі венікамі.

— Вот-та как ашалелі мужычкі-ста! — адгукнуўся стары салдат Захар Какста, цёпаючыся, як мокрае гарыць, але расцягнуўшыся на самым версе, у самым духу. Праваны ён быў Какстаю за частыя прыбаўкі слоў: как і ста, якія навікі прыліплі к яму, як азнака ўспрынятай пекалі цывілізацыі.

— Лаўрыньчык! Збегай, сыноч, вады: згарэў я, зусім згарэў! — крычаў стары Задума аднаму сыну. — А ты, Лявон, — казаў ён другому, — ча марудзіш: лезь на палок, парся... самы, братка, дух... у-ха-а!..

— Дайце, Рыгоравіч, я вас лёгенька пацёпкаю, — як умеў, набіваўся вучонаму пляменніку сваёю ласкаю дзядзька Якуб.

— Ды не, не, не... я сам! — не ведаў хлопец, як адчапіцца ад прыкрасці, што родны дзядзька кажа яму і «вы», і «Рыгоравіч».

Махнуў на ўсё рукою і палез на палок. Абпёк кволя месцы аб гарачыя палкі, плакаў ад горкага тут уверсе дыму, махаў і так і гэтак, каб не дужа пяклося, цяжкім нейкім венікам — і праклінаў сваю родную матэрыяльную культуру.

«У-у, жывуць жа людзі, — думаў ён, — лес пад бокам, паны ўлезлі ў даўгі і зводзяць яго ў пень, а яны, штогоду пускаючы на гарэлку не адну добрую лазню, мыюцца ў такой, што... каб яна згарэла на чыстым полі гэткая»...

— Духу ж паддайце! Гэй, хлопцы! — са скуры выпіпаўся Мікіта, ізноў ужо просячы духу.

— Ужывай, дзядзька! Пагрэйся! — адказаў яго пля-

— Мікіта, што моў кніжку «Вясёлая галава, а гні-
ды кіжкі», — і чок! поўны карэц на печ.

— Сцюдзёна! Забну! — вырабляўся Мікіта, ведаючы
сваю славу, што ніхто яго не пераседзіць у самым гара-
чыні дуну.

— І так гарым! — буркнуў, не ўцерпеўшы, Лявон, се-
дзячы каля яго і паліваючы сцюдзёнаю вадою галаву. Ён
са злосцю ўздумаў на тое, што Мікітаў сын, Панас, п'е
спірдыючую кандэю, як ваду, а сама старая Мікіціха ма-
ма ён поті ў ласні. Во і сёння насмярдзіць тут, што не
прадзікнуць, як будуць мыцца бабы... Уздумаў ён, што і
яго матка корміць вяпроў у хаце, а не ў свінарцы, што
ў хаце ў іх ніколі не можа быць чыста. Адным словам,
дрэнна з усіх бакоў.

— Запанеў наш аграком! — жартаваў Мікіта. — Духу
Саідца Рыгоравіч... А мне, мужыку, любата, — крычаў ён. —
Дай Бог да вону!

Лявон мусіў, сцяўшы зубы, маўчаць. «Які тут чорт за-
панеў, — з вялікаю крыўдаю ў сэрцы злаваўся ён на ўсё
Цёмналесце, — свінні, а не людзі... Я вёз дамоў кніжкі,
кабчытаць ім, а яны кожны вечар, кожнае свята гуляюць
у карты ў Мікітавай хаце, а на кніжкі не звярнулі ніякае
ўвагі. Дык казалі, — разумцы! — што пекалі ім займац-
ца панскімі справамі... І вось павінен слухаць ад іх гэтак
Слеглуздае: запанеў, запанеў, гардзіцца...»

— Пастой, Лявон, куды ты? — гукаў бацька. — Зараз
вады прылясець Лаўрэнцька, будзем абдавацца.

— Добра, добра! — сказаў, а сам, не маючы ўжо сілы
вытрымаць усеіх крыўд думі цела і думак, выйшаў, як п'яны,
у горадзішнін, скарэй адрыжкі і рупна, як толькі служылі
рэй, пачаў, не абдаўшыся чыстаю вадою і з прыліпшымі
на цэле лісцінкамі ад венака, адзявацца.

Калі трохку нахаладнеў на свежым наветры, ён ад-
вясці істотны пераходзіў у сум і горкую пакуту. «А пя-
рэд гэтым казаць: Слеглуздае, дзе толькі цемната, — сядзе-
ць і пачаў. — Скажы ма ведаць гэтану старому вяс-
лёму, што ён пачаў ішо — Мікіце, што ён зучыцца не
дзелі таго, каб чалавік заграбаць грошкі; што ён жа іншы,
не гурэцца вёсці, а збіць яе і паваткаець, як родны сын;
што ён будзе кіравацца на ўсе сілы, каб Скажыць яе цвяро-
ва, с'ямаю, здамоўнаю жыццём; што ён «запанеў», але
не так, як думае Мікіта. І лацвей ім, — думаў Лявон
— аднак у вочы: запанеў! — калі яны ведаюць
што ён пачаў ішо грацы мужыцкае, а хай Бог ліць на-

бачылі боль у сэрцы і смутак у думках у мяне, прымакаў тым «папстве» і пасынка ў вёсцы, — і яны валеі згодзіліся б ехаць з сошкаю на родныя шпурочки, чымся так запанець...»

Кашуля не падзявалася, мялле наліпала і калолася, печым дрэнным пахла. Шапку шукаў-шукаў Лявон, каб прыкрыць ад ветру мокрую галаву, і ніяк не мог знайсці ў дакучлівай, прыкрайі цямноце прымыльпіка.

— Браточки, што ж гэта, я ж акалеў зусім... Кажыце, хто ўзяў мае штаны? — пытаўся дзядзька Якуб, хныкаючы з лазні ў прымыльпік і назад у лазню ў адной кашулі без штаноў. — А хто тут яшчэ скруціўся пад пагамі? Ай табе месца мала? — узбіўся ён на Лявона.

— Я... — адгукнуўся Лявон ціхім, сумным і злым голасам.

— Ах, гэта вы?! Даруйце, Рыгоравіч!! Гэта я пяўмысля натурбаваў вас... — не ведаў, дзе яму дзецца ад сораму, дзядзька, і якраз тут, сагнуўшыся, каб што-небудзь падаць плямешніку, знайшоў сваю адзежыну: Лявон ці хто затаптаў тут яе пагамі.

А Лявону было так прыкра і так яму балела, і такая злосць брала яго на нікчэмную, падлыжніцкую далікатнасць цёмнага дзядзькі — такога змалку дзён люблага, драгога, бо пешчаслівага ў жыцці, дзядзькі Якуба.

У цяжкім настроі вараचाўся Лявон з лазні.

Быў ціхі вечар. На высокім небе ззялі зорачкі, ліў месяц сваім сярэбраным, хоць і пазычаным, святлом. Скрыпеў пад пагамі марозны снег. А Лявону было цяжка.

«Беларусь, Беларусь! Што ты цяпер ёсць?» — звінела яму адна думка. «І што з табою будзе», — плыла другая.

А зорачкі блішчэлі так хораша на небе, і скрыпеў снег. І мерныя тужлівыя вершы ляцелі знедкуль.

Мой родны край, краса мая,
З табой навек расстаўся я!..

«Не, не расстаўся я з табою, мой родны край, — думаў Лявон, — не расстаўся, але ў вялікай цягодзе ўжо мы з табою... Ты не разумееш мяне, а я не магу згодзіцца з табою і з тваімі парадкамі».

«З якімі парадкамі? — вытыркнлася з'ядлівае джала мудрага змея з самага свайго закутачку душы, — што ў мужыцкай лазні табе ўжо невыгодна мыцца, дык усё Цёмна-лессе павінна перакуліцца перад табою?.. Падумаш, які важны, вучоны, разумны, цывілізаваны зрабіўся! А чаму

«...тако ж, ты ўжо мені думаеш! А як лёгенька
добрая думка і той Свят, які ён мае, ты ўжо мені ду-
маеш! Ты ўжо забываешся, забываешся!..»

Тады струны сэрца задрожалі вялікім жалем. Маркот-
на-маркотна нахлестіся ў памяці іншыя радкі прачытана-
га шэдэўра верна:

Мой родны край, як ты ж мне мілы!
Забіць цябе не маю сілы...

«Ага, гэзъ так... — закруціўся ў сваім закутку з'ядлівы
мудры змей, — самае лепшае: забыцца на яго! Забудзь,
забудзь!.. Не ты ў нас гэткі першы, не ты ў нас гэткі і
апошні!..»

«О, не! — зметаўся хлопец, — о, не! Ніколі я не ада-
раўся ад цябе! Але што рабіць, за што ўхапіцца, адкуль
пачынаць?»

У гэтым адным момантам прамільгнула «Наша ніва»
і недрожны шэраг, што ё ё нішчэць, і Якуб Колас, і Янка
Купала, і свае больш рэвалюцыйныя таварышы — вучні,
з імі на фэрмскім полі, а часам ціхацька і ў пансіёне
паяў «Вихри враждебные веют над нами...» ці «Адвеку
мы спалі і нас разбудзілі...», і быўшы яго рэпетытар —
будуць, які рэвалюцыйна настрайваў свайго вучня, але
ніколі ёнам не зайнуўся ні аб якой партыйнай аргані-
зацыі ў сваім горадзе і як туды наступаць...

Адным момантам прамільгнула — і было пуста. А так
нахлестіся зараз узыцца, зараз пачаць будаваць усё на ін-
шым рад, зараз пачаць рабіць!

«Але што рабіць, за што ўхапіцца, адкуль пачынаць?..»

7

— Расці, хмелю, глыбока.
караніста, высока!..

З народн[ай] песні

«...займаўся ў школу на поспую куццю, не-
добрая думка, — о, стары конь пеніта кашляў, а ма-
ладці, які былі, — раўнаў сабе троху мячо, дык прышло-
ся адкаціць іх аднаго аднаго доўг.

І гэзъ вернуўся, і на полі сляных багоў — прынад-
раў, зрабіўся поўночным днём у Лявопавым настроі.

«...а стары, што самы дзень вадохрышчаў яшчэ
— і ў гэтым старога нараджаў, а новыя пачаліся толькі ўве-

Пэўна ж, Лявон у царкву не паехаў. Але пасля паўдня, добра паабедаўшы, надумаўся ён схадзіць у Залужжа к Лейзару па свае бацінкі. І схадзіў, і ўзяў бацінкі, былі ўжо паладжаны, і ішоў ужо назад. Аж па вуліцы стаяў сват іхны залужанскі (яго дачка ды была замужам за дзядзькавым пляменнікам). Убачыўшы Лявона, ён пераняў яго, прычапіўся да беднага хлапца, як якая смала, і прост гвалтам пацягнуў к сабе ў хату на чэсць.

— Ну хоць пасядзіце ў мяне, калі ўжо нічога піякага не хочаце,— цягнуў ён Лявона за рукаў і за гузік.

І каб не сорам было перад людзьмі тузгаца з гасцінным сватам на вуліцы, Лявон пайшоў на часінку.

Свацця зараз саскочыла з печы, збегала ў клець, нарэзала поўную латушку сцюдзёнага сырога сала і паставіла на стол. А меншага сына паслала к Лейзару пазычыць самавар.

Неўспадзеўкі трапіў наш Лявон у нуднае сіло і з цярплівай боязню меркаваў, колькі яшчэ прыйдзеца сядзець на гэтай чэсці, пакуль паспее самавар. А вядома, што ў Залужжы, як і ў Цёмналессі, не можа паспець самавар раней як цераз добрую гадзіну, не гледзячы на самае пільнае паддзьмухванне яго самаю шырокаю халяваю.

Тым часам не драмаў і сват. Ён ведаў, што Лявон, як чалавек нябы-які, гарэлкі піць не будзе, дык, папрасіўшы прабачэння ў госціка і даручыўшы жонцы вартаваць яго, каб не надумаўся бы часам уцячы, сам кінуўся, стары, да Лейзара па піва. І не паспела свацця сказаць з гасцём і пары слоў і накраіць пяць скібак хлеба, як сват, маўклівы ад пышнага пачуцця, пераступіў парог з распёртымі кішэнямі, з выпнутаю пазухаю і нават з рукава дастаў адну бутэльку.

Свацця паставіла на стол пару нямытых шклянак і адзін шчарбаты кубак, а сват наліў.

— Ну, сваток! Давай бог... вып'ем жа хоць піва, калі гарэлку зневажаеце...— і ўзяў адну шклянку сабе ў рукі, другую падсунуў ён Лявону, а на шчарбаты кубак мігнуў вачыма жонцы.

— Будзьце здаровы!

— Піце-ка на здароўе!

Піва было нішто сабе,— трошачку гаркавае дзеля непрывычкі.

— Закусіце ж, сваточак, нашым салам! — абцёршыся, прыстала свацця.

«Ай божа мой! Не хочацца мне сала!» — хацеў ад-

прашвацца госць, але тут жа прачытаў у іх вачах нецярп-лівае ўпранальнае чаканне: ці ён будзе есці сала, ці ён не?

І ўкусіў ён троху таго сцюдзёнага сырога сала пасля піва і пятаўнага добрага святочнага абеду,— і з душы ста-ла яму вярнуць ад гэтага сала. Не хацеў ён яго есці, дужа не хацеў.

А сват і свацця, дзеля свае святае беларускае гасцін-насці, проста з нажом прысталі, каб ён еў дый еў.

«Грэбуе намі і нашаю ядою»,— ужо стаў ён чытаць у іх сялянскіх, не прызвычайных маціць вачах. І ён спа-лохаўся, што во ізноў, не хочучы, а-ткі пакрыўдзіць про-стых і сваіх людзей.

Ад безвыходнага становішча ён накінуўся на піва... Піў столькі, што сват і асабліва свацця нават здзівіліся, што гэтак упадобіў Лейзарава піва. «Мусіць, ад вучопасці так,— падумалі яны абое,— усё ж вучоным прыямпей піць піва, чымся простую гарэлку».

Выпілі ўсё піва, а самавар яшчэ толькі-толькі пачынаў заводзіць ноты на грубейшы голас.

Язык Лявону тым часам троху развязаўся, вочкі паса-лавелі, і хітры, зусім цвярозы сват тут добра сцяміў, што вось цяпер то можна хоць і пляшку гарэлачкі на стол па-ставіць.

— Э, я ж думала, што сваток пагрэбуеце намі, доўга сядзець у нас не будзеце, дык гэта я, шату-бату, паставіла сырое сала... Я ж магу дзеля такога госціка і яшчэ спрагчы.

І завінулася прагчы яечню.

Пасля падышлі сваціны браты, маладзенькая і прыго-жая дзяўчынка — сватава пляменніца, два сватавы сыны, яшчэ і другія блізкія людзі,— і бяседа была вясёлая і без ніякіх прыкрасцей нікому. Адным словам, ніхто і нават сам Лявоп ніякае завады або клопату, што нешта ёсць не так, не чулі.

Калі ж усё паслі-нанілі і арэхамі пачаставаліся,— было на дзэрэ цёмна. І хоць да Цёмпалесся ад Залужжа і дзвюх вёрст не будзе, аднак здаволены сваток запрог кабылу, і сам павёз яго дзедому, і даставіў шывка і добра з тымі яго баціпкамі.

Весь гэтак то і стаўся перакрут у думках.

І калі сват, наніўшыся і ў іх гарбаты (а то ж была і пивка), пацалаваўшыся з усімі, і найпрыемней з самім

Лявонам, паехаў сабе на сваёй кабыле да свае хаты, — тады вечны сляпы кірунак у жыцці людзей і далей найшоў тут сёння тым сваім торам...

Перш-паперш наш Лявон, паслухаўшы загаду паведамае сілы, дастаў з скрышчкі крухмальны каўнярок і паддзеў яго пад каўнер кашулі сабе на шыю.

— Мусіць, наш Лявон сяння гуляць мае пайсці: хамуток надзеў, — жартліва сказаў Лаўрынька, прыглядаючыся к вышэйшаму брату.

Лявонька засмяўся.

Тады хлопчык заскакаў на адной пазе і паяў насмешным, але радасным топам і голасам: «Хамуток! Хамуток! Хамуток!»

— Лаўрынька, ты памыляешся, — сказаў вясёлы Лявон, — белы каўнярок ёсць знакам цывілізацыі... толькі дзікупу ён здаецца хамутком.

— Ну, добра, добра! Будзь сяння панам, — дазволіў яму патураючы Лаўрынька.

Потым зайшоў у іхну хату кавалёў сын з Салаўёвых Машкоў, зайшоў ён мімаходам, трошкі выніўшы, але пагамапіць аб справе. Стары Задума паказваў яго бацьку, цераз людзей, што будзе насталіваць сякеру і мяняць каню падкову, — дык ці яшчэ думаюць ці раздумаліся, а калі не, дык калі — у пятніцу ці ў суботу?

Зайшоў кавалёў сын з гармонікам. За ім ці, праўду кажучы, за тым гармонікам убіліся ў парог два хлопчыкі, бо думалі, што, можа, кавалёпак тут зайграе. Якраз за імі прыйшлі зараз і дзве бабы і яшчэ дзядзіна пасядзец з маткаю — і селі на палу. За бабамі з'явілася дзвёх маладуш, два большых хлопцы і адна дзеўка — толькі паглядзец, бо думалі (з вуліцы ім так здалося), што сёння тут гуляюць. Пакуль жа яны разглядаліся ў сваёй абмылцы ды жартавалі з кавалёвым сынам, просячы яго пайграць ім сёння там, дзе збярэцца гуляць, — прырынулі к Задумавым, ну як бы па чыйму заказу, усім кагалам, хлопцы і дзеўкі, а потым і старыя і дзядзінча... Набухталася поўнепьякая хата.

Зазвычай адбывалася гульня ў Мікітавых або яшчэ ў каго, ды толькі ж не ў Задумаў. А тут вось гэтак.

Спачатку бацька быў скрывіўся, бо яму здалося, мусіць, што і Лявон, як і заўсёды, не вотта ласкава глядзіць на няпрошаных гулянікаў. Аж не: Лявон загаманіў — як бы не той быў чалавек.

А потым, ну, а потым... Лявон наш гэтак разгуляўся,

што ўся яго філасофія развейлася дымам, прынамсі ж, на гэты вечар, а там будзе відаць далей.

Кавалёў сын, не доўга думаўшы, зайграў.

— Паскачце, маладыя! Чаго вы стаіце? — сказала ім Задуміха.

І скокі пачаліся.

Пакуль тое ды сёе, Лявон ад столу перайшоў да свайго ложка, у правым кутце ад дзвярэй, ля самага парогу, пасядзеў там, адылі перасеў на суднік, што пры печы.

Дзеўкі і хлопцы, забыўшыся за той вясёлаю гульнёю на асаблівую да яго ўважнасць, заступілі яго сваім грудам, — і нейкім дзівам побач з ім сядзела курыосенькая, але бойкая, нішто сабе дзяўчына — Лёкса Леванюна. Лявон з ёю, некалісь быўшы малым, вадзіў на пасту коней. Яна вадзіла, бо ў бацькі не было сыноў, дык канюшкамі ў яго былі дочки.

— Чаму ты гэта, Лёкса, сядзіш, не скачаш? — падумаўся, асмеліўся Лявон пачаць з ёю гаворку. Непрызвычайнае сэрца, у пэўнай меры адгароджанае ад даўнай протасці цывілізацыяй, чамусьці ў ім, разоў колькі, як дурное, тыхнула! Але нічога: зараз абляглося.

— Во каб з Рыгоравічам, дык бы пайшла! — адказала хітрая Лёкса.

Хаця тое «з Рыгоравічам», заместа казаць *ты*, было яму пачуць нялюба, а выявіць ёй фальш, што не гаворыць з ім, як з кожным цёмналесцам, было ніякава, — аднак жа ле бойкасць яму заўсёды падабалася.

— Не ўмею скакаць, — адмовіўся Лявон.

— Цевялікая ж навука! Э! — шчупянулася яна. — Можна, Рыгоравіч, умеце і не гэтакія скокі, толькі сароміцца годзе з намі — мужыкамі на-мужыцку...

— Ну, Лёкса! Як табе не сорам так казаць? Што я? — не той самы мужык? І, дадушы, кадрылі я скакаць не ўмею.

— Дык пойдзем: я наўчу! — схапіла яго жартам за рукаў.

— Сі не, не, не! — адбіваўся хлопец. — Усе будуць смяяцца з мяк сёнаў, усім ногі адтапчу...

— Не будуць! Пойдзем! — уцанілася дзяўчына.

— Ой не, не, не, Лёксачка! Толькі не цапер.

— Ну а калі?

— Пасля, пасля калі-небудзь, пасля!

— Калі ж пасля? А-а! — раздумалася Лёкса. — Можна, дзеянне тако не хочаш, што са мною? Паскач з Рышанаю!

Рыпіна была троху ў свеце і лічылася прыгожаю.

— Не, ні з кім не буду, толькі з табою,— пачаў ужо на смешкі біць і ён.— А ты са мною хочаш паскакаць?

— Дый як яшчэ! Сама не ведаю, як хочацца!

Так жартавалі яны, але скакаць усё ж ткі не пайшлі. Троху потым, калі Лявон спыніў гаворку і паглядаў, хітруп, у бок ад Лёксы, бо музыка маўчала і ўсім усё было відней,— падышоў да Лёксы Банадысёў батрак, схапіў яе за рукі і пацягнуў на польку, бо музыка якраз сарвалася, як з ланцуга,— самым вясёлым хадуном.

Ужо тая цёмналеская батракова протасць была не вельмі даспадобы Лявонавай культурнасці і далікатнасці з дзяўчатамі, але што ж? Лёкса ж была невінавата, што Атрахім схапіў яе за рукі і пацягнуў.

Затое справа паладзілася добра апасля, калі кавалёў сын змарыўся і сталі гуляць у лёпушкі. Папраўдзе, гульня дзяціная, але гуляюць у раздураны час і большыя.

Можа, хто з людзей высокае цывілізацыі не ведае тых нашых «лёпушак» ці паспеў ужо забыцца, што гэта за штука, дык уявіць сабе іх дужа лёгка. Адзін, а найчасцей адна — званая «бабаю» — сядзіць на лаўцы, а ўсе гуляюць. Кладзецца тварам у калені «бабе» адзін хто з гуляннікаў або гулянніц і кладзе адзаду на сябе руку дагары далоняю. Другі пехта з іх б'е яго па рудэ, «лёпае». Хто ляжаў, павінен угадаць таго, хто біў, каб ён лёг замест яго. Калі ж не ўгадае, кладзецца сам ізноў.

Ніхто б ніколі не даў веры, што і Лявон будзе з усімі разам гуляць у лёпушкі. А неяк гэтак сталася, што стаў гуляць. Спачатку шлёпаў яго найчасцей Лаўрынька, бо чужыя саромеліся. А з дзяўчат найсмялей першая шлёпнула Лёкса... Шлёпала яна шчыра, з смакам, і, нарэшце, ён мусіў класці руку троху ніжэй, каб не балелі пасля храсткі. Не дзіва, што яе руку ён мог пазпаць адразу, і мусіла часта класціся і яна. Шлёпаць Лёксу было шмат ахвотнікаў, і як перасталі саромецца Лявона — шлёпалі яе па дзве і па тры асобы наперабой і толькі: лёп-лёп-лёп! Лявон лічыў, што гэта нарушае правілы гульні, але дараваў і часам шлёпаў наперабой і сам, толькі што не гэтак дужа, як другія, бо шкадаваў яе храсткоў — храсткоў яшчэ худых, бо маладых дзявочых.

Пасля лёпушак гулялі ў далікатнейшую гульню, у споведзь, што наўчыўся пехта ад настаўніц ці то з гораду яе прывёз хто. І ізноў жа неяк выйшла, што Лявон быў зроблены напам, а Лёкса была ў яго спаведніцай.

— Ну чым жа ты, сястрыца, грэшная? — з паўмыснаю жартліваю наважнасцю, але з трэшчу тыхаючым сэрцам слытаўся ён, апынуўшыся з дзяўчынаю вочы ў вочы пад адной вялікай хусткаю на галаве, замест папоўскае эпітрахілі.

— А во чым!! — куснула яго раптам Лёксачка за вуха і з вясёлым смехам скочыла з-пад хусткі. І хоць Лявон быў збіты гэтым з панталыку ў сваёй саромлівай надзеі пацалаваць яе пад хусткаю, але і гэта балазе!

Гулялі ў Задумавых тым вечарам і доўга і ўва ўсе ўсякія гульні. Між іншым, «сеялі хмеля»: хадзілі гужам, узяўшыся адзін за аднаго, па хаце, «хмелем» быў Лявон, і ён стукаў чапялою па зямлі, як павадыр кійком, а ўсе пяялі:

Расці, хмелю, глыбока,
Расці, хмелю, глыбока,
Карапіста, высока,
Карапіста, высока!

А Лёкса дужа шчыпала «хмеля»...

Пасля ж, калі хадзілі карагодам і пяялі: «Падушачкі, падушачкі ды ўсё пухавыя: каму хачу, каму хачу — таму падарую, каго люблю, каго люблю — таго пацалую», — усе чуць не гвалтам — прызмушчалі чырвоную, з бліскучымі вачыма, Лёксу пацалаваць Лявона, але ён, на жаль, хацеў гэтага так нясмела, так нясмела, што і яна рабілася нясмелаю — і не важылася пацалаваць яго.

VI

Вучыся, нябожа, вучэнце паможа
Знагацца з нядоляй, з няволяй...

Янка Купала

О, вы — шчаслівыя і нешчаслівыя дзянькі ў людскім жыцці! Няма рады ўсцярэгчыся ад вас, бо схаваным ёсць ад людскога ведання, на які час вы прыпадаеце, калі вы прыходзіце і калі адыходзіце. А, мусіць, прыйдзе залатая пара, калі перастане людское племя верыць у вас, і тады ўносе сабе ў душы, калі ўскладаеце вы дагэтуль на тое племя.

На жаль, Лявон апыў у малакультурную эпоху, калі, не ведаючы, нікогды людзі не веру ў шчаслівы і нешчаслівы дзень.

І гэты першы дзень, хаця Лявон спачатку і не ведаў, што ён Судзе іму шчаслівы, і ў яго працягу ён не ведаў, што ён Судзе іму нешчаслівы...

Аднак не варта забягаць наперад, бо што такое шчасце і што такое няшчасце — назнаецца заўсёды ў канцы ўсякае справы.

...Ах, ну ці ж гэта не пуда сядзець на лекцыях першы дзень пасля каляднага канікулярнага гуляння, толькі ўчора прыехаўшы з свайго роднёнькага Цёмналесся і ўлюбіўшыся там у дарагую, слаўненькую Лёксу?

Лекцыі — такія ж доўгія, цягнуцца яны, цягнуцца... званка чакаеш не дачакаешся.

На першай лекцыі — лекцыі жывёлагадоўлі — выкладчык Пашкін, кароценькі, але вагою на пяць пудоў, і з вялікаю, буйнаю галавою, ён жа старшыня і кіраўнік тутэйшага гуртка эсперантыстаў, родам вельмі окаючы расіецкастрамец, сорака пяць з зацяжкаю хвілін пералічаў усе адзнакі, на якіх найлепей пазнаваць малочную «ко-ро-ву». І ў беднай галаве, — не гледзячы на Лёксачкін абраз, які засеў там на ўсе вякі і на ўсе часы, — усё ж ткі мусілі застацца з лекцыі тыя галоўныя адзнакі: «вялікае малознае люстэрка», «глыбокія малознаыя равочкі на баку» (дзе якраз праходзіць нейкая жыма) і «гэткія ж равочкі на хрыбціне» (бог святы спомніць, паміж каторых там пазвонкаў). І яшчэ застаўся, як з кожнае пашкінскае лекцыі, кастрамецкі спосаб вымаўлення — о, о, о: корова, солома, молоко...

Другая лекцыя — расійская літаратура. Выкладчык Дуб-Дубовіч, па прозвішчы-то, мусіць, беларус папоўскага або шляхецкага карэння, а з пераконанняў заядлы вялікарасійскі патрыёт і афіцыйны сябар тутэйшай арганізацыі «канстытуцыйна-дэмакратаў», сорака пяць хвілін — праўда, без зацяжкі — расхваліваў як мог дзяржавінскую оду «Бог». І ў беднай галаве, — не гледзячы на Лёксачкіны песні, якія заселі там пасля гуляння на вадохрышчы, мусіць, на ўсе вякі і на ўсе часы, — усё ж ткі засталася: «Ода «Бог», напісаная гепіяльнаю рукою расійскага паэта слаўнае кацярынінскае эпохі, Гаўрылы Раманавіча Дзяржавіна, перакладзена на ўсе культурныя мовы Еўропы і нават на мову прабуджаных да культурнага жыцця сыноў Усходзячага Сонца — мову японскую!»

О, вы — шчаслівыя і нешчаслівыя дзянькі ў людскім жыцці... — можна было б на гэтым месцы ізноў завесці цэлую рацю. Ды ці не лепей адкінуць «старыя словесы» і не «па замышленню Баяно», а зусім проста сказаць: трэба ж было пад гэты час трыумфавання оды «Бог», трэба ж было Задуме неасцярожна заварушыць над партаю

яго запісках, друкованых на шапірографі і пастуніўшых у продажы ў кніжнай краме мадам Хейфец.

Чацвертая лекцыя — хімія, колькасны аналіз — была самая нешчаслівая. Гроза — выкладчык прыйшоў, выпіўшы таго, што ў арганічнай хіміі вядома пад назовам «цэ два аш пяць о аш» (C_2H_5OH). А выкладаў і ён таксама па запісках, — не дзеля асабістае славы, не! — а таму, што хоць і прызнаваў патрэбу падручнікаў у сучаснай школе, але ўсе, існаваўшыя ў расійскай мове, раз і пазаўсёды згапіў, шапуючы толькі нямецкі. Быў ён родам з Пазнані, зваўся Ян Янавіч фон Заёнц, палітыкай цікавіўся мала, але так ненавідзеў палякаў, што запісаўся ў «Саюз рускаво народа» і быў там самым акуратным платнікам сяброўскіх складак. Прадыктаваўшы без краю-крайняга даўгую формулу, ён сонным злюшчым і па-нямецку пэўным ува ўсім чыста голасам узяўся растлумачыць, што мела значыць формула ў вялікіх тайнасцях навукі хіміі...

А Лявон, узгадаваны на ціхіх дробнаўласных сялянскіх ідэалах, тым часам так салодзенька задумаўся! Ён летуцеў: вось каб адкупіць у пані балота «Мох», што побач з цёмналескім полем, правесці там канаўкі, залажыць дрэнаж, асушыць, паскарадзіць, пасеяць розную траву... Вось ён будзе сабе чысцельную хатку — і будзе жыць там з Лёксаю. Увечары, калі заходзіць сонейка, яны будуць адпачываць ад працы, вячэраць пад зялёнаю бярозаю на цёплым вольненькім паветры.

— Пофторіте, Задума, как, следофательно, получается эфта кіслая фосфорно-кіслая соль?

Збалеў Лявон, як тая беленькая крэйдачка ў вечна дрыжачай п'яніцкай рудэ фон Заёнца, узняўся, стаў, стаіць...

— Не слушаете? — сказаў фон Заёнц. — Коемфуждо по делом ефо... — дадаў ён славянскі тэкст у ісціна-расійскіх вуснах абнямечанага паляка, што азначала: «кожнаму па яго заслугах», і цвёрда, толькі трошку дрыгнуўшы рукою, вывеў нешчасліваму Задуме страшную, асабліва для скарбова-коштных вучняў, двойку.

Пасля лекцыі вечна вясёлыя сябры, каб супакоіць засмучанага Задуму, абступілі і развесялілі яго так:

— «Не слушаете?» А, закахайся, галубок! (Казалі наздагад, а лучалі ў самае сэрца, гады.) Замаркоціўся коцяваркоця! Так-так! Ну, якая ж яна? Чарпявелькая? (Тут троху мыляліся, бо Лёкса ж русявая.) Як зоркі, вочкі, крумяны шчочкі? Ай ды наш Лявон! А дзе ж яна вучыцца?

Мусіць, паноўначка, спархіялка? Айі шляхцяначка? Айі дўрречка?

Так жартавалі вечныя дуронікі, а Лявон сумна разважаў... Не аб двойцы, не! — усё гэта палешыца! Ён разважаў аб тым, што бедная Лёксачка засталася без навукі і нават невядома, ці здолее прачытаць яна і яго ліст, калі ёй напісаць, як сумненька яму тут без яе... Вось аб чым былі развагі. «Ат, няма нічога! — змірыўся ён нарэшце, — друкаванае ж у кніжцы яна добра разбірае... толькі што піша не вельмі...ць! Э, ці ў пісьменнасці ўсё шчасце? Каб было можна, пэўна ж і Лёксачка не засталася б без навукі... О, гэтая беднасць, гэтая несправядлівая сацыяльная няроўнасць! Будзьце вы прокляты ўсе, хто ў чарнасотніцкім «Саюзе рускаво народа». Хай жыве сацыялізм! Слава ўсім змагаючым за лепшую будучыню чалавецтва!»

Так разважаў Лявон, пайшоўшы вялаю ходою на абед, так разважаў ён і абеданьшы, разважаў з пямалым біццём сэрца. Ён так узварушыўся, што ледзьва стрымаў слёзы, калі еў з супам піражок і думаў, што ні бацькі яго, ні Лёкса, ні ўсе дёмналесцы, апрача яго, як і цэлыя тысячы і мільёны бедных людзей, не маюць магчымасць на тыя піражкі... Такія рэфлексіі былі ў яго заўсёды, калі прыязджаў у горад з вёскі.

Па абедзе, калі ў працягу дзвюх з паловаю гадзін у пансіёне павінна быць ціха, сонна, нудна, закаханаму чалавеку найлепшы ратунак — хадзіць аднаму па шашы ў полі і, наставіўшы каўнер ад ёдкага ветру, слухаць і як гудзяць далёкім светам тэлеграфныя стаўпы, і строіць бясконцыя развагі па сваёй натуры. Паціху супецца звычайны, а ўжо паслякалядны зімовы вечар, і сцюдзёная меланхалічная паэзія сціскае сэрца.

Лявон так і зрабіў. Ён хадзіў там сёння, аж пакуль добра не пазыб, што-ткі прысілён быў ісці назад у пансіён.

Тыкно раз к астатняму стаўпу прышаў ён левым, укушаным Лёксачкаю, вухам — і з асабліва войстрым і глыбокім сумным пачуццём зліўся мыслячай душою з гэтым аграмедным лікам розных дзіўных, маркотных, абняўшых увесь свет, гукаў-шумаў у гудзеўшым ад ветру тэлеграфным стаўпе.

— Гу-гу-гу! — пяла там сусветная гісторыя ў сугалоссе з яго ўласнымі думкамі.

— Бом-бом-бом! — жалілася, як вецер і дождж, і плакала, як бяздольны чалавек ці хворае дзіця, бедная бацькаўшчына Беларусь, просячы аб сваім вызваленні, аб адраджэнні свае культуры.

— Шу-шу-шу... — шапталася там людское гора, людское шчасце...

І, адным словам, гаманілі там усе змыслы вечнасці, журба раскіданых прастораў і трудныя шляхі на іх ідэйнага чалавека.

— Кахаць, вучыцца і працаваць дзеля вызвалення Беларусі! — сказаў сам сабе Лявон Задума і пайшоў у пансіён.

Усе вучні пасля каляд ужо з'ехаліся, і ўвесь будынак пансіённы ад чацвертай гадзіны да шостаў — на абедзеным адпачышку да падрыхтоўкі лекцыі — гудзеў і грымеў.

Можа быць, горды і самотны дэман, пралятаючы над пансіёнам гэтую парою ў горняй чорнай вышыні, чуе тут толькі такі самы шум, які бывае ў пчаліным вулі, калі па ім стукнуць увечары колькі разоў, а тады прыкласці вуха і слухаць. Шум бывае досыць музыкальны, але ціхі, мізэрны. (Між іншым, добры зямец сам гэтага не зробіць і другога не пахваліць.)

Але на мове невысокіх ад зямлі стварэнняў будзе лепш сказаць, што пансіён у гэтую пару шуміць, — часам, як бабы ў цёмналескай лазні, часам, як багамольны «стары закон» у іудзейскай сінагозе, а часам, як сябры беларускай грамадскай установы на агульным сходзе або пават паседжанні.

У гэтую пару пансіёнерам дазволена пяць, іграць, скакаць і нагул «шумець».

І пансіён шуміць, зацяўшыся хто чым... А ёсць тут хлопцы розных нацый і народнасцей і розных сацыяльных укладаў жыцця ў вялікай расійскай імперыі; яны прыехалі здабываць навуку ў Беларусі дзеля таго, што беларусы, на сваёй класічнай беднасці і гэткай жа цяжкім, не займаюць тут на школьных лавах асабліва (дый не асабліва) шырокага месца...

Вось акуратны як у навуках, так і ў выпіўцы, так і ў музыкальных справах, белабрысы латыш Бэрзінь ужо добрую гадзіну выводзіць у пустым класе на скарбовай скрыпцы і на скарбовых нотах гамы. Ён пільнуе, каб локцаць левае рукі быў чуць-чуць-чуць відаць правым вокам; каб шыйка скрыпкі была ў пальцах левае рукі, а не ля-

жала б на яе далоні; каб правая рука згібалася б толькі ў кісці, а не ў локці... І бедная скрышка раве, як зарэзаная.

Вось пэўны, але не самахвальны ў сваіх здольнасцях эстонец Янсен іграе таксама на скарбовай, але добрай мандэліне вальсе «На сонках Маньчжурый», што ўвайшоў у моду пасля расійска-японскае вайны,— і аж у сентыментальнага Янсена блішчаць на вачах слёзы, пэўна ж, ад сумнай музыкі, а не ад вайны.

Вось данскі казак Рысякін, на мянушку «Бегемот», галёнае ў піжнім наверсе, у зале з плітусоваю надлогаю, як той кавалерыйскі конь на кордзе. Ён самастойна вучыцца скакаць мазурку, каб не плаціць без асаблівае патрэбы за скочную навуку ў школе скокаў знамянітага на ўвесь тутэйшы горад артыста з самае Варшавы, Ісака Шпрынглера.

Вось кіраўнік школьнае царкоўнае капэлы, прыгожы элеганцік Пеця Мальцаў, спачатку ходзіць і бурчыць, каб мець навекі ў слабой памяці парадак дыезаў і бемоляў...— «Фадосольрэлямісі, сімілярэсольдофа... фадосольрэлямісі, сімілярэсольдофа!..» — чуецца ад яго хуценька-хуценька, многа-многа разоў. Потым, салодка задуманы, ён ціханька курняўкае маркотныя рамансы, пэўна, уяўляючы сябе ў пакоях самога пана дырэктара на імянінах маладзейшае дырэктаравае дачушкі.

Вось чорны, як жук, украінец Яўхім Грыцюк, заклаўшы рукі за спіну, грэе ля грубачкі плечы і аनावядае, як хадзіў ён калядамі ў залатаноскім навецце на вечарніцы... Наўкол яго найбольшы груд хланцоў і часам гэткі рогат, што ажно столь дрыжыць і з яе сыплецца аблезлая пабела, а святло ў вялікай круглай вісячай лампе фірмы «сонца» мігае і мітусіцца. Толькі сам Яўхім не смяецца, а трасачку ўсміхаецца.

А вось мяшанец з расійскай і беларускай народнасці, троху суханары, але здаровенькі сыноч паўпацка з Рослаўшчыны, Ражкоў, забраўся ў гардэроб, бясконцу перабірае ў сваёй скрынкі дабро і кніжкі і безупынку, рупліва калядае то кончык каўбасы, то кавалачак пампушкі, то мачоны яблык, то камочак салодзенькага сыру, то ўсяго таго патроху, чым надарыла смаленская прырода яго мілкі і не скнарны для свайго сыночка бацькоў-падкампаў.

А гэз і ён, пачаў палышчыны, дваранін з барысавіцкай сямейна-школай пількты, сам пан Апалінары Лапць-Лепіцкі, з якім вучні [...], не ўзгадаваныя па-далікат-

паму, маюць звычай дражніцца тымі словамі: «Благодару, я не куру, бо ваш табак, як трапка»... (каб паказаць яго цвярдое для іх «р»). Пагаліўся, пачысціў баціначкі, памыўся (раз на тыдзень) дарагім «Сакрэтам хараства», зачасаўся, як дырульнік або ангельскі прэм'ер-міністр, уздзеў мапішку і манкеты, абліўся незвычайна пахнючаю парфумаю, абгарадзіўся партамі з усіх бакоў, паставіў ля сябе яе картку ў асадцы з чарвівых чарапашак... і піша... піша ёй... уздыхне, падумае, салодка закоціць маленькія і глыбокія вочкі... і піша... Сцеражэцца ісці там гэтым часам! Пап Апалінары зробіцца з вамі заклітым ворагам навекі, калі вы хоць троху кінеце смяшлівым вокам.

Ну, а Лявон?

Ходзіць ён, ходзіць як непрытульны, з кута ў кут, па ўсім пансіёне ходзіць... Часам падыдзе да акна і, як замучаны паэт, пажурыцца ў незамёрзлы кавалак шыбы, як там, на дварэ, ужо цягнецца рана-невясёла, бялеецца сінясыпучы снег, круцяцца ў паветры марозныя сняжынкі, дзьме-замятае касякамі снегу замятуха, — і смутна ж яму, смутненька на сэрцы, і нудна ж яму, нудненька ўсё навакол.

Охо-хо-о! Сярод гэтага пансіённага тлуму і гоману, а злашча паглядзеўшы на снег і на пустую вуліцу, стаіць яму ўваччу дарагая Лёксачка, як другім часам, калі б не былі заняты думкі, стаяла б яму ўваччу двойка, што-ткі заляпіў нягодны Заёнц па хіміі.

Праўда, не столькі, можа, стаяла сама Лёксачка, колькі тая салодкая, паміма волі троху ліслівая думка, што вось і ён так дужа пакахаў, мучаецца... Сэрца прыемна млела ад успамінкаў, як сядзелі яны ўдваіх на судніку першы раз, як стаялі потым у сенцах, у куточку, як... ай, ой, што гэта было... пацалаваў яе... як ён асмельваў яе ў тым іхнім такім харошым, чыстым, увазвышаным каханні, бо яна ўсё, дурненькая, баялася, што ён вучоны, а яна простая...

VII

Што напісана пяром —
не вырубіш тапаром.

Народная прыказка

Гардэробная лямпачка на століку-шафцы ціха і змрочна, жаўтава свеціць, у коміне вецер паціхеньку свішча, унізе, у першым паверсе, на гітары іграюць, і тужлівыя,

прыгожмя, пустыл гукі так і лезуць з нейкай ціхай паку-
тай і ў вушы, і ў сэрца, лезуць і жмуць над грудзямі...

Пад ушлыван тых гукаў так хочацца адчуць у словах
не пісьме сваё каханне, так хочацца асведоміць яго ў са-
бе, як нешта першае самае важнае ў жыцці, прычым ідзе
ён, Лявон, справядлівым шляхам ідэйнага і сумленнага
чалавека, шляхам добра, праўды і хараства...

12 студзеня 1910-га году.

Ці здарова ты, мая даражэнькая, мая любенькая, мая
прыгожанькая Лёксачка?

Ах, чаму я гэтакі шчаслівы, што спазнаўся з табою,
Лёксачка мая, і нешчаслівы, што жыву так далёка-далё-
ка? Здаецца, кінуў бы тут, рынуў усё чыста і паляцеў бы
да свае Лёксачкі хоць на адну-адну хвіліначку.

Не есца мне тут і не п'ецца мне тут без цябе, Лёксач-
ка! Усё думаю і думаю, калі то ўбачу? Доўга як чакаці...

Як то жывеш ты цяпер? Ці здаровенька? А ці бываюць
вечарыны? Ці прыязджалі к нашым дёмналескім дзеўкам
сваты? А можа, хлопец наш каторы высватаўся? А к Ба-
надысёвым у супрадкі хадзіць табе не раю: іхны батрак
мне падта не спадабаўся, — такі буян. І мяне дзівіць, што
ты так любіш скакаць з ім польку. Ці мала лепшых хлоп-
цаў ёсць? Але ты не падумаі чаго-якога, гэта я толькі так,
бо я ж навінен цяпер кланаціцца аб табе і пад сваёю аба-
ронаю весці цябе на жыццёвым шляху сярод усякіх во-
рагаў. А людзі калі смяюцца — пяхай смяюцца, ці каму
закажаш не смяяцца? Але ведай, Лёксачка, што ты, ты
ў мяне адна, мая першая і апошняя... Лепшай за цябе не
знайдзецца мне ў цэлым свеце! Не будзь смутная, прашу
цябе, — што сказаў, на тое не забудуся, вась толькі скончу
школу, ужо ж нядоўга.

Марку я насылаю табе ў гэтым заказным лісце. Папе-
ры купіш у краме ў Мэндаля, у Целяпенічах. У яго ж і
нашынны мне ліст, — сама, каб ніхто не ведаў. Адрас напі-
ша табе Этка, яго дачка. І лісты мас будзе перадаваць яна,
бо я буду пісаць на яе імя з перадачаю табе. А дзеўкам
ты нічога не можаш. І майго лісту Этцы чытаць не давай,
а чытай сама, я пішу так, што павінна разабраць усё.

Ну, а затым і аставайся здаровенька, мая красачка,
мая журавіначка! Целую цябе, Лёксачка, на ўсю сілу.
Целую і майгоўнага з шыйку, жалею, мілую на ўсю сілу. Люб-
лю і цябе, люблю! Лёксачка любая! Лёкса, Лёксачка!

На векі вечныя твой Лявон.

Так пісаў Лявон у той самы дзень, першы па сваім прыездзе з Цёмналесся, калі і Рамашкін з хлопцамі над ім насмяяўся, і Дуб-Дубовіч цяжка мову яго родную зняважыў, і фон Заёнец двойку па хіміі заляпіў, і ўвечары замучыла любоўная журба. І аднак жа не лічыў тады Лявон, што дзень той, 12-га студзеня, нешчаслівы для яго дзень.

А хітры, мудры змей, што сядзіць у самым сваім закутачку душы, хацеў-ткі пашаптаць неспрактыкованаму хлопцу: «Ой, Лявон, Лявон! Ужо колькі бед прыняў ты ў працягу аднаго дня за любоў сваю. Дык хоць жа ты ёй сёння не пішы... пачакай троху, абдумайся. А то, братку, ад шчасця да няшчасця дужа блізка... А што, калі яна сама не расчытае і пакажа твой ліст каму другому?..»

І ганіў сам сябе Лявон за такія нехарошыя думкі, а яны, як знак эгаістычнае прыроды і благога ўзгадавання, самі, супроць яго волі, лезлі яму ў галаву. Гнаў іх, як брыдкую непатрэбшчыну, як тое, што псуе новага лепшага чалавека, як тое, чаго не павінна быць у ідэйнага і сумленнага чалавека...

А пракляты той мудры змей шаптаў: «Няўжо ж ты гэтакі малады ажэнішся? Гэта ж табе не кіслая фосфарнакіслая соль...»

І хацелася пісаць яшчэ, каб выпісаўшы на паперы — зацвердзіць яшчэ лепей усё тое, што бараніла яго погляды, што паказвала яму шлях у жыцці.

12 студзеня 1910-га году.

Насмешлівы Максіме, мой даражэнькі таварышу!

Вітаць цябе Новым годам у гэтым лісце не буду, бо я паслаў табе адкрытачку з Цёмналесся. Ці дайшла яна, ай не?

Як жылося мне ў нашым глухім куце, пісаць не хочацца, — сам добра ведаеш, як жыву я там, калі прыязджаю з школы.

Ведаеш... Не, браце, насмешлівы Максіме, не здагадаешся, што стала з тваім Лявонам: ён цяпер зусім другі чалавек!

Я цяпер і сам дзіўлюся, як гэта я мог даўней, у тых гадах, а пават яшчэ троху і сёлета, прасядзець у сваёй хаце цэлыя каляды, нікуды не паказваючы носу? Бывала, у царкву не езджу, — хоць і не хочацца тым крыўдзіць пабожных бацькоў, — бо сучасная вера — ашуканства; у

радіні свае не бываю, бо радня мая — з рабскімі поглядамі, бачыць ува мне будучага пана і прыкра тым выстаўленца; на ігрышчы не хаджу, бо што я там знайду? — тунных дзевак, буянаў-хлопцаў, [...] лаянку і ўсякую брыдоту, карты, гідкае скалазубства, пасмяханне над маімі словамі аб лепшым, зусім не гэтакім жыцці; у дровы з татам і то не хочацца, бо лыжкай гора не накорміш; і так далей, і так далей... і так далей. Валяюся сабе тыдні тры ў хаце за кніжкаю ў гордай адзіноце і гняту маладыя, здаровыя імкненні горкімі развагамі: «Такая доля мужыцкага сына з вёскі, што пайшоў вучыцца». Скваруся сам у сабе, не бачачы следу...

Вось была філасофія!

Чырванею цяпер: які ж я дурус быў!

І адна злая ўцеха ў мяне: ці я адзін такі задаўся? Многа ў нас такіх дурусаў. І ты, насменлівы Максіме, і ты... Памятаеш? Цяпер, жывучы ў іншых умовах, забыўся, можа, на тое? Цяпер, за сваімі шырокімі паглядамі маіх маленькіх, вузенькіх, сялянска-беларускіх, можа, і не ўбачыш? Эх, многа аб чым маю пагаманіць з табою.

Я адрадзіўся! У мяне новая платформа... Толькі, Максіме, не смейся, што я йшчэ дужа малады і яшчэ вучаць. Памятаеш, ты і сам кідаўся ў розныя бакі.

Дык я адрадзіўся!

А ўсё ведаеш хто? — Адна цёмналеская дзяўчышка... Толькі ты не смейся: ну я, здаецца, улюбіўся... і ўсё.

Бліжэй, бліжэй — пасядзеў я з ёю, пагаманіў, — якая слаўная дзяўчышка! Як я раней таго не бачыў? Заклуміў галаву кніжкамі сам сабе, дык затым хіба.

А цяпер... Кніжкі то чытаю, не бойся. Але і на ігрышчы найду; і ў царкву, хоць бы для пацехі бацьком, з'езджу; і к свату ў госці найду; і ў дровы з татам, а то і адзін, наеду... І ўжо за гэтых колькі дзён троху направиў справу. Вясёла! Мама рада. Толькі тата трохі не разумее мяне. Ну, нічога: яшчэ болей напраўлюся, як наеду ў Цёмналесу на вакзальны, і тата зразумее, што я новы, што я іншы, што я мужык.

У гэтым усе назвілі нашага народу. Толькі мы гадуем-ся на чужым грунце і забываемся добра разумець свой уласны грунт. Не смейся, што я йшчэ вучаць, а бяруся так разважаць. Як назнаўся я з сваёю любою дзяўчышкаю, я ўсё ўдзіў. А то мы не ведаем, у чым наэзія нашага народа, маральнае паннага жыцця. Бо што ж? — Тое леп-шае, беларуска-беларускае, што ўзгадавала ўва мне сям'я

(і то не ўся наша сям'я), тое даўгі час выкараняла ўва мне [...] школа. Ну ці ж паўчыла мяне школа любіць сваё беларускае, даражыць характвам роднае прыроды, праняцца гармоніяй родных з'яў? Чаму нас вучылі?

Во і вісі паміж неба і зямлі. Ці рві з душы роднае карэнне і адракайся роднае хаты, ці ўцякай ад панскай вопраткі і цягайся за прымітыўнаю дзядоўскаю сахою.

О, трудна, браце Максіме, нам, беларускім мужыцкім сыном. Мы выпаўзаем з сваіх хат і, напраўдзе (толькі не смейся), маем жа нейкую зямельную сілу ў сабе, гэта не мая навіна, але хаваемся з сваімі ідэаламі, пясмела азіраемся на повай дарозе, шукаем вачыма прыпынку і, не патрапіўшы злучыцца грамадою і пайсці сваім шляхам, распываемся патроху ў гнілым балоце з'едзеных молам чорных польтаў...

Выўчыліся! Выйшлі ў людзі! Сталі панамі...

Я не хачу так!

Дык вось, браце, пішу табе, а йшчэ іграюць мне ў вушох скамарохі, яшчэ пяюць дзяўчаткі родныя песні, прад вачмі так і мітусяцца хлопцы і дзеўкі ў скоках. Не горш нашы Лёксачкі, з якімі мы выраслі, за перашпіленых непатуральных гарадскіх паненак. Ай, што я... у горадзе ёсць слаўныя дзяўчаты. Дык вось... Сціпула яна ў адказ маю руку і на пытанне маё хлапецкае засаромілася, засмуцілася, схіліла галоўку. «Ага... ты ж бачыш...» — кажа. Зашчымела, зашчымела, браце, мне сэрца!

Я і скакаць наўчыўся, з ёю польку скакаў, — скокі не такі ўжо грэх...

Толькі табе хвалюся, даражэнькі Максіме: люблю яе, і яна мяне любіць, любімся мы дужа. Ніхто не ведае.

Цераз паўгода, ці троху пазней, паскачаш, братку, на вяселлі, бо ёй у наскім быце не можна доўга чакаць. Калі і ў вышэйшую школу пайду, — нічога, рукі ёсць, фях будзе, абы здароўе, пражывём.

Працаваць і вучыцца! Так, браце. Што там хавацца, будзем самі сабою, будзем самі здабываць сваё жыццё і долю. Працаваць і вучыцца! Не хачу я фальшывіць: калі я пакахаў і даў слова, яна мая і перад богам, і перад людзьмі. Мы самі творым жыццё, дык сорам нам звальваць, калі што не так, віну на непармальнасці сучаснага сацыяльнага парадку.

Ну, бывай, пасмешлівы Максіме! Але не смейся і хутчэй адкажы мне, як ты глядзіш на такія справы. Адказу ад цябе буду чакаць з вялікай нецярплівасцю. А то я тут

адзін, зусім адзін на свеце. Дык будзь здаровенек і не забывайся на твайго смешнага

Лявона Задуму.

Пансіён сніць, усе спяць. Толькі ён сядзіць і піша... Не можна сказаць, каб вельмі добра падрыхтаваў ён і лекцыі на заўтрашні дзень. Але ён чуў вялікае маральнае задаваленне ад усяго перажытага, перадуманага. Каб не пакрыўдзіць і бацькоў, ён пастанавіў напісаць і ім сёння ж, перш, чым пакласціся спаць, і такі ж самы добры ліст, як і Лёксачцы, і міламу таварышу.

12 студзеня 1910-га году.

Добры дзень тату ў хату! Як жывіце? Як маецесья? Я здароў. Даехаў аж падта добра. Вучуся. Шкадую, што выязджаючы так заюшыўся, што не схадзіў к дзядзькавым развітацця. Я дзядзінкі старой прашу прабачэння, што нічога не прачытаў ёй на каляды, — цяпер шкадую, бо яна ж мне маленькаму столькі казак казалася. І маме вялікі-вялікі дзякуй за ўсё тое, што напярэды і парыхтавала мне сюды. Ехаў — не хацеў браць, а цяпер у пансіёне дык і спатрэбілася. Пішэце, якія навіны ёсць, і ўсё, усё... Няхай Лаўрынька піша часцей, як ён вучыцца, і інш. Тата, даруйце, што ў каляды было тое-сёе.

Ваш Лявон.

Прачытаў ліст і ўбачыў, што ён дужа кароткі і нейкі сухі. «Няма ў мяне да іх такой любові, як у іх да мяне», — падумаў і засмуціўся... «Бедныя вы мае, родныя мае! — падумаў Лявон. — Век-вяком вы цяжка працуеце. А калі я прыязджаю, ніякай працы ад мяне не вымагаеце, а нават не хочаце, каб я працаваў. І ўсё вы мне даруеце, усе крыўды, якія раблю вам цераз розніцу ў нашых поглядах. З астатніх магчымасцей вучыце мяне... Добра, што назначылі мне скарбовую стыпендыю, а то як бы вам цяжка было вучыць мяне. Спадзяіцеся, што выўчуся — пасаблю вам. А калі яшчэ тое што будзе? А ўжо несправядлівы сацыяльны парадак аддзірае мяне ад вас, як кусок жывота цела. Ёсць справы, у якіх не сіла мая пасобіць вам...»

Лявон уздумаў на свае перажыванні на вучнёўскім балі — сапраўды, сапраўды панскім балі. Мусіць, мала хто з вучняў адчуваў там тое самае, што Лявон, бо ўсё гэта найбольш дзеці розных падпанкаў, панскіх аканомаў і самі пнуцца ў панства. Былі паны — настаўнікі з сваімі жон-

камі, былі імянітыя грамадзяне з гораду, уся чорная сотня, і ўсе разубраныя, чыстыя, гладкія, багатыя. І Лявон між іх — і з выгляду як свой... І думаў ён тады: «Вось я — пані, гуляю тут з панамі, забыўшыся на Цёмналессе, а калі б і ўздумаў на яго, дык не магу прывесці сюды свайго бацьку-мужыка, сваю маці-мужычку, з іхнаю простаю моваю, з іхным усім, не дурнейшым, чым усё тут панскае, але нагарджаным тут, неданунчальным... О, панні нам, доля, наша, сваё жыццё, нашу, сваю культуру, каб усе мы свае ў сваім родным краі маглі збірацца тут, з сваімі звычаямі, сваімі ідэаламі. Мы працуем, мы можам, мы спрад-веку тут свае, мы маем права. Што супольнага ў нас з гэтай грамадою чорнага груганя, што пібы складае мазгавую частку Беларусі? Паміж Цёмналессем і гэтай грамадою — вечнае, непраходнае бяздонне. Далоў гэтых чарцей, бо тут наша месца!..» Кінеў тады Лявон бяссільнаю варожасцю да ўсіх, хто быў тут. І нават цяпер, як уздумаў, у яго накруціліся слёзы... Але ж не гадзіцца плакаць! Трэба змагацца, а не плакаць! Лявон пачуў у сабе цвёрдую волю, адвагу, унэўнепасць у сваіх здольнасцях і сілах. Ён дастаў з парты «Песні жалбы» Якуба Коласа, разгарнуў свой агульны сшытак і на чыстай старонцы, якраз пасярод, напісаў буйнымі літарамі, каб заўсёды мець гэты надпіс перад вачыма:

Адно мы добра ведаем:
Хоць вечна мы блукаемся,
А ўсё ж такі, хоць некалі,
А праўды дачакаемся.

VIII

Тут абойдзецца без эпіграфу, а можна было б паставіць гэтакі: «Свядомасць азначаецца быццём...»

І пацякло яно — звычайнае, штодзённае, будзённае жыццё... І ў школе, і ў горадзе, і ў Цёмналессі.

Вучні вучыліся. Шмат часу ў іх лабараторыі адбіралі, але вучні любілі там працаваць і з прыемнасцю рабілі і якасны, і колькасны аналізы і аналіз глебы. Фён Заёніц прыйшоў аднойчы дужа ўпіўшыся, доўга гаманіў з імі на патрыятычныя тэмы і ні з тога ні з сёга ўзяў журнал і пераправіў усе двойкі на тройкі з мінусам. На лекцыях вучні таміліся, а настаўнікі былі, як сонныя, хоць і калядны перапынак толькі што мінуўся. Вучні, на жаль, многія, асабліва тыя, што на прыватных кватэрах, нілі гарэлку, гулялі

ў карты. Потым начальства ўсё
другога адабралі стыпендыю
і гадзіне пасхаў на кватэрах і

У гарадскім клубе, на Дз
жаны спектакль-баль. Дру
ральнага мастацтва ставілі
«Дон-Жуан» з Глебам Гле
ролі. Пасля п'есы быў
ступала з цыганскімі
пявуння, швагеры і
бой канфэці, сернашты,
бетам падавала гімназісткам,
стачку тую запрасіў на вонь
магаспадарчай інкомы, у
ходку залы, у сэрцы разг
аршыня клубу і гадзіну
працаваць са будзе
тачыр. і бо

Цёмналесі і мала
ішоў людзямі прымі
Судзіст і
Хваль-
монка ў захвіцэн-
жывую не пахава-
спалілі, каб не
кі ў астрог, бо на
Судзе, выпускаць, бо
было. А Саўчанок
вар пусціў, усё ды-
пятлі засіліўся, але
наскакаўся той дужа
Цёмналесі воўк аўцу
бедаваў, казаў, што гэта
у гэтым годзе панабегла
онныя галовы кажучь тут,
зая чараўніцкага двору дзе
ага зайца, не пачаставаўшы
пракляў — і ўвесь поезд пу-
ўкоў многа. Дураць людзі га-
зку аб гэтым ад дзядзіны запі-
ць, ды бацька грошы на марку
чаго яму, малому, многа ведаць
раціць.

Усе ў Задумавах былі здаровы, толькі матка, ішоўшы з царквы на той пядзелі, застудзілася і дзён пяць пралежала на печы. Лаўрынька з Ганулькаю з самага рання выхадзілі ў школу ў Залужжа, і бацька заставаўся адзіп у хаце з хвораю. Яму было шмат работы, і ён гневаўся.

Матка, бачачы, як яму цяжка аднаму цягнуць на двор цэбар з мешанкаю свінням, саскаквала з печы, як маладзенькая, і бегла хоць дзверы за ім зачыніць.

А ён гневаўся, і злаваўся, і крычаў на яе:

— Ляжы ты ўжо, калі хворая ляжыш! Што я, сам не зачыню дзвярэй? Пасобіш ты мне гэтым!

Яна ж мала таго, што саскаквала з печы зачыняць дзверы, часам не магла ўцярпець, каб не выбегчы на падворак паглядзець, ці добра ядуць свінні. Тады пачынаў біць яе кашаль, як у кадушку, і яна праганяла яго сцюдзёпаю вадою, бо ў варапай, казалі, няма ніякага смаку.

Бацька за гэта сварыўся на яе.

Ды-ткі і досыць даставалася яму: вады прынясі, скаціне корму падавай, дроў няма — дроў насячы, а ўсё як сам дык сам, проста хоць ты гвалту чалавек крычы!

— Будзе мне з вашае павукі пацеха, хто там ведае. Вучоныя — за бацькавым каркам, — бурчэў ён часам пад павеццю; але трэба адзначыць, што ён сам дужа хацеў, каб Лявон вучыўся, а бурчэў — дык толькі так сабе, каб спагнаць злосць і паказаць, што стыпендыя — стыпендыя, а бацька ж таксама нешта значыць з сваёю дапамогаю, і бацьку тым часам няма палёгкі.

І як жа не злавацца: каровы галодныя рыкаюць, авечкі бляюць, свінні скігочуць, — ну не дай божа яшчэ і бабскую работу спраўляць. Быццам ведаюць нягодныя жывёліны, што гаспадыня хворая, і ад сіроцтва пяюць у вушы гаспадару.

Папрасіў бы каго з сваіх, хоць трохдзённікам на час, дык Антон жупаны пайшоў шыць, Панас кананлі ад Іцкі Броўды ў Смаленск павёз, — і мужчыні няма, і бабам іхнім таксама некалі.

У сераду гукнуў старую Міхасіху печ тапіць, дык яна, як пастаралася, рана юшку зачыніла, напусціла чаду паўнохтанькую хату. Як на ліха, улучыў ён вольную часінку, прыйшоў у цёплую хату з марозу і пачаў задоўку віць. Чуе сморад, кажа матцы:

— Ідзі-тка ты паціху, напрапуўшы кажух, пасядзі ў каго, а то на хворую галаву ўчадзеш зусім.

Выйшла яна з Міхасіхай, а ён, надзеўшы на гоніў

Мікіціха хацела і яшчэ многа чаго добрага сказаць пра Лявона, але якраз на гэтых яе словах у хату ўвайшоў стараста.

Ён даў дзеньдобры, аббіў гальнём снег з лапцёў і сказаў:

— А дзе ж вашы мужчыны і хлопцы?

— А ў дровы паехалі, Самсонавіч! Ай справа якая? — зацікавіла Мікіціху.

Стараста вясёла ўсміхнуўся.

— Ды такая справа, што бачу адных баб і дзевак, а людзей нікога няма...

— А мы ўжо і не людзі, Самсонавіч? — засмялася Мікіціха. — Што ж гэта цягнеш там з-за пазухі, ці не ліст каму?

— Жартую, цётка Мікіціха, жартую! Як жа вы не людзі, калі ўжо і дзеўкі нашы ў людзі ідуць... Во, ужо лісты адзержваюць! Не ведаю толькі, ці ўмеюць самі чытаць? — і падаў Лёксе ліст: — Маеш, курносая!..

— Ад каго ж гэта? — пачырванела, як каліна, Лёкса.

— Ад каго? — пэўна ж ад маладога, не ад старога! — правіў свае жарты стараста. — Шкода, што няма нікога з хлапцоў, а то зараз бы даведаліся, што там такое табе пішуць.

— Можна, гэта не мне? — як не плакала Лёкса, разбіраючы па складах адрас. — Тут нешта напісана «Эсфір» нейкая...

— Эсхвір?! — зарагатаў стараста. — Заказное, па імя Эткі Мэндалеўны, а табе з перадачаю. Яна адзержкала, а мяне папрасіла, каб табе аддаў і нікому не казаў. У Целяпенічах сяння быў.

— А па чым цяпер соль, Самсонавіч? — зараз запыталася Мікіціха, і гутарка пабегла ў другі бок.

Стараста пакурыў, насмяўся і пайшоў, а тады ўжо прыйшлі Лявонава матка і старая Міхасіха. Бедная Лёксачка! Што б ёй было выйсці трохку раней...

Мікіціха пахвалілася Задумісе, што соль недарагуо прывезлі ў каанерацыйную краму, а Задуміха спыталася, ад каго яна чула. А такім чынам размова дайшла да старасты, да ліста, да Эткі Мэндалеўны і да Лёксы. Задуміха пахвалілася, што Этка заўсёды пытаецца ў яе пра Лявона, а тут-то і асяніла думка Мікітаву вестку.

— Лёксачка! — плёснула вестка далонямі. — А я ведаю, ад каго табе гэты ліст.

— Ну ад каго? — ужо стаяць на вярце, прыма адка-
заць Лёкса і пачакаць.

— А вот ад іхнага Лявона!

— А пакажы-ка, Лёкса... — і адказалася Задуміха. — Хоць жа я і няпісьменная, а маўжа ў рукі свайго Лявонькі не пазнаю? Акхі! Ах-ка-ах, ах... Ён, ён, ён! — усцешылася матка, што як бы і пачула сваю руку, калі Лёкса паказала ёй адказ на лісце.

Тут для Лёксы наступіў самы гэсты сэрца, і ёй было адчуць бы скрозь зямлю прывітанне, ад павані пашля Мікітаўна і Мікітава пявестка.

— Як прачытаеш, Лёксачка, напісаліся ж хоць нам, як ляду там паводзіцца, — ласкава напросіла Лёксу сама Лявонька матка.

І тут бяседа разбілася. Лёкса набегла з лістом дамоў, і ўвечараная, Задуміха наўмысна і дэдазькавым, каб паказаць з дзядзінаю, і ўвечараная наўмысна з навіною на дзядзінаю, і ўвечараная наўмысна сажурналася і без паказання на ліст, і ўвечараная выдала Лёксін ліст.

Дзядзіна не сядзелася ніка ў дзядзькавых. І кашаль пачаўся ўвечараная. Пачаўся ўвечараная дзядзіну прыйсці сёння ўвечараная ўвечараная, і ўвечараная з Міхасіхаю дамоў.

І ўвечараная ўвечараная прыкра, што рана ўвечараная ўвечараная. Задуміха дужа хаче ўвечараная ўвечараная бацька ўсё яшчэ так ўвечараная ўвечараная.

Увечараная ўвечараная сілася з лістом, як кот ўвечараная ўвечараная... Увечараная ўвечараная Цімоха, печкурова ўвечараная ўвечараная грамацея пасля Лявонькі ўвечараная ўвечараная, чырванеючы і як бы не ўвечараная ўвечараная усім. Нарэшце печкуроў ўвечараная ўвечараная пад самую лямпу, і стаў ўвечараная ўвечараная.

Увечараная ўвечараная, мая любенькая, мая ўвечараная ўвечараная.

Увечараная ўвечараная лягала ад смеху.

Увечараная ўвечараная перапынак, з каліўцам гневу ка-

Іаго вы рагочаце? Гэта ж так у ліс-

Ліст быў чытаны і перачытаны. Бападысёў батрак за-
злаваўся і пры ўсіх людзях ціха, але моцна, злаяў Лявона
«вучоным дурнем». Лёксіна матка адну паловіцу ліста
адабрала, схавала на грудзі за кабат і, давячыся смехам,
пастрашыла дачку:

— А каб вас ліха! Папясу Лявонавай маці дый пака-
жу. Во тады будзеш ведаць...

А Лёксін бацька злаяўся і плюнуў з печы аж на мост,
на вольную мясціну:

— Сораму не маюць. На галаве пачынаюць хадзіць.
Дзеўкі смяліся і казалі Лёксе:

— Лявонава жошка! З намі, дурнымі, гаварыць не за-
хочаш...

— А ідзіце вы ўжо ад мае галавы! — гневалася Лёкса
без геву.

Навіны ў Цёмналессі расходзяцца шыбка. На вуліцы
ў той вечар, калі Лаўрынька, разам з другімі дзяццмі,
прыехаў на каўзель і пакаціўся з гары, ён меў вялікую
прыкрасць. Наехаўшы няўмысля з сваёю маразянаю ка-
зою на маразянае рэштата Мікіцёнкавае Ходачкі, ён
пачуў:

— Лёксін дзевярошак! Едзе прот на маразянку, як
сляпіца дурная.

Лаўрынька счырванеў, як рак, і кінуўся біць Ходку.
Але яна ўцякла, а ўсе малыя каўзельшкікі сталі смяцца
і крычаць:

— Лаўрын, Лаўрын — Лёксін дзевярошак, далігойда!
Лаўрын, Лаўрын — Лёксін дзевярошак, далігойда!

Лаўрынька заплакаў, завярнуўся з сваёю казою і па-
цягнуў яе дамоў.

Калі ён увайшоў у хату, матка з дзядзінаю сядзелі на
запечку і таксама гаманілі пра той ліст. А бацька ляжаў
на палу з мокрым ручніком на лобе і, заглушаючы боль,
сварыўся:

— Пісьмы дзеўкам уздумаў пісаць. Заказное! Ці пры-
слаў нам хоць калі заказное. Ці тут разумеюць што? Ве-
дама, мужыцкая дурата. Адно — людзі будуць выскалі-
ца і разлахаюць па ўсёй воласці. Скажуць: даўчыў сьмя!

— Хто там табе што скажаць? — смялася матка. —
Пажартуюць і перастапуць. Лёксе сорам — не яму.

— А ўжо ж... заступайся за яго. Даўчыўся... газорыць
па-мужыцку, — дурань другі падумае, што ён і не ўлас-
на-кніжынаму. За ўсе святы носу нідзе не пакараў сярод
паражнёўных людзей, а з гэтай паганкаю наснеў друшэў

паладзіць. Чым далей, тым усякіх (так бацька называў падумаў). Самакрацкія кніжкі

— У яе на руках кароса! —

— Яна сабе дзеўка прарабіла, — нейтральная дзядзіна, — тая...

— Працавітая! — Працавітая, дык роўная працавітая, а не яму!

Сумна скончыўся разгавор у Эдуарда, але горшыя прыкрасці былі наперадзе.

На другі дзень раніцаю, калі Эдуард ішоў на працу, ён пачуў, што ля калодзежы нехта сарваў каменціку, прыскачыўся...

— ...Ды ўсё гэтакі ж... Ды і ўжывае пляціцы, — нарушэнне... дэцты, — ці а гэта ўжо... з усяю сваю у сабацэ... знак мала дзе?.. Пад...

— Сам ты стары... Лёксіна

— Чорт стары, будзь... і Хомкіна пад... забарабаніла

... Чым маё вядро віна- сабярэш!

... і з пустымі вёдрамі, як

... беды Лаўрынька душэўных мук ён да- мо настаўніца яму ад- падышоў к Просьцы,

... Лявонаў ліст, дык ад-

... іх руках Лаўрынькін прыго- дзіла яго з усіх бакоў, вочкі ла:

... і прынясу. а! Дык глядзі ж! Сшытак будзе

... Цэлую лекцыю цешыўся ён, як самыя дробныя кавалачкі, каб ніхто

ўжо яго ніколі не злажыў і не прачытаў, — каб і знаку ад братавага сораму не засталася.

Але не пераскочыўшы, не кажы: гоц! На другім перапынку, пасля гэтай лекцыі, Проська падбегла к Лаўрышыцы і сказала яму:

— Ай, што мне твой сшытак. Дай, Лаўрышыка, кніжку з людзьмі, дык прынясу Лявонаў ліст.

Як ні любіў Лаўрышыка брата, але з кніжкаю, у якой ёсць рысункі, расстацца дзеля таго праклятага лісту не мог.

— Курносая ты, і Лёкса курносая, і ўвесь род ваш курносы! — засіпеў ён на Проську ад гневу. — Сказала, а тады не хочаш... якая ты! Ты ж узялася прынесці той ліст!

— Як я ўзялася? Я йшчэ не ўзяла сшытку. Дурны ты, і брат твой дурны, хоць і вучоны, усе так кажуць! — крыкнула Проська і набегла. — Я і без твае кніжкі абыдуся.

«Нічога, — з малой пацехаю падумаў Лаўрышыка, — калі-небудзь, як будуць чытаць гэты ліст на вечарушках, выхаплю яго з рук і падзяру...»

На тым ён і спыніў пакуль што справу, але пастанавіў усё ж напісаць Лявону аб усім і ўкрадня ад усіх.

IX

Не ўсё ж тыя вяпчаюцца,
Што вясною распускаюцца,
Не ўсё ж тыя вяпчаюцца,
Што любяцца ды кахаюцца...

З нар[однай] песні

У адзін прыгожы дзень прыйшло Лявону некалькі лістоў і адкрытка. Схапіў Лявон у рукі: на адкрытцы і на адным лісце адрасы напісаны зусім непісьменна і пезнаёмымі рукамі. На адкрытцы памалёвана: адзін пан цалуецца з паняю, а другі пан цікаецца да іх з вялікім кіем... А на другім баку адкрыткі, побач з адрасам, напісана гэтак:

«Не бегай ты за дзеравенскімі, а хопіць з цябе гарадскіх. А то як прыедзеш на вялікдзень, — так адлучаем цябе, вучонага, што і сваіх не пазнаеш. Мы цалуемся цяпер з ёю колькі хочам, балазе ты паўчыў».

Лявон збялеў, погі занямелі, а рукі марудна разарвалі капверт лісту з незнаёмаю рукою. Ліст быў ад Лёксы. Пехта свецкі пісаў за яе, малапісьменную, так:

«Рука мая пісала, не в
зала, што міламу сваіму.
пісьмо, майму міленькаму
драгацэннаму другу Ля
У першых строках маява
да сырой матушкі зямлі.
ваша Саша, жывы і зд
і бога, здароўя і ўсяка
дзём пайбольш у сг
ам не сумлявацца.

То што з міне смі
чаво. Можа вы толькі
ідь да грабавой дзе
што бог вам с
ёмся. У вас
кайце на
уем вас
а любее.

явон ад
ад жашы
ак, вешчы

а там пісалася так:
ліст мы адзяржалі,
шваму, усе здаровы,
і кашаль яе ду
здарова. І за «Нашу
і некалі чытаць, і няма
і язык. А Лаўрынька
еяе языкі, пяхай спачат
ламу, як у школах ву
забе і нам вялікага сора
дзеўкам пісьмаў не пішы.
не на сто вёрст і брэшуць
а ў вочы людзём глядзець.
ей не пішы, бо дурная дзеў
ылася. З яе слоў усе кажуць,
і ажаніцца, але якая ж табе
га не можа быць».

айная прыпісачка, ад Лаўрынькі:
ька! Дагэтуль я пісаў тое, што
А цяпер я пішу сам, каб ты ведаў,
проста і яна дзеўка дрэнная. Усе
мяне «Лёксіным дзевярочкам». Тата
а аддавала твой ліст чытаць усім.

Проська іхная хоча за твай ліст кніжку з людзьмі, а мне шкода. Калі-небудзь на вечарушках, як будуць чытаць, выхаплю з рук і падзяру. Толькі ты болей не пішы. Цялую цябе на ўсю сілачку. Твай брат Лаўрынька».

І ў маленечкім канверціку была такая картка ад Максіма:

«З Новым годам, закаханы і задуманы Задума! Чакаю, браце, працягу і канца трагікамедыі, а тады і напішу свой погляд. Дужа не задумвайся! Твай насмешлівы, але далёка не заўсёды, Максім Г.».

Лявон схапіў два аркушы чыстае паштовае паперы і напісаў:

«Лаўрынька! Кніжак не шкадуй. Сам чытай і другім давай. І кніжачку з людзьмі якую-небудзь аджалей. Або, калі не ўдасца, рабі так, як надумаўся. На вялікдзень не прыеду. Пісаць ёй больш не буду. Твай Лявон».

«Дарагі Максіме! Дужа-дужа прашу цябе: калі захаваў мой ліст, што я пісаў табе пасля каляд (даўгі такі), то ці спалі, ці падзяры, ці — што найлепей — прышлі мне яго. Не дзіві і не смейся; спаткаемся калі — вытлумачу ўсё. Твай скрыўджаны жыццём Лявон Задума».

МЕЛА

Под тым узлом...
захованя у...
меланхол...
о учинен...

1. 337

Мой любы таварыш!

Ну, вось, у нас ужо пачаеся, і ўжо пачаеся зяспа
чатак гарачага дню. Сяньняшні дзень, школьнія
тычныя заняткі, і ўвечарніе заняткі мяне:
вучыў школу...

якою пераходзіць у... З якою
до мроіў... І вось,
ё гэта, пераходзіць у... безуваж-

панурэнне і панурэнне...
рабіць дэма? — ужо пачае пераходзіць у...
якую пераходзіць у... інсты-
туты, якія некалі з та-
вараўмаўся. Не ве-
сё ж не страціў
быць атэстат спе-
ціяльны факультэт.
духу настаўнікі і лі-
тэрны, чым камор-

ж на каморніцкай
ае «спеласці» і зара-
было з чым далей ісці
гчы, каб канечне вучыў

насаду ў Віленшчыне, бо
і разумееш, пабыць у Віль-
дак нашага вызваленчага ру-
снаёміцца з жыццём нашага
па, якое мне, ды і табе, як
дца зусім певядомым.

на кароткі час, я не паеду. Шка-
ляю там, дзе буду ўжо на працы.
ітаюся з сваёю школаю назаўсёды

і паеду на станцыю. Цэлую ноч буду трэсціся ў балагольскай будзе, бо аўтобус, аб якім столькі казалі, так яшчэ і сёлета не ходзіць...

Без жалю пакідаю гэты пянічасны глухі горад, дзе праўчыўся чатыры доўгіх гады і дзе ўсе мы мелі столькі думак і жаданняў, надзей і планаў, ціхіх радасцей і ўцех, юнацкага сяброўства... Усё тое цяпер — адзаду, і вылятаю ўжо на новыя прасторы...

Ну, бывай мой дарагі! З дарогі папішу яшчэ.

30 чэрвеня 1913-га году.

Твой Лявон.

Мой любы таварыш!

Дагэтуль нідзе не быў я далей за М. і Г., і вось сёння, першы раз у сваім жыцці, убачыў я вялізарны вакзал, аграмадныя паравозы, машыны свет, няўпынны людскі рух і ўсякую іншую цывілізацыю...

Убачыў я таксама ў першым класе процьму багатых дарожных паноў, пышны цвет расійскае панскае культуры на Беларусі, і побач з гэтым, толькі ў другім канцы будынку, у трэцім класе, убачыў я Беларусь, нашу беларускую мужыцкую культуру, прадстаўнікі якой, як пянічаснае, бруднае і затуканае быдла, валяюцца покладам на падлозе, у лапцёх, у лахманах, у мэтлухах, з убогімі торбачкамі і з прыцішанаю, схованаю ад чужой пагарды моваю на засмяглых вуснах.

Зашчымела, браце мілы, маё сэрца, успомніў я цябе і наш гурток у школе, хочацца мне бегчы да вас, гукаць ратунку або кінуцца тут на сценку і драпаць яе рукамі... Замест гэтага пішу табе.

Як на злосць, я завёў за сталом у буфэце гутарку з адным маладым чалавекам у новенькай студэнцкай шапцы і ў новенькай студэнцкай тужурцы з пятлічкамі і жоўтымі гузікамі. Ён таксама чакае цягніка на Вільню, жаліўся, што яму нудна чакаць, і першы, знісходліва, загаманіў са мною. Ён думаў чамусьці, што я настаўнік. Не вельмі я люблю гэтых студэнтаў-панічкоў, але чуў, што акцэнт у яго беларускі, дык думаў, што троху ўведамлю яго. Дагэтуль я прызвычайўся ўяўляць сабе студэнта як перадавога чалавека, рэвалюцыянера — калі не на справе, дык хоць на словах. На жаль, я наскочыў на такога расійскага патрыёта, з ліберальнаю фразеалогіяй, і на такога ворага беларускае мовы, што ўсе мае словы прысталі да яго як да сцяжы гарох.

І я пастанавіў ні з кім
тэмы ў дарозе не мець... Ё
на, сяду ля вакна, буду л
край і буду бясконцу пес
I/VII 1913.

Таварыш мой і ад
Як любя, як пры
м вакном у яск
каць на Белару
льна да самае
мулка сядзець і
ля сябе гань
шэфце, г
не хочу
ноць з
міма
ціць
кур

лі!
де-
ень
яго
косці,
не чу-
ташнем
і дрэні.
гопе і не
да спераду

бязмернае
лшацда ніва,
І бяжыць тое
дёмнага, блізка-
елі рэчка, ціхая,
да рэчкі, збягаюць
умны, а водаць ад
саменькай вадою
вылівае крышталё-
ў невялічкае жараль-

уць вагоны. Выспы ля
рэзнік... Кусточки невя-

авалачак бульбы пасеяны.
ота — з трысніком, латац-

аком стаіць, а за прыпол уха-
дзеці!

ла лагавінцы, што жоўтым ка-
ка ў матчынай капоце карову
лым рогам пасвіць. З васількоў,
лочкаў звіла вяночак, усміхаецца.
ла вагонныя вокны глядзяць...
стрычка мая! Ужо не верпецца тая
ла майго. Дзякую табе за ўсмяшачку

тваю дзіцячую. Праз яе ўздумаў я на свае гады маленькія, на сваіх браткоў, сястрычку...

Дзе вы, леты, калі бегаў я з малечаю без аніякага клопату? Дзе ж і вы, дзеці-таварышы? Тыя церняць жыццёвую пакуту, а тыя на гаю над нахіленымі крыжыкамі, над белымі бярозкамі, пакой вечны знайшлі.

Далей, далей. Далёка тая будка з пераездам, далёка засталася. Машкі і манючкі, балотцы, купінкі. Пакошаная траўка. Стажкі стаяць сярод каравенькіх сасонак на багнах. Купнік і купнік. А сушэй мясцінка — дзяўчаты з грабелькамі ў шырокіх лёгкіх спаднічонках. Грудак іхны — быццам кусток красачак: чырвоных, сініх, белых. Смяюцца, жартуюць, хусціначкамі махаюць.

Лес вялікі, гусценны. Трапыхаецца шызае асіна. Гутаецца гібкая, стромкая, быццам дзяўчына, беластволая бяроза. Дубок прыкарэў да зямлі сярод пасівелае травіцы, а глыбей у лесе ельнік раскапусціўся. Не чуваць за гулам колаў птушынага няня, а скачуць на галінках. Грыб сядзіць. Сцежачка вузенькая. Чалавек са стрэльбаю — ляснік тутэйшы.

— Тру-гу, тру-гу, ту-ту-гу... — скрозь гук машыны чуваць, як трубіць весялуха пастухоўская, наводзіць прыёмную журбу...

Чаму журуся, гукі тыя чуючы, далёка чутныя? Ці не маленства маё мне голас падае?

Песня дарагая!

І чаго ж смутна мне? Адкуль туга мая, адкуль жаль той на нечым немажлівым, недасяжным, ці то мінулым, ці то неўзваротным?

Зямелька родная! Няможна без тугі жыць на табе. З журбою парадзіўся... Няўжо з ёю і ў труну лягу? Так у нас наводзіцца, так пам спрадвечнасць дала...

Ну, але годзе! Даруй мне, браце, за гэтае лішне даўгое лірычнае адступленне, на твой погляд, можа, нават зусім і непатрэбнае, і чакай ліста ўжо з Вільні, нашага слаўнага стольнага места Вільні, якое ўбачу праз колькі гадзін, а чакаю гэтага моманту з нейкім сардэчным заміраннем...

Адтуль ужо пастараюся прыслаць табе не толькі лірыку, але і хоць якія-небудзь факты. Дык выбачай!

Твой Л.

Дарагі таварышу!

Пішу табе з Вільні, з тэй Вільні, адкуль свяціла магучым святлом наша старадаўняя культура [...].

Нага мая ступала ўжо
сот гадоў ступаў вялікі сс...
Скарына і дзе яшчэ так н...
кару смерці адважнага
скага...

Тут пяю свае муж...
жэння Мацей Бурач...

І цяпер тут, за Лу...
сены вялікаю сця...
нцаў, а на кожны...

Пад Вільню пад...
імаволі ўзрушыў...
эмае трывогі, д...
маў: дык вось...

дзе жылі і...

аленчыя с...

, што б...

ся пл...

самі с...

эчары...

м, ...

аб-
ва-

марам.

ад пе-

радзе агні

і хадзіць

убачу твае

дам на тую

сторыі. Мпе

сыці сорамна

та сябе.

бліскучым,

я хацеў за-

...

лася салодка і ра-

чынам адчыніў

я з свайго трэцяга

этрамкія касцельныя

лёная гара (я здага-

я гара), па ёй вежа,

я рака — Вялля. Там-

і і вялікія фабрычныя

і. Хацелася, аднак, каб

элей...

вуліцах і садох, па беразе

быстрай, бурлівай Вялейкі,

і кручамі, — усё мне незвы-

ўнічым характвом.

архітэктурна шмат якіх буды-

ловыя дахі, і ўсё пагул — зда-

аходняю Еўропаю, хоць бачыў

кі па малюнках...

я чуў найбольш расійскую і поль-

ых, крывых і вузенькіх-вузенькіх

лата гаворыць між сабою сваёю мо-

зьмі па-расійску, а зрэдку і па-поль-

ску. І толькі на рынках, ад сялян, а часам на вакзале ад рабочых і на вуліцах ад дворнікаў і фурманаў чуў я сваю родную мову і ў такім прыгожым і чыстым дыялекце, як быццам усе гэтыя людзі супрацоўнічаюць у «Нашай ніве».

Але з жалем я заўважыў, што зараз, як толькі з імі загаварыць хто апрапуды па-нанску, яны стараюцца гаварыць яго моваю, моваю, значыцца, па-расійску ці па-польску.

Аднак часу я меў вельмі мала і хоць трошку болей аглядзець Вільню не паспеў. Нарэшце, зрабіўшы свае службовыя справы, пайшоў я шукаць Завальную вуліцу, дом № 7, і трапіў у недалёкі ад галоўных вуліц, ды ўсё ж не бойкі, нават глухаваты і якісьці пыльны закутак гораду.

Падыходзячы, я ўбачыў праз шырокую вуліцу шылду — высокую і бачную, хоць і невялікую: на цьмяным полі буйныя пазалочваныя літары: «Беларуская кнігарня». І ледзь не заплакаў ад радасці і жалю... Чамусьці мне было неспадзяванкаю, што на вуліцы, адкрыта, на шылдзе можа быць папісапа па-беларуску. Першы раз такое бачыў... [...]

На жаль, кнігарня, за позным часам, была ўжо зачыпена, і я толькі паглядзеў на выстаўленыя за шклом, даўно ўжо мною чытаныя і перачытаныя кніжкі і календары. Каля дзвярэй, у рамцы за сетачкаю вісеў апошні пумар «Нашае півы», і я стаяў, пакуль не прачытаў яго ад пачатку да канца. Была тут і мая маленькая карэспандэнцыя.

Хацеў я пажыць яшчэ хоць дзень-другі ў Вільні, але мушу, на загад губернскага каморніка, сёння ж увечары выехаць ужо на працу ў вёску. Пасылаюць мяне да нейкага каморніка, які вельмі зацягнуў землеўпарадкаванне, супроць вызначанага яму летняга плану працы. Дык буду яму данамагаць, каб ён хутчэй скончыў у гэтай вёсцы і пераязджаў у другую.

Я спытаўся, ці беларуская там насельнасць, дык ніхто ўва ўсёй рысавальні не ведае. Дзівіліся нават, чаму гэта мяне цікавіць. Толькі швейцар казаў, што там, мусіць, жывуць і беларусы і літоўцы.

Ну, дык бывай, братка! Націшу з вёскі.
2/VII 1913 г.

Лявон.

Братка ты мой, братка!

Не шанцуе мне. Паслалі мяне на самую мяжу Бела-

Сумна тут, мой ты даражэнькі. Сам не ведаю, што рабіць. Хіба ўцячы куды?

Дык пішы мне хутчэй, — падвесьлі мяне...

8/VII 1913 г.

Твой Л. З.

Вёска Радзівілішкі.

Здароў, здароў табе, маўклівы таварышу!

Я табе пішу, а ты маўчыш. Вось ужо каля двух тыдняў жыву я тут, як у нейкім засланні ў чужы і варожы край, без выхаду, без выезду і з непрыемнасцю штодня.

І дагэтуль не атрымаў яшчэ ні ад цябе, ні з Цёмна-лесся, ад сваіх родных, ніводнага ліста, і не ведаю, чым гэта вытлумачыць.

Дык сумна мне. І прыкра на сябе самога, што паддаюся суму.

Жывецца нецікава. Пават газет мы блізу што не бачым. Каморнік мой, праўда, іх і не выпісвае і не чытае... Няма кніжак і няма часу чытаць іх, няма дазволу і выехаць хоць на які дзень у Вільню.

Але заўтра я пайду ў мястэчка на пошту... Бачыш, прыйшла афіцыйная папера ад губернскага каморніка з паведамленнем, што адтэрмінавання адбываць вайсковую павіннасць каморнікам даваць больш не будуць... Такім чынам, на лета мне трэба выбіраць палюбкі: або вышэйшая школа і там адтэрмінаванне, або салдатчына ў працягу двух гадоў... Загубіць цэлыя два гады! Ты падумаў толькі. А як жа я падрыхтуюся ў універсітэт, калі працаваць мы будзем тут да снегу, а вясною ізноў трэба выязджаць на вёску, як толькі сойдзе снег. Тут рыхтавацца немагчыма, — я быў вельмі наўны, калі меркаваў тут рыхтавацца. Якая пуда!

Дык вось надумаўся і пішу сёння ў Маскву, у народны універсітэт імя Шамяўскага. Пытаюся, ці можна паступіць туды без атэстату спеласці і ці даюць там адтэрмінаванне ад вайсковае павіннасці. Адным захадам пішу і табе, хоць ты і не варт, каб табе пісаць, бо сам дагэтуль не напісаў мне...

* * *

Між іншым, вось табе гутарка, якая толькі што была ў мяне з маім патронам (так я заву свайго каморніка).

Я цвёрда заявіў яму, што сёння болей працаваць не буду, буду пісаць лісты, а заўтра, у нядзелю, таксама не

Нанісаў табе і быццам троху супакоіўся, абгледзеўся, абдумаўся, нібы троху і навесялела.

Але, наогул, пуда, незадоволенасць і сум агарнулі мяне тут, як благі туман. Хочацца бегчы, уцякаць, і, мусіць-ткі, я не вытрываю, напрацую месяц-два, зараблю троху грошай — і ўцяку... Толькі не ведаю, куды ўжо нагоніць мяне ліха. А ці не ўсё роўна? Хоць у вір галавою!

Бывай здароў і жыві без усякіх наганых меланхолій. Гэта цяпер маё самае шчырае табе жаданне.

11 ліпеня 1913 г.

Вёска Радзівілішкі.

Твой Лявон Задума.

2. НА ПОШЦЕ

Было яшчэ вельмі рана, калі паснеў Лявон прайсці добры кавалак дарогі да мястэчка.

Сонца прынякала мацней, і слабеў пах жыта і румянкі. Высыхала астатняя расінка, вышэй узнімаўся важкі пыл.

Шнуры былі яшчэ не ўсе пакатыя. Спелая ніва часам ціха калыхалася і шаптала. Ад снакойных, троху пахіленых каласоў дыхала прыемная радасць. Цёплае паветра пералівалася на сонцы.

Лявон наганяў нейкіх сялянак, відаць, жмудзінак. Яны ішлі ў саматкавых спадніцах, босыя, з кошыкамі — значыцца, у лес, у грыбы ці ў маліну, а не ў мястэчка на кірмаш.

Яны ўсё гаманілі, жартавалі і смяяліся. І Лявону навесялела, гледзячы на іх і слухаючы іхныя лагодныя сялянскія галасы. Потым ён хацеў надысці да іх і загамаіць, але пасаромеўся... І мімаволі засмуціўся, адчуўшы сябе вельмі самотным у чужой старонцы.

Нейкі малады хланец, што ляжаў, схаванымся галавою ў жыта, а ногі спусціўшы ў канаву, устаў і пайшоў з імі разам. І хланец быў босы, відаць, і ён ішоў у лес.

А лес быў ужо блізка наперадзе. Часцей лёталі і гудзелі авадні, ужо адтуль, здаецца, цягнула лесавым пахам і прахалодаю.

Нарэшце, вось і лес...

Дарога пайшла вузенькім праходам між дрэў, над якім нависла густа сплеченае вецце. Сунакой, ціна і прохалоды напавалі тут.

Там-а-там на дарожцы траплялася і лезла над ногі марэнне намагдольнае дрэў-волатаў. Косы сонца не прабілі а-

змагчы нейкую маленькую, але мімавольную і ўпартую прыкрасць.

У кавалачках мімалётных, адарваных успамінаў прамільгнула цьмяна, невыразна даўно забытая дзяўчына, што бачыў яе дзесьці і падабаў яе... Яе вобраз меў штосьці агульнае і з Лёксаю, і з Мусяю... А потым усё сплылося, і ў думках стаяў адзін, агульны, дзясочы вобраз, цьмяны і невыразны, але такі любы, родны і блізкі... Ніколі яе не бачыў і не ведае, хто яна будзе, а ўжо мае на яе вялікі жаль і крыўду... Ён так балюча, так бязмерна кахаючы, душу сваю гатоў зліць з яе душою, усё сваё аддаць ёй, бо нікога ў свеце няма яму даражэйшага за яе, а яна, так па-дзясоччу легкадумна, гоніцца за ўсякаю пустотаю і ў той пустоце знаходзіць сабе здаваленне і забываецца на яго, з яго непатрэбнымі ёй думкамі і мукамі.

«Не, яна ніколі б не зразумела мае прыемнасці ад пылу ботаў і варсаватае грубізны простага вясковага жунана», — з нудою ўздыхнуў Лявон... І раптам, крутка і перова, перавярнуўся ніц, прыпаў усёй істотай да зямлі, распасцёр крыжам рукі, прытуліў правае вуха да травы, да паху зямлі, і слухаў, як шуміць лес, слухаў, слухаў, слухаў, аж сонца ўрэшце нейкім дзівам прабілася да яго і прыцякло шыю.

І ўсхапіўся, каб не спазніцца на пошту, пачуў дур у галаве і з прыкрасцю і злосцю голасна сказаў:

— Я ж бы яе ўзнепавідзеў...

Злаваў страшэнна, што барзджэй гэты гнілы пень, куст ляшчыны і зломаная бярэзіна зразумеюць яго, чымеся яна... нагул яны, інтэлігенты, а на сялянскі погляд — проста розныя, не зусім панскага роду папы.

Дзікая злосць ахапіла яго, быццам сапраўды ўжо, паяве, быў у яго гэты балючы разлад з каханаю дзяўчынаю. І здавалася яму, што і пушча з сваім спрадвечным супакоем адхінулася ад яго, пансаванага, як ад якой заразы, і ніколі ўжо не дасць яму свае ціхае, супакойнае лесавое радасці.

Знайшоў тую сцежку і ішоў па ёй як непрыкаяны, як адарваны ад разумнае гармоніі і кінуты ў страшна прыкры непарадак, дзе брудна-каравае ніколі не зробіцца стройным і правільным.

Ішоў сцежачкаю сярод гусценпага ляшчыніку, і да вушэй даляцеў глухі няясны гук, пачуліся людскія галасы, і вліўнаў на палянку. З высокіх і густых кустоў малініку вытыкалася, то там то там, белая ці чырвоная

МАКСІМ ГАРДІНІ

ІСТОРИЯ
БЕЛАРУСКАЕ
ЛІТЭРАТУРЫ

Вкладка
«Гісторыі беларускай літаратуры» М. Гардзікага

7. Січня, 1920 г.

хусціначка, і чуўся прыглушоны, і ад зямлі ад пражывітасці
гоман: гэтулькі маліны, ай-я-я-я!

Той самы хлопец, што ляжаў у штурне на дарозе, вый-
шаў з кустоў, якраз насупроць Лявона, і пахідаў, муліў-
ся, каб нешта, мусіць, спытацца. І сціраўся на-беларуску,
з літоўскаю вымоваю:

— Здалёка, браце?

— Здалёка... Ну, а што?

— Нічога, так сабе... І мя здалёка.

— А...

Сказаў Лявон гэтак «а...» ужо без злосці. А тое, што
вырвалася пяласкава і пават груба «ну, а што?» — тое
ўжо не паправіш, хоць і шкода...

... паляне паді... траву, кру-
квастом, ... мошак, ра-
рыгала-туна... і званіла бала-

... зусім супакоіцца
... карова сваім зда-

... катка, — мусіць, тут

... што на пні сядзіць ма-
... з дзесяць, худзень-
... спаднічонцы.

... пельга запяяла... І кру-
... ам пільна занятая са-
... Злоў пельга было раза-
... мелодыю, што ён з пры-
... не чуць яе. Запяяла дужэй,
... сваім спевам. «І гэтак у нас
... і не мог ізноў стрымаць

... го-о-ой! — кінуўшы пяць,
... яўчынка, і звонкім і вясёлым

... раптам страшэнна спалохаўся...
... гаў, гаў! — кінуўся на яго з-за

... пагойкаю, свавольніца! — лагодна
... сівавусы ляснік, сходзячы з ганку

на дарогу.— Не бойцеся, не бойцеся, ён не кусашчы...
Пайшоў ты прэч! — адагнаў ён сабаку і запытаўся:

— Ці не ў мястэчка?

Гаварыў па-беларуску.

Сабака вінавата завіляў хвастом і адбегся троху ўбок.

— Але, на пошту,— адказаў, прыстаўшы, Лявон. Сэрца білася,— так напалохаўся.

— Ай, як добра...— сказаў ляснік і, завярнуўшыся назад, крыкнуў у хату:

— Стасюшка! Давай ліст... Ідуць на пошту... Можна, вадзіцы? Прагнаць смагу? — спытаўся ён і, не чакаючы адказу, пайшоў на ваду.

Назад ішоў ён з дзяўчынаю. Ён нёс ліст, а яна чысценькую бляшаную квартоўку вады.

— Калі ласка, укіньце там у скрыначку,— напросіў ляснік і падаў ліст.

Дзяўчына трымала бліскучую квартовачку і трохку канфузліва, але так міла прамовіла, падаючы:

— Проша...

Была ў просцелькім, напалову гарадскім адзенні, як прыбіраюцца настаўніцы, дачкі сялян. Усё ў ёй было сярэдняе, простае і здаровае: крэпкі, працоўны стап, круглыя рукі, чысты, загарэлы на сонцы твар, вясёлыя карыя вочы. Была прыгожая. Стаяла і ўсміхалася.

Лявон смагла піў ваду і паверх квартоўкі пазіраў па Стасю-леснічанку. «Вось бы мне такую жонку»,— прамільгнула смешная, але прыемная думка.

Яна ўзяла квартоўку, усміхаючыся паківала яму галавою і пабегла сабе...

Ляснік прайшоў троху з ім на дарозе.

— У нас там на пошце і чалавек свой ёсць,— не ўцярапеў і нахваліўся ён Лявону.— Як жа, памоцнік наштовага начальніка... Сватаецца да мае Стасюшкі... што ваду вам падавала. Думаю аддаць.

— А ваша дачка настаўніца? — чамусьці сурова спытаўся Лявон.

— Блізу таго ўгадалі... Даглядае дзетак у ахронцы ў Вільні... А напаксама ці не з настаўнікаў? — з большаю далікатнасцю і ласкаю спытаўся ляснік і наглядзіў сівы вус.

— Гэта, значыцца, у польскім прытулку, ці што? — яшчэ з большаю няласкаю спытаўся, замест адказу, Лявон і скоса наглядзеў на старога.

— Усе мы браця,— пакорна сказаў той.— Польскія,

рускія... Усе ў аднаго бога верыцца... Дык і ўжо таг
укіньце ліст у скрынку, калі гэта, — і даў ён і астаўся.

Сабака яго азірнуўся нанова ў вочы і, адройшы
хвост, вярнуўся назад за гаспадаром.

«Значыцца, значыцца... — казнула ён і ір-вічна
ўсміхнуўся Лявон, — значыцца, ужо гэта сабака добрага
чалавека...»

І з невясёлаю ласкаю ўдунуў на Лявона і з прырасцю
на Мусю.

Зыйшаўшы з лесу і ідушы старым шляхам, над пры-
судамі з рэдкіх старых і нахмыканых бяроз, увесь час
настаўся ён сунакціць сабе і паказваць і, аднак жа,
нічо не мог перамагчы перадаваць, як ён бы хацелася.

Істэчка быта ўжо адройшы, — мільгнула
не магу сунуць, і ўсё ўсё, — мільгнула
ў галаве, і без усякага думкі і без усякага жадання,
спраўна неспадзявана дэмані сабе ўспомніў, ён раптам, істэ-
чка, верагатаў, як нечым, і ўспомніўшыся вясёлым

і ўспомніў, што нічо яго не чуе:
— даў! Даў! — скаржыцца зарагатаў ён, аж
успомніўшыся ўспомніўшы.

Істэчка была блізка, але і не-
спадзявана пачулі яго конскае
успомніўшыся бліжэй да хваста
успомніўшыся з усохлае бярозы,
успомніўшыся, што ляжаў, аба-
успомніўшыся ногі за лучок:
з воч вышэй на віхра-
успомніўшыся назад на дарозе.

Істэчка рагатлівы прыпадак Ля-
успомніўшыся канаўцы, за кустом, як
успомніўшыся і абуваюцца дзяўчаты

успомніўшыся і не бачым, — сказала адна
і адварнула.

успомніўшыся! — ціха запырэчыла другая

успомніўшыся?! — не ўдэрнеў Лявон.
успомніўшыся, дужа разумны... З глузду з'яз-
успомніўшыся яму, і ўсе вясёла і дружна зара-

Ён таксама засмяўся і прыветна памахаў ім назад рукою:

— Не бойцеся, дзяўчаткі, не з'еду...

Ён надумаў нават, што добра было б пачакаць іх і праісціся з імі разам, але не насмеліўся, наддаў хады і неўзабаве ішоў ужо на мястэчку.

Паны і замойныя крамнікі, відаць, яшчэ спалі. Вакенніцы ў лепшых дамах, з высокімі ганкамі і бляшанымі фарбаванымі і толькі зрэдку гонтавымі дахамі, былі зачынены.

Для больніцы стаялі сялянскія фурманкі; адпрэжаныя коні сці пакладзеную ў калёсы зялёную траву і ўжо тупалі ад ранішняга сонейка. Тут жа, на калёсах, на зямлі, на ганку, сядзелі ўсякія хворыя небаракі, старыя дзяды і бабулі, маткі з дзеткамі на ўлонні, барадатыя мужчыны. Адна хворая старая ляжала на фурманцы, напруўшыся ў бурую кажурыну, быццам і не ўлетку.

Для воласці таксама ўжо боўтаўся і пачынаў галдзець розны народ.

Прыбраныя людзі ішлі ў касцёл.

Для некаторых крамак быў рух, і нават даволі бойкі, асабліва для адной, а некаторыя, наважнейшыя, былі яшчэ зачынены.

— Куханы! Куханы! Смасныя куханы! — снакушала Лявона старая яўрэйка-перакушка.

— Што купляеш? Гэй, ты, хлопец? — запрашала другая.

Паліцэйскі стражнік важна, як вялікі індук, хадзіў тут, залажыўшы рукі за спіну.

Але вось з той люднай крамы сышнулі ўсе грудам, а перад усімі выскачыла, уцякаючы, босая, дробнешкая і ўжо немаладая сялянка, уся збялелая ад перануду і ад сораму, а следам за ёю наступаў кароткі, грубы і сыты крамнік.

— Зладзейка, пся крэў! — крычаў ён на яе на-польску.

Яна маўчала і, азіраючыся, адыходзіла, а ён ужо сціпаў крокі і толькі трос ёй услед кулаком. Потым снакойна і важна павярнуў у сваю краму.

Жанчына схавалася ад гвалту, ад людзей за рог будынку і прытулілася для сценкі. Да яе падступіўся толькі адзін нейкі дзядзёка, бедны таксама, у дзіравым жупане і ў скуражых манціках, надвязаных вяровачышні с'эржэмі, што былі абкручаны дужка нізка, для самых кастакан.

— Каб і за я конь шчеліна кресці... — нарэшце...

віла яна па-беларуску, а потым нават на літоскай мове
яму горача і шыбка па-літоўску.

Дзядзька пыхкаў люлькаю, невідаў гадуманымі пачы-
ма і нічога не казаў, але ж бліў усё адны небам з ёю, па-
крыўджанаю.

— Што за шум, а дракі нет? — з шуртам узвышоў на
прыклетак каля крамы стражнік.

— Глупства, пане стражнік! — влезла адгукнуўся і за-
смяўся, выходзячы яму на снаткошы, стражнік і выставіў
перад ім свой расчынены партабак з панірэзамі.

І сяляне, якія там былі, таксама засмяліся, быццам
сапраўды нічога асаблівага тут не было.

— Ай, сто там, не цапайце вы яе, — падала свой голас
і тая старая яўрэйка, што прадавала куханні.

І ўсё ізноў пайшло сваім звычайным ходам.

Молькі гэта і пачуў і набажніў Лявон, падышоўшы да
корміцы. А сам бліў белы і ціскаў сэрца, каб не білася так
дурна. Аднамаю троху і не ведаў, чаму так, без нічога,
пачаў ён плакаць.

У гэты момант перакуліў аднаго менадзіцу з дзіцянем, што
было на ім пухотука, аднаго менадзіца ганку, прайшоў па
двору і сядзеў у гэтым ганку паштовай пача-

ткай, і сядзеў там, сядзеў і дзве старэйшыя сяляпкі
і адна маладая, маладзейшая, стаяла з

імі, ніводнага паштавіка

і таксама прыхінуўся ля

дзіцініку прабіла палова дзе-

гэта прыймо пачнецца? — пахі-
дзых з пасылкамі.

І панічкі прыйдуць, — цярпліва
і пакой доўга маўчаў.

па-беларуску, а ціханька шапта-
ску.

І пятнаццаць паказаўся малады ча-
прылізанымі вусікамі. Ён адамкнуў
лапцэлярыю і зараз адчыніў акенца.

Усе ўзняліся. Ён сеў там за стол з паперамі і сказаў гушчэнькім, сыцэнькім, ужо троху панскім голасам:

— Гаспада, прашу!

Шякіх гаспадоў тут не было, надышло толькі яшчэ некалькі сялян і бедных яўрэяў, першая прысунулася да акенца маладзіца з лістом.

— Панічок, панішыце вы мне адрэс, — ціхенька і ласкава прамовіла яна і памкнулася пакласці ліст на акенца. Але панштавік крутнуўся ўбок.

— Я не абязан пісаць вам адраса!

Яна ніякава адышла назад.

Тады пачалі здаваць свае пасылкі тыя старыя цёткі.

Лявой чакаў і паглядаў... «Мусіць, ты і будзеш Стасюткін муж», — з нянавісцю думаў ён пра гэтага чыпоўнічка. Калі прыйшла да яго чарга, ён паклаў перад прылізанымі вусікамі свае лісты (хацеў паслаць іх забяспечанымі) і сказаў:

— Дайце мне асадку, я напішу адрас гэтай жанчыне.

Але якраз, як ён сказаў, увайшоў другі чыпоўнік, і хтосьці ў пачакальні пачціва і прыглушана азнаёміў: «Сам пачальнік...»

Гэта быў даволі высокі чорнабароды чалавек з злым, але боязкім поглядам.

Ён пачуў Лявонавы словы і, ідучы, сказаў сварлівым голасам, чыста па-расійску і з нетутэйшаю, асабліваю вымогаю:

— Нікакіх там ручак не даваць!.. Была паложана, стянуплі, ну так нушчай тінерь пішут пальцам...

Лявой пачырванеў, але змоўчыў.

Зараз следам за пантмейстарам, калі ён сеў і пачаў вымаць з стала паперы, увайшла чорненькая, курноспыкая паненка, а за ёю чысцэнькі студэцкік, вельмі падобны да таго, з якім паспрачаўся Лявой на вакзале, калі ехаў з школы на працу.

— Ізвініце! — далікатна, але грэбліва сказала паненка за Лявонаваю спіною і разам з студэцкікам увайшла ў канцылярню. — Ці няможна паслаць грошы? — зусім іншым, прыцэльскім і какетліва-жартлівым тонам звярнулася яна да пантмейстара. — Дзень добры, пане пачальнік!

— Ваш пакорны слуга! — адказаў пантмейстар, расшаркаўся, патрос ёй і студэнту ручкі і надставіў крэсла. Зараз у іх палілася мілая, вясёлая гутарка.

Тым часам панштавік з чорненькімі вусікамі сярпа

адзін застаўся ў прымальні, і выскачыў на вуліцу. «Мусіць, спяшаецца ў касцёл або на шпацыр», — няўважна, між іншым падумаў Лявон і ўсё сядзеў, быццам прырос да гэтага ўслончыка ў прымальні.

Вось урэшце і паштмейстар хлопнуў дзвярмі з канцылярскага пакою, пачаў зачыкаць іх, але яшчэ не зачынуўшы, азірнуўся і ўбачыў Лявона.

— Ты пачаму не ўходзіш? — падазрона і груба спытаўся ён у гэтага дзёрзкага вясковага хланца, якім паказаўся яму Лявон.

— А во чаму... — змененым, сіпатым голасам, ціха адказаў Лявон, узняўся з месца і як у тумане, але цвёрда і лёгка падыходзіў да самае чорнае барады. І сам не ведаў, як і чаму рука мімаволі мятнулася, пальцы ў момант склаліся, і ён пстрыкнуў паштмейстара па носе.

Той збялеў, распасцёр рукі, потым крутнуўся назад, за дзверы, ляпнуў імі і тады ўжо, адтуль, крыкнуў з болем і небяспекаю:

— Што вам тут трэба?

А Лявон, атупеўшы, не ведаў, што далей рабіць, узяў і пайшоў за парог, на вольнае паветра.

Ніхто не даганяў яго.

«А во чаму... — шаптаў Лявон, — і во чаму...» — сціскаў кулак, успамінаючы, і шпарка ішоў сярод людзей ля крамак, дзе ад торгу быў ужо немалы гук і пыл...

3. ПАВАРОТ

Мой любы таварышу.

За ўвесь час атрымаў усяго два тваіх лісты: адзін у вёсцы Радзівілішках, дзе я быў на працы, і адзін тут, у Вільні, бо яшчэ не паспелі пераслаць мне яго з губернскае каморніцкае канцылярыі.

Ты лішані, што не разумееш майго настрою. Ты навучаеш мяне быць моцным і патужным у жыцці. Ты ганіш мяне і кажаш, што ныццём і хныканнем мы ніколі не возьмем жыцця ў свае рукі.

Што ж, ахвотна згаджаюся з табою і ахвотна сам навучаў бы каго-небудзь так, як ты навучаеш мяне... А тым часам — вось я ўжо ізноў у Вільні, працу кінуў і заўтра ўвечары еду дамоў, у сваё роднае Цёмналесце. Нічога не разумееш? Я і сам нічога не разумею...

Апошні ліст я пісаў табе тыдні два таму назад. На другі пасля таго дзень я хадзіў у мястэчка на пошту і там на-

«Цікава, што я тут убачу», — з якойсьці салодкаю трывогаю пантаў сабе самому і сябе самога ўмаўляў не разлічаць на штосьці асаблівае.

«Што ж, беларусы — народ бедны, свядомых людзей — жменя, дык вядома, адкуль жа будзе ў іх багаты клуб? Хоць надта ўжо чамусьці бедны выбралі закутак і нават не змялі смяццё на сходах».

«Цяпер — лета, людзі ў раз'ездзе, можа, нікога з выдатных і не ўбачу, але ўсё можа быць — і вось, на маё шчасце, будзе тут Купала, Колас ці яшчэ хто з пантаў ці з рэдакцыі «Нашае півы» — нагляджу хаця на іх, паслухаю хаця як збоку, як яны гавораць...»

Так думаў ён — і здзівіўся, што дзверы ў клубе зачынены і нікога пры іх няма, ніхто ні ўнушчае, ні выпушчае, Што такое? Можа, траціў не туды? Але ж адрас быў дадзены такі, і вось вісіць яшчэ кавалак здэртас паперыны, і на цьмяным святле маленькай электрычнай лямпачкі так сяк можна было прачытаць пісанае на-беларуску.

Прыслухаўся — за дзвярамі тупат, скачуць.... Іграюць на раялі і на скрыпцы.

Ціханька піхнуў рукою дзверы — адчынена... Не ведаў, ці ўвайсці, і заўважыў беленькую пупку электрычнага званка. Узняў руку, каб пазваніць, і тады заўважыў, што дрот ад пупкі даўным-даўно ад'ехаў далёка ўбок і баўтаецца аддэртым і загнутым запыленым і брудным кончыкам.

«Ну і парадачкі ж у вас, браты мае беларусы!» — падумаў з пялюбасцю і піхнуў дзверы і наглядзеў, ці ёсць там хто жывы.

У бедным накойчыку, з правага боку, стаяла раскірэчаная вешалка, і на ёй вісела колькі польтаў, а згары, на мільнай, пэўна, дошцы ляжалі шапкі і капелюшы; у кутку, з левага боку, сядзеў за голым столікам хланчук і трымаў у руках караньковую білетную кніжачку.

— Пятнаццаць капеек з вас, — сказаў ён Лявону.

— За што? — спытаўся Лявон.

— Што вы, не ведаеце, за што? За ўваход... — адказаў хланчук, нібы баяўся, каб гэты новы чалавек не скруціў яму пятнаццаці капеек і не праішоў у залу так.

Лявон заплаціў і, распранаючыся, спытаўся:

— Ці ёсць тут сёння хто з беларускіх пісьменнікаў?

Хланчук падумаў, — як відаць, не зусім добра зрэсуеў, — і сам спытаўся:

— А хто яны? Якіх вам треба?

— Кунала ёсць?

— Не ведаю... Мяне насадылі вам трэба, ён зараз выйдзе...

— Не, не трэба...

Лявон увайшоў у друціўню, дзе ляжала колькі бедных крэскаў, сядзеўся колькі маладых жанчын у залу, а дым пушчалі, сядзеў накой.

Лявон падышоў да аднаго з іх і сказаў: «Вось табе і сядзеўся, — падышоў ён.

У невялічкай зале ішоў вальс. Сядзеў на скарынку рэ-мадады музыкі, сядзеў і студэнт.

«Анцавага сабою суха-ны беларускі, як і ўсе аргузым пін-у і пунуўшы і топнуўшы — і цягнуў сваіх

людзі прытамі-мілі, і хто садзіў-ны пакой і на бал-

ў нейкіх асаблівых

стаяў адзін хлопец, з-птаўся ў яго:

«орыя дзяўчаты?»

«дзят? — адазваўся хлопец

касцюмы.

«што беларускія, — здзівіўся хло-це, дзяўчаты зусім не так

ас Беларусь! [...] Там чыстых

і які гавораць на-польску, калі-ця беларускі? — мімаволі заўва-

«арускі! — зусім спакойна гаварыў-ла паскакаць.

«арусы ёсць? — спытаўся Лявон.

— Пара чалавек ёсць... Вось гэтыя, што каля дзвярэй, беларусы.

— Гэтыя? Дык яны ж, я чуў, гавораць, здаецца, па-расійску?

— От, троху па-расійску, троху па-беларуску. Тут усе гэтак.

— А з «Нашае півы» тут хто-небудзь ёсць? — спытаўся Лявон.

— Не, яны сюды заходзяць рэдка. Але калі вы так цікавіцеся — паглядзіце: вунь беларускі паэта, дзядзька Булгак...

І ён паказаў Лявону на таго белабрысага дырыжора.

— Нішта я не чуў пра такога, — сказаў Лявон.

— Ён піша пад псеўданімам Трахім Сталёвы. Нішто сабе піша вершыкі...

— Дык гэта Трахім Сталёвы! — успомніў Лявон пару вершыкаў, падпісаных гэтым імем, і сам сабе падумаў: «Ну і сталёвы!»

— Яго, бачыце, у «Нашай піве» заціраюць, дык ён піша больш у расійскія і ў польскія газеты.

— Відаць... — прамармытаў Лявон і змоўк у мімавольнай цяжкой задуме.

Ізноў пачаліся скокі, ізноў салодка крычаў Трахім Сталёвы свае «агош» і «адруа», ізноў тая ці іншая паненка зрэдку казалася якое-небудзь беларускае слова з асаблівым, дзеля жарту, націсканнем.

Лявон выйшаў на балкочык і сумаваў там адзін, часам мімавольна шэпчучы сам сабе: «І гэта наш культурны асяродак!.. Той наш асяродак, аб якім мы так марылі ў сваёй глухой школе, у сваім глухім беларускім кутку!.. Дзе ж яна тут тая «агромністая грамада», дзе ж яна тут тая свядомая моладзь, дзе ж яны тут тыя правадыры?»

Роснач агарнула яго. Яму цяпер здавалася, што беларускае адраджэнне не мае пад сабою ніякага грунту, што ў «Нашай піве» сядзяць сляпыя людзі, адарваныя ад жыцця, што нічога з гэтае беларускае мовы не будзе і быць не можа...

Ізноў прыйшоў у залу. Панураны, назіраючы з пад'лоб'я, стаяў у кутку і глядзеў, як скачуць вясёлыя людзі, гэтыя зусім яму чужыя людзі...

«Мусіць, гэта самы цяжкі вечар у маім жыцці», — падумаў ён, і аж на сэрцы зрабілася сцюдзёна ад страшнага цяжару. Страціўшы ўсякую ахвоту жыць, механічна завярнуўся ён і пайшоў направа.

А следам у дзверы ляцелі
тупат скакуноў.

Наўкола і скрозь быў сэрца,
вознікаў ужо не пляскалі,
наслабела жаўтавае святло
ушлізе на рагу вуліцы. У
сім гатэлі.

Лявон ляжаў і думаў і ў сэрцы
і глыбей пагружаўся ў
рэц, што бывае між сонца і
не мог заснуць і толькі
дурманнем.

Первоная скрыніца ўсё яшчэ
ла і ляжала.

І яна і проста

раптам уцяміў-

радасці жыц-

большае расчара-

слёзы, цішэй

ведае дзе-якому

і плаўны, толькі

дадклівасцю, та-

эрца на момант смя-

ў, можа, яшчэ страш-

паляжаў адзін у ціхім

олі шкадаваў, што вый-

адзеўшыся, не пагаварыў-

лі папсаваў сабе настрой.

«Я не пасхаў сёння?» — ду-

ць ён гэта ці не спіць, і піяк
добра.

* * *

светла было за акном, і спаў да
не хацеў уставаць, не хацеў піку-
ла рабіць.

Ляжаў — як хворы. Браўся пісаць ліст, і не мог. Узяўся чытаць, і не чыталася.

Марудна ўстаўшы, пайшоў абедань і трапіў у нейкую брудненькую страўню, дзе над буфетам вісеў вялікі абраз «маткі боскай астрабрамскай», а за касаю стаяў тоўсты, тлусты, з нахабна-ліслівым выразам гаспадар. Падавала бедная дзяўчына, што была, як відаць, яшчэ пядань у горадзе, і ёй цяжка было гаварыць па-польску і яшчэ цяжэй па-расійску. Яна ўсяго баялася, і падаваць на стол было ёй вялікаю пакутаю.

Не мог есці, пайшоў насядзець у скверы і не мог дачакацца вечару, каб ужо ехаць...

* * *

З абодвух бакоў каменнай гарадскоў вуліцы, на тратуарах, міма бліскучых, ззяючых акон і шклянных дзвярэй у вялізарных крамах, адтуль і туды, мітусілася, варушылася чорная хваля людзей у чорных вопратках, брылях, капелюшах, шапках, шаначках, картузах, хустках. Пасярод грукаталі на каменню няўломныя ламавозы з вялікімі вазамі гламазду, усялякіх кулёў, скрышак і нейкага жалеззя. Борзда чахалі і ляскалі падковамі, аж агнявыя іскрачкі сыналіся з-над іх, беглі коні лёгкіх вознікаў, што вязлі паноў, мужчын і жанчын, у сваіх зручных экіпажах. Званіла, гудзела і шулася гулам сваім у вушы конка. Ад вакзала ляцелі сюды гудкі машын, крычалі над горадам у змроку на розныя галасы: груба, сіната, каротка, адарвана і тонка, звонка, з працягам. Капаючыя гукі разам з пяроўным, на момант, блісканнем святла ў вялікіх, высокіх ліхтарах над вуліцаю, у хвілінку, калі раптам з'яўляўся і выў знекуль згары сцюдзёны, ужо троху восенны вецер, — выгукалі ў сэрцы невядомую трывогу, незразумелы клікат, чуццё адзіноты і засмучэння.

«Няхай жа астатні раз надзіваюся на сумяціцу», — прапантаў Лявон і не ханаўся, спакваля ішоў сярод бласконцае людскае чарады, троху замінаючы каму сваім партнёрствам з коўдрачкаю і падушачкаю (кошык свой ён здаў на схаванне на станцыі, калі прыехаў з вёскі, і ў гэтым яго зусім не браў).

Прыбраныя прыгожа і не дужа прыгожа людзі, здаецца, — вясёлыя, а то і смутныя, а найболей раўнаважныя, людзі беглі-сміталіся, беглі на далёкі, чужы пакар. І відаць было Лявону на іх вачах і на ўсім твары, на

Ліны шумелі, бо ўверсе гуляў вецер.

Лявон сеў на лавачку, ля шырокага тратуару, з таго боку вуліцы, дзе ліны сядзелі густа і дзе мала хто хадзіў. Вочы зморана плюшчыліся. Павекі былі цяжкія і зліпаліся. Няясныя думкі, навеішыя, плетухаліся сярод даўно думанага і знаёмага, як нешта цьмянае на сумным полі, у чорны і непагодны восеньскі вечар.

«З гарадскога віру — у родную хату, — каторы раз было ў галаве. — Навошта? І што гэта мне?» — паўставала нешта на душы, ды цяпер Лявон не меў цярпліваасці меркаваць аб тым; хацеў аднаго: доўга-доўга сядзець пад тымі вялізнымі старымі ліпамі, у ціхаце, без тлуму.

Павсяў ветрык і строс з сучча за каўнер некалькі дробных капачак, як бы расы. І непрыемна і потым прыемна разам. «Калі ісці пасля дажджу па мяжы, сярод буйнага жыта, дык таксама пырскае вада на твар, прыемна і вясёла ад яе», — уздумаў Лявон, шчыльней заплюшчыў вочы і перакінуўся на сваё поле. «Урашні раса, ядрапа, сонца яснае, а ўжо не цёплае, як з пачатку лета... Бабы жнуць авёс. Так спакойна ўсё. На пажатым, на ўзгорачку, хлопчыкі пусцілі пасвіць коні, а самі, блытаючыся ў аброцях, пачалі дужацца. Дзядзька з касою на плячы ідзе дакошваць балота. Сліўкі паспелі, аж чарнеюцца, зліўшыся на суках; а бялосліўкі, такія празрыста-ружовыя на сонцы, вісяць спакусліва, трэба сашчышнуць іх і паспытаць, смакуючы...» І Лявону салодка ў роце, як тады, на Івана Галаварэза, калі хадзіў з маткаю да цёткі ў госці і еў там мёд з яблыкамі і незвычайна смачныя, буйныя і прыгожыя бялосліўкі. «Жніво... Досвіткамі малоцяць. Цапы: тра-та-та! тра-та-та! За гаем, у шляхты, гудзіць малатарня, гудзіць і дрыжыць...» Вось і тут Лявон — сярод гуку, але гарадскога, дурнога, з начавым смехам і начавымі слязьмі первовых дзяўчат і хваравітых хлапцоў, з млоснасцю пад лыжачкаю і заўсёдным чадам у галаве. Адно што — ён у гэтым гуку быў заўсёды чужы і самотны.

— Дзынг! дзынг! дзынг!.. — дробна рынуўся ў вушкі вакзальны званок. І не хочучы ні сядзець, ні хадзіць, устаў Лявон з лавачкі і пасупнуўся паціху на вакзал.

Даўжэны рад вознікаў, з рознаю гутаркаю, спакойнаю, моцнаю і шумна-сумятліваю, стаяў усцяж ля галіну. Коні тушалі, доргалі, бразгаталі. Збоку быў гоман: у будках, за сталамі з кілбасою, хлебам, яблыкамі, цукеркамі, папярэсамі і ўсякім дробным таварам сядзелі, як зур...

— А што каму да таго, як я гаманю?.. Марш у хвост! —
ціха, але цвёрда і ў злосці агрызнуўся сандат.

— Кгаснадзін жандар! Кгаснадзін жандар!

Узяўшы білет і здаўшы коншык, Лявон пайшоў да кніжнага кіёску. Там было шмат усякіх кніжак, часопісаў і газет, але беларускага нічога не было. На ўсякі вынадак ён сшытаўся ў напэнкі, што прадавала, ці няма «Пашае півы». Яна паглядзела на яго, сагнулася пад столік, пакачалася там і выцягнула некалькі даўных, вышущаных месяца і болей таму назад, запаленых згары пумароў «Пашае півы». І калі ён забраў іх усе і расплачваўся, яна ўсміхнулася і сказала ці то з высмешкаю, ці то спагадна, сказала па-беларуску: «Дзякуй»... І ён паглядзеў на яе і ўсміхнуўся горка, не могучы зрабіць свой твар звычайным і весялейшым. Але яна ўжо занялася з другімі.

Пачуўся шум, зазваніў званок, а потым раптам моцна запыхцеў, засіпеў магутны цягнік. Вакзальны паслугач, у вышываным жоўтым і стужкамі жупане, вагам адбіваў нагамі такт сярод публікі, з канца ў канец, і вугнава пяў:

— Пе-е-ершы звано-о-ок... Менск, Барысаў, Во-о-орша!..

Лявон пайшоў на платформу. «З гарадскога віру — у родную хату», — ізноў пачуў усёю сваёю істотаю, і з цяжкім і тужлівым нечым у сэрцы ўзняўся на прыступачкі ў свой вагон.

Калі цягнік пайшоў, ён лёг на лаву, але яму не спалася. Рытмічна, бесперастанку колы грукалі і калыхалі. Ляжаў заплюснуўшы вочы і не бажаў нічога. Горад застаўся адзаду. Не зводзіць у вухах яго тлум, яго шум. І лепей.

Цягнік сярод прахалодлівай начной цямноты грукатаў і грукатаў, сыплючы іскры і пускаючы дым, ляцеў і ляцеў. Паўкол жа быў сон прыроды, што адпачывала пасля пагоднага дня.

4. ПРЫЕХАЎ

Сам ён прыехаў, а багаж яго яшчэ не прыйшоў. «Муціць, па перасядцы забавіўся», — сказалі яму зусім шадбайна ў багажнай каморы.

Што ж, трэба чакаць, пакуль прыйдзе другі цягнік з таго боку. Гэта шмат часу, дык затое можна, хоць і ў нудзе, пахадзіць па станцыі, паглядзець, падумаць і супакоіць занадта рухлівага нервы... Ну або яшчэ болей ускладніць іх.

ман, п'яны тлум. Круцілася буфетніца і, прыкідаючыся, бедавала, перад людзьмі, што ў чорным, што ніякім чынам не можа яна ўнільнаваць, каб мужыкі чаго з-пад рук не ўкралі. Але кралі ў яе вельмі рэдка і невядома якія людзі.

Так заўсёды і жыла тут сумная затуканасць і крыклівая пустота, а за імі следам ішло троху схаванае, але п'яўхільнае несавапе перваў.

* * *

Было ўжо пасля паўдня, калі прыйшоў другі цягнік, і яму выдалі багаж — невялікі кошык, не ўзяты з сабою ў вагон толькі дзеля ідэалістычнага погляду на справы і малога ведання розных магчымасцей у дарозе.

У зале 1-га і 2-га класа было ўжо пуста. Паглядзеўшыся ў пыльнае люстра на сцяне, Лявоп з нялюбасцю адхінуўся, пастаяў і пайшоў на ганак наймаць падводу. Там ля плоту было ці мальска нейкіх коні. Хадзілі і ўсякія людзі. Фурманы хціва пазіралі на скрыпушчыя падворныя дзверы і грудам падступалі да ўсякага, хто, выходзячы, выглядаў пасажырам, падступалі і лезлі з пугамі ў руках, у даўгіх шабадраных пальтах-халатонах, што былі ім добрыя ад сонца і ад ветру, ад пылу і ад дажджу, і ў некаторых халатоны гэтыя былі яшчэ надпяразаны паясамі, быццам трапкамі. Яны падступалі, і штурхаліся, і сварыліся, і крычалі:

— Папіц, папіц! Кудой вам следуіт?

— Ну сто, паедзем, папіцок?

— Хур, хур! На Целяпенічы? Ну едзем, ну!

— Я магу падвезці вас схаднеў, калі недалёка, — набіваўся нейкі ні вясковы, ні местачковы дзядзька, такі сціпленькі і рахманы з выгляду, але з дзесяткам мужыцкіх д'яблаў над гэтаю сумыснаю рахманасцю. І Лявоп ужо ведаў, што заўсёды прыямней ехаць з балаголам, чымся з мужыком, які адарваўся ад зямлі і гаснадаркі, не прыстаў у месце да фабрыкі і зрабіўся прамысловым д'яблам на беднай станцыі.

Ён умовіўся з стараватым і маўклівым балаголам-яўррэм, падобным з усяго аблічча на селяніна-земляроба, і балазе нарэнце-ткі паехаў.

Калі фурманка павязла яго, загрымеўшы ад вакзалу па каменню, гнёт пудоты, аднак жа, так і ціснуў яму сэрца.

Але вась пачуў, што іграюць... Гэта ж было якраз нейкае свята і свят, і самы час, калі працоўныя і блізкая да станцыі, гуляе тут і заляцаецца. І яму ад таго іграюць і дужа-дужа захацелася павесіцца, і на вуліцы абняўніцца і імі пра абы-што, ведаючы, што не асудзяць і не зганяць, а ўраўнаважана і сяброўскаю ласкаю. А што я маю сёння з сяброўскаю ласкаю? Канешне гучыць і няволі і выпіваецца, як чарна калас, — сяброўства з дзяўчынаю дае радасць і прыемны сусвет. «Ды што ж, — горка надумаў ён, — калі мы, адарванны ад роднай голяў пан-культураю, можам гэты ў думках расчульвацца ад гармоніка і прыпевак, ад радостнага і на вуліцы абняўніцца, і ў пыльным і ў імя, і пляць, як да, як вась яны...» Ды і тады, і тады культурнасць у дазволіла яму прайсці і дзяўчаткамі, аднаго міма, калі яны глядзелі на яго і насмікаліся. Ён скоса зірнуў на іх і прасяў іх моўчкі, як пан-далёчка, іхні-тулькі, іхні пляні пад гармоні-

ышчэ:

Мені сядзіць...
 Ды сядзіць...
 Ды сядзіць...
 Ды сядзіць...

...го адносін да лю-
 ...), — у злосці на яе
 ... так проста назвала

...мучэй выбрацца з цеснае
 ...мучэй агарнуцца тым, што
 ...дзіхамірнасцю і свежасцю.

...вельмі змучыла гэтая даў-
 ...канём, на мулкіх і дрогкіх
 ...члівай цямноце з вечара да
 ...росным золку раіцы, і пад

...ага прышынку ў брудным ме-
 ...ёрдай клапінай канапцы, балела

І калі-ткі над позны полудзень, на другі дзень, уз'ехалі ўжо на цёмналескае поле, быў Лявон трывожна рады, што бачыць усё сваё роднае, і ўжо не шавяліўся, чакаючы, што зараз адпачнуць яго пабітыя і змуленыя косці.

Выехаўшы з лесу, вёскі яшчэ не відаць, бо яна стаіць у доле, з абодвух бакоў канавы. Тырчаць толькі стрэшкі, з двума-трыма каміпамі, і купкі дрэў. Толькі ўз'ехаўшы на бліжэйшы ад хатак курганок можна ўбачыць перад сабою хмурыя і ціхія гумны, абгарэлыя лазні і пасулыя хаты.

«Пад родным небам... Прымеце мяне, сценкі любыя, свайго валачобніка няўдалага!»

Сэрца заняла ад убоства роднага месца і ад чакання сустрэчы з роднымі.

Але каб уз'ехаць на вуліцу, трэба было пращаміцца між плоту і Юркавага саду, вузенькім закавулкам-каўдобінаю, дзе было вечна мокра ад вузкасці і засені, і цяпер стаялі брудныя лужы ў глыбокіх калюгах, не паспеўшы высыхнуць пасля дажджу, што няма ўжо ведама калі быў.

Колькі гора было тут малым паваждаём, на талацэ, як вазілі гной. Ніяк няможна было размінуцца двум вазам, няможна было і завярнуцца, не зачাপіўшыся за рагавую шую ці за кол у плоце, не парваўшы атос і не заплакаўшы горка, каб большыя беглі ратаваць.

Эх, закавулачак, які быў у гады маленства, такім і застаўся, калі ён, Лявон, вырас і пазнаў іншыя дарогі, і застаецца такім самым, мусіць, яшчэ на многія-многія, такія шпаркія ў сваім лёце, гады... Ат, няхай!

Сонна і пуста было на вуліцы, не гледзячы на свята. Ні жывое душы не сустрэлася ля чужых хат.

Вось і родны двор!

* * *

Балагол сныў каня і азірнуўся на свайго пасажыра. Лявон, змораны, з замлелым целам, рухава, аднак, выскачыў з калёс, увесць у пыле, і набег адчыняць вароты. Не паспеў ён узяцца за клямку ў форты, як яму пад ногі, з радасным гаркатаннем і салодкім прыгібаннем да зямлі, кінуўся знедкуль Буян, шухнуў яго, скокнуў вышэй, на грудзі, вясёла гаўкнуў і закруціўся.

Прыемна, што пазнаў сабака. Але чаму ж нікога няма?

Адкінуў завал, адчыніў вароты, махнуў балаголу, каб уз'яздыкаў на падворак. Балагол запэкаў, зацмокаў, і конь

расту́ніць парогу: «Пашто хату запусцілі? Гэта ж яна згіне без пары. А вапроў трэба карміць на двары ці ў свінарцы, а не ў хаце. Курыца на лаве напаскудзіла і міску набіла,— навошта пунчасце курэй у хату? Чаму балонку не ўставілі? Ці ж гэта хораша выглядае, калі вакно заткнута нейкімі анучамі?»...

Цяпер вось гэтак не сказаў бы: не мае ўжо смеласці ды і не бачыць патрэбы... Дык абдумаўся і весялейшым голасам, пасля першых, троху даўгаватых і дзеля таго піякавых моўчак, запытаўся:

— Ну як жа вы ўсе тут... жывы-здоровы? Чаму нічога не кажаце?

— Усё, усё, сыночак мой, скажам. Во дай троху справімся... Ага, цётка ж Марына памёрла...— раптам дадала яна.

Цётка Марына была замужам у далёкай ад іх вёсцы, і Лявон дужа любіў яе за вялікую дабрату.

— Цёткі Марыны ўжо няма?..— з нейкім неспадзяваным жахам пахіліўся ў яе бок Лявон. Потым, паглядзеўшы міма людзей, у пустую невядомую прастору, з крыўдаю сказаў:

— Чаму ж мне не пісалі, што памёрла?

— А не ведаю, мусіць, неяк забыліся...

* * *

— Пойдзем, Лявон, у сад! — запрасіў Лаўрынька.

— Дай ты яму пасядзець з дарогі... у сад ужо! — запарэчыла маці.

— Не, чаму? Пайду пагляджу, які цяпер наш сад.

Лаўрынька пабег наперад, а Лявон прыстоіў на падворку, дзе балагол карміў каня ахрап'ем, што ласкава падкінула маці. Балагол меў супакойны выгляд працоўнага чалавека і супакойна гладзіў каню шыю. Лявону зрабілася сорамна за свае первы. І тут жа мляўкі халадок незлавімым маменцікам ахапіў яму сэрца: шкода было жыцця, адчуў, што моцна любіць жыццё...

Калі пераступаў высокі парог у фортцы, што была з двара ў сад, ля ног з тою ж нястрыманаю радасцю праскочыў Буян і набег, задраўшы хвост, наперад над яблынькі. Палётаў там, накруціўся, але стаў «колам» і глядзеў назад, зводдаль, глядзеў з чаканнем, куды пойдзе і што цяпер робіць госць.

Госць марудна ішоў па вузкай сцежачцы, макравай, з прыліплым і ўтаптаным ў зямлю гнілым лісціннам.

Сумна ўжо было па-восени тут чырвонага макавага цветніку. Мінулася ўжо тая пара, ста, так багатая і так шчасліва даўнія леці, калі так смачна елі яны з Лаўрынькам панкекі, пакаштаваць яблычка з-над, і пустым здаўся яму цяпер сід. Ісці пастаяць пад страхом ад старога курава пахалі.

— Пойдзем, Лаўрынька, у наву! — гукаў ён брата.

— А дулек не хочаш? — са зменшаным радасцю спытаўся Лаўрынька. — Глядзі, якая смачнычая... па! — падаў яму дульку, вылазячы з кішчэткай пустоў, дзе знайшоў яе.

— З'еш сам... — сказаў ён, і вачына стала, глядзеўшы ў Лаўрынька.

— Чаму не еш? — спытаўся ён. — Ты ж цэлае елі, а ты не еш. Ну, а'сць, смачнычая смачная.

— Ну, дай сабе! — усаў ён ён у кішчэтка.

Так ішлі з саду — Лявоп спераду, а Лаўрынька адзаду.

— Скамандаваў, ідучы насуперак, — сказаў ён, і паказаў на гарэлкаю. Бацька паказаў на гарэлкаю. Там і падымаўся абеданец. Там і падымаўся абеданец.

— Парозе стаялі грудзівіцца. Матка пада-

— Тады абышоў дзяцей і

— скамандаваў ім бацька. — бедна апрапеныя.

— сказаў Лявоп, кладучы мярад бацькам і сватам.

— дадай... Лаўрыньцы... Нам

— паставіў на стол прывезеную... жа не любіў п'янства і п'яных, дама.

— Ну, сядай жа сам, — павесялеў

бацька. Лявон мусіў залезці на кут, між бацькі і свата, і пачалося частаванне. Толькі маці ўсё тупала і не мела часу прысесці.

— Скажы мне, Лявон, што цяпер дзеецца на свеце? — пытаўся бацька, выпіўшы чарку. — Бунтуюцца?

— Хто бунтуюцца?!

— Ну, хто... вашая ж брація, — троху колкімі вачмі ўскінуў ён на сына.

— Не, ужо спіхла, як далі троху перцу жыдкам,¹ — патураючы на словы бацькі, заўважыў сват і пяшчыра засмяўся. Адyllі ўбачыў, што Лявону гэта непрыемна, і, каб усё было добра, дадаў: — А па-мойму, хай сабе бунтуюцца, ці нам гэта клопат.

— Забыўся я на тое, што вы ведасце... — хмялеючы мармытаў бацька і ўсё наліваў чарку. — Вучоныя! Бунтуюцца! Эх! Слухаюць жыдоў і самі парабіліся, як жыды. Ну, ды ўсё добра! Балазе во ў госці прыехаў. І за тое дзякуй. Ці карміла ты балагола? — раптам павярнуўся ён да маткі.

— Малака давала. Стравы ж ён есці нашае не будзе. З салам.

— А, ён законны жыд, маладзец. Трэба яму чарку гарэлка даць, калі п'е.

— Пі ўжо сам. Яму ехаць трэба, — запырэчыла матка.

— А, ну, пяхай едзе. Жыд нам не кумпанія. Колькі — тры рублі ўзяў? Во, дзяруць... Лаўрынька, ідзі выпі чарку.

— Я не хачу.

— Што?!

— Я не буду піць, — упарта адказаў Лаўрынька.

Бацька метануў на яго погляд з захаванаю злосцю і пагрозаю, але змоўчыў, адкладаючы, відаць, расправу на пазнейшы час.

— Дык ідзі гукні дзядзьку ды спытайся, ці не засталося ў яго ад талакі гэтага земля. Хай пляшку прынясе, пазычыць.

— Ай некалі мне... Па каня пара ісці ў поле, — увесь аж пачырванеў Лаўрынька. Ён не хацеў, каб на сталае з'явілася яшчэ адна проклятая пляшка.

Бацька выкачыў з застолля і кінуўся да яго.

¹ У такіх пекаторых твораў нісьменніка, прысвечаных паказу дарэвалюцыйнага жыцця, сустракаецца слова «жыд». Паколькі гэтае слова ўжывалася тады як бытавое і за ім не стаяла знявага чалавека яўрэйскай нацыянальнасці, рэдкалегія палічыла магчымым пакінуць яго ў творах даўно памёршага аўтара без змен.

— Як жа гэта так? — сказаў і сват.

— Пасля аб гэтым пагамонім, — ухільна адказаў Лявон. — Старую службу кінуў... — дадаў падумаўшы.

— Пасля дык і пасля... — невясёла згадзіўся бацька. — Але зноў нейкія самакраціі тут ёсць... Эх, дзеткі мае. Не на мыслі маёй нешта робіцца... Што ўжо будзе з Лаўрынькі? Я яму пакажу, як бацькі не слухаць, я яму пакажу! Ужо ён у самакраты лезе. Не, пачакайце!

«Нашто я сюды ехаў? На што я сюды ехаў?» — думаў Лявон, выходзячы з застолля і не ведаючы, перахрысціцца яму дзеля віду ці не, і адышоў так: ат, няхай болей гневу і разбурэння...

5. МАЛАЦЬБА

Душа маўчыць, душа схавала ў сабе той сум і сама замкнулася... Устаць, не ўстаць? Трэба ж устаць. Не, трэба рабіць тое, дзеля чаго прыехаў. А калі ж няможна воцяпер уявіць сабе патрэбы ў гэтым учынку. Здрабнеў чалавек зусім. Э, было б сапраўды свінства, каб яны прыйшлі запрацаваныя і знайшлі б яго акачуранага, самагубцу. Фэ, гідасць! Але вось прыехаў... Яны малоцяць — ён ляжыць. Як абед, дык яму лепшы кавалачак. Усю затаўку паесць. Навошта ж прасіў учора, каб яго будзілі? Устаць, не ўстаць? Не хочацца ўставаць...

Добра жыць на вёсцы познім летам, перад самай восенню, калі так прыемна ляжаць ціхімі досвіткамі ў цёмнай хаце, пазіраючы праз мутнае святло акна на высокае і далёкае зорнае неба.

І ляжаў Лявон, і думаў, і ўспамінаў свой мінулы, неўзвартны час, сваё далёкае маленства....

Зіма, досвіткі, на дварэ сцюжа і шугае вецер, а ў хаце троху цёпла, гарыць сумная лучына, сядзіць бацька і маці — даўно ўжо ўсталі і працуюць.

Прачнуўся і Лявонька, але маўчыць, нібыта і спіць, і добра ляжаць яму на палу пад цёплаю дзяругаю і кажушком. Цёплецька... На печы, ля дзеда, было б яшчэ цяплей. Паміж комінам і дзедам. І трэба ж паглядзець там тую дошчачку, што сушыцца на траме і што будзе з яе скрынка... Толькі ж дужа не хочацца ўставаць і бегчы з полу на печ, — пакуль дабяжыш, дык і назябнеш...

Варочаецца дзед на печы, побач з лучынаю, што наклалі там, каб сохла. Варочаецца на пасцеленым жуванку,

туць. А маці ўмее заляцець думкаю ў залатую старонку, дзе ўсе дарожкі абсаджаны салодкімі яблышкамі ў два рады, а на тых яблышках пяюць птушачкі залатапёрыя свае несенькі вясёлыя...

І пачынае маці плясці свае доўгія і цікавыя пляткі. Бяскошцу цягнуцца яны пад безуныннае трышканне верацяна, трэск і сіпешнае мучыніны ды шыбанне аб сцену зімовае завірухі. Сунакой і перухомасць распаўзаюцца па хаце. Ой, выйдзе з хлопчыка перухомы летучошкі, што будзе толькі ў думках сваіх сніць залатую старонку, і пражыве ён жыццё сваё перухома, як курэц опіуму... Ой, будзе так!

Ужо хлопчык троху змораны доўгім слуханнем, хочацца яму печага інашага. Але тая перухомасць маркотная аханіла яго і не пускае яго з месца ўстаць.

Ды матка сама рантам ірве залатыя ніткі:

— Ну, до мне казаць, а табе слухаць. Ідзі-тка мыйся, а ў суднічку ў паўміску мяса ад учорашняе вячэры стаіць.

Мяса тое — хлопчыку надта ўсмак. Сцюдзёпенькае, цвёрдзенькае. Але ж трэба абуцца спярша... Э, што там! — паснеецца! І ён басаногі бяжыць мыцца каля лаўкі ў парозе.

Матка зняла яму з загнету чыгун з цёплаю вадою. А то ён быў ужо занепакоіўся, што прыйдзецца мыцца сцюдзёнаю з сянец. І пялешчацца хлопчык у цёплай вадзіцы, каб пасля баяцца ў жыцці ўсякага холаду, — доўга пялешчацца. Матка баіцца, што ён босы прастудзіцца.

— Ці не до табе пялёскацца, Лявонька? — казалла яна.

— Сарокі знясуць, калі доўга будзе мыцца, — падсабляе матцы бацька.

Толькі ён таго не чуе, ён задумаўся.

— Дзед! — пытаецца ён у старэйшага за ўсіх у хаце. — Дзед, а хто лес насадзіў, скажы ты мне, а?

— Сам вырас, маё дзетка, — ласкава адказвае дзед.

— Дык як жа гэта? Чаго ж гэта ён вырас?

— А вось насеялася насеннейка, дык ён узяў дый вырас.

— Чаго ж яно насеялася?

— Ат, прычаниўся, як смала, — мяшаецца ў размову бацька і кажа маці: — Гані ты яго ад вады, дакуль ён будзе там пялёскацца.

Лявонька мігам абціраецца, узлязае за стол на лаву і санчэплівае рукі, каб хутчэй адбыць гэтую дзіцячую пакуту: маленьне богу. Моліць яго бацька ці матка. Матка

Б'ецца ў руках, ірвецца... Вядуць, ушчаміўшы шыю праміж ног. Ці ведае то яна, што на смерць вядуць? У хаце тупае капыткамі па масту, бляе. Дзеці прачынаюцца. Яны хочуць глядзець, а на іх крычаць, і яны лезуць на печ, дзе можна ляжаць на цёпленым і глядзець, як будуць рэзаць. Нож пагостраны. Карыцца падстаўляе матка пад шыю. «Бяры за пярэднія ногі», — трывожна кажа бацька. Адагнуў галаву авечцы крута назад... Адхінаецца на печы Лявоўка — цяпер няма можна глядзець. Трапечацца зарэзаная авечка слабей. Ледзь-ледзь. Пусцілі: асвяжылася авечка. Галава з парэзанай глыбока шыяй адхіснулася, погі дубеюць, выцягнуліся. Бацька стаіць з закасанымі рукавамі, з пажом у крыві. І пальцы яго ў крыві — як які душагуб, нават насупіўся і сапе носам. Глядзіць упіз па авечку, адпачывае, чакаючы, пакуль яна зусім асвяжыцца. Узяў за нагу, за капыток, і абрэзаў скурку колцам, як хлопчык абразае кару на лазіне знімаючы дудку. І другую пожку так, і ўсе пожкі. Потым закасаў па пагах скурачку. Мясца белое... Прасадзілі палку ў заднія ногі пад жылы, прывязалі вяроўку да палкі, закінулі на курчыцу і пачалі цягнуць. Падцягнулі авечку за ногі высока, галавою крываваю ўпіз, — вышэй, ніжэй, каб зручней лупіць. Прывязалі. Галава баўтаецца і крывяніць. Бацька падперазаўся матчыным фартухом і разразае скурку па бруху ад шыі аж да хваста. Потым падсаджвае пожыкам, пальцамі і кулакамі паміж скуркі і мяса. І скурка ўсё болей адлушчываецца, як адсачалая кара вясою. Тады яна зрабілася смешная, — аблупленая авечка... Разаслалі скурку па зямлі, воўпаю ўпіз, пасалілі голы бок буйною соллю густа-густа; склалі і покуль што пакінулі ляжаць пад лаваю. А потым павесяць яе па шост, а розныя скурчаныя кончыкі: пожкі, галаву, хвасток — разашнуць лучыпачкамі, каб добра сохлі. Шост пад столлю, каля печы, дзе цёпла. Высахне скурачка — аддадуць выдубіць аўчынку, будзе Лявоўку кажушок.

Яшчэ ж трэба патрашыць... Маці падстаўляе ночвы...

— А-я-я! Акотная! — лямантуе бацька.

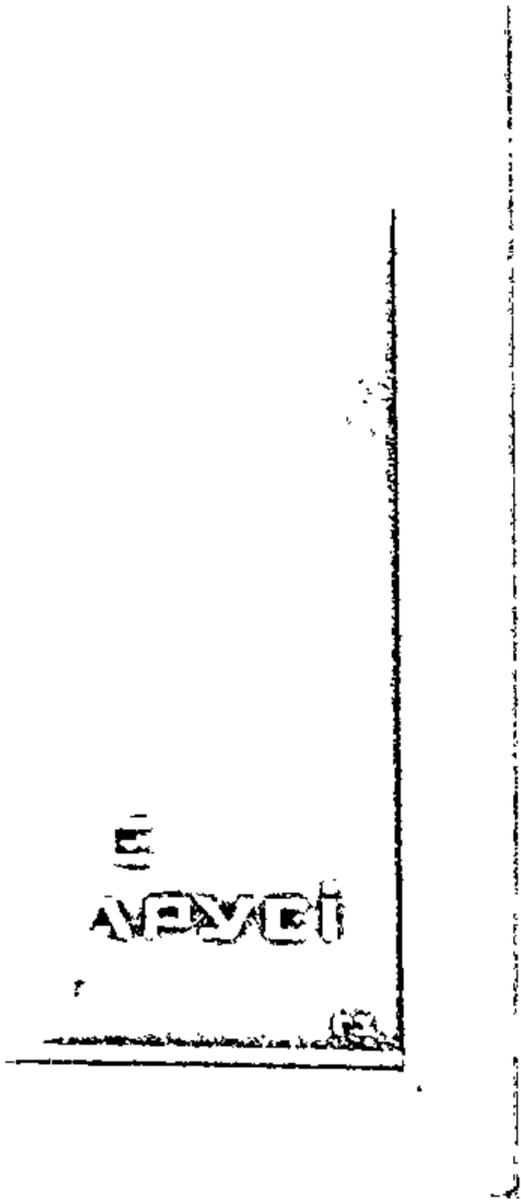
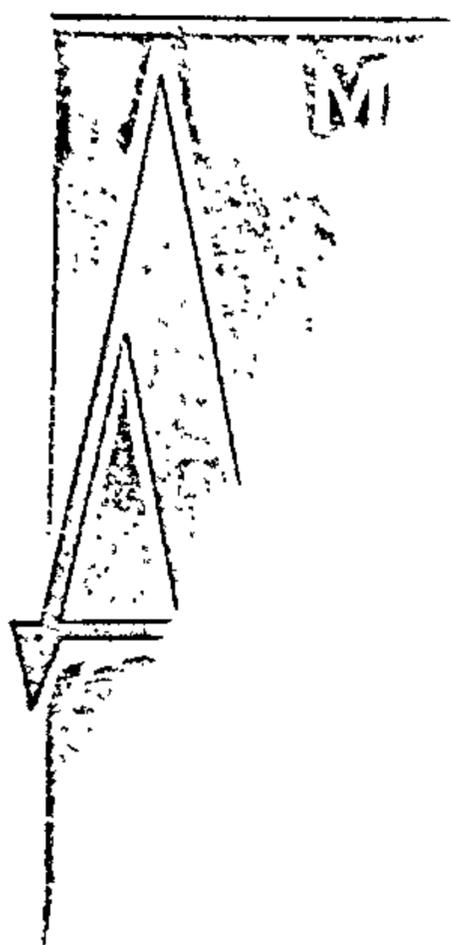
— Як жа гэта ашукаліся? — дзівіцца маці.

Бацька дастае з нейкім пузыром разам і выкладае на зямлі, дужа асцярожненька, парачку слізкіх ягнятак. У іх чорная прыгожая, як у напоў на каўнярах, кароценькая курчавая шэрстачка. І дужа вялікія, буйныя галоўкі.

Разглядаюць іх, і бацька кажа: «Бараны былі б... не шкода!» І Лявоўцы прыкра ад гэткай жорсткасці.

Жонка М. Гарэцкага Л. У. Чарняўская-Гарэцкая
з дачкой Галінай і сынам Леанідам. 1925 г.

дашняу «Досвіткі».

Вось так, не пры тым кас...
ныя авечкі. Фу, страшна, нем...
пей жыць, пакуль жывецца.

О, мілыя часы маленства!
Пайшли малаціць. А дзе...
ць гультаём і дармадэ...
ыр-джыр!.. — дзярэ...
адзе і возьме з еддэ...
ыр-джыр-джыр! — і...
вечкі кавалачак, і...
іраць, і тады ўжо...
раная бульба...
і і з жыж...

, чаму гэ...
ўскаю...
дца, і...
ць, сг...
энь...
я

...не
...дзір-
...ісці
...дзі:
...гэткі
...жыцьці на-
...дзір-чырвоным

...ідца займац-
...дзе, і нават
...мануе сваю

...да таго джыр-

...р дзядуля, не да-

...ся сілы, пабачыў

...дзе тыя лепшыя дні?
...мі досвіткамі ў цям-
...мае ўжо той радасці

...ж тое змаганне? Сорам,

...а яшчэ рухацца паперад.
...на гумно, памагчы ім ма-

...н ува ўсёй хаце, аж неяк жу-
...ла судніку карэц і выйшаў у

...ч, пасля дарогі і вясковае вячэ-
...Выйшаў на гапак, паглядзеў на
...е, зоркі мігцяць, дрэвы дрэмлюць,
...ны за погі халадком, вярпуўся ў

Сорам спаць, хоць і дужа хочацца. Трэба ж пайсці па гумно, падмяніць у рабоце матку. Пачаў абувацца, папра-нуў замест свайго пальта бацькаў жупан, бо там будзе пыл. Стараанна зачыніў дзверы і выйшаў на двор, а тады цераз фортку пайшоў у сад, па гумно.

Сад ціхі, сонны... І яблынькі спяць, і лісцікі на дульцы трызняць паціхеньку, праз сон... Але няма ўжо той салодкасці, што была ў маленстве, няма, няма... Прытупілася ўспрыманне, прыйшла проза жыцця.

* * *

Але па гумне: пук-пук-пук! пук-пук-пук! тра-та-та! тра-та-та! Малоцяць. Прыемна слухаць. Хутчэй пайшоў туды.

На сасе збоку цьмела жоўтая лямпачка. Пыл лез у нос і ў вочы. У пыльным навучыні былі жоўтыя торпы. Ад варот жа да асеці, на такую — жоўтая снапяная дарога, поўны пасады. Снапы яшчэ цёплыя, нядаўна скінуты з цёплае асеці, так ад іх цяплом і вее пасля надворнае свежасці.

— Тра-та-та! — малоцяць у тры цапы: з аднаго боку ідзе бацька, а з другога маці і Лаўрынька. Лянь! А хто ж гэта, дзяўчына, ідзе з цэпам ад асеці? Лёкса! Яму не сказаці, што яе гукнуць малаціць. Лявоп троху спыніўся: гэ-та ж ёй пісаў ён той бязглузды ліст, і яна яму адказвала. Няўжо ў іх было каханне? А ён яе адразу не пазнаў. Яна супакойна падышла да малацьбітоў з сваім цэпам, супакойна сказала: «Гэты ўжо будзе ямчэй» (відаць, мяняла каля асеці цэп), — і стала малаціць з імі разам, у чатыры цапы. Матка перайшла на бацькаў бок, а яна стала з Лаўрынькам. Эх, некалі Лаўрынька пісаў, што ў яе на руках кароста.

— А, устаў-ткі! — дужа ласкава прывітаў Лявона бацька, не кідаючы махаць цэпам. — І ахвота ж была. Я думаў, што ты жартуеш. Спаў бы сабе пасля дарогі.

— Лявопчка, што ты гэта выдумаў, — таксама не спыняючы работы, толькі мяняючыся на руку, сказала і маці. — Бацька табе смехам учора казаў, а ты ўзяў ды прыйшоў. Ідзі ты спі.

— Не, мама, дай мне твой цэп, а ты ідзі ў хату.

— Пайшоў ты, дам я яму цэп! — смеючыся адбівалася матка.

— Дай сабе, няхай троху пасобіць, калі яму дужа хочацца заняцца мужыцкаю работаю, — смяўся і бацька.

Ён напружыў усе свае сілы, каб болей не збіцца, каб паказаць, што і ён не горшы малацьбіт. Малацьбіты цяпер былі павярнуўшыся і ішлі ўжо ад варот, назад пад асець. Усе бачылі, што Лявон стараецца, і самі стараліся, каб ён не збіўся і каб не было яму сорамна. А ў яго ўжо лоб быў мокры, і ён чуў, што і на сніне, над кашуляю, мокра. «Не дайду да канца», — са страхам думаў ён, бо ўмеў малаціць толькі на правую руку, а яны ўсе, і Лаўрынька, часта мяняліся, то на правую, то на левую. І так дайшлі да насяродку, да сахі, каля якой нязручна было яму праісці, бо тарпа дужа нахілілася.

«Не дайду старапы, — пякла прыкрая думка, — пастаю трошку, пакуль саху абойдуць». Ён наважна выйшаў з строю і абцёр пот.

— Лезь ты, Лявон, скідай з асеці на новы пасад, што там засталася, а гэтую старану мы ўжо адны дойдзем, — сказаў яму дужа ласкава бацька.

* * *

І хоць пяхораша было, што ён, а не Лаўрынька адходзіць на лягчэйшую працу, і ўсе разумелі, нашто бацька так яму кажа, але быццам само сабою так зрабілася, што ён пайшоў да асеці, павесіў свой цэп і палез па драбінках у асетнае акно. Як улез, там было цёмна і пахла густым зямельна-жытнім пахам, які застаўся ў памяці з той палы, калі дзед пёк бульбу ў падасецці і даваў яе маламу Лявоньку. Цапкі, на якія садзяць снапы, былі чорныя, спрадвечныя, можа, яшчэ дзед зрабіў іх у сваёй маладосці. Лявон сеў на цапкі, рассунуўшы іх троху і спусціўшы ногі на гліняны под, і ўзяўся за лёгкія сухія снапы; паволі скідаў іх скрозь аконца на ток. Адчуваў спачатку салодкасць працы і ўспамінкаў, звязаных з такою ж працаю ў даўніх часах маленства. Але нейкі, перш надта маленькі і слабенькі, клубочак прыкрасці, нездаволення і жалю цяпер усё рос і ўзнімаўся вышэй. Лявон і сам не сказаў бы, адкуль гэтая крыўда і гэтая прыкрасць. Ці хацелася, каб малацілі машынаю, а не цэпамі? Ці хацелася, каб малацілі толькі дарослыя людзі, а не дзеці, як Лаўрынька? Ці прыкра было, што ён сам у іх вачах — нейкі недалуга, веі не пан, мушкет не мужык? Можа, найболей было жамя, што ён адарваны ад простага, роднага... Што ён мае гэтыя думкі, якім мучаць яго? Можа, хацелася снінуць з сабою і смутак, тую хваробу духа, каб быць здаровым чалавечым?

Работа здавалася механічнаю
добрым да таго ківання. А гэта
усё роўна. Толькі маленькі
некалі быў такі паўны, менавіта
мог бы з ёю жаніцца... Ну, тады
Найменей было б зрабіць са
жыне, не едучы дамоў; бачыў
аказаўся ён такі пераважна, а ў гэтым
зрабіў цяпер такою ж пераважнаю,
пустота... Болей няма нічога, а ў
адчуваў салодкасць жыцця, і ўвечар і
адвечар, змарыўшыся, еў дзіўна
касякамі сонейка на вачах, а ў
ўся навакол, з вачыма ўвечар і
ачак хлеба з салодкасцю.

заслужаць

калі раэ

роу, калі

ўсе іхні сь

ды вясёлых, сь

акціі іхніх...

...працу поў-
...жучу, адбі-
...ула снедаць,
...сім сівым пы-
...шчы за іх ды
...дзёнаю, прыем-
...носам, а яна тым
...снедаць і перад
...рабачаёў прыем-
...рынесенаю з кало-
...ўсіх, яму нават ня-
...олькі рукі, але затое
...га.

...усімі. Лёкса сядзела на
...роху чырвоным пасікам і
...далікатна-пакатымі плячмі
...блюзачкаю. Усе елі, усё
...о.

...сала? Чаму ты яму не адрэ-
...а матку, бацька.

...ад солі абчышчу.

...а сказаў Лявон, безуважна ду-
...а; каб было досыць, дык усім ма-
...алачку, і кожнаму хацелася сала,
...іх сяляпскіх вачах.

...ачка, — адрэзала трошку матка Лёк-
...а ўсё сала на талерцы.

— Што гэта вы? Нашто? — засаромелася дзяўчына і пачырванела.

— Ты ж у нас не свая, запрашоная малацьбітачка, — жартавала матка.

— Лаўрыньцы ж дайце, — сказаў Лявон.

— Ды ўжо ўсім адрэж па кавалку... што там! — загадаў бацька.

І ўсе сталі есці сала, адрэзанае ад таго самага кавалка, што ўчора стаяў на закуску побач з пляшкаю гарэлкі.

«Не свая, а чужая малацьбітачка, — падумаў Лявон. — А была б добрая мне жонка, каб я не ўчыўся і сядзеў на мужыцкай гаспадарцы... А падумаў я зрабіць гэта цяпер, усе будучь супраць мае думкі». — Ён нільна, хоць і як бы пяўзнаку, паглядзеў на яе чыстыя, круглыя і крэпкія рукі, засуканыя троху, — «зусім не карослівыя», — уздумаў ён, — і далей узвёў вочы на яе не дужа прыгожы, але малады і прыемны твар. Яна адчула, што ён глядзіць, і шывка ўзняла і паволі адвяла свае ціхія і па-дзявочаму ласкавыя вочы, прыгожыя, сінія, як у дзіцяці, вочы. Сопейка восні паказалася ў акне з-за падворнае страхі, асвяціла заліты капкамі, без абруса, стол, міску з гарачаю, з скваркамі, бульбаю. І Лёкса зрабілася нейкаю бледаю па сопейку, нясвежаю, а стан яе быў пахілены і быццам не дзявочы. «А пажыве пяць год з мужыком, у цяжкай працы, родзіць дзяцей — і зусім будзе непрыгожая, старая маладзіца», — падумаў Лявон. А яна, як і без сопейка, старанна і сціпла сёрбала бульбу, кусаючы хлеб белымі роўнымі зубамі.

Лаўрынька маўчаў, і толькі з'еўшы сала, спытаўся ў Лявона, ці можна ўзяць з сабою ў поле «Нашу піву», што ён прывёз.

— Якія табе там «Нашыя півы» цяпер: трэба ж ехаць жыта завалачыць на ўзмошчы, — сказаў бацька паважна, але без злосці.

— Пакуль звееце кучу, я наспею газету прачытаць і каця прывяду, — не згаджаўся Лаўрынька.

— Чытака ты ўжо ў нас! — насмяялася маці, а бацька маўчаў.

— Ну, а ты ж, Лявон, можа, проїдзешся ў поле ці ў лес пагуляць? — спытаўся ён, памаўчаўшы.

— Пагляджу... Можа, пайду... — Так сказаў, а падумаў, што трэба зараз пасля сьнядання аддаць бацьку дзесяць рублёў грошай, толькі пры матцы або нават ёй у рукі, хай бы яна іх і схавала... Бацька любіў выпіць.

І настрой Лявонаў за сьняданнем мала зрабіўся лепшы. Хацелася спаць, чуў нейкую зморанасць, а думкі траплялі ўсё ў тую ж самую пустоту...

Лявон ішоў цераз пустое, голае поле.

На курганку хадзілі дыбатыя авечкі, у нізіне рыліся брудныя свінні, там і там цягаліся худыя каровы.

Пастух у старэнькім кажушку і з палатнянаю торбаю цераз плячо сядзеў на высокай мяжы і нешта рабіў.

— Добры дзень! — прывітаў яго Лявон, падышоўшы.

— Дзень добры, — ласкава, але невясёла адгукнуўся яму пастух і зараз пахіліў галаву ізноў на работу. З вялікага, мусіць, бярозавага, палена ён звычайным пожыкам выразаў лыжку.

Лявон з глыбокім жалем глядзеў на яго худы твар з рэдзенькаю бародкаю, на ўсё яго ссохлае цела ў старэнькім кажушку, з зжаўцелымі кудламі воўны ў пезашытых новых і распайсаных старых дзірках, на яго бурья сіватыя валасы, што панурымі хвастамі тырчэлі з-пад замасленае і лёгкае ад зношанасці шапкі і прыгіпаліся да тонкае, зморшчанае шыі... Сядзець яму было нізка, і ён выцягнуў доўгія, але сухія ногі, у жыдзенькіх ільняных штопіках і разбітых, раскалмачаных лапцях. А каля ног ляжала ў яго вялізная сабраная пуга, мусіць, доўгая-прадоўгая, бо дужа тоўстая спачатку і цяніосепечкая на канцы.

— Даведацца прыехалі?.. Ці надоўга ж, там, хаця пусцілі? — спытаўся ён у Лявона, як відаць, дзеля ветласці. Потым раптам усхапіўся на ногі, зірнуў вакол і крыкнуў на ўсю сілу пісклявым і сіпатым голасам: а юс, а юс ты там, ты там, а юс!.. Адымі схапіў пугу, спрытна размахнуўся і шлэснуў, як са стрэльбы. Ізноў сабраў — і сеў.

Лявон не ведаў, што сказаць, хацеў падзівіць яму, па што мучаецца над лыжкаю з простым пожыкам, чаму не назычыць сабе ў каго разца, але замест таго мімаволі падумаў: ці даўно быў гэты чалавек маладым і здаровым з выгляду мужчынам — і во ён ужо зусім дзед, і, папэўна, не паходзіць доўга на свеце... Падумаў і ўздыхнуў, нічога не сказаўшы.

Аж дзед загаманіў сам пра сваё, пра сваю жальбу, быццам бы яны ўжо вельмі шмат гаманілі ў гэтай справе.

— Ат, дурныя былі мужыкі! Не ўзялі, там, гэтых краюшкаў ля папскага балота... А цяпер, там, — дзе толькі троху расце, дык і не наша, а ўсё, там, папскае.

— Чаму ж яны не ўзялі?

— Дык я ж кажу, чаму, там: дурныя былі... Міравы пасрэднік ацаніў высока, бо вядома ж, там, за пана цягнуў. Ну, баяліся, што, там, не сплაცяць, грошы трэба, там, многа, а дзе іх возьмеш, там, на гэтых голых бубачках.

Дзед пачаў первавацца, усё часцей прымаўляў «там», кінуў работу і спярша задраў галаву, паглядзеўшы на Лявона маленькімі, але чыстымі і прыгожымі светла-шэрымі вачамі, а потым зусім устаў.

— А ў нашым балоце — ці і тады так дрэнна расло?

— Дзе там! Цяпер во не родзіць, там, балота, там, згарэла, спусцела... — Ён безнадзейна махнуў рукою і перакінуў сабраную пугу на другое плячо. — Дзе там! А на маёй жа яшчэ памяці трава, там, кучма расла, бывала, там, аж у пояс. Каровы пагоніш у балота — і не відна, там! А цяпер — што! Гразь, патапеча, не падысці, там... А-а-а! — раптам закрычаў ён, узняўшы галаву і паглядзеўшы далёка на ўвесь статак, — ізноў цябе... цябе, там, халера пагнала цябе, там, куды не трэба! А юс, а юс ты там, ты там, а юс!..

Шлэскаючы пугаю, пастух пабег далёка ў дол, зганяць свіней, а Лявон пайшоў па сцежку.

* * *

«Чаго я тут хаджу, чаго я тут браджу?» — мімаволі і дужа горка, што аж сэрца на момант замлела, падумаў Лявон, адыходзячы ад дзеда. «Чаго я тут хаджу, чаго я тут браджу?.. Не кукуюць тут мае зязюлюхны, не шчоўкаюць мае саловухны...»

Пястрыманы жаль разліўся ў грудзях, што аж цяжка было ісці.

6. НА МОГІЛКАХ

Ды ішоў, абы ісці.

Мінуўшы свае гароды і ўзняўшыся на ўзгорачак, блізка шляху, спыніўся, гледзячы, — куды лепей найсці.

Навакол на ўсім логу, ад сцежкі, што выходзіла на шлях, да канавы, што тут ужо рабілася надобнай да рэчкі, быў куннік.

І ўздумаў Лявон, як у яго маленстве дзеці, ходзячы тут у школу, казалі, быццам чулі ад старых, што ўсе гэтыя куніны — магілы французай.

Тут жа было некалькі сажалак, заплытых і зарослых гуткім пакрываам з моху, асакі і карэння, на які не ўсходзілі ні хлопцы, ні коні, бо можна было праваліцца, а злашча ў позною пару.

І казалі, што ў адной нейкай сажалцы ёсць грошы і заклітае машынае дрэва... Кавалачкі гэтага дрэва, цьмяныя і цвёрдыя, іншы раз трапляліся на лагу, калі хлопчыкі, закасаўшы калашыну, лезлі ў багна зрываць лілеі.

Казалі, што ў кунальскую ноч і ўвосень у рабінавую ноч, а таксама і ў іншыя страшныя ночы, здаецца тут пейзае святло, барап без галавы, чорценькі сабачка і ліха ведае што...

З ціхаю думаю прыгадаў сабе Лявон, што некалі верыў жа гэтаму містычнаму страхоццю... Як даўно ўсё гэта мінулася і забылася!

Мілыя, дарагія часы маленства! Колькі страху набраўся ля таго мосту, ходзячы адзін позна вечарам са школы, колькі настаўнік кідаў да цёмнага за дурэнства. Мост — могільнік — два пераходы, на якіх баяўся Лявон і глядзець у бакі, хоць дужа цягнула зірнуць.

Так пазнаваў ён свет у сваім маленстве.

* * *

Узышоў на масток, складзены з круглякоў, няроўных і абы-як збітых. Вось сляды панскага самакату: шырокая паласа елачкаю ад кола. У дажджавое надвор'е, а злашча і ўвясну, і ўвосень, часта тапілася тут на гаці машына, і з вясковых хат ішлі мужчыны і хлопцы, няслі задоўкі і лейцы, зачэплівалі яе і са смехам і гойканнем цягнулі яе па сухое, як бурлакі лайбу, за што пап даваў рубля. А гаць і мост так і векавалі непапраўленыя і непраэзныя.

Паўкола было прыгожа, як заўсёды ў канцы лета, хача ж было ціха-ціха і пуста, аж пудліва. Улева, у адзін бок, назад, разляглося аж над далёкі лес голае поле, ужо выбітае пасля жніва статкам, паласатае ад вузенькіх шпуроў і бурых межаў і такое маркотнае.

Па той жа бок шляху, але ў другі бок, наперад, цягнулася зкатая ярына.

Дзе-нідзе яшчэ стаялі ўслопы з аўсяных снапоў. Па адным шпурочку былі бабкі і копы. Па шляху тарарахаў нехта на калёсах з жэрдзю, з'язджаў убок на сценку і

пад'язджаў да таго шнурочку: не адпрагаючы каця, ставіўся сярод бабак і, беручы адразу ў абедзве рукі шмат кароткіх снапоў за калоссе, — клаў на воз. Яшчэ далей выдзяляўся сярод жоўтага поля зялёны гарох і пажоўклы лапкі бульбоўніка.

Хутка пусцее яравое поле і зробіцца, як і тое, жытняе.

Лявон пайшоў на лагу, ля рэчкі, уздоўж засеянага жыта. На душы было пакутна, і, мусіць, праз тое, тры бярозкі пры дарозе, першыя з логу, здаліся цяпер адзіпоткамі, хоць і шумлівымі, як і раней, у маленстве, але быццам не такімі прыгожымі і пават мізэрнымі...

* * *

Край жыта загібаўся дугою, і за паваротам Лявон убачыў хлопчыка і дзяўчынку з граблямі. Яны падскрабалі камлыжкі з логу на раллю і разбівалі іх грабильнішчам, перавярнуўшы граблі дагары зубамі, і потым заскароджвалі.

Хлопчыка Лявон не ведаў, а дзяўчыну бачыў калісьці, калі была яна невялічкая, і ўжо забыўся, як зваць. Павырасталі ўсе за той час, пакуль ён бадзяўся на чужой старане. І дзіўна было цяпер адразу ўбачыць вялікай ужо і нявестай, ці замужняю, тую дробную дзяўчынку, што бегала некалі босенькая, у даматканай спаднічцы, накрыж матузкамі падвязанай на плячах, і ў памяці такой заста-лася.

Калі ён падышоў, хлопчык, маючы граблі на рабоце адною рукою, другою падцягнуў прызвычным рухам штаны і глядзеў на Лявона пільна з-пад шапкі. Жупанок быў расшпілены; чысты дзіцячы тварык і кончык кругленькага носіка трошку пачырванелі.

Дзяўчына хацела паказаць, што не прыкмячае, і рупней падграбала камкі. Рабенькая хустачка, шэры хатні паўсвітачак, падвязаная паяском, даматканая старэнькая спаднічка і лапці. Была ў тым свая самабытная прыгожасць, ды хацелася Лявону ўбачыць яе ў той бы спаднічцы, ды скроенай складней... ну, і ў хустачцы, ды завязанай шырышкаю... і ў баціначках... Але ўжо не будзе тады свае старой прыгожасці.

Так думаў, калі падходзіў да іх.

— Дзень добры! — сказаў ён ім, жадаючы сказаць такім тонам, як казаў гэтае прывітанне ў вёсцы даўней, калі яшчэ не быў у свеце.

— Дзень добры...— з пералівамі, працяжна адказала яна, не зірнуўшы.

Шырокія шчокі, шырокі нос, чорныя бровы.

— Дзядзька! Дайце мне запалку,— папрасіў хлопчык.

— Пашто табе? — спытаўся ў яго Лявон.

— Пайду ў лес — вогнішча раскладу.

Лявон зразумеў яго жаданне і палез у кішэню па карбок. Якая любота пайсці на ляда і паміж зарасняў, ляпня, пазбіраць трэсак, злажыць і падпаліць. Налажыць хворасту, і калі агонь праб'ецца на гару і абхопіць жоўтымі языкамі сучча — легчы тут, грэцца, глядзець, як агонь шугае, ліжа галінкі, дыміць і яснее; і думаць аб восені, ціхім змрочным вечары, доўгай чорнай ночы; успамінаць леташні год. І Лявон ахвотна даў хлопчыку некалькі запалак, бо ён пачуў родны дух... Абодва яны, і Лявон і хлопчык, былі сыны народу, душа якога праз гісторыю і жыццё на балотных і лесавых абшарах зрабілася падобнай да таго ціханька шугаючага цяпла сярод цемнаватага ціхага восеньскага падвор'я на пустым і адзіпакім пакінутым лядзе... Так падумаў Лявон.

— Не давайце вы яму: у карты прагуляе,— сказала дзяўчына, шпарка зірнуўшы і паправіўшы хусцінку.

— Дядушы ж, не,— праўдзіва скрыўдзіўся хлопец,— я качарэжкі буду гуць сабе ля коняй.

— Даю, даю веры,— усміхнуўся Лявон, прыемна глядзячы на дзіцячыя ясныя вочкі, праўдзівыя, скрыўджаныя.

— Яна сама падбіла папрасіць, каб зачапіць вас, а цяпер вунь!

— Што ж ты маніш? — засаромелася дзяўчына; скоса збоку зірнула на Лявона смяшлівымі вачыма ды пасунула хустачку наперад, а потым назад.

Пайшоў Лявон далей, на педалёкі ўжо могільнік, і рад быў, што ўбачыў таго хлопчыка. Прыемна было ўздумаць, што сам быў такі і быў шчаслівы. Пасвіў коні, ведаючы, што гэта — яго праца да зімы, да павукі. І быў горды, што коні ні разу не былі ў шкодзе, ні разу не заблудзіліся, былі гладкі. Быў рады, што жыве па-людску і мае права гуць качарэжкі, класці цяпло і пячы бульбу. Увесь свет быў яму тады цікавы і поўны чароўнасці і прынаднасці; як лёгка было жыць! Праўда, былі пезадачы, калі прагульваў у карты ўсе запалкі і гузікі, але было спадзяванне ізноў вярнуць. Праўда, было не дужа добра калець на дажджы, ды якія ж затое пасля добрыя ўспаміны. А цяпер?.. Чаго жыць, чаго жадаць, чаго шукаць?

Могільнік быў абкопаны зарослаю, неглыбокаю канаўкаю. Тут жа ад яго пачынаўся лог, і яшчэ ніжэй — цякла тая рэчачка. Старыя бярозы, як зялёны груд, выдзялялі яго на ўсім полі.

Лявон узышоў і здзеў шапку, чуў ціхую маркотнасць. Пайшоў туды, дзе была дзедава могілка сярод могілак усяе радні.

Толькі адзін, вялікі і высокі, пядаўна выцесаны крыж над свежаю, з бурых камкоў зямлі, магілаю і два-тры ўжо старэнькія меншыя крыжы стаялі, а то былі наваленыя, з адгнілымі канцамі, з выкінутымі крыжавінамі, заімшэлыя, трухлявыя, што ўжо адстоялі свой век. На іншых могілках былі гнілыя церамкі, адна-дзе дошкі, а то не было нічога. Могілка рэдка ішла ў парадку роўна, побач, а больш былі раскінуты як пападзя, — карацейшыя, даўжэйшыя, вузенькія і шырокія, усе нізкія. А дзе былі яны абы-як накіраваны, там ужо цяжка было пазнаць: ці то згладзілася могілка, ці то так, проста зямелька вышэй.

Лявон надышоў туды, дзе, памятуе, маленькім быўшы, прыходзіў на радушніцу з усімі разам, і тут во, здаецца, абедалі. Пазнаваў мясціну, пахаваную ў памяці.

На радушніцу абедуюць людзі, сышоўшыся колькі сямей аднаго роду, на могілцы апошняга нябожчыка ці, калі то было дзіця, дык на магіле апошняга старога чалавека.

Старая, з выкручапаю дзіркаю (нехта не пасаромеўся і тут бярозавік падпушчаць), нахіленая бяроза, і каля яе — шырокая, нізкая магіла, абкладзеная старым, гнілым церамком і з дошкаю згары, пасярод. Дзедава, здаецца.

Хацелася кінуцца на яе піць, прытуліцца блізенька грудзмі і галавою і заплакаць. Выплакаць любенькаму, роднаму дзеду ўвесь жаль, усю крыўду, усю незадачлівую долю. І хліпаць так, хліпаць, чуючы мокрыя вочы, — хліпаць горка, цяжка, глыбока... А потым, пасля плачу, ляжаць тут, з памягчэннем уздыхаючы, і прасіць у дзеда рады і ласкі. Хоць бы і легчы тут з ім навекі...

Ці даўно тое было, як сядзеў ён, сляпенькі, з белаю бародкаю, старымі, выпетранымі, як сівы пыл, валасамі, у льяных белых штанах і беленькай кашулі з завязаным на шыі чырвонаю стужачкаю каўняром (сівыя валасы на грудзях віднеліся), сядзеў на запечку ля пука бобу і лукаў яго, складаючы ў куклічак, а Лявонка, уткнуўшыся

яму ў падол, выплакваў горкую крыўду, што не ўзялі на калёсы, не павязлі ў поле, ехаўшы на снапы.

«Цыц, мой даражэнькі, цы-ыц!» — казаў тады дзед, і якая салодкая апора ў дзіцячай бядзе — гэтая дзедава снакоўна-ласкавая гутарка і халаднаватая, худая рука на галоўцы.

Хацелася кінуцца і плакаць, як толькі можа плакаць душа чалавека, на гэтым замуравелым курганочку.

«Дзядулечка мой сляпенькі, ці чуеш ты, як ізноў шукаю твайго любага подачу, і ласкавай рукі, і нацехі ў жыццёвых пезадачах?»

Сціснулася ў горле, і гатовы былі заплакаць вочы. Апусціўся на зямлю і прыхінуўся тут да могілкі з сваім сумам...

* * *

Паміраў дзед у познюю восень. Ноч была, усе спалі, а дзед квохтаў і шантаў ці думаў: «Калі ж ты па мяне прыйдзеш, мая ты смертухна?» І вось прыйшла яна ўслед за доўгаю хваробаю. Мусіць, пачуў яе... Злез з печы і з полу, ніхто не чуў, калі і як. Па хаце да парогу здолеў дайсці, і яшчэ за клямку ўзяўся, і троху дзверы адчыніў, а тут ужо захісталіся ногі, абвяла ўсё, і асунуўся на парог.

— Тадора! Та-до-ра! — слаба гукаў цётку Тадору, старую дачку, што даглядала яго перад смерцю.

І казалі потым, успамінаючы і горка плачучы, цётка Тадора, што і сабакі тады на вуліцы загаўкалі трывожна.

Саскочыла яна, ускаркнула брата і пвестку, узялі яго, канаючага бацьку, на пол прыняслі, паплакалі, лучынку ўздулі, свечку запалілі. Лёўка прагнуўся і радасна-паважна сядзеў, і бачыў усё малы, і спагадаў дзеду, што хаценне яго здаволена, што паслаў-ткі бог смертухну... Тры ўздыхі глыбокіх; выцягнуўся, рукою свечку сцяў, другую з патугаю на грудзі ўзлажыў, яшчэ выцягнуўся, бязмоўна каўкнуў шырокім ротам апошні раз і заціх.

Так паміраў дзед. І божа ж мой, як борзда прабеглі гады!

Згілі дошкі на церамку. І крыж той высокі, дубовы, цяжкі крыж, што збіў яго дзядзька Міхалка, і крыж той ужо падгніў; пахіліўшыся, стаіць адна палка, а папярэчына валяецца сярод сухазелля пад бярозаю. Мох парос, грыбкі параслі, чарвяточына сыплецца.

Жывыя аб жывым клапоцяцца, забываюцца на могілнік. Толькі на радуніцу так-сяк абпраўляюць магілачкі.

Вось незабавам і дзедава магіла зруйнаецца, а ці даўно ж тое было?

Ах, каротак час, а вось ужо ён, Лявон, дзедаў любы ўнучак Лёвачка, прыцягнуўся сюды, згпечены жыццём... Прымі, дзед, унука свайго...

* * *

Тут ціха, супакойна... Вось ужо колькі іх тут ляжыць, што знайшлі сабе вечны прыпышак, вечны спакой.

Вечны. Якое страшнае і вяліка-спакойнае слова... Вечны спакой...

Ляжаць старыя і маладыя, дзяды і дзеці, мужчыны і жанчыны. Ляжаць ворагі і другі. Усе ляжаць тутака пад бярозамі, побач ляжаць.

Усе ляжаць, многа іх ляжыць, вечна... Ноч, дзень, зіма, лета. Люты мароз скуе могілкі, сумётамі глыбокімі засыпле іх. Бярозы ў шэрапі прыгожай непарушна, не шалохаюць, над імі стаяць. Дзьме замятуха, пішчыць, па полю круціцца; па шляху мужыцкія санкі паскрышваюць; абмёрзлы конь цюхае, а яны ляжаць ужо... Ні сцюжы лютае, ні скрышу, ні замятухі, — вечны спакой.

Звечарэ; у цямноце вецер снегам мяце, гудзе; можа, воўк дзе блізка прабяжыць, завые і на вёсцы сабак спадохе — мёртва тут, на могільшкіку мёртва... Чорная поч.

Павее цяплом; збяжыць снег у дол цуркамі веснавымі, зазые сонейка; лог жоўтымі, белымі краскамі зацвіце; бярозы зазелянеюць; прыйдуць людзі зрання з сякерамі, з грацоўкамі, бярозак маладзенькіх з лесу прынясуць і тут пасадзяць; дзёрцу паскрыляюць, ляпаць тут будуць. Ды глуха ў магіле. Не пачуюць яны там гэтага ляпання...

А пасля абеду прыйдуць сюды старыя, малыя, прынясуць гарэлкі, яец свянцоных і ўсякай яды: пампушак, драчон, яечні, пячыстага, варыстага, — загамошціць, зазвініць гай. Пачнуць там-сям на свежых курганках выць жапоцкія зніцлыя фігуры... Паплачуць, пагаруюць, супакояцца, пачастуюцца... І надвечар пойдучь усе да хат: там будуць скокі і песні, музыка, а тут ізноў усё заціхне, апусце, поч зляціць ізноў чорная; у цямноце толькі лісточкі на галінках бярозавых пад ветрам варухнуцца; у вас ізноў вечны спакой.

Так і лета падыдзе; жыта забуе, на лядах гар дымны пойдзе, зазвініць каса, серп шарпне; песня пакоціцца па полі, даляціць сюды... А тут толькі бярозы шумяць. А пад імі вакол хаткі ўбогай і пустой — вечны сон.

Так і восень ізноў. Ліст сынлецца... Хто жывы, здаровы, шчаслівы ўспомніць на вас, на заціхлыя могількі?

Хіба часам руплівая дзяўчына прыбляжыць на матчыну магільку, сысне на сохлую траву буйнымі слёзкамi: «Мамулечка любая! Благаславі на жыццё ў сямейцы чужой».

Хіба часам хлопчык з дзяўчынкаю ад статку з нужкамі, з торбачкамі прыблягуць жаліцца: «Мамулечка родненькая! Узяў тата жошку маладую, ах, у нас кашулькі пямытыя, у нас галоўкі пячэсанья, хрыбцінка худзенькая, вочкі запалыя...»

Хіба часам яшчэ каго на вечны спакой прынясуць з плачам, ціхім гоманам; камкамі зямлі забарабаняць на беленькай, звонкай сасновай труне...

Зірнуў на гадзіннік Лявон. Позна, а куды хапацца? Пяма куды, як ім во тут. Ужо пяма клопату; не паедзеш у дровы, не павязеш нічога на торг, не трэба солі, не трэба газы, не трэба грошай у воласць вязці. Адзелі цябе ў кашулю чыстую, падперазалі топкаю стужкаю; у лапцікі слабенькія, не поскія, абулі цябе, рукі табе злажылі, хустачкай звязалі, рукі жоўта-васковыя; падлажылі пад галоўку падушачку лісцяную; астатнім цалаваннем цалавалі цябе, — і ляжы: вечны спакой!

Звонка, гулка труна, хатка вечная, зачыніцца.

Нахадзіўся, пабадзяўся...

Могільку насыплюць. Дзякуй, як крыжык на колькі год наставяць.

І ўсё згінула, мінулася, расліна вырасце...

Чаму не скажаш, ці ёсць там што, чаму? Страшная твая загадка.

— Даруй, дзядуля мой, — зашаптаў Лявон, — што ў вадаверці тэй рэдка калі помніў на цябе.

Як быў у горадзе на могільніку — успамінаў свае гэтыя бедныя могількі і думаў тады, бо яшчэ меў ахвоту жыць, — пастаўлю на дзедавай могільцы камень цвёрды з надпісам.

Не давлялося, і нашто яно? Ці не ўсё роўна? Вось прынясуць і яго на вечны спакой. Хутчэй забудуцца, і лепей...

* * *

Адтуль пайшоў да хаткі-каплічкі. Дзверы віселі на адной завесе. На памосце ляжала жоўтае бярозавае лісце і шмат было лятучак — бярозавага сям'я. Адно цемнаватае акенца, над самай столлю, з пабітай шыбаю. Вецер улятаў

туды праз дзверы да акна і калыхаў вытыканы махрасты кончык беллага ручніка, што было падвязана драўлянае, старэшкае уніяцкае распяцце, прыбітае ў куце. Збоку ля яго быў чорны абразок Юрыя, што калоў доўгаю нікаю вужаку з трыма галавамі, а з другога боку — на адной руцэ вісела меншае чорненькае распяцце. Другая рука, разам з кавалкам крыжа, на якім была яна прыбіта, валялася кіпучая на лаве, — вось і ўсё, што тут было.

Лявой узяў гэтую руку і прыгледзеўся, як старапа была выразана яна ў старыя гады пабожнаю рукою прыгоннага чалавека.

Крануў лаўку, нага вывалілася. Так было ўсё апушчана і ўбога.

І Лявой з нейкай нават радасна-злой прыемнасцю, якая бывае ў дзіцяці, калі яно пасля крыўды выстагнецца і падумаецца, як памрэ і ўсе будуць на ім плакаць, гэтак Лявой падумаў: «Няхай жа не спраўдзіліся тыя ранейшыя летуценні аб вышэйшай культуры краю і аб тым могільніку з мураванаю агарожаю, з падрэзанымі дрэўцамі, кветкамі, помнікамі, пясчанымі і чыстымі сцежачкамі.

Няхай жа. Вось нічога не збылося, не здалося, і ўсё застаецца, як было соткі год. Заваленыя крыжы, зрытыя свіннямі магілы».

І ён тут ляжа з усімі. І яго могільку зрые падсвіпак, а крыж, чухаючыся, заваліць.

Яшчэ раз азірнуў убогае, роднае кладзішча.

— Спіце, родныя! І мяне чакайце да сябе...

Пераскочыў цераз канаву і пайшоў па мяжы да шляху.

* * *

Не то дым, не то туман быў далёка-далёка на небасхіле, пры лесе.

Слалася часам белая навучына. Ужо засохлі камкі на скароджаным шнурку жыта. А на другім, калі прыгледзецца, ужо вылезлі чырвоныя малюпаценькія расточки — рупь.

Калі падходзіў бліжэй да шляху, з-над лесу заклубіўся пыл. Ехалі напы на парцы стаснікаў. Зляцелі з гары па гаць, затарахцелі па гаці, па хворасту і мяллі і забабэкалі па масту.

— Вось яны, гаспадары краю, будзь яны прокляты! — горка падумаў Лявой. — Жывуць, замкнуўшыся ў сваіх гнёздах, а што ёсць вакол гэтых гнёздаў? Быццам толькі што пракладзеныя, гразкія, вузенькія дарожкі, там-сям

шырэйшыя, абсаджаныя па загаду царыцы-немкі бярозамі; гаці, ляды і балоты; куча хатак, як куча гною; цераз дзесятак вёрст — убогая цэркаўка мужыцкая ці касцёл, — і ўсё, і ўся спадчына, што мае краіна ад гаспадарання бацькоў, дзядоў і прадзедаў іхных. А гэта ж іхная родная краіна! І як ім не сорамна жыць у такой краіне?

Фаэтон лёгка пракаціўся міма яго. Маладзейшая паня, уся ў чорным, сумнымі, далікатнымі вачмі тронку павяла ў яго бок. Старая паня, над чорным вуалем, і галавы не павярнула.

Нейкаю трагічнасцю і разам гніллю павяла на яго ад іх.

І раптам з'явіўся ў яго складаны клубок пачуццяў, у якім была і пагарда да паноў, і крыўда за свой край і народ, і жаль на сябе самога...

Сорамна зрабілася, што ён, каго тут першага высунула спаняволеная і цёмная мужыцкая грамада бліжэй да волі і навукі, да правадырства і змагання, што ён ходзіць тут як непрыкаяны, наракае, тужыць і думае аб смерці.

«На каго ж я наракаю, хто ж мне вінават? — з балючай яспасцю праляцела думка. — Што мне такое зрабілася, адкуль гэтая хвароба? Ці тут якая нездаровая спадчынасць? Дык, здаецца ж, у раду маім усе былі здаровыя, цягучыя ў недагоднасцях жыцця, і жылі памнога. Чаму без прычыны робіцца мне так цяжка, так сумна, што калі-небудзь у ліхую гадзіну я, сапраўды, магу на сябе і рукі палажыць.

Фу, брыда! Прэч, нарэшце, гэтую нягодную думку. Ці ж я жыў? Ці ж я змагаўся? Ці ж я шукаў якіх новых шляхоў, калі тыя, якімі ішоў дагэтуль, не вядуць да мэты? Навошта я сюды прыехаў, каб наводзіць на ўсіх пуду сваім цяжкім настроем? Чаму я з усімі крывы, надзьмуты, первовы, пляскавы? Чаму я распушчаю сябе? І ў гэтым уся мая «вучонасць» і ўся мая «інтэлігентнасць»... Фу!»

Эн мімаволі начырванеў.

«Людзі ідуць за народ на смерць, сядзяць у турмах, пакутуюць у Сібіры, усімі сіламі падкопваюць той гніёт, які прыдушыў нас. А я? Што я раблю? Чым я, паглядзеўшы на мяне збоку, чым я ленны за гэтых паняў, якія праехалі міма мяне, сумныя, чорныя, надзьмутыя?»

Жаль і прыкрасць разліліся ў сэрцы.

«Неўрастэнік я цяперашні...» — прашаптаў сам сабе, і слёзы перснулі з вачэй.

Пайшоў шывчэй і чуў, што з'яўляецца ўжо бадзёрасць і рашучасць, жадаанне жыць і змагацца.

«Дзядуля мой родны! Я йшчэ паминчуся за цябе, за ўсё тваё гора, накуты. Зубамі буду грызці той гніёт, які душыў цябе! Краіна мая родная! Мы, твае верныя сыны, яшчэ не рабудуем цябе! Не будзеш ты такая сумная і ўбогая!»

І іншоў усё шывчэй і шывчэй, шаптаў сам сабе словы радасці і ўцехі, чуў сябе моцным і адважным, хацеў ляцець...

Надумаўся ўзяцца за сялянскую працу, працаваць да поту, гаварыць з людзьмі, казаць ім аб вызваленні і лепшым жыцці, усведамляць іх... Адначасушы троху ў бацькі, паехаць зноў у свет, на сваю працу, а там ужо будзе відаць, што і як...

КАЛОНІ

I

Была ўжо чорная брудная восень, калі каморнікі, патрон¹ і аплікант², усё яшчэ білі хутары, ці, па-тутэйшаму, калоніі, у глухім куце на захадзе Беларусі.

Аплікант намагаўся, каб канечне парэзаць хутары да зімы і барзджэй уцячы з гэтай ўбогай шляхоцкай ваколіцы ў горад на зімаванне.

Патрон жа нядбала марудзіў і цягнуў дзяльбу зямлі да снегу...

— У жыцці сваім бядовым працую ў трынаццатай губерні, братку мой, — казаў ён у бясконца цёмны, як магіла, вечар, калі пасля невялічкага, мутнага і сцюдзёнага дня восні гудзеў за вокнамі вецер, хвастаў і церабіў у садзе галлё на яблыньках і ігрушах. — Дык хапацца нам няма чаго, у чатырнаццатую паспею за маё пачтэнне, — дадаваў ён, моршчыў стараватыя голеныя вусны і дужа дзьмухаў на планы...

Калі кур-пыл ад попелу і табакі патроху палягаў, патрон выпрастваўся, стаяў нейкі час, грубы, асадзісты, ля столу; расставіўшы ногі і ўзяўшыся ў бокі, з жартлівым сумам у вачах аглядаў працу сваю і жалосна ківаў галавою.

— Эх, братку мой, робце віхор, як я, дый на ўсім! —

¹ Галоўны каморнік.

² Практыкант.

казаў ён і даставаў з паліцы трохрады венскі гармонік; садзіў потым цяжар свой на ложкак, што аж крактаў, і сынаў вясёлую полечку.

Апліканту было горача. Чуў ён сябе быццам пасля спрэчак.

З расшпіленым каўпяром, шчупнуўшы далоняю лоб, ішоў ён на двор на мокрую цямноту. Там, у кінутым, пустым садзе, прытуляўся да мокрае кары ясакара. Часам слухаў, часам мімаволі чуў гуд яго безупыйнай маркотнай гутаркі па-над сабою, адкуль зрэдку скідалася прыемна-сцюдзёная кропля за шыю; глядзеў і глядзеў у чорнае начавое правалле, не маючы на чым застрэміць вочы.

І выходзіў патрон. Мацаў рукою па вушаку і разважаў голасна і быццам здаволепа:

— Маць часная! Хоць вока выкаль!

Пашлёпаўшы па гразі каля ганку, гукаў ён апліканта і ішоў сабе назад у хату.

Гаспадыня, старая і згалелая шляхцянка-ўдава (яна жыла з дзвюма дачкамі, а сын быў у свеце), напускала тым часам паўнотку хату смуроду і чаду, пакуль насмажвала бульбы і прыходзіў час вячэраць.

Тады патрон, скопчыўшы «танго з уласнымі дадаткамі», кідаў гармонік на збітую коўдру, хрустаў пальцамі, пазяхаў, пацягваўся, гаворачы: «Ат! усё, братку мой, тло на свеце»,— і ішоў за стол.

З нейкай асаблівай круткасцю, уласціваю п'яніцам, сагінаўся, знаходзіў пад столем і бракаў ля міскі пляшку; потым праціраў ражком абруса чарачку, паважна і моўчкі наліўшы, жартаваў: «Землямеры п'юць без меры»,— і перакідаў чарачку ў шырокі рот. Дзеля гадзіся, каротка запрашаў безнадзейнага ў гэтай справе апліканта: «Можа і вы? Проша!..» З'еўшы добры кавалак бараніны і паўмісак смажанае бульбы, ён наліваў сабе яшчэ, вышываў да дна (але ўжо не так крутка), заядаў, выпіўшы, скарыначкаю хлеба з соллю, рабіў вялізную кручоўку, зацягваўся ўсмак, з хітрым усміханнем, пазіраў на апліканта і мармытаў сабе над нос: «Ат, усё, братку мой, тло на свеце...»

За пераборку, дзе жыла гаспадыня з дачкамі,— з меншаю, чарнамазаю і смяшліваю, Міхасяю і з большаю, тоўстаю і шапяляваю, з сліпкаю ў ражках вусцаў, Стэфцяю,— нітовечару прыходзілі шляхоцкія дзяўчаты. Яны там сярэна націху жартавалі, потым стракаталі, як сарокі, нарэшце, драгаліся на пераборку, да шчылін і раптам, зарагатаўшы, уцякалі, калі аплікант узнімаў галаву.

Гармонік у патронавых руках пад той час, ужо проста як жывы, галасіў кракавіка, ці полечку, ці кадрылю.

Во — дашчатая сценка хілілася ў каморніцкі бок падта значна; дзявочыя босыя ногі шамалі на земляной падлозе, як пацукі, а вочы бегалі ў шчылінах.

І гаспадыня прыгнунона, але, каб чулі і каморнікі, сі-пела на свавольніц: «Дальбог жа ж, паломіце! Што гэта вы робіце? Ідзіце тудою, калі вам трэба...»

Патрон заўзята-весела перакідаў гармонік з калена на калена, а кудлатую галаву крутка адкідаў набок і зычна запрашаў, пакрываючы ўвесь гук:

— Ходзьце, ходзьце, паненкі, да нас! Полечку таньчыць...

За пераборкаю чулася радасная тупаніна басанож па зямлі. Пераборка трашчэла і хілілася, лямпа там чагосьці гасла. Малады сквіл і рогат зліваўся з гармонікавым рынаннем і з лямантам старої гаспадыні.

Тады патрон паважна злязаў з скрыпучага ложка, не глядзячы ўніз, выблытваў пагу з коўдры, што злезла і ва-лаклася за ім, іграў і, іграючы, ішоў за пераборку (ход быў цераз сенцы), ішоў вагам, без аніякага паспяшання, грубы і сыты, асадзісты, — «навадзіць парадак», — казаў ён.

Аплікант уклучваў кнот у лямпе, трошку адхіляўся і на-зладзейску, каб хто не ўбачыў, даставаў з кішэні фатаграфічную картачку. Прыгожы дзявочы тварык цягнуў да сябе яго вочы...

— Аей! Не вырабляйцеся! — далятаў з-за пераборкі голас і выводзіў апліканта на часінку з сумнае задумы. Там, адбіваючыся ўпоцёмку ад патрона, пішчэла чарнабровая Карольця (бровы ёй быццам звёў хто чорным вугалём).

— Жартаўнік наш пан, жартаўнік, — кажа гаспадыня, калі рогат троху ўціхае. — А паніч адзін там слухае, не хочучь да нас зайсці, — зварочваецца яна ў другі бок за пераборку.

II

У нахмурна-імглістую раніцу адбывалася іншая музыка.

Быццам мокрае балота бяскошцу наўзля з усіх бакоў і паліпала на людзей, на голыя дрэвы, на змоклую курыцу, на няўважна-маркотную карову, што трымае забытую ў роце саломіну і стаіць, схаваўшы перад тулава над навець, а худыя храсткі аддаўны на волю безупынным канцам і дробным цурочкам з гнілое страхі.

Імжа, рось, якая нават усё нутро вымачыць, — сыплецца згары, з бакоў і немаведама адкуль яшчэ.

Ваколіца, як пастух у дзіравым жупане на дажджы, прынікла і маўчыць.

Але трэба ж варушыцца, бо мокра ўсюды, і інецца ў хату шэрае ранне.

І шляхота варушыцца...

Вось на двор, дзе жывуць каморнікі, бяжыць сабака; поўсць дыбарам, падуздохі мокры і запэцканы. Следам за сваім сабакам ідзе выбарны мытацца, ці пойдучь з ланцугом у поле і колькі трэба людзей. Ён і сабака абтрахаюцца ў гаспадыні. Сабака застаецца там, а выбарны цераз сенцы прыходзіць да паноў каморнікаў, тупае ля дзвярэй і кажа:

— Няхай будзе пахвалёны Езус Хрыстус!

Патрон маўчыць.

— На векі вякоў, — гаворыць з далікатнасці аплікант.

— Амін! — дадае тады патрон і, усхапіўшыся, моцна крычыць:

— Здароў, абраны паўнамоцны!!

— Здравім жалавім! — выпроствае той свае высокія, але спунчаныя плечы; усміхаецца, сягае адзін раз бліжэй — і яшчэ раз, весялейшы, дадае:

— Здравім жалавім, пане каморнік!

Потым доўга, зводдаль, дзівіцца на планы і троху-па-троху няўпрыцям ізноў схіляе свае худыя плечы. Маўчыць і нарэшце знаходзіць патрэбны сказ:

— А божа ж наш мілы, якое сушэнне галавы гаспадом...

Аплікант нецярпліва чакае, калі ўжо абраны здыме з іх прастасэрды погляд сваіх шэрых, выцвілых сялянскіх вачэй. І-ткі абраны выходзіць набавіць час у гаспадыні і нагаманіць троху пра будучыню, пра жыццё на калоніях. Ён здаволены, што за хлябаю ў поле не ісці.

А ў гаспадыні сядзіць ужо стары Казюк: чуваць яго грудны назаўсёды прастуджаны і сіпаты голас. І аплікант чакае: зараз пакажацца яго высокая худая постаць з сівымі невялічкімі і рэдкімі валаскамі замест вусаў і бароды.

Казюк з жонкай — бяздзетныя, жывуць зазвычай дзесьці на заробках ля чыгункі, а зямлю іх урабляе Казюкоў брат — Стась. Цяпер, цэлае лецеўка, увесь час памеру зямлі, сядзеці старыя ў ваколіцы — пільнавалі, каб не было ім нікоў прыўды. Яны нічога не зарабілі і таму злавалі.

Калі аплікант первова пазірае па дзверы, чакаючы Казюковага прыходу, патрон, на часінку ўзвесаляёны выбарным, а цяпер ізноў маўклівы і аспалы, як тое бязгоднае ранне, неспрыемна буркае:

— Чаго вас разбірае? Што ён нам? Ну прыйдзе, ну вытурым, і па ўсім...

І Казюк прыходзіць. Ён кажа «пахвалёны» і робіць выгляд, што лезе цалаваць у руку паночку-каморніку. Але той махае, каб не лез.

Тады Казюк заблытана, марудна, часам хліпаючы і абціраючы слязу, просіць, каб яму сялібы не знасіць, нават каб прырэзаць кавалачак зямлі пры хаце, а з далёкай сенажаці яго долю не чапаць, бо ён тамака ўдвох з сваёю старою тры гады рышты капаў, прыходзячы на тое здалёк, з Савіцкага Поля, а калонію яго каб далучыць да зямлі суседняй ваколіцы, дзе жыве жончыні пляменнік, і яму ён адкажа зямлю, і каб зрабіць у паперах моц, што пляменнік за гэта і яго і яго жонку, а сваю цётку, да смерці будзе карміць і даглядаць, а як памруць, — пахавае па людску.

— А яшчэ, даражэнькі паночку, пяхай ён мне пашые боты за маю ласку. Вось жа сам пай бачыць уборы мае, — трасе Казюк перад каморнікам сваімі лахманамі.

— Мая хата з краю, нічога не знаю, — кажа каморнік на ўсю яго каніцель і коле яго прыкрай жартлівасцю, захованаю пад паважны топ, — як прыедзе член камісіі, што завецца не-пра-мен-ны член, вось ты і прасі яго, толькі ён адзін і можа даць тут рады...

— Беспраменны... — без яснай думкі мармыча тады Казюк.

— Так, так... Ну, ідзі ж, ідзі, братку мой, — кажа каморнік, — а то замінаеш нам сваімі размовамі.

Казюк стаіць. Ён хліпае, ціскаючы, як усе старыя, калі плачуць, рукавом капоты свае няўзоркія ад лецяў, змучаныя маленькія вочы, і мармыча, патроху падвышаючы сіхаты свой голас.

— Божухна-бацюхна! Каб яна ўся гэтая проклятая зямля правалілася наскрозьдожня. А пану ваколіцу каб і зямля не прыняла. Каб яны дзетак сваіх пахавалі, хто падаў прапанне на калоніі, каб іх пярун напаліў на чыстым полі!

Тады націху адчыняюцца дзверы і спачатку вынікае шчэрба ў разяўленым роце, а потым уся галава і патроху

ўся гаспадыня. Следам маячыць абраны паўнамоцны. Яны з двух бакоў дыргаюць адзаду Казюка, каб выходзіў.

— Пятрунэля! Не чапайце мяне! Мне і смерць не бог ведае што, — бярэ ў гэты час самую высокую поту Казюк, абараняецца, адштурхваецца, але патроху тым часам пасуваецца бліжэй у парог.

За пераборкаю дзяўчаты аж кваліся са смеху. Пэцканая Міхася, амягаючы, крыўлялася перад сястрою, строячы Казюка, яго шал, а Стэфця, шапялявячы, з слінкай у ражках вуснаў казалі:

— Дзядзька Казімер — хітры, халера! Як мы, дурныя, будзема крычаць пасля намеру, а ён дык цяперака мардуецца... Спрабуйце яго пакрыўдзіць, калі ён гэтакі грозны асэсар, ха-ха-ха!

— Я да амператара дайду! Не такіх яшчэ папоў начальнікаў з пасады скідалі, а вы нам мала значыце! То, пане, табе не вёска! — грывіць Казюк на вуліцы, шлёнаючы па глыбокай гразі...

Патрон маўчыць і сапе. Аплікант у смяротнай тузе механічна поркаецца над планам і думае: «Пэўна ж, прыйдзе яшчэ і Сымончыха».

Мужык Сымончыхін памёр у гэтым леце, вярнуўшыся з Амерыкі. Ён кінуў жонцы ўбогую гаспадарку, старэнькую хацінку і груд дробных дзяцей. Сымончыха і цяпер была цяжарная, грубая; уся ў рабацінні, але з тварам, як тая ліпіна, збялелым, з вялікімі, назаўсёды спалоханымі шэрымі вачмі. Прыходзіла яна заўсёды з дзяцёмі: самы большы — Франак, ішоў «за мужчыну», як гаспадар. «Цяперака Франак у моду выйшаў: як па вуліцы ідзе, усе сабакі брэшучь», — шкелілі хлопцы. Малога нясла ў сябе на ўлошнях, а хударлявенькую дзяўчынку ў братавай, з даўгімі рукавамі, капоце прыводзіла за руку. Ёй з калоніяй выйшла добра: аставалася на сялідзьбішчы, на ўпагпоенай гароднай зямлі, з сенажаткай і рэчкаю. Аплікант не мог зразумець, чаго яна прыходзіць штодня выць і канькаць. Ці жадала ішоў і ішоў пачуць ад людзей, якую добрую калонію будзе мець яна, і пайсці дамоў супакойней, смеючыся скрозь шчаслівыя слёзы?

Сёння яна не прыйшла, затое прыходзіць Стасюк.

Стасюк, малодшы Казюкоў брат, высокі і маўклівы мужчына, залучаў да каморнікаў рэдка, але быццам пільнаваў таго часу, калі якраз цягнулі за прышалы яго брата з каморніцкага памяшкання. З вялікаю каменнаю крыўдаю прышоў той адным ладам і Стасюку: «Слухай, братка, век

з табою не снаткаюся. Век буду клясеці!» Аднак жа на другі дзень цягаў ён разам з братам сталёвую каморніцкую стужку, кацаў канцы — і быў ціхі і добры.

Сёння Стасюк, прыйшоўшы да каморнікаў, азірнуўся, падышоў бліжэй і напіжонай шнаркай гутаркай напрасіў:

— Паночки. У мяне дзеці дробныя... Я, гэта, вось... можа, вам патрэбна свежае масла або яйкі... У мяне дзеці, а яны старыя, толькі ўдвох: ён ды жонка... Калі будзеце маю з братам калёнію напалам дзяліць, як запісана ў пратаколе, дык ці няможна б, гэта, мне трошку перапусціць? Паночки... я ні за чым не пастаю...

І калі Стасюк так казаў, яго невялічкая круглая шапка-варшавянка бегала з рукі ў руку.

III

Быўшы смутному, трэба развесяліцца...

З народнае песні

Даўно мінуліся тыя рэдкія сонечныя пагодлівыя дні, калі ўранні хрусталі пад нагамі ільдзінкі, як шкло; калі адтайвала груды на вуліцы і калі празрыстае, ядрацае паветра, сіняе неба і прыемны, араматны дымок яленца ў полі, дзе пастушкі клалі цяпло, калі ўсё гэта бадзёрыла і асвяжала і паддавала весялосці ўдзень і ахоплівала засмучонай кволай прыгажосцю ўвечары; мінуліся тыя дні, калі, бывала, садзілася чырвонае сонца, а залатое лісцё, падхопленое ветрам, шуршэла і мільгала з-пад голых, смутна-спакойных дрэў, далёка-далёка на пясёламу раздоллю, на полю халоднаму, голаму, блізка што зімоваму; ах, мінуліся тыя дні.

Размачылі зямлю бяскошцыя дажджы. Мокры, хлопам, белым роем снег штодня зрэдку злятаў на зямлю і знікаў у гразі.

З надвор'я людзі і жывёла пахаваліся ў хаты, пуні і цёплыя прытулкі, бо дзьмухала не жартам сіверка і сцюжа.

А ў гэты час, з акалелымі, чырвонымі і неслухмянымі рукамі, бегаў яшчэ аплікант на полю з тэадалітам, шукаў павязку ў з'ёмцы і горшай долі не мысліў сабе... Марудна цэнтраваў ён інструмант на размоклых ужо канцах з нахіленымі слухамі. Работнікі, нудныя і накорныя, цягалі сталёвую стужку, часам клалі цяпло і тады троху ажывалі. Аплікант таксама садзіўся на кулярэчкі і грэў рукі, хукаў на пальцы; а пальцы, як граблі, не ўладалі алоўкам, і чырванелі, як буракі, і балелі.

Кароткі дзень шпарка мінаўся.

Дым, і мгла, і змрок ахінулі далечу. Прыдарожны альшэўнік згубіў выразнасць контураў і зліваўся непрыкметна з тою муццю і шэрасцю, што была паўкола.

А полымя шугала, і работнікі ажывалі.

— Учора па абедзе, — казалі смяшлівая Міхася, каб сагрэцца, — дзядзька Казюк ледзь не сканаў. Уважыў дзядзьку Стасюку свае зямлі два сажні і пасварыўся з цёткаю, дык яго і хапіла за жывот. Пайшоў да Стасюка, упрочкі ад цёткі, лёг на лаўцы пад абразамі... Людзі думалі — намірае. Насыпалі яму ў бутэльку лыжку сажы, лыжку солі і набухторылі вады, — пі! — кажуць яму. А ён: «Не хавайце мяне тутака. Вязіце мяне да Савіцкага Поля». — «А тутака?» — пытаюцца. «А пех тут усё возерам сойдзе: і хаты, і людзі, і могільнікі. Аей, аей! Няхай, кажа, во так пакруціць (Міхася круціла карэлымі застыглымі рукамі, моў Казюк), памуціць во так... во, ды ў балота. Во, панясу гэны рубель да маткі боскай вострабрамскай, каб яны счарцелі, як сажка, усе гэтыя парохвіі паўкола». А сам чорны, чорны ад сажы... Ляжыць, стогне...

Усе смяяліся, і сам Казюк, слухаючы гэтую камедыю, смяяўся.

— Ат, дурніца! — казаў толькі ён і спакойна стаяў, трымаючы рукі над цяплом і адхіліўшы вочы пабак ад горкага дыму.

— А Карольцін бацька ўпачы па полю бегае, — убіўся Фрапак у гутарку. — Карольцін бацька, — казаў Фрапак далей, — калі зямлю цанілі, з поля ўцёк, а цяпер, як нарэзалі замест дзесяцёх толькі чатыры з паловаю дзесяціны, дык учора ўночы мераў крокамі калонію ўдоўжкі і ўшыркі. Лічыць-лічыць, саб'ецца, падхоніць полы, як кіпецца ўгрунь назад.

Так намагаўся развесяліць кампанію Фрапак, але ніхто не засмяяўся.

— Ат, блазнюк, мелеш, як дураць! — злосна зірнуў на яго стары Казюк, і хланчук змоўк.

«Восень на сходзе. Калоніі зроблены, зроблены...» — разважаў аплікант, слухаючы тыя размовы, і паўсёдная анонніх дзён туга забірала яго ўсё глыбей.

У самым прыкрым настроі, які надходзіў да крызісу, цягнуўся аплікант з поля дадому сярод змрочных павеваў. Следзілі іныя работнікі; Казюк, самы пэўны на тое, пёс на шыбах тэмнога з прышрубаваным тэадалітам («квакуху», «квэ-квэ-квэ»).

Во перайшлі па каменні бурлячую рэчку. Абмінулі каменныя груды на межах шнураў і гусценныя парасні яленду, што зялёна-чорнымі купамі падб'ягаў па долу аж да самай ваколіцы.

Ужо заміж вакаёму быў цёмны вечар, гаўкалі ў ваколіцы сабакі і маркаталі загнаныя ў пуно авечкі...

«Зроблены, зроблены... — разважаў аплікант. — Рабіце як лены, — казаў н е п р а м е н н ы ў часе размеркавання зямлі і ізноў са смакам апавядаў аб паляванні ў лясах Кастрамское губерні, адкуль сам родам. — І вось зроблены, зроблены... І як цяпер будуць разжывацца гэтыя няшчасныя шляхтуны?..»

Ён ішоў па вуліцы, прыгнецены сваім сумам, і ведаў, што ўвечары, пад патронавы полечкі і кадрылі, будзе зусім блага па душы і захочацца стаяць доўга-доўга ў садзе пад ясакарам.

Вуліца не цешыла.

Раптам і зняцейку з Сымончыхінага двара выкацілася, як бомба, пялёса-рудая лычкастая свішня, за ёю, з закруткаю, раз'юшаны і спуджаны, імчаўся Франак. А за імі з двара пацягнулася балючае бабскае выццё:

— А божа ж мой, божа! А божа ж мой, божа!..

«Што гэта? Забіваюць каго, рэжуць? Забілі?» — гэткая думка праляцела ў галаве кожнаму.

«Нехта з дзяцей скапаў, — падумаў аплікант. — Але па малых дзецях так горка тут не плачуць... Нейкае большае гора».

А баба галосіць а галосіць. Галосіць страшна, жудасна...

Накінуўшы капоты, сханіўшы шапкі, выбягалі людзі. Ляцела ў сваёй расшпіленай блюзцы тоўстая шапялявая гаспадыніна Стэфця.

Аплікант узышоў на Сымончыхін панадворак. У пустой цёмнай пупі, ля сцяны, схіліўшыся над печым, як над нябожчыкам, выла Сымончыха.

Свішня, выбіваючыся з духу і скігочучы, намчалася праз панадворак. Франак з наломленым кійком, важка дыхаючы, падышоў да апліканта.

— Чаго матка вые?

— Свішня ніткі нагрызла...

А гаспадыніна Стэфця, усё асачыўшы, шапялява дала:

— Сухотніца ніткі на кросны асавала, павесіла суніць, а свішня іх пажавала і троху парвала...

— І ўсё? — запытаўся аплікант.

— Дык яна во і вылічае, — быццам бязвініла сябе Стэфця перад ім, што навіна зусім невялічкая. І смяялася з сваёю вечнаю слінкаю на вуснах.

Сымончыха выйшла з пуні, трымаючы ў хударлявых руках перад выпнутым цяжарным жыватом нажованыя ніткі — губкі дзве-тры, — аснаваныя ўдзень на кросны. Яна ледзь жывая, як пахаваўшы самага дарагога і любага чалавека, сударжна і бяссільна ўжо хлінала, ні на кога не глядзячы, і пахіленая цягнулася па смуроднай патапечы панадворку да разбуранага гаіку хаты.

Аплікант з пераломаным настроем прыйшоў на кватэру, калі гаспадыня смяхотна апавядала аб пракудзе патрону, запальваючы лампу; выглядаў з-за дзвярэй Казюк і нейкія жанчыны. Усе смяліся, былі дружней паміж сабою і смялей з патронам, а болей за ўсіх заходзіўся стары Казюк. Аж захлібнуўся, ніяк не мог адкархацца і выцерці слёзы. Рагаталі за пераборкаю дзяўчаты.

Аплікант таксама засмяяўся, падумаўшы.

Калі каморнікі вячэралі, патронава «проша» першы раз не засталася без увагі з яго боку. «Чаму ж не сагрэцца пасля такой працы? — разважаў ён. — Што я ўсё бядую, як тая Сымончыха?..» Калі ж цяпло прыемна разлілося па жылах, быццам нейкі чорт дыргаў яго пахваліцца, што яму... добра і вясёла.

Пасля вячэры патрон заіграў полечку. Дзяўчаты, штурхаючы адна адну, прыйшлі ў каморніцкі пакой, і таньчылі колькі хацелі, і зусім не саромеліся апліканта. І калі чорт ведае хто ўшчыкнуў Міхасю, нават звярнулі на яго. Патрон падміргнуў яму і сказаў, кідаючы гармонік на другое калена, а галаву набок:

— Брава, брава, «пан Тадэвуш»! Што панна, што Ганна...

Аплікант на гэта не надта ўзлаваўся; толькі падумаў: «Дае чаму веры стары цынік...»

Позна клаўшыся спаць, сярод дыму ад тытушо і пылу ад сьмолаў, ён нежы выкінуў з кішані фатаграфічную картачку; блізка над ложкам стаяла скрышка, і ён кінуў картачку туды.

— Усё тло... — буркнуў ён пад коўдраю і ўсміхнуўся: не то снініт ўцякала перад вачмі, не то было так сабе нешта...

Прабегла ў галаве: кінуты, апусцелы сад; шуміць мокрае дрэво...

І ўсё гэта заснуў.

ЦІХАЯ ПЛЫНЬ

ЗАБЫТЫ КРАЇ

З левага боку Дняпра, за дзень летняе хады ад яго, абнятае з трох бакоў балотамі ды хмызнякамі беднай Плёска, прытулілася тое Асмолава пры вялікім некалі шляху з Вялікага княства Літоўскага на Масковію.

Мялее і няджукае стары нябога Дняпро. І потым таго выбілася з духу Плёска. Дзе зусім парвалася, усохла, кіпуўшы знак калішняй магутнасці — глыбокі замуравелы равок-рэчышча; дзе расцяклася даліною, зрабілася баганам, вязкім і непраходным, зарасла купнікам і вербалозам; троху-троху блішчыць яна абы-дзе рудым, як помаз, іржавеннем снаміж зялёнай асакі, залатога балотнага казельцу і кураслепу. На высокіх купінах — багун, медуніца. Тхне жалезам... У цёмную восеньскую ноч страшыць Плёска нямою глухатою адзіноту-падарожнага; быццам нешта чорнае з купніку вылязае, стаіць... — так здаецца яму.

Заглушэў зусім вялікі стары шлях. Размыты з бакоў веснавымі ручаямі, пакарбачан даўнымі засохлымі калюгамі; дзе вышэй — парос калматай муравою, дзе ніжэй — шурпатай маці-мачыхай. Спустошыўся і змоўк. Дзень і ноч, зіму і лета, маўкліва-патаённа думае думы, якім борздым лётам ляціць усё ў вечнасці. Пабіты перунамі прыдарожныя бярозы. Дагубілі іх сваімі вогнішчамі начлежнікі і наступнікі. Якія ж неяк яшчэ ацалелі, — быццам сіроты маячаць яны, бедныя, старыя, дупло на дупле, каржавыя. І яшчэ болей наганяюць нустэльнаму шляху смутных успамінаў; ціхім, роўным векавечным гоманам веця свайго яшчэ болей дадаюць тут глухаты, нустэльнасці і маркоты.

У кутку крутой дугі, якою выгнулася Плёска, сніць гара, а на гары там — гарадзішча. Нейкія курганкі і могілкі; заімішэлыя каменныя крыжы, раўнабокія, грубыя, са сцёртымі ад даўных часоў нейкімі літарамі і ўсякімі зусім незразумелымі насечкамі; яны ўсхалі ў зямлю, а вакол іх валяецца накрышаная цэгла, чырвона-бураватая, старая,

чорны аскялѣнак дрэва; дзікае зелье з былінкамі, у якіх глуха звоніць вецер, — і больш нічога.

Ніжэй, на шырокім зялёным сухадоле ўжо ў назаішныя часы паставілі шчырыя цёмныя людзі над крыніцаю каплічку. У ільінскую пятніцу бывае тут адправа. З усяе акругі з'язджаюцца спаленыя летнім сонейкам сяляне. Увесь лог, з лёгкім і прыемным водарам наконшанай травы і пахам дзётцю, уся дарога і гарадзішча застаўлены вазамі, конямі і белымі шатрамі, поўны людскога натаўну з ягоным вясёлым і гуллівым, а разам жа і сумным гоманам і шумам. Да трох дзён грымеў тут некалі кірман з бойкім торгам і ўсякай весялосцю... Апошнія гадзі ўсё меней збіраецца народу, цішэй гудзіць дуда і цішэй галосіць дудкі-пасвіцелі (так завуцца тут падвойныя жалейкі); не так дужа і не так шчыра пяюць сляпыя старцы пра таго божага ўгодніка Лазара і толькі дзеля гадзіся пагражаюць пякельным агнём грэшнаму люду. Пагрыміць часам новенькі венскі гармонік; не зважаючы пройдзе сярод барвіста прыбраных дзевак і сапрэлых хлопцаў разудалы гарманіст у лакіраваных бліскучых ботах, троху запыленых; там яшчэ пакажацца музыка ў шэрым жупане параспанкі з скрыпкаю пад пахаю і азука-хлапчук, музыкін памагачы, з бубнам у адной руцэ і булдавешкаю ў другой. Не даючы веры, падзівіцца моладзь на тры-чатыры столікі з убогімі, занадта сходнае цапы, ласункамі, і, мінаючы Асмолава, усе пацягнуць надвечар у Лугвенева, дзе ёсць гасціныя каморы з прыемнай прахалодаю і не дужа цёплым «баварскім» півам для вясковых гасцінаў.

Старыя граматы і акты гаспадарства, у кругабегі вялікіх разбурэнняў пазатлабаныя ў бібліятэкі чужых краёў, німала пішуць пра вялікае Лугвенева ў сёвай міпуўшчыне. Цяпер яно — забыта шумным светам і ціха спіць... Разбурылася старышняй архітэктурны сіпагога з дахам, падобным троху да цікавых дахаў на азіяцкіх пагадах і кулінах, — не з'яў на фатаграфію сваім чорным кадаком даўгі, як ірван, з кагамі, як у бусла, сухапары ангелец у ретрах, што гаскараў у князя ў палацы. Патрошку разбураецца, за рэчкаю, на ўзгорку, у ліпах і клянах, стары аблулены назац дурнаватых князёў Кандыб-Лугвенічаў, надзвычайных патомкаў лугвенеўскага заснавальніка, князя Лугвенева, пра якога пішуць хронікі, што быў гэта першы лугвенеўскі князь і вайсковым спрытам князь. І сумятліва і сур'ёзна галота, з адубелым або ж і па-гандлярску

ахіжаным біблейным сумам уваччу, і п'янаватыя, у бешчых магерках, падобных да турэцкіх фесак, мужыкі з Асмолава, Гарадца і ўсяе воласці, з такім самым застыглым смуткам у ціхім або і нахавана-злосным выглядзе — няўважна месяц гразь на вуліцах Лугвенева, чвйкаючы дзіравымі бацінкамі і каіматымі ланцямі-апонкамі або шалёнаючы надкованымі ботамі; а то ўздымаюць шэры, важкі пыл з нахам поту і дзёгцю, уздымаюць там, дзе пекалі, як пішучь вучоныя гісторыкі, шумела вольная рада магутных і ганарлівых продкаў нашай белаі косці, там, дзе гудзеў зван рады і бразгала гострае шабелле. Можна, і так! У самым пасяродку Лугвенева прыседа, быццам квакуха, памалёваная летась, як ездзіў архірэй, царква; вакол яе — усцяж крамы з дзвярмі пад агульнаю наветкай-галерэяй, і там гілы памост, увесь у дзірках, і тыя дзіркі якраз перад дзвярмі. Для крам туляюцца галодныя рабрыстыя сабакі і ходзяць або бегаюць, збіраючы раструшанае сена і ўцякаючы ад пугі ў руках пакрыўджанага дзядзькі, скрытныя і хітрыя старыя козы і такія ж, але яшчэ спрытнейшыя малыя козкі. Яшчэ ж далей зляпіліся адною кучаю розныя будынкі, манаполька і шаўцова хата. Шаўцова хата — без варот, з адною шулаю, і адтуль хлопчыкам вельмі зручна кідаць з-за шулы шубінаю ў сабак і коз.

Прыязджаў яксьці па вясне, з даўганогім сябрам-чужаземам, князь; прадаў нейкім наезным з Смаленску ці адкуль яўрэям і ў кампаніі з імі лугвенеўскаму Лейбе Бруднаму кавалак лесу паміж Асмолава і Гарадца, што завецца Зуброў Загон; а яшчэ скінуў старога аканома-латыша, пасадзіўшы на яго вакацыю новага чалавека, нейкага эстонца; паклаў у садзе, на магіле свайго дзеда, павыплінтус з панісам на-польску і на-латыні; і пасля першага пад восень холаду з'ехаў ізноў у свет, адкуль быў прыехаўшы.

Скрозь цэлае лета, як толькі святы дзень, хадзілі да князя асмолаўцы, каб дабром дайсці да ладу з несправядлівымі абрэзамі і выпрасіць палёжку на пашу і на ўругу. «Павёз вамі аканом каморнікаў ды грабароў, — з жалем выкладалі яны князю сваю крыўду, — прырэзаў вокрайкі нашых пішуроў да лесу ванаі светласці і на ўсёй новай лініі канавы наканаў... дык дзе ж тут якая праўда?» — «Пачакайце, — ласкава казаў ім князь, аглядаючы новенькую, прывезеную з чужога краю стрэльбу ці лезучы з тым чужаземам па даўгія дрожкі і балбочучы з ім на-чужазем-

наму (а стаенныя коні тупалі і не стаялі), — пачакайце...» Даведаліся асмолаўцы, што князь ізноў (падоўга, мусіць) з'ехаў, — і без шаякай цырымоніі, узлаваныя, пасунулі будзёным мокрым днём, такою хлюпаю, у кантору гаманіць з эстонцам. Зазлаваўся і эстонец, новы аканом, пачырванеў, вяхнуў: «Будзем пачакаць!» — і пайшоў па гаспадарцы: па стайню і ў абору. Ці за ім ганяцца?

А ганей за двое ад палацу, за клянамі і ліпамі, у старых вялікіх вербах, што параслі пад Плёскаю, высачэе над нізкімі будынкамі закураны, высокі-высачэны цагляны комін — тут князеў бровар.

Усю зіму асмолаўцы і гарадчане пояць ля бровару, у шырокай студні пад круглаю гантоваю навеццю, сваіх дробных, калматых, замардаваных коней, ускачваюць на сані па дзвюх дошках важкія бочкі з спіртамі і скідаюць парожня. І па старым шляху ўзімку троху тлумней і веселей. Інакды цягнуцца даўжэныя абозы з хлебароднай Амціслаўшчыны. Вязуць людзі, апрапуўшыся ў вялікія шэрыя армякі з шырокімі каўнярамі, падбітыя белымі і нават чорнымі аўчынамі, вязуць ад месцячковых скупшчыкаў сваю і панскую пяньку, лён, капаплі і семя, і з нейкім, грэблівым, зняважлівым падзівам паглядаюць на кароткія, «на вілачках», белыя світкі ў асмолаўцаў; яны пільнуюцца свайго свайго; а калі едуць назад, лёгкімі вазамі з бакалейнымі і краснымі таварамі, дык не варочаюць з дарогі перад цяжкімі вазамі асмолаўцаў: ім карціць, каб сцебануць даўгою пугаю чужую кабылёнку; а па заезным двары ў Лугвенева яны жартуюць і дурэюць, маюць сябе запанібрата з самім Ёськам, гаспадаром заезду, п'юць гарэлку цэлым грудам, ядуць сала і драчаны з салам; яны са смехам міргаюць той таму, калі высокі, худы і белабрысы асмолавец, з дзвюма-трыма валасінкамі замест людскай барады, і ў сваёй світцы — «на вілачках божы страх», і ў сваіх жызенькіх, не на сцюжы, паскопных штанах, туляючыся і хаваючы вочы, адзішчом вып'е сотку, згрызе суні гаран, прымасціцца рачыкам у дзіравых «копаціках» (саман, з не гнутага, а конанага ў лесе, з крывых карэпняў, забаддзі) — і натурныць хударлявую сваю кабылку, з белымі ад марані бакані і выпнутым калматым брухам, па дарозе на паснулае Асмолава... Міргаюць і смяюцца.

Тое, што блізка Лугвенева з яго корчмамі і броварам, — гэта ўсё асмолаўцаў. Стары «літоўскі» шлях можа пасведчыць, калі зімні змёрзла на ім падбалых спіртавозаў, едуць з іх усе — стайні за Дняпром, куды цягаюць спірт.

Бацька Дняпро можа пасведчыць, колькі залілося іх па пераправе, залілося з якоюсь хмельнаю пагардаю і няўваж-насцю да жыцця і да ўсяго па свеце.

Дзікай травою красуюць палеткі. Гніюць і правальваюцца стрэхі. Хлопцы едуць у шахты і на фабрыкі, і на огул «у свет», але шлюць яны адтуль часцей лісты з укланамі старому і малому, чымся пяць, тры, а то хоць бы адзін рубель. І штогоду наязджае валасное начальства спаганяць нядоімкі, наязджае з грудам асмолаўскіх махляроў рабіць продаж мужыцкай маемасці з торгу. І смяюцца начальнікі і махляры: прадаваць бо не дужа чаго ёсць. А тыя асмолаўцы возяць а возяць князёў спірт, болей а болей нялюдзеюць і хаваюцца самі ў сабе. Ат, ліха з ім, са светам, тлумным і незразумелым... Хаваючыся адзін перад адным, усё шчыльней лезуць яны ў дружбу з лугвенеўскімі шынкарамі, кажучы ім у хмялю: «Ат, пьні, і ваша доля не лепшая. Згнецены вы тут, як селядцы ў цеснай селядцоўцы. Трэба ж і вам хлеб прамысляць...» Усё смялей ідуць старыя дзеўкі і салдаткі ў месячковыя вадапоскі і няпчыць дзяцей у заможных яўрэяў. Але, мусіць, дрэнна няньчаць іх, бо не пяюць іхныя гадунцы аб долі-нядолі тутэйшага краю, змалку думаюць яны аб іншых, светлых, чыстых і багатых старонках, а тутэйшая паэзія для іх — мужыцкая, даны не мае... А старэнькія, белабародыя законнікі, у круглых чорнепккіх ярмолках, з акулерамі над «бубліяй», чакаюць абяцанае гадзіны, калі пакіне іх народ «чужыну», дзе гасцяваў ён соткі год, і пасунецца за горы і за моры, у сваё спрадвечнае папства, што на волі грознага, але і праведнага Егавы мае паўстаці з мёртвых. Пагаманіўшы з законнікамі, дзівуецца, надвыпіўшы, стары асмолавец. Як жа гэта будзе, калі не будзе тут яўрэяў? А хто ж будзе прадаваць усё, што патрэбна чалавеку: махорку, сернікі, соль, і селядцы, і газу? Хто ж тады нашыя боты і хамут і зробіць вакенныя асады ў новай хаце?

Усё пільней кукобяць думку асмолаўцы аб нейкім дзіве — ці то аб зямлі, ці то аб волі. Вось нехта аб'явіцца і прынясе дзіва з сабою.

Аб'явіўся год пяць таму назад у Гарадку «прарок», начытаны ў бібліі і брусавым календары. «...І пройдзе, — кажаў ён, — слых пра Лугвенева на ўсеннім свеце. Тут будзе асяродак правае веры, сюды з усіх старонак і ад усіх народаў пойдучь пабожныя людзі на ўклон святому духу. Разрасцецца Лугвенева, святое месца, ува ўсе бакі, да Асмолава і за Асмолава, можа, над самы аж Дняпро. Мно-

га-многа, без ліку будзе ў ім збудована будынкаў, там дзе цяпер, у полі, расце палыш ды кукаль. На гарадзішчы ізноў падымуцца, як у старадаўны час, вялікія муры, а святыя людзі, што жылі там за часы нашых даўных-даўных прадзедаў, будуць пяць ужо не толькі ў купальскія або рабінавыя ночы пад зямлёю, але найве будуць жыць сяміж жывых людзей...» Усё гэта будзе, казаў мужыкам «прарок», трэба адно з палезнымі малітвамі... забіць дзіцятка мусіяша, што нарадзілася ў яго суседа! Бо той сусед, як і «прарок» — яго таварыш, рабіў сам з сабою блуд змалку і да жапення, і жонка такога чалавека магла прынесці сына хіба толькі ад пячыстай сімы... Задурыў «прарок» людзей! Улетку ўвечары, з поля з працы вярнуўшыся, мужчыны і бабы ў белых да пят кашулях, наўмысли на тое пашытых, маліліся ў «прарокавай» хаце па старой, воскам закапанай кнізе, пялі псалмы, плакалі-гудзелі і набіраліся духу на вялікую справу. А бедная маці, нічога ні ад кога не ведаўшы, але ўжо чуючы нешта нядобрае, сядзела тады адна ў хаце, калыхала маленькага і пяляла яму: «Люлі-люлі-люлі, прыляцелі куры...» Не куры, а коршуны прыляцелі ў хату, адабралі маленькага — «прарок» і сам бацька, адурэлы, адбіралі, — раздушылі, разадралі яшчэ не аднятае ад грудзей дзіця, у мяшок завязалі, да конскага хваста прывязалі і ў поле пусцілі... Узлез тады «прарок» на гумно — ляцець на неба — і споўз, як дурань. Забрала паліцыя і яго і яшчэ многіх. Гады тры бавілі на судах, па астрогах. Наязджалі вучоныя прафесары, абмяралі чырвоным матузком і бліскучым цыркулем «прароку» і выдатнейшым гарадчанам калматыя галовы, глядзелі ім у рот... Тым справа абышлася. Усіх пусцілі тні «на волю».

Нехта бавіцца вякамі і не прыходзіць.

Адулі ж і тут бываюць гульні і смех, ігрышчы і вечарыні. Дрэсе «трасуху» на старой, дрынчатай скрыпцы дзядзька Дімок. Ён сарамлівая дзяўчынка паўчаецца скоры на гумне па азадню, так і асмолаўцы, свае сярод сваіх, і «трасуху» і «лявоніху»; як праўдзівыя жывыя, аўдэа «смак»; мітусяцца ў «мяцеліцы». Пяюць скарпеты, ідзі, дзедзі, даўныя-даўныя, і самі складаюць новыя іхныя ідзі. Дрэсе бэсклапотнае дрэўца ціха зелянее, і аднаго дня адна камаара выела яму сэрца.

ГЕРОІ ГІСТОРЫІ

Ці даводзілася вам праізджаць на вёсны ў канцы лета, калі пітачкі прыгожага засмучэння ўжо снуюцца нявідна і незлавіма ў цёплым наветры, ужо вяшчуюць восень?

Ціха ўсё, бязмоўна і бязлюдна. Шэрым ціхамірным шылам насцелена пустая вуліца. На гародзе, за абціснутым плятнём схіліў на сонца жоўтую, з махрамі кружэлачку высокі сланечнік. Абсынае чырвона-чорныя пялёстачкі добры мак, ужо запозны, і звініць даспелымі мачышкамі ў зубкавых карунках, буйнейшымі і дробнымі, на тонкіх шызых сцебялішках.

Дзеці за доўгі дзень пасеклі з макрыцы і кранівы сечачкі свішчам; споўзлі ў чужую рэчу і ў яблыкі; накачалі кацёлку і няўмысля набілі ёю шыбу ў кутнікавым акне; паскрыгаталі, аглушаючы, калёскамі на вуліцы, возычы малога; набіліся, улашчыліся; дапалі да напінкага сланечніку і няўзнаку выскублі паўкружэлачкі. Зрабілі з паловак мачыш «лыжачкі» і будуць гуляць «у госці»: патрусяць у прыпол запэцканых кашулек маку і начнуць ім частавацца. А яшчэ будуць есці гасцейкі «неранечы» — семя праскурак, што густа параслі на вуліцы над плотам і над сцяною разам з конскім шчаўлюком і сабачай мятаю.

Мляўкім і гострым печым пояць канонлі наветра. Усунуў дзед-даматур, што нічога няварты ні ў касе, ні нават з граблямі, а пільнуе двору, дзяцей і пчол, усунуў доўгую плашку на худыя, сагнуўшы жыццём плечы ў дзіравенькім жунане і панёс яе на кананлянай сцяжцы на гумно — суньць асець жыта, першую сёлетнюю асець. Гэты дзед — паэт у душы і вельмі ўлюбіў на ру годна між лета і восні, калі надыходзіць цярэкрут у прыродзе на зіму, калі ўсё расліннае даспявае, сыпле семя, дбаючы аб сваім жыцці ў патамстве, і з ціхаю накутаю ці то пакораю спрадвечнаму закону жоўкне, схіляецца, анадае. Любіць дзед ісці аб гэтай пары на сцяжачцы сярод зямлянай нунчы кашанелек, якія тхнуць сваім п'яным пахам і патроху прадзіраюць вочкі. Любіць любаватца на фарботы замаченькай навуціны, што бліскаюць на сонцы, цягнуцца, быццам пльвуць і быццам сцелюцца ад поля (дзе наката і пусцее), на гароды (дзе густа і поўна, а ўжо смягне і ўсыхае) і далы на чорныя гоні (дзе незабавам зачырванее руць). Любіць дзед, расклаўшы цягло над асеццю і наплакаўшы ад ежага, з пахам прэлай туменнай зямлі, дыму, доўга-доўга сядзець і бавіць час ля палыхаючых ст-

рабляў мастацкія для яго мастацкіх пачуванняў штуркі: птушчак, звяроў і прост харошы кіёчак-папірашку. Надшылі гады жыццёвага амбарасу і бясконцага дурнога клонату — і знішчылі творчую радасць, растапталі дыямант у пабітым шкле, з наэта зрабілі быдліну.

Жыццё, жыццё! Мы ўсе прыходзім на свет хто песняром, хто разбярор, а хто і тым і сім патроху. Мы ўсе ў гады прагнавання нашага розуму — рэфарматары нягоднага старога, будаўнікі лепшай сацыяльнасці, славуця па-стаўнікі ці добрыя разбойнікі, але часта-часта жыццё пічагусенькі не пакідае нам і робіць жаласнымі старцамі без пары.

Ці траплялася вам бываць на вёсцы ў гэткі час, калі пуста ў ёй пад някучым сонейкам, усе людзі на полі сярод аўса і лёну, што жаўцее і галубее?

Ціха вясковая вуліца. Паснулі сланечнікі і макі. Аніводным пазалочаным лістком не варухнуць яблынькі ці сліўкі. У галлі і лісці бялеюць і чырванеюць яблыкі, а паспелыя сліўкі густа спляліся і віснуць, чорныя, да долу.

Ці здаралася вам у гэткі пагодны спаміж лета і восені дзянёк быць у вёсцы і трапіць на ўскрай хат, туды, дзе хацілка галяка ўехала ў зямлю, вокны яе з пабітымі шыбамі запхнуты паснех лахманамі і сядзяць на самай прызбе?

Блізка хаткі тырчыць убогая вясковая верабінка з рэдкімі пучкамі чырвоных ягад. На верхавіну дрэўца звісае раскудлачаная ветрамі салома з стрэшкі. Коміи напалову разбурыўся і скрануўся набок пад цяжарам шчарбатага гаршка і рыхтуецца рассыпацца зусім.

Прадавілася на пуні стрэшка, і ніхто яе не падыме і не паправіць, як бы няма каму парупіцца аб тым. Мо ў шынку загуляўся гаспадар? А можа, б'ецца, як тая рыбіна аб лёд, здабываючы штодзённы кавалак хлеба, але няма яму ўдачы! Прадраліся плятнёвыя сенцы, і скрозь іх відаць касыя дзверы, падпёртыя знадворку каромыслікам і таўкачом. Значыцца, нікога ў хаце няма. Але паглядзім... Калі вочы вашы послабкі, калі яны, апрача свайго ўласнага адбітку і зялёнае цямноты, нічога ў акно не ўбачаць, — вы не грэбуйце, не бойцеся запэцкаць рукі і ўніхіце лахманы. У дзірку бухне з хаты цяжкаватае смуроднае паветра. Адхіліце на хвілінку голаў і ізноў зірніце: можа, цяпер вам не ашукацца ў цемні шкла?

Што можна ўбачыць у хаце гаротнага мужыка-беларуса? Высокі, пад самыя абразы, стол, вузкі і хісткі; на ім —

подаўна пямыты абрус, што збіты комам ці звісае ражком на лаву. Зірніце на пол. Не, гэта не логавы свінні, не птушатнік, куды садзяць кур ды гусак несці яйкі. Гэтая ўсклычаная канапляная сувалка і салома, гэты чорны ад бруду, збіты, сплямлены і смярдзючы сяшнік, гэты груд усякага шкумацця, засыпанага смеццем, з нараю кінутых нялёнак, усё гэта — самая звычайная ложка для зманежанага працаю, спацелага мужыка, яго неахайнай жонкі і яго шалудзівых дзяцей. Чаго вам дзівіцца на закураныя носцікі і палічкі, дзе бабскія сховы? Нічога, апрача такога ж самага рыззя і смецця, там не ўбачым. Нецікава і старавечная наша бабулька-печ, аграмадная, са шчэрбамі ў чалесніку, з выкрышаным загнутам і подам, з разварочаным пяколкам, наша на ўсе патрэбы адпаведная печ, паўнотка гаршкоў з ежаю, што пракісае на вячэру, і шырокіх доццаў, на якіх сохнуць добрыя баравікі на продаж і тнілое, чарвівае карэнне ў сваю капусту. Асела яна, старая, на струпехлых і паточаных шашалямі грубых балясінах, прыгнёўшы хваросце ў падпечку і пейкія мётлы і гальні; і калі вы доўга прамучыце яе пад сваім урачлівым культурным поглядам, у якім нявера і крытыка, дык яна, ох, ліханька! — загрыміць цэглай і падавіць усё, што ў ёй і пад ёю: хваросце, і крупеню, і баравікі. Там, далей, у місачным куце тырчаць лапатачкі-лыжкі, пямытыя міскі і даёйкі і ўсякі гломазд. Але ўсё гэта, калі не зважаць на чорны рой мух, усё гэта — нежывое, не мае болю, і даўно прыйшла часіна шпурнуць адгэтуль многія рэчы, гаспадарнаю бабскаю рукою, за плот ці ў яму з-пад старога пограбу, што тры гады кідаюць у яе ўсякую дрэнь і кладуць мялле, а яна ўсё яма-ямаю.

А вы зірніце на жывое. Яно сярод хаты, на земляной падлозе, збітай у ямкі і залітай памыйкамі, сядзіць на кучы кійкоў і бляшанак, сядзіць, па-турэцку падтуліўшы ногі, сядзіць ля місы, у якой рулі з пастаялкі, хлеба, мух і смядца. Круглыя дзіцячыя вочачкі, зарумзаныя і пакуржаныя, з безнадзейным подзівам уталопяцца па вас. І тады, калі вядомае: чаго вам трэба? Бо вы — не людзі, што закінула яго, не маючы большых дзетак-нягет, і сямна на дзень-год у поле жаць авёс, сямна і не ідзе мародзіць яго і абцерці носік. Вы разважлівае: хлопчык гэта ці дзяўчышка? — Ці не ўсё роўна: дзіцяці аднаго.

— Гэта — і гэтай наліце гісторыі Хомка.

— Гэта — і гэтай дзіўная нара.

Безнадзейны подзіў пачынае паволі знікаць, даючы месца тужліваму расчараванню: не, не маці, а чужынец, незнаёмы, безуважна пазірае на бяду малога. Пакутна ападае ручка, брудненькая і худзенькая, на якой толькі трошку-трошку цьмяна-жоўтай дзіцячай пухласці, і апынцала кідае лыжку ў міску з малаком. Адылі сціскаецца ў кулачок, падносіцца да воч — і ізноў бясконцае, роўнае, ужо аплаканае за доўгі дзень, галосіць гора:

— Гу-гу-гу... Ма-ма!..

Безвыходнасць страшная і накура лёсу апошняя, крайняя — чуецца ў тым плачу, у тым восенным дажджы, у той музыцы бяссільнага.

Гэта ўжо не плач — гэта песня распачы...

І наўчаюцца той песні ў забытым краі яшчэ пад сэрцам матак. Яна снуецца тут вякамі. Яе шумяць тут пацскія дубровы, гудзяць няскі ў мужыцкім полі, жабы кумкаюць вясну і лета ў выгарах-балотах. Яе тут шэпчуць гнілыя стрэхі вясковых хат, скуголяць свінні ўзімку ў дзіравым хлеве, рыкаюць вясною галодныя каровы. Яе крычыць тут кожны бацька, калі цягнецца з карчмы да хаты па калюгах ніколі непаладжанай дарогі, сярод абыяк, абы-толькі, абы з рук уробленых палёў.

І гэтую песню бацькоў сваіх выплаквае цяпер тут перад вамі героі наш Хомка.

Вось узняўся ён на крывых ножках пад мокрым падалом. Уздыхнуў глыбока, цяжка — і зноў прысеў.

Узяў кіёк і аглушопа барабаниць па бляшанцы, што была калісь пад газу і што падаравала яе Малка Лейзарыха яго маці за бабскія паслугі.

А пхэ! Нецікавае дзіця — героі наш. Увесь у сонях, і пямыцька, і худы, а жывот — як той бубен: так вышчуўся ў дзіцяці ад пушного хлеба і бульбы.

ГОРКАЯ ПРАМУДРАСЦЬ

I

З вялікім трудам кіруецца Хомка няцца кораню навукі. Дрэнна вучыцца Хомка. Даўно адабраў бы ў яго кніжку і пратурыў бы яго вон са школы настаўнік, каб не дзіўная натура ў Хомчынага бацькі.

Асаблівы чалавек яго бацька. Ён усё маўчыць, як рыбіна, ён заўсёды нейкі хмурый. Ён і працавіты, як пча-

розу. У невялічкай хатцы, аддадзенай паводле прыгавару грамады над школу граматы, малюпаценьскія шыбы ў акенцах назамярзалі на цэлую цалю, ажно маразны хлопвісіць. Хата цесенькая; у ёй — аграмадная і нават пабяляная печ, шырокія палаці над усім полам, дзе часам начуюць, на воку ў настаўніка, пакінутыя ім за дурочства хлопцы. Толькі курчына — бэлька ад печы да супрацьлежнае сцяны венаць вопратку, — толькі яна вынесена. У парозе на калодзе стаіць вядро з вадою; у вадзе іншым разам плаваюць ільдзіпкі, што іх прыемна бывае схапіць у рот і смактаць, абпякаючыся холадам. Ля вядра — вялікая драўляная копаўка, настаўленая пасля таго, як пабілі настаўнікаў кубак. Вакол вядра, у парозе, дыйскрозь — мокра і брудна, панесена лапцямі і разліта з вядра.

На печы, у кажуху, высунуўшы на хату з-за коміна галаву, з кніжкаю ў руцэ паварачваецца настаўнік. А за дзвюма даўгімі партамі, на высокіх лаўках, сядзяць у кажухах, світках і жупанах, з шалікамі на шыі, толькі без шапак, вучні — хлопцоў з дваццатак. На асобным канцы, збоку, сядзіць пекалькі дзяўчынак. Носікі пачырванелі, пара вылятае з роту. Другое аддзяленне асцягла плюе на грыфельніцы і шмаруе па іх рукавамі, высалуплівае з натугі языкі, пахіляе і крывіць галовы, цісне ад старання грудзмі па парты і выводзіць дрыжачыя кіі і крывулі. Першае галосіць на лемаптару:

— Б, л, а — бла! в, л, а — ўла! г, л, а — гла!

Трэцяе крычыць:

— Скворец вядомы ўсім! Скворец вядомы ўсім!

Дзяцём дэсна, але затое цяплеі. Ногі іхныя баўтаюцца, да парты ім ад лаўкі вельмі далёка («каб вачэй не сляпілі»), як тлумачыў настаўнік), а меншарышкіх дзяцей і зусім з-за парты не відаць, толькі тырчаць іхныя галоўкі.

Пасля магутнага настаўніцкага покрыку: «Ці-і-ха!», — ад якога ажно мякіна сыплецца скрозь няшчыльную столь з вышак, — школа няме. Адылі чуць слабенькае, першых дзён вясны, гудзенне пчалінага вулля. Троху-патроху яно пераходзіць у шум, узнімаецца вышэй, нагадвае гоман на вяселлі, далей вальную зборку ў Лугвенеўскай воласці і, парэшце, — вялізарны кірман... Усё вышэй-вышэй перакідаецца ў выцце, пяніце, скогат самых страных шалёных. На якія толькі ёсць тоны і паўтоны, на розныя галасы і мелодыі скігочуць, скуголяць і гарчочуць,

аж настаўнік усміхаецца троху з подзівам: як гэткае вяселле гукаў вылятае з малых грудак у кучачкі яго выхаванцаў.

— Га-га-га! Го-го-го! Гі-гі-гі! Б, л, а — бла! В, л, а — ўла! Скворец вестен всем! Скворец вестен!.. Известен всем!.. Всем!..

— Ці-і-іха!

Ізноў звянец пчолы...

— Чарцяпяты! — дабаўляе ціханька настаўнік і смяецца сам сабе.

А на вуліцы грывнулі балабонцы, з раскату астатні раз пісклява прастагналі наказы, і вазок палягчэў, калі з яго выбраўся нечаканы рэвізор, айцец благачынны.

Адчыняюцца дзверы, лятуць лёгкія камы сцюдзёнае парні, і ўвальваецца здаравенная, грубая і даўгаполая папоўская постаць. Спалоханы настаўнік кумільгам злятае з пецы і кідаецца з далонямі, падстаўленымі жменькаю, атрымаць благаслаўненне. Але айцец-рэвізор спачатку моўчца на абраз і тады ўжо благаслаўляе настаўніка. Настаўнік цалуе яму ў руку і асцярожна-асцярожна, баючыся смялей даткнуцца, сцягвае з яго за рукаў футра. Дзеці не ўлучылі ўсхапіцца разам, як муштравалі іх загады, у сваім часе, настаўнік, і цяпер стараюцца кожны на-свойму напразіць бяду.

— Здрасця! Здрасця! Здраствіця! — падпырхіваюць і выкружваюць на адным, збітыя з раўнавагі пяўдачаю і скурэнкамі.

— Скворец вестен всем... — аналым голасам ірве свайго вострага аднаго жонкі, усмінаючы галаву ад раптоўнага ўсплёску.

— Дзеці, да дрэцанымі малені, і тыхаюць сэрцайкі.

— Ага, скворец вестен всем... добре, добре! — хрыпкім галасам кажа айцец благачынны, расчэсваючы вялікія валасы і на-мужыцку пераходзіць на бароды. — Добре, добре... ну, а ты, настаўнік, чаму не ўспадзеўкі? Тебе-то скворушка известна! — І настаўнік, зноў спаўсладзеўкі якраз у пашага дзеці.

— Дзеці, да дрэцанымі малені, ваша высокапрападобіе! — забяспечваюць дзеці настаўнік і з нянавідасцю папачкаюць у яго ўдзела вучня.

— Дзеці, да дрэцанымі малені, ваша высокапрападобіе! — забяспечваюць дзеці настаўнік і з нянавідасцю папачкаюць у яго ўдзела вучня.

— Эх ты, брат, труса гоняеш... не бойся, не б'ю! — жартліва кажа яму рэвізор. — Ну-тка, этава да, што ты там чытаеш? — б, л, а — бла? Ну, прачытай жа мне, мой друг, б-л-а — бла!

Яго друг невыразліва шэпча заўчонае «пазубок» бла, вла, гла, ускабіўшы невідучыя тым часам вочы ў бязмерныя прасторы разгорнутае кніжкі, а дробныя капачкі поту ўсё гусцеюць на яго пабялелым носе.

— Ну-тка, уразброд чытай! Ну, ну! Чаго ж маўчыш? Не бойся, не б'ю, ну вот што гэта за буква за такая, этава да, ну?

А хто ж яе ведае, што гэта за буквіна. Хомку здаецца, што такой ён і ў вочы ніколі не бачыў. Хомка з вялікім жахам пераконваецца, што на той старонцы ў кнізе, якую ён можа без запіні адцерабіць на памяць, якую ж ён неяк даўней чытаў, якую заўчыў ад таварышаў, што цяпер на той старонцы ўраздроб ён ні словейка не прачытае... Як гэта сталася, чаму так выйшла, ён сам не разумее, і страх яму вялікі. І забіце яго цяпер, — ён не вымавіць ні слова, будзе маўчаць і дрыжэць у пакорным, няўхільным, неміпучым страсе.

— Што ж гэта такое? — з дакораю звяртаецца начальства да настаўніка. — Гм, што ж гэта такое?

І ізноў прыступае да Хомкі, чэніцца да яго, як смала, бярэ яго на мукі:

— Як тваё, братуля, імя?

— Хомка! Хомка! — падказвае пехта, шэпча, але ў Хомкі рот зацячатаўся нясходанай пямотаю.

— Хомка ёп! — раптам і бойка гаворыць адзін хлопчык, павесялеўшы, і бегае сваімі смяшлівымі бакулкамі.

— Ідзі-ка стань на калені! — ласкава кажа гэтаму хлопчыку благачыніны, і сам настаўнік паслушна намагае пакарапану вылезці з-за парты і хутчэй выкапаць загад.

— Ну, то як тваё, братуля, імя? — яшчэ раз пытаецца благачыніны ў Хомкі, але ўсё роўна адказу як пяма, джм і пяма.

— Ну, кажы мне, Фама, «Царю нябесный»!

Маўчыць Фама...

— Охо-хо-о! — уздыхае бацюшка. — Слухай, я табе прачытаю, — і кажа ўсю малітву ад пачатку да канца. — Ну, а цяпер ты, Фама!

Не, маўчыць Фама!

— І маліцца ты не ўмееш, і чытаць ты не ўмееш, і скворчыка ты не бачыў... Сясерко, брат, сясерко!

ніка завесці бірку ў школе, але ён, сам родам асмолавец, былы унтэр-афіцэр, хадзіў надскокам, калі яму прыйшло гэта ў галаву, і ажыццёвіў свой план з палежнаю стараннасцю.

Пёкны бульбу у позны лілінаўскі вечар, настаўнік, пры гарачым святле, ад жару ў печы, выстругаў пожыкам брусочак з паўлокця ўдоўжкі і з палец угрубкі. На брусочку зрабіў ён дванаццаць парэзаў і проці іх напісаў дванаццаць самых пялюбых яму слоў: «як, дык, хай, ці, ё, пяма, трэба, добра, сёння, учора, дабрыдзень, казаў».

Урані на другі дзень, як пачалі прыходзіць вучні, настаўнік стаяў ля дзвярэй і чакаў.

— Дабрыдзень! — сказала акуратная леснікова дачушка, беленькая-беленькая дзяўчынка, вучаніца з трэцяга аддзялення.

Настаўнік нічога не адказаў і пранусціў яе міма з пахаваным смехам.

Калі ўсе дзеці сабраліся, калі дзяжурны прачытаў «Цару нябесны» і ў класе зрабілася ціха, настаўнік выйшаў на самы пасяродак хаты, падняў бірку і сказаў гэтую прамову:

— Слухайце, дуб'ё! Як я ні ўчу вас гаварыць правільна і чыста, вы ўсё якаеце і дыкаеце. Во, прыкладам, Маша леснікова... Бацька яе пры панох часта бывае, у свеце быў, гаворыць пішто сабе і сам прасіў, каб я Машу наўчыў-ткі гаварыць чыста. А тым часам яна сёння прыйшла і бухнула мне «дабрыдзень!». Як трэба? — грозна падступіўся ён да збялелае ад страху леснікоўначкі.

Тая маўчала.

— Ну?!

У яе накруціліся слёзы, яна ўтупіла вочы. Увесь клас яшчэ болей сціх.

— Ну?!

— Мама па-простаму гаворыць... — прашантала Марылька і заплакала. Яна баялася, што за яе няўмелства гаворыць па-наўску настаўнік не дапусціць яе да экзаменаў.

— Ах ты, дура паласатая! — сказаў па яе настаўнік.

— Слухайце ж далей, дуб'ё! — ізноў звярнуўся ён да ўсіх дзяцей. — Вось вам будзе добрая цацка! — і накруціў бірачку ў руках з усіх бакоў. — Пакуль што я вызначыў тут дванаццаць самых нягодных вашых слоў. Кто першы скажа ў класе адно з гэтых слоў, таго даю бірку. Калі...

пачуе, што пехта яшчэ скажа якое-небудзь дрэннае слова, пяхай таму аддасць бірку. У каго бірка застаецца да абеду, той будзе пакінуты без абеду; у каго застаецца да канца дня, таго я пакіну сядзець у класе да позняга вечара. Зразумелі?

— Зразумелі! — вясёла адказалі бойкія хлопчыкі.

— Ну дык добра. Цяпер наўчыцеся тых слоў, якіх трэба высцерагацца. Для ўсіх аддзяленняў тры словы: як, дык, хай. Скажыце ўсе па колькі разоў гэтыя словы. Ну!

— Як, дык, хай! Як, дык, хай! — зашумелі зацікаўленыя вучні і некаторыя нават смяяліся ад такога пацешнага забавы.

— Як, дык, хай, якдыкхай, якдыкхай, якдыкхай!.. — усё шпарчэй і галасней чулася ў класе. Адны хыкалі, быццам кашляе авечка: дыкх, дыкх, дыкх!.. Другія гаўкалі, як ганчакі ў лесе, яўк, яўк, яўк!.. Трэція разагналіся на ўсю сілу, як тыя колы пад вагонамі на ўсёй хадзе цягніка: дыкхта, дыкхта, дыкхта!..

Настаўнік пагульваў сярод класа з прыемнасцю і медзьва хаваў смех. І хлопцы раздурэліся.

— Смірна-а-а!

Усе змоўклі...

Тады настаўнік падышоў да першага аддзялення і спытаўся ў Хомкі:

— Ты бег, как заяц... Ну, скажы гэта самае па-правільнаму?

Настаўнік спадзяваўся пачуць жаданае «как». Хомка стамнуў з моўкі, троху надумаў, не ведаючы добра, чаго ад яго коўнуць, а потым з некаторага няпэўнасцю ў голасе, спадзяваючыся, адказаў:

— Как заяц, как заяц, как заяц, гаспадарыны вучыцель!

Усё трэцяе аддзяленне і частка хлопцоў з другога — перагавалі. Настаўнік зморшчыўся.

— Ах ты ёжун! — злаяў ён Хомку за яго адказ. Паглядаў на яго з надзіваю пагардаю і непрыязню і ізноў

спытаў: — Скажы мне, якія гэтыя словы забараняюцца ў ва-
важкіх і ў ваважкіх, га?

Хомка не ведаў, і настаўнік адказу ад Хомкі, а настаўнік з надзіваю пагардаю і непрыязню і ізноў спытаў: — Скажы мне, якія гэтыя словы забараняюцца ў ва-
важкіх і ў ваважкіх, га?

Хомка не ведаў, і настаўнік адказу ад Хомкі, а настаўнік з надзіваю пагардаю і непрыязню і ізноў спытаў: — Скажы мне, якія гэтыя словы забараняюцца ў ва-
важкіх і ў ваважкіх, га?

Хомка не ведаў, і настаўнік адказу ад Хомкі, а настаўнік з надзіваю пагардаю і непрыязню і ізноў спытаў: — Скажы мне, якія гэтыя словы забараняюцца ў ва-
важкіх і ў ваважкіх, га?

Цяпер ужо ўвесь клас зарагатаў, і мімаволі сам Хомка насміхнуўся, зараз насіяшыўшы ізноў дзеля гадзіся пахмарыцца.

Калі троху сціхла, настаўнік абвёў вачыма дзяцей, і лямат рук над яго пытлівым поглядам узнямося ўгору ў знак ведання. Але настаўнік не пытаўся. Ён паклікаў колькі хланцоў з трэцяга аддзялення і даручыў ім наўчыць першагоднікаў тых слоў, якіх не трэба казаць, каб не сханіць біркi ў рукі, а сам заняўся з тою ж мэтай з другім аддзяленнем. Бірку аддаў, для пачатку, беднай Марыльцы за «дабрыдзень».

* * *

О, бірка, бірка! Колькі за цябе пралілося горкіх дзіцячых слёз, колькі выдзерта хахлоў, пабіта рук ліцейкаю, намулена бедных каленяў і колькі насварылася самых блізенькіх сяброў! Здаецца, так усе стараліся гаварыць па-правільнаму, але кожны дзяпёчак у печыіх руках заставалася «дудка», як з горкім смехам празвалі бірку школьнікі. Кожны хацеў спіхнуць яе з сваіх рук, і часта ішлі нават на подлую зраду, або, як цяпер кажучь, на правакацыю. Дастаўшы ў рукі бірку, зраднік заклікаў у куток таварыша і наўмысля пачынаў размаўляць зусім без панскіх слоў. Не насіяваў той, не сціяміўшы, сказаць «добра» ці «нічога», як зраднік радасна крычаў: «Ага! Масіш бірку! Ты сказаў «нічога», а па-правільнаму трэба казаць «нічыво». І ў руках прастака ўжо тырчэла бірка. Асабліва здаецца быў на гэтыя штукі Лявонька Задума. Дзеля таго, што ён шмат чытаў расійскіх кніжачак, якія бацька купляў яму на кірмашах, ён рэдка меў у руках бірку і ўмеў лёгка ад яе адчэпіцца. Часта нават для забавы ўводзіў ён у спакусу тых сваіх таварышоў, якія старанна вучыліся панскае мовы, старанна адвыкалі ад мужыцкай, але ніяк не маглі адвыкнуць. Дастаўшы наўмысля бірку, ён туляўся і падслухваў, як размаўляюць гэтыя «паньы» (так звалі іх у школе), а рабіў гэта дзеля таго, каб аддаць бірку на капец запяткаў самаму заядламу «пану», каб настаўнік пакінуў яго з біркаю сядзець у школе да цёмнага.

І хто б мог разлітаць, што бірка згіне гэтаксама неўснадзеўкі, як і звалілася на бедныя дзіцячыя вучнёўскія галовы, што капец яе будзе няслаўны, а для настаўніка нават дужа прыкры?

Найболыи цярпеў ад біркі Хомка Шпан. Вынадалі такія дні, калі бірка не выходзіла ў яго з рук. Хомка зрабіўся напыхачом нават пернагоднікаў, асабліва тых, чые бацькі набывалі ў свеце, а гэта значыць — самых свавольных дзетак. Нават Лявонька колькі разоў усунуў Хомцы дзеся смеху пракаютую бірку, пакуль не перавернуўся, што смеху ў гэтай справе мала, бо Хомка горка-горка плакаў, што ўжо і Лявонька яго накрывудзіў. Што ж! Не кожпаму так, як Лявоньцы, могуць прывазіць з кірмашу кніжачкі з размалёванымі дужа прыгожа, у розных колеры, вокладкамі. Вучнёўскі патаўн разумень гэтага не хацеў і сваім рогатам патураў настаўнікавай выдумцы, калі бедны Хомка стаяў ля печы на каленях з біркаю ў руках, як пабожны пан у касцэле з свечкаю. Хомка быў адзін з сваім горам, і сэрца яго краілася ад крыўды і жалю. Бацька ў хаце — і той крычаў на яго, што дрэнна вучыцца... Каб яны самі ведалі, каб яны самі спрабавалі, як гэта лёгка наўчыцца гаварыць па-панску! Толькі адзін абраз, не снагадны, не, але разумны, стаяў уваачу Хомцы ў часе яго пакут. Гэта быў абраз старога дзядзькі Тамаша, які на зборках зазвычай маўчаў, але меў сваю асобную ад усіхнае думку, калючую і дасціпную. Усе дзядзькі ведалі, што настаўнік жа павінен выбіраць з думкі прастую мову і ўсё дурное, — па тое ж ён і не стужыў. І толькі дзядзька Тамаш, стоячы збоку, пыхкаў і сьміўся ўбогаю піпку і раз на разу плюючы, толькі ў сваёй гаворцы адгадаўся скарэць — ці то пра настаўніка, ці то пра Хомку. Дзядзька Тамаш меў і першым і другія пачалі гаварыць на гэтым «свецкі форе» і «дужа панскі» і «папанскі», асабліва Тамашовы дзядзькавы словы «дужа панскі» і «папанскі» ў Хомкі. Настаўнік і не любіў сьміцца, што Хомка ніякім чынам не хацеў прызнаць сваё дурнае, і гэта далікатнасці ў размове — быў вельмі сур'ёзна і гэта самага дурнога мужыцкага калянага дзядзька і ўражанаў афіцэра за яго бліскучыя і дурныя словы і жонкі і жоўтыя гузікі на чорна-чырвоным ламашпе языка — і чырванаватыя і настаўнік, «как», а не «як»... Дзядзька плаваўся бунт, пасля якога пагінула

— назалі вучні, ідуць дамоў. І ў сваім гаворы кавалі: «Да свістання! Да сняданця!»

Таго дуронства унтэр-афіцэр не чуў. Але Хомка ці то жартам, ці то здуру бракнуў, троху астаўшыся пад самым настаўніцкім носам:

— Да снядання, гаспадзін вучыцель!

— Застанешся да цёмнага, — схапіў яго настаўнік, — бяры бірку!

— За што? Я ні ў чым не абмыліўся! — захныкаў спалоханы Хомка. Вучні прыстоілі.

— Ну, ідзі ды болей не дурэй! — паўздзіў змякчыўся унтэр-афіцэр гэтым разам і пусціў Хомку.

Як на тое ліха, быццам чорт улез у хлопца. Ён выскачыў з таварышамі з падворку на вуліцу, забыўся аддаць бірку і тут прыставіў яе сабе старчма да лобу, скрывіўся, дужа ёмка ўдаўшы унтэр-афіцэра, і сказаў, як дзядзька Тамаш:

— Не дай бог свінні рог, а хамуйле панства!

А не ўгледзеў бедны, што не ў класе быў настаўнік, а выйшаў следам паглядзецц, як будучы яны разыходзіцца. Пабачыўшы, як дражніцца пялюбы яму вучаць, ён счырвацеў аж на каліну, раптам рынуўся да Хомкі і даў яму ў каршэнь. Хомка зарыўся носам у снег.

— Давай кніжкі! Давай кніжкі! — хрыпеў настаўнік і выдзіраў кніжкі з яго абпэцканай торбачкі.

Адабраўне кніжак азпачала тут, што дзверы ў навуку пазаўсёды зачыняюцца. Калі аб кім казалі: «Настаўнік адабраў у яго кніжкі», — гэта азпачала, што нешчаслівага пратурылі са школы без павароту.

Хомка, як скрозь туман, зразумеў, у якую вялікую бяду, сорам ад людзей і страх ад бацькі ён так неспадзявана трапіў. Сэрца яго зайшлося... І тут Хомка быццам здурпеў — першы раз у жыцці сваім...

Ён усхапіўся з снегу на ногі, паставіў бірку якраз насярод, на паднятае калена — і з шалёнай, як у бацькі, злосцю — рраз! — пераламіў яе... Раскінуў канцы ў розныя бакі і паглядзеў, нічога не бачачы. Аж ізноў кінуўся і падхапіў адзін адломаны кавалак біркі, начаў ламаць рукамі, а дробныя кавалачкі — нават памог зубамі, патрышчыў-патрышчыў — і кінуў, спакайней і па-гаспадарску, у той бок, дзе пад страхою, ля пуні, ляжалі дровы.

Усе скамянелі. Сам настаўнік не ведаў, што сказаць.

А Хомка заплакаў гаручымі слязьмі і пацёўся дамоў з пустою, без кніжак, торбачкаю, аддаліўшыся ад усіх вучняў, якія таксама засмуціліся і не ведалі, чым яго добрым пацешыць.

ШКОЛА ЖЫЦЦІ

I

У родзе героя нашае гісторыі было колькі, ад бацькі-дзеда і далёка-далёка ўгару, слаўных вышывак; былі аж, на свой лад, знамянітасці ў той справе, слаўныя на далёкую мужыцкую ваколіцу — значыцца, вёрст на дзесяць і на пятнаццаць па радыусу, да тых межаў, за якімі разлягалася слава сваіх ужо для той сумежнай ваколіцы знамянітасцей.

Дык, мусіць, вырадкам, на просты погляд, удаўся героі нашае гісторыі, бо на погляд людзей наўчоных такія прыпадкі бываюць. Ён душыцца (праўда, яшчэ малы, не прызвычаены), ён прост душыцца ад гарэлачнага паху. Ён мімаволі ад галавы да ног не раз здрыгнецца, як у трасцы, калі стаіць сярод спіртowych вазакоў, ля броварнага складу, і калі ў паражняковых, якім ужо заплочана, смярдзіць з роту, як з самае паганае бочкі.

О, гэтыя жалезныя спірытусовыя бочкі! Маленькі Хомачка чуе смярдзючае душэшне ў глотцы не толькі тады, калі хоць у думцы бачыць іх, — не падта ж і смярдзіць ад іх, а калі занячатыя, дык і зусім нічога не смярдзіць, — не, яму робіцца мляўка і цесна ад тых ужо гамонак, што «ў суботу ізноў навязуць на станцыю спірт». Мляўка ад паху п'яных, цесна ад бочкі на маленькіх, голых і сцюдзёных санках. З якога боку ні прыткніся — бочка разлямае шырока, як карова, цяжка і цяўважна, як народ.

Зацікавілі чытальнікаў мураваныя сцены бровару, — круглыя і плоскія, а іх і лета, а найболей, аднак, узімку коціць у назутры влізіны, высачэзны, закураны і з цікавым чорным драцінным калвачком цагляны коміні. Гоцяць там гарэлку з бульбы і жыта.

Смярдзіць і другі смярдзіць пад цёплым кажухом, а трэба іх вынесці ў вясну, трэба цёпла абувацца, апрапацца іх вынесці ў вясну, і смярдзіцца на чужыя сані (на сваіх, аднак, аднак, аднак).

Да С. іх у вясну блізка, і сцюжа, хоць дужа прыкрасна, бо ў вясну хатны хаты, пядоўга цягнецца, каля вясны, каля вясны.

Смярдзіць — смярдзіць, лаянка. Пояць коні. Яму трэба іх вынесці, і смярдзіць бацька з мужчынамі ўскоціць па дошкі, і смярдзіць іх вынесці на бочцы.

А потым ехаць — далёка, пудна, у страшэнным холадзе...

Маўчыць на пародніх санях бацька. Баіцца, каб не астацца ці не зехаць як-небудзь дрэнна, хлопчык. І так бывае часта-часта... І ў мароз, і ў замятуху... Сядзі ў сцюдзёных ноцэмках ля прамятай з двума рагатымі абручамі бочкі, што пячэцца, як агонь, сваім марозным жалезам, калі не хочучы даткнешся да яе. Вялікая, грубая — распірае ўсе санкі.

«Скрып-скрып... скрып-скрып-скрып... чыжык-жы-жы-лшш... гоц-чык!.. скрып-скрып...» — піпчаць на снэзе прыдаўленыя бочкаю палазы. Шкода капя, хоць і чужы, — цяжка яму. А свае кабылы — яшчэ жалчэй: яна ж слабейшая, і баіцца яна бацькавага пугаўя па ваччу, як Хомачка баіцца яго крыку і балючай пугі.

— Гэй ты, варона! Не зывай! — крычыць на яго пехта, абганяючы; вязе двух у чорным — паноў ці гандляроў.

А зусім цёмна, і снег сыплецца ў вочы.

— Не засні! — крычыць і бацька спераду. — Злезь, прабяжы, ну!

Хлопчык выскаквае з санак і бяжыць ля іх збоку, не трапляючы, топячыся ў кучках снегу. А ззаду бегчы — баіцца астацца.

— Ну, тут гладзенька: паедзем шывчэй! — ізноў чуваць бацькаў голас.

Коні пабеглі. Хомка доўга не можа аддыхацца, патроху адпачывае, прытуліўшыся ў перадку саней да пучка тырчастае саломкі.

Снегавая бягучая дарога ўцякае, бы нейкі бягучы паласаты змрок уваччу; уцякае з-пад саней, з-пад вока назад, туды, дзе бярозавыя прысады і нейкія кусты белазаснежыліся з усіх бакоў і зліваюцца з шэрашню почы.

Ён не спіць, а толькі дрэмле, але спіцца яму нешта такое ж цёплае, слаўнае...

* * *

Вось прывялі яны, вярзецца яму, насвіць коні ў Боцікі. (Так празвалі ў іх балота, за тое, што, выходзячы з яго, кожцы меў на пагах чорныя боцікі з гразі, як з лепнае гамбургскае скуры.) Вось саскочыў ён з кабылы, добраі кабылы, што-ткі разжыліся і купілі яе на кірманцы на праводніку ў Горадзе. Трэба ж яе добрацька, прыгожанька спутаць. А яна махае ад зыку хвастом, як ачму-

чэўі ў пячурцы, у зямлі, каравага, цвярдога, старага рака, схапіць яго за броню, каб не сціснуў палеца кляшнёю, і цягнуць... выхानीць з вады і кінуць на бераг, на траву-мураву, дзе рак будзе навяліцца і паўзці! І Хомка раздзеўся і звязаў кашулю і штаны паяском у камочак, паклаў ля сябе з аброцяю і сеў на беразе. Поті спусціў у ваду, каб патрошку абышліся ў халодненькім. Сцюдзенавата левай пазе... З-пад пазухі тхне трошку-трошку чутным, але воістрым пахам поту; гарачае паветра аблівае цела, з маленькаю радзімаю плямкаю на баку, аблівае сваім пенякучым цяпер павевам, авадзень гудзіць ды і цікуе сесці хлопчыку на голую спіну. Нагам так добраўка, ды нешта ўсё халадней і халадней, чым усяму целу. Вось зараз ён кінецца ў ваду і паплыве...

— Не спі ты, дурань! — крыкнуў бацька і балюча таргануў: — Ці змерзнуць хочаш? — і выкінуў яго адным махам з санак.— Прабязькі трошу, зараз абагрэемся ў заездзе.

* * *

Чорныя будынкі высоўваюцца з шэрай і снежнай пачавой плямы,— як добра, што ўжо прыехалі сюды, дваццаць вёрст уехалі, а цяпер, мусіць, толькі першыя пеўні працяялі на курасаднях пад страхою. На вуліцы гэтага ці то малога мясечка, ці то выселак з капліцаю, манаполькаю, крамаю і заездам, на вуліцы тут цяпер ціха, сонца і спежна; толькі ў хаце заездага двору яшчэ відаць слабенькае святло скрозь замерзлыя, чырвона-бліскучыя, незвычайна прыгожыя, дзіўныя шыбы; на падворку яшчэ тупаюць коні, скрыпаюць санкі і чуваць прастуджаныя мужыцкія галасы. Але вароты і надворныя дзверы — усё зачынена, замкнута, бо позная пара, позны вечар, ноч.

Хата ў заезным двары падзелена: у чыстай палавіцы жывуць гаспадары, у чорнай — пачуюць вознікі. З чыстае каморы далятае аднатонна і далікатна дрыжачы голас старэнькага законніка, у якога вялікая беленькая барада, шырокая да плеч і даўгая на ўсе грудзі. На дробненькай, у параўнанні з барадою, галоўцы сядзіць чорная шапачка ярмолка. Стары моліцца богу. Ён і бубніць, і плача, вые, і гаркочыць, і ечыць, і пяе, і жаліцца, і сварыцца... Толькі сам трозны Егвава, бог іудзейскі, можа разабрацца ўва ўсіх пералівах гэтай гарчай, ярай і жудаснай малітвы. А з чорнай палавіцы ў чыстую, з чыстай у чорную, адтуль сюды і ізноў назад ходзіць гаспадыня — старая і таўстая,

Так позна, што ўжо нікога болей да самага свету можна не спадзявацца.

Аж не: шумяць на вуліцы сані, шаруюць на снезе і заціхаюць ля варот. Сталі... Пахадзіўшы там ля коней, ля варот, тунае чалавек на ганку і потым стукаецца ў дзверы: тук-тук-тук!

— Во, ты казаў: дужа позна! Яшчэ некага і пасля нас бог нясе,— гаворыць спакойна пляменніку ціхелькі дзядок, абціраючы рукі ад селядцовага соку аб апучы на нагах.

А знадворку ўжо: ту-ду-ду-ду-у!..— дужэй. І глуха чуваць назяблы голас:

— Адчыніце! Адчыніце!

Шлёпае гаспадыня з чыстае каморы бліжэй да чорнае хаты, але не выходзіць, бо, мусіць, ужо яна раздзеўшыся, і шукае чалядку:

— Матруна! А, Матруна! Ці ты гэта аглухла?

— А яна сабе спіць, закалыхаўшы бахура, ды і нічагу-сенькі! — кажа вознік-дзед, не зірнуўшы на пераборку.

Затое туды паглядзеў яго пляменнік-хлопец.

— Матруна! — крычыць ён раптам, як у полі...

— Ой, як ты крычыш! Ой, як ты крычыш! — гневаецца гаспадыня замест падзякі за помач.— А і ты думаш, хлопец, што ты ў стадоме? Усіх узбудзіш сваёю дурпою трубою, а нашто?.. Матруна, Матрунка! Шу дос табе ўжо не чуць, начуй ты ўжо хоць раз ды ідзі пытайся, хто там лезе, ну!

З неахвотаю вынаўзае касаланая Матруна з-за свае дапчатае пераборкі. Сонна пацягваецца, чэша сцягну, пасля карак, а тады працірае свае буркалы і кляне:

— А мамачкі! Усю почачку едуць а едуць, каб яны жыватом паехалі. Дню з іх мала, каб ім яго даў бог не прыждаць болей ніводнага...

А-ткі пайшла.

Скрозь хатнія дзверы далятае з хомаду, з сенцаў, размова. Гамоцяць з абодвух бакоў зачыненых надворных дзвярэй. Матруна сварыцца, каб спагнаць злосць, што яе патурбавалі сосну:

— А хвароба на вашу галаву! — крычыць яна, а што кажа там той за дзвярмі, няможна разабраць за яе голасам.— Прыўноў на вас чорны год! Сні-і-ірт? Хадзяйка сёроўна ня нуся! Што? А дзе хоця! На вуліцы дык і на вуліцы... Было не браць малога, а мне што? Ды кажу ж табе, што ўжо няма куды... поўна вас чарцей-д'яблаў!

А мамачкі, во прыліп, як смала да Піліпа. Найду спытаюся ў хадзяікі...

— Матруна! — гневаецца гаспадыня. — Каб ты ўжо там анямела. Што ты там гамоніш, ой, што ты там гамоніш?

Матруна варочаецца назад.

— Два вазы з спіртамі, — рэферуе яна гаспадыні, пяхораша скоблячы то зад, то перад, — хлопчык там акалеў, ці што: напразмілы бог просяцца.

— Кудой я іх пушчу?! Хай едучь у Слабодку.

— Ну, Пэся, — уступаецца вознік-дзед, — як-то не пусціць чалавека? Не вялікія мы паны, змесцімся, а плоха-то яму яшчэ на Слабодку валачыся, калі хлопчык акалеў.

— Ты здурнеў, стары! Кудой жа ж я іх пушчу? — гневаецца гаспадыня, а тым часам знадворку ізноў пачалося: ту-ду-ду-ду-у!

А дзіця за пераборкаю варушыцца ў сваіх пялюшках ад гоману.

— Ой, божа мой! — стогне гаспадыня, — ой, божа мой! Матрунка! Ідзі ты пратуры іх ад нашае хаты, каб не тлумілі галаву... ці ўжо — пусці ты ўжо іх, пусці ты ўжо іх!

І цераз нейкі час бэхае аб сцяну завал, сані скрыпаюць на падворку. А яшчэ цераз нейкі час паказваецца ў дзвярэх камок лахмакоў — хлопчык, а следам за ім, з мёрзлымі вусмі і барадою, запарошаны снегам, — бацька.

— Добры вечар! Хлеб ды соль! — кажа ён.

— Добрае адароўе! Ходзіце вячэраць! — адказвае Матруна.

— Добрае адароўе! — кажае прынятыя звычайнае гаспадыня.

— Добрае адароўе? — надступаецца зараз Пэся.

— Добрае адароўе... Сена хунтаў дзесяць дай, — кажа Матруна.

— Добрае адароўе... А селядцоў?

— Добрае адароўе: ці мы не вячэраўшы паехалі, — кажа Матруна, — дай — пагрэцца.

— Добрае адароўе спаць. Матруна ўжо даўно ўспала, а Матруна мусіць распытацца: хто, адароўе так позна? І свае справы дзед,

— Добрае адароўе, бо як жа не сказаць чалавека, — кажа Матруна, — ды вось, што трэба — сказана, і дрэнны ўсё сціхае. Не моліцца старэнь-

— Добрае адароўе... Толькі акалелы герой наш, — кажа Матруна, — сьць, даволі часта, аднак, кашляе на

печы, кашляюць патроху і другія вознікі, а на сцяле, пад самай столлю, бойка цікае гадзіннік, хоць старэнькі і ціхі, а цяпер такі звошкі: цік-цік! цік-цік! — і аж у ім звініць. Смярдзючая кашцёлка ледзь асвятляе сваім маркотным гарывам яго рагаты цыферблат, некалі беленькі, з зялёнымі красачкамі. Сцяць...

II

Сніць хлопчык, як забіты, і кашляць перастаў. Вярзуцца яму сны ўсякія. Сніцца яму, сніцца яму, што сніць ён у сваёй хаце, на палу ля сцёпкі. Прачнуўся ён удосвеця, уздыхнуў і расплюснуў вочы. Агледзеўся і прыслухаўся, лежачы ціхенька ў цёпленькім. Светач вісіць на шосце ля полу. Лучына гарыць невясёла, як заўсёды. Угару ідзе ад яе палавы дым. Часам яна дыміць, часам дужа разгарыцца, часам стужачкаю жоўтаю ўбок пяе пра зіму, пра маркоту: джжжж... На мост валіцца чорнае вугалле. Адтуль, дзе гарыць лучынка, цягне цяплом у сцюдзёнай, сумнай хаце. Ціха. Матка сядзіць на палу і маўкліва прадзе, толькі верацяно трынкае. На калодцы сярод хаты сядзіць бацька; дастае з чыгуна, з цёплай вады кружкі лык, раскручвае іх на руку ў другі бок і кроіць, адкідаючы тонкія, даўгія акраўкі, з якіх малыя дзеці плятуць лапці, каб наўчыцца плесці, не ведаючы добрых лык. «Кату лапці», скажа незюклівы бацька на тое няўмельства. Паправіць матка лучыніцу, адаб'е вугаль, каб яна не дыміла. Тады возьме верацяно ў складзеныя далонямі рукі, як складаюць іх каталікі, молячыся, і раптам цягне іх адну аб адну... Верацяно, павіснуўшы на нітцы, доўга-доўга круціцца, аж пакуль матка не падхопіць яго. А падхапіўшы, яна шывка-шывка наматвае нітку спярша збольшага на руку, а тады зараз, ужо як мае быць, — на вераценца. І скубе, і скубе яна леваю рукою мычку, часам дужа скоранька пасліньваючы аб язык самы працавіты палец. І хлопчык мімаволі варушыць сваім такім жа пальцам. А яна цягне і цягне рукою ад сябе, круцячы верацяно, — убок, убок — і далёка наадмах, аж пакуль хапае той рукі. Ад яе працы (любая мамачка!) — вее ў сэрца з асцюдзянелае хаты цёплым сумам. Гэтак цягнецца і вее сумам пашае жыццё... Ад яе верацяна звініць нудны і слабы, як камарыны, гук, даўгі, безупышны і жаласлівы, як гэтая даўгая, цёмная, сумная зімовая ноч, з познымі вечарамі і раннімі досвіткамі: трынь-трынь-трынь!.. І ўсё ціха, і ціха

сапуць, сплючы, дзеці, і рэдка-рэдка ціхенька сакатне над печчу курачка, наварушыцца там і змоўкне. А на вуліцы шугае вецер, а тут лучына гарыць сваім вагам, і хочацца ляжаць доўга-доўга. Але трэба ўставаць, варушыцца брацца за работу, за розныя бягучыя справы. Вось шугнуў за сцяною злюшчы вецер, сыгнуў у замёрзлае акно снегам — і сціх. Э, толькі трэба рантам, доўга не думаўшы, падхапіцца, і не будзе шкода вылязаць з цёнленькага на халоднае. Але ж так не хочацца... «Будзі-тка ты яго! — кажа бацька матцы: — Хай устаець, у дровы наедзем. Шу-ка, Хомка, уставай!» — крычыць ён сам.

* * *

— Уставай! — сапраўды кажа бацька над ім, торкаючы за плячо, але не ў сваёй хаце, а ў чужой, у нялюбным заезным двары. Цела ные, ломіць косці, ляжаў бы, ляжаў, але трэба ўставаць...

Некаторыя вознікі сядзяць ужо апрапуўшыся і кураць. А той вознік, што вязе крамніка і што спаў з хлопчыкам на печы, падлажыўшы хамут над галаву, стаіць цяпер сярод хаты, зусім гатовы ехаць, падперазаўшыся, у рукавіцах, шуга ў руцэ, і голасна бурчыць:

— Што такое? Дзе ж ён мог дзецца: быў прывязаны да тужа, а цяпер няма...

Справа ішла, як зразумеў герой наш, аб перасядзельніку (іначай кажуць — падпінак).

З чыстай каморы выходзіць і сам крамнік, таксама гатова ехаць, выскі і шырокі, з чорнаю барадою. Ён злуецца, што не ўсё гатова ехаць, каб зараз ехаць, і насмешліва пільга падкорушы:

— Што ж гэта... Можа, што захацеў пазычыць?..

Вознік і бацька наспранаюцца. Хлопчык баіцца, каб не перуджалі на яго, што ён украў: бо ён жа спаў на печы, ён як мог адцяпіць сабе раменны падпінак.

— Што ж гэта? Шкаста на печы не было, апрача гэтых дровяных калматыяў, — бубніць і вознік на

справа, і ў гэты момант з прыспанымі, пездаволенымі вагавымі вачыма, і з калматыя галовы і тыя вознікі, і бацька і матка.

— Што ж гэта? Шкаста! Каб на заезным двары ды перуджалі на яго, што ён украў, — устаўляе сваю ўвагу адзін вознік, і ў гэты момант, але аброс мохам і худы-худушчы

Хлопчык б'ялее, сэрца яго б'еца рэдка-рэдка, але стра-
нна дужа, і ў нагах — прыкрая мяўкасць: «Як яны
могуць думаць на мяне?» Але і бацька глядзіць на яго,
быццам спытуючы: мог зрабіць гэтак яго сыноч ці не?

— Эх, хлопчык, ты часам як-небудзь не ўзяў на печы
цорассядзельніка раменцага? — з насмешліваю пэўнасцю,
што не хто — хлопчык украў, пытаецца ў яго крамнік.

— Божа мой! — бядуе акрытомнеўшы гаспадыня, —
век у нас гэтага не было, каб зладзейства... Не такі ж у нас
заезд.

— Не, я не браў, — неслухмяным языком кажа
хлопчык.

— Ану, расправайся, нашукаем! — смяецца пягод-
ным, прыкрым смехам крамнік.

— Не, ён не возьме! Што вы гэта, добрыя людзі? —
уступаецца-ткі за яго бацька.

Вознік тым часам яшчэ раз узлез на печ, адсунуў пу-
стую скрынку з-пад яец, мяшок з нейкім жалезем, бля-
шаную трубу, кійкі, усё, што там ляжала, абмацаў усе
куткі, — няма! Абгледзеў сябе самога з усіх бакоў, пера-
варнуўся колькі раз і пашчунаў сябе перад усімі, — няма!

— Што ж, трэба трэсці, — кажа тады худушчы безба-
роды дзядзька.

І крамнік смела падышоў абшчупваць Хомку... Шчуп-
нуў пад пахамі, за пазухай, ля лапцёй... Бацька глядзеў,
як каменны, гаспадыня глядзела з жалем, дзед той, доб-
ранькі вознік, глядзеў з крыўдаю, і ўсе вознікі глядзелі з
паганаю цікавасцю на беднага малога хлопчыка. Як баяў-
ся ён, каб погды нейкім дзівам не знайшлася прапажа
якраз у яго. Ён ужо сам не быў у сабе пэўны: браў ці не
браў? Можна, узяў як скрозь соння... А крамнік быў неза-
даволены, здзіўлены, што нічога не знайшоў, і падазрона
кінуў вокам на самога бацьку...

І тады ў хлопчыка высахла ў роце, як у самы гарачы
жніўны дзень, не чуў ён ні ног, ні рук: барані бог, зной-
дуць у бацькі... мог бацька ўкрасці сабе на сотку.

— Трэба ўсіх трэсці, — кажа крамнік, — чаму аднаго
хлопчыка? Аднаму — крыўда, усім — не крыўда.

— Усіх дык усіх, — незадаволена, але шчыра згаджаюц-
ца вознікі, — усіх дык усіх...

— Трэсці, справа гэта прыкрая, але зладзейства —
справа таксама дрэнная, — кажа худушчы дзядзька і ўжо
расшпіляецца.

— Чаму гэта ўсіх? — разважае гаспадыня. — Пасля

гэтага, што прыехаў апасля ўсіх, ніхто на неч не лавіў. Чаго табе было лезці? Пра што ты гаварыў там з сваім хлопчыкам? — пытаецца яна ў Хомкінага бацькі.

— Браточкі! Чым-чым, а злодзеем не быў яшчэ, — шукае спачуцця бацька. — Але трасіце сабе... трасіце... — расхінае ён свае лахманы.

Крамнік і яго вознік бяруцца за бацьку, і хлопчык, сагнуўшыся, глядзіць, як яны лезуць у бацькаву кішэнь, пачунаюць ля пояса, пасля кажуць: «А дай-ка торбу», — і глядзяць у беднай торбе.

— Можна, ты на санях забыўся? — пытаецца гаспадыня ў таго возніка.

— Ды не ж, кажу табе: прывязаўшы быў пры гужу, — сварліва адказвае той, але ідзе на двор, каб наглядзець яшчэ раз.

І болей нікога не сталі трасці. «Па нас толькі думалі», — цяміць хлопчык, і цяпер ён ведае, што бацька будзе злосны, будзе сёння ўвесь дзень біць копей і крычаць на яго. А за што?..

Падводчык зараз, але марудна ідзе ў хату.

— Ё, — вінавата і панура кажа ён адно слова, маючы надпішак у руцэ.

— Дзе ён быў? — пытаецца крамнік. — У чых санях?

— Неяк утаптаўся ў снег ля возу над навеццю.

— Дурны ж ты, дурны! — лае яго, навесялеўшы, гаспадыня.

— Яшчэ злодзеем не быў, — важна аглядае ўсіх і бацька. — Ну што, сямко? Людзі думалі, што зладзеі, ажно і ты! — муртуе ён з сямкам так, што Хомка баіцца яшчэ сямка.

— Ды ты, сямко, і ўдзім самаго, — уступасца тады і дзед, і сямко-дзед. Якожык, аднак, ужо меней любіць яго гаспадар, бо раней і дзед, як і ўсе, маўчаў, не заступаўся.

— А ў чым ты пытаецца? — гыркае на яго, мужыка, сямко.

— Ты, сямко, і ўдзім самаго брата бываюць гэрцыкі! — не перамаўляе яго дзед.

— Ты, сямко, і ўдзім самаго дзед лезеш? — падступае з вялікай гурты сямко, і дзед дабароды крамнік....

— Сямко, сямко, сямко, каб ты кабрыла зайца! — зняважліва кажа сямко, і дзед і сямко-дзед.

— Ды ты, сямко, і ўдзім самаго брата бываюць гэрцыкі! — не перамаўляе яго дзед.

— Ты, сямко, і ўдзім самаго дзед лезеш? — падступае з вялікай гурты сямко, і дзед дабароды крамнік....

— Сямко, сямко, сямко, каб ты кабрыла зайца! — зняважліва кажа сямко, і дзед і сямко-дзед.

просіць бацька і ўкрадня паглядае на хлопчыка. Хлопчык утупіў вочы.

— Што табе тут... манацолька? — гневаецца гаспадыня.

— Ну, ну, дай...

— Матруна! Прынясі ўжо яму сотку, хай ужо ён спакойна едзе ад нас, — згаджаецца гаспадыня.

Матруна бурчыць, саниць, скобліцца, кляне і прыносіць сотку. Яны выходзяць.

Пад павеццю бацька выпівае, чамусьці адварнуўшыся да сцешкі, і тронку педанітага падносіць сыну.

— Пагрэйся, сыноч, на дарогу.

— Не хачу я...

— Ну! Не дурэй!

Хлопчык з агідаю дапівае. Ён цяпер ведае, што ўвечары бацька пап'ецца на станцыі, дамоў нічога не прывязуць, бо нічога не заробяць пасля той выпіўкі. Бацька будзе злосны, будзе крычаць, біць коні...

Хлопчык здрыгаецца ад гарэлачнага паху, а бацька голасна разважае:

— Чым-чым, а злодзеям яшчэ не быў...

І ў яго словах ужо чуецца вялікая злосць.

Ды вось санкі заскрышелі, і пачынаецца ізноў дарога

МЛЯВЫЯ СШЕШНІ

I

Жпіво. Ранне.

Спелае жыта схіліла каласы. Блішчыць раса і буйнымі круглымі слязьмі капае і з коласа, і з тонкага залатога сцябелля. Тхне свежасцю зямелька...

Там-а-там сінеюць чароўна-прыпадныя галоўкі-красачкі ціхіх васількоў. Трыпутнікам, тугалем і мышыным гарошкам парасла высокая мяжа.

Падзьме цёплы, і густы, і лёгкі ветрык — і ад жытняе сцяны льецца і плыве пах упрэлай палявой зямлі і ціхамірнай перпрыкметнай румянкі, сыплюцца ў сем колераў вясёлкі росныя перлы, дыхаючы ўгору духам цёплым.

Шырокая а далёкая жоўтая ніва! Там, пры далёкім лесе, у дымнай імгліцы, мусіць, канчаецца яна.

Шарпае над лёгкімі ланцікамі колкае і яшчэ поўнае соку іржынча. Грубыя, туга звязаныя снапы разліліся,

як купцы, бавячы погляд. Не хочацца думаць, што там, на ўзгорачку, на пясочку, ёсць і рэдзенькае, жыдзенькае, дробненькае жытца з малюсенькімі каласінкамі. Сумна там... Затое ж тут, дзе яно буйнае, дзе яно густае, — надта хораша! Дзятліна зелянее патройнымі лісцінкамі. Клякоча скакунец-каваль. Гудам гудзіць сіне-пазалачваная муха. Трапыхаецца і спуе туды-сюды над жытам жоўценькая мятлушка.

А печыя жнеі прыйшлі ўжо на настаць — над самы лес. Лётаюць на-над жытнім морам каласяныя жмені і хаваюцца ў ім. Уздоймецца галава ў белай намётцы, блісне на плячы гібінка сярпа, тонкія рукі круцяць вязмо. І зрок задумана стаіць на дальнім ускраі наласы-шнурочка... «Відзіць маё вочка, што край недалёчка! Відзіць жа і другое, што яшчэ ганей двое!..» Схавалася белая намётка, — узмятнулася чырвоная хустачка дзяўчыны... І дзве жмені, гнуткія, шумацяць, мятаюцца і мятаюцца.

Вуха з радасцю ловіць аднастаінную музыку-ігранне сярпоў: хруп! хруп! хруп! І шамае жыта...

Подаўна час маленькаму кашошку праханіцца ад смачнага сону і бегчы дахаты, песці адтуль сьнеданне касцам па сенажаць. Подаўна час яму працінуцца і вылезці з-пад куста: гняды конь узбіўся на чужую пошню і выскуб тым часам ужо добры лапкі.

Нейкая няўцямная сонная трывога сціскае сэрца, і няма сілы ачуняць. Снепні, поўныя бясконцага змагання, падзей і перанкод, паглынулі ўсю ўвагу, скавалі розум...

Сніцца яму...

Помудрыя сьвяткі. Печар. На вокнах — маты, а за імі, за сьцягою, на вуліцы і на надворку — снег, лютая сцюжа, дробная мяцеліца і цёмна, цёмна. Вось то самая ваўчыная пара ў пакаваных снегаваю дзяругаю, мутных і пямых, сьнежных пустых галік.

Сьнег і сьнегавыя сьнегі, жонка і скупавата, слабенька дае на сьнегавую лямпу сьнега падвешаная на шосціку лямпачка. На лямпу жонка і сьнегі і галюняць аб драбніцах жыцця сьнега.

Там і Мотайка жонка. Мотачка цярэбіць у руках шабара і сьнегі, вобшыткі гнутымі барацькамі, шапку; пераправа і сьнегавыя сьнегі, горнецца да матчынай спадніцы і сьнегавыя сьнегі. Ён узіраецца на Лявоцьку, што сьнегавыя сьнегі і сьнегае кніжку, прыхінуўшы яе стаяком

да вялікай булкі хлеба над абрусом. Чытаннік незадаволе-на ўзнямае галаву на асяродак хаты, дзе з кійкамі і косткамі (ад святочнага абеду) гуляюць дзеці. Дзеці тлумяць галаву, але не надходзяць блізка да чытанніка, — хай сабе ён чытае свае кніжкі і не злучацца на іх. Хомачцы страшэнна карціць падыеці да столу і ўзяць кніжку ў самыя рукі. Але нешта прыкавала яго: чуецца адзаду нейкае патаёмнае хрунанне... (А гэта авечка, узятая акаціўшыся з сцюдзёнае пуні ў цёплую хату, хрунае сяно над налом.) Дзеці поўзаюць рачыкам, равуць: «Ай, воўк! Ай, воўк! З'ем! З'ем!» Потым едуць конна — той на тым... І ўрэшце спраўляюць такі вэрхал і гармідар, што трэба супакойваць іх спачатку крыкам, а потым матузом ад фартуха. Ціхае сумаванне ахапіла хлопчыка: чаму няможна падыеці і ўзяць у самыя рукі кніжку? У іх у хаце няма ніводнай кніжкі, а шматок газетіны, што прывязлі з соллю з Лугвенева, бацька разгладзіў, добрацька злакыў і схаваў сабе курыць. Пельга наглядзець кніжкі: Лявоцька злучацца — і не дазволіць. І гэты патаёмны хрупат адзаду страшэнныць... У задуме глядзіць Хомка на галузванне і дуропства малых, і, калі іх начыпаюць біць за тое, што адураюць галаву, ён палахліва прылінае ў куточку і жаласна самотнічае ў ім. Дзівуецца адтуль, што навакол ад святла лямпы — зялёны персець і ўва ўсе бакі — залатыя касулькі. Прыплюшчыць адно вока — каснічкі растуць, бягуць далей, як жывыя. Чаму яно так? Ну чаму? Няма адгадкі, чаму... І яшчэ гэты патаёмны хрупат адзаду... І вось яшчэ: чорныя сцені скачуць па сценах і кутах — як бы і людзі, толькі нямыя, хоць і рухавыя, — яму страшна, ён палюхаецца, але ніхто не спагадае яму. А сцені, быццам спуджаныя пайкім зданнем, усё бегалюць і ківаюцца. І раптам скончылася патаёмнае хрустанне, страшная чорная морда з агнявымі, кацінымі вочкамі зірнула з-пад полу... (А гэта авечцы дакучыла там і захацелася выйсці з-над полу на волю.) Інак абуюў хлопчыка, і ён валіцца паскрозьдоння, глыбей, глыбей... Высака, хто ведае дзе, крычаць бабы: «Хомка! Хомка!..»

* * *

Крычаць бабы найве:

— Хомка! Хомка! Шпак дурны! Коні ў панскі лог ускочаць, — забрытаюць леснікі! Дзе ты праваліўся, Хомка? Ага-ту! Ага-ту! Сніш над кустом, абуза, і не бачыш! — крычаць на полі жнеі.

— Прачніся, а прачніся! — шапонуць яму вустачкі за-
зовыя. — Табе спіцца твая дзіцячая пара, але не тады —
цяпер крычаць бабы, каб ішоў ты зганяць коні. Прачніся!
Агу, будзе бяда!

Сон скаваў хлончыка, замардаваната надмернаю пра-
цаю летняе пары. І цяма ніякае магі парзаць хваравіты
манцуг спенняў — і трывожных, і тамуючых, і суна-
койных...

* * *

...Вясна. Шарыцца зямелька. Буры лес пукацца пачаў,
і ўжо раскідаецца, і ўжо ўкрываецца рушю лічкіх лісточ-
каў. І поўныя вадою абарачкі разліліся. На вадзе палё-
наюць басанож малыя дуронікі, закасаўшы пагавіцы, за-
драўшы кашулі.

Цыгаюць бабы на вадзе шэра-белыя суровыя налотны,
на першых стужачках сёлетняй травы; гунка хлэпаюць
прашкіамі, галошачы воддаль вясёлым гоманам. Настаў-
нік, ужо трэці ў Асмолаве на Хомчыным веку, сын лугве-
неўскага царкоўнага старасты, узглабаўся на высокую
думьку, поверх новай жоўта-саламянай школьнай стрэш-
кі, абразаць пілкай-аднаручкай глухое галлё. Настаўнік
гэты, кажуць, добры, але Хомка ўжо не ўчыўся болей, як
яго сродкі прыслалі. Настаўнік добры і добра адукаваны:
 скончаў настаўніцкую школу. Аднак у яго загана: стра-
нныя і шчыра. Ён носіць акуляры, і акуляры яго зваліліся
о дрэві, і ён, мільворкі, смонча сваю цікавую кунлёную
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць і назірае адтуль, з выса-
кі, і ў гэтым злучэнні што, ды ўжо вясёлую, харошую
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць, кагоў і лесу. Спудзяць сохі і
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць. І прыкра Хомцы, што бацька
яго, калі ён перапраўляў, у такую нільную часіну, калі
грабе прымадаць на прыцу ў поле, сабраўся-ткі лён церці,
калі ён перапраўляў на прыцу ў поле. А нічога! — не ўсё дрэзна
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць, а то каторы год
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць. Дзе зрыстая купілася кабыла: не
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць, ды і гэтак яе на жыта, — у самахоці
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць, ды і гэтак яе на жыта? Як запрагуць,
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць, ды і гэтак яе на жыта? — шыбка не бяжыць, а тут во
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць, ды і гэтак яе на жыта? Разоў колькі бегаў бацька з лаз-
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць, ды і гэтак яе на жыта? «Вось, мусіць, злуецца, — разва-
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць, ды і гэтак яе на жыта? — ды і гэтак яму пасвіць кабылу, ды гаспа-
акуляры і пры гэтым пачынае дыбукаць, ды і гэтак яе на жыта? ды і гэтак яму пасвіць кабылу». Ішоў пехта міма, па

шляху ля жыта, закрычаў: «Юркава кабыла ізноў у жыце! Абы забагацеў на капя, дык і начаў чужы хлеб травіць». Лягчэй Юрцы скрозь цэлы дзень разу хлеба не ўкусіць, як пачуць такое ад каго. Кінуў вобзем раскірэку-мяліцу, рынуўся кабылу лавіць. А яна, дурніца, не ловіцца і ўбрыкнучь яго ягліцца. Але-ткі забрытаў, сціснуў ёй храпы нахрапнікам і прывязаў за повад да разложыстай вярбы. Выкрышыў у плоце надгнілы знізу, але здаравенны кол, сцяў аберуч і ну бастоліць дурнаватую жывёліну. Заб'е! Авохці! Дадушы, заб'е! Дрыжыць усё ў Хомцы, як струна. Штосьці во-во парвецца... І вурзнулася аб зямлю надбітая кабыла. Выцягнула, як дылда, свае пязграбныя ногі. Бяжыць туды, выючы, матка, бягуць на гвалт людзі. Трахнуў Юрка кулаком і жошку па галаве. Куламеча і выццё! Усе пачуцці зліліся адным комам і распінаюць кволую Хомачкіну душу: сум і жалба, злосць і боль, і пейкая глухая пакора паняволенага перад няўхільнасцю... «Ён думае, калі яму ні ў чым не ручыць, дык можна кабылу да смерці забіваць, можна маму біць, — з падарванасцю кажа некаму Хомка; не жаліцца, не, так проста сабе кажа: — На кірмашы ўмаўляла мама, каб не купляў гэтае кабылы, не верыў цыгану, пяладная кабыла... не паслухаў! Калі ж ён з цыганом больш уважаецца, як з памі». І горкае гора, як тая вада праз грэблю, прарвалася і залівае ўсё чыста буйнымі, гаручымі слязьмі. І рыгае, і сударжна хліпае: «Забіў кабылу... гы... гу...»

Ці не дзіўна вам, што героі наш плача ўва сне на скалечанай кабыле, а не на маці, жорстка зняважанай бацькавым біццём? А ці ведаеце вы, што мець сваю кабылу — было найсаладзейшаю думачкаю ўсяе сям'і цераз доўгі час? На тое, каб ужыццёвіць гэтую салодкасць, пайшлі недаспаныя раціцы дзяцей, што бегалі ў грыбы, збіраючы іх на продаж і рызыкуючы траніць пад бізун папскага аб'ездчыка. На тое пайшла яшчэ самага вялікага свята, бо дзеля грошы на кабылу яйкі счалі на Залікавым возе ў Оршу ці ў Смаленск. Той жа думкаю палягчалася гарката дзіцячых слёз і выццё і кляцьба маткі, калі Юрка ўпіваўся: слова «кабыла» спыняла лішнюю чарку ў наветры край самага роту і ставіла яе назад на стол. Дык ці ж можна раўнаваць з кабыліным калецтвам матчыны слёзы і матчына выццё над бацькавымі кулакамі — такія звычайныя з'явы ў штодзённым асмолаўскім жыцці? Ці ж не сын свайго бацькі, ці ж не сын свае маці героі наш, калі найгарчэй плача ён ува сне на сваёй скалечанай кабыле?

пачабечуць белагрудыя пчабятухі, круткія, шыбкія пяюшкі-ластаўкі: «Па моры была, за морам была, не бачыла такога хлапца Хамца: спіць-спіць дый падсві-і-істывае...» Ах, ужо высока сонца! Высока сонца — добры сцень даюць яблыні ў гаспадаровым садзе на грады, дзе сагнулася гаспадыня ў баразне, бацвінне на абед ламаць. Буйнае, густое парасло ў іх сёлета бацвінне. Яшчэ не абсохла тут раса, яшчэ макравы мак, — не расправіў па-дзённаму свае ляпёстачкі, аксамітавыя, чырвоныя ў добрага маку і бледна-блакітныя, з цямяішымі плямкамі пры ложкакветніку ў мака-самасейкі. Яшчэ на тых ляпёстачках павісла брыльянцістымі капачкамі слязлівая роска. Ды ўжо прабіўся скрозь лісці на сліўцы сонцаў ход — і зайграў вясёла ў тых капачках... І харашэ мак, узносячы тут і тут, густа на густым шызым і квола-крохкім свежым сцябелейку буйныя і дробныя мачынкі і груд цвету; папик слапечнік кружэлкай жаўтацветнаю, загадзя пакутна асмягаючы. Асцярожна з-над шурпатага лісту выкаціў свой бачок на ранішняе халадкавае сонца малады гарбуз. А гарбузіне, пазаняўшы завуголле і кожны закутачак, абходзячы, ды ўсё ж глушачы тую моркву, рэпу і цыбулю, пнецца кручанымі вусінамі на плот і жаўцее сабе бліжэй да сонейка. Бачыць ярая пчолка яго жоўты цвет — і звініць і паўзе на яго, набірае жоўтага пылу на свае бахматыя ножкі. Яшчэ не адцвіў на сонцы зялёны боб з чорна-белым цветам. Вісца фасоля з павіслымі стручкамі-лапаткамі. Пасля ранішняй расы вайстрэй пахнуць галаваценькія капанелькі. І бульбовая паціна не зважае на бяскоңцу паспешную ў разрастаючы макрыцу і на прычэпліваю, забытаную бярозку, а бялее і жаўцее, колькі можа, сваім пядужым простым цветам бульбовым. Лёгкай, светлай хмаркай вылятае дым з коміна, там і там над хатамі... А ў тых хатах святочных — дзе бліны, дзе скварачкі, а дзе і яечня на сьнеданне, бо не ўсе ж і асмолаўцы такія немажнікі, каб хоць у свята не з'есці скваркі. Гуляе срэбранымі касякамі і бліскучымі зайчыкамі сонца на лавах, на застоллю і на абрусе. Яшчэ не справілася зусім ля печы гаспадыня, і стаяць пекаторыя гарнікі і міскі на лаве і на судніку. Бра-лася ўжо месці хату, а за нечым там пабегла — уздумала яшчэ — і пакінуты галень супакойна чакае на яе пасярод падлогі. Мухі без клопату лётаюць над крошкамі на ўсёй хаце, а найболей за сталом і ля судніку, туды і назад. Часам другая зычна зазвініць з радасці, як той авадзень. Хомачка вярвуўся з пачлегу і спіць, бо свята, не хапацца на

Выкаціў Хомчын бацька калёсы на сярод двара, выпу-
сціў аглоблі з рук, і яны брыкнуліся на зямлю. А маці са-
брала большыя і меншыя конькі і цяжкія, з наліплаю
зямлёю мяхі і ўскладае на калёсы, каб пасля сьняданьня не
марудзіць і зараз ехаць у поле канаць бульбу.

— Бяжы, Хомачка, на каня, — кажа ён сыну.

* * *

— Каня! каня! каня! — крычыць хтосьці дзесьці... Чуе
Хомачка праз сон, а прагнуцца не мае сілы.

Сніцца яму, сніцца яму... Ціпэй шапочуць лазовыя ліс-
точкі: «Прачніся, прачніся!..» Няма надзеі: сніць хлопчык,
як забіты. А пара б і выспацца!

Аднатонша звініць яму над вухам авадзень. Мятлушка
з рабенькімі крыльцамі спуе над ім свае нябачныя ў на-
ветры ўсновы.

* * *

І ўжо сніцца яму, сніцца, быццам хлопцам валіць снег і
стогне завіруха. Зіма. Грудам сыплюць на вуліцы хлоп-
чыкі-вучні з торбачкамі на плячах. Гарадчанцы кіда-
юць снежкамі ў асмолаўцаў. Хомка ціха, але ўпорчыва
ваюе за сваіх... Прыціснулі іх гарадчане, трапіў Хомка ў
глыбокі сумёт, праваліўся — і тоне глыбей, глыбей... А ней-
кі гарадчанін шурляе і шурляе ў яго балючымі крамя-
нымі снежкамі, няўпрыцям узлаваўшыся ў гульні. «За
што? — са слязамі і так ціха, што нячутна і сабе самому,
пытаецца Хомка, — за што?!» І глыбокая, расначлівая
крыўда кроіць яму сэрца...

* * *

Пад ім стаіць таснадар, і грабяльшнічча са злою раз'ю-
нанасцю стукнула на разамлелым, зняможаным, прыена-
ным целе.

— За што?! — выстаўляе рукі спуджань сьсону Хомка...
Усхонліваецца, цяміць... — Дзядзечка, не буду! А роднень-
кі, не буду! Баліць!.. — галосіць бедны Хомка.

— Яшчэ пытаешся, за што! Вось я табе снагаю сон!
Ах ты, нягоднік! Гультай, батрацкая натура! Вось я табе
наказу сон!..

разаючы сялянам ад паноў зямлю, зрабілі так, каб дзяўчышка мусіла бегчы ўлетку на ваду з свайго жніўнага поля ў чужы калодзеж, бо да свайго дужа далёка.

Яшчэ ідуць з поля нечыя дзеці, хлопчык і дзяўчышка, і нясуць наповірку, на кіі, пустыя абедачнікі-спарышы ў махрастых раскарачах. І сварацца, што забыталіся педзе ў жыце, забавіліся ў красках на пякошаным аборку, а ў іх жа яшчэ і свінням не сечана, і цялушку, выходзячы з абедам, забыліся выпусціць з пунькі на атаву і там на коліку прывязаць, каб не мезла ў капусту, бо можна паламаць і вывернуць качаны. І пакутуе цялушка ў пуні.

Яшчэ яно быццам да вечару дужа далёка.

Ды неўзабаве кіне сонейка пад лесам чырвоныя заходнія касулі, што з прыгожага, але трывожнага святла. Сплывуцца светленькія болачкі ў бліскуча-хмарныя з краёў грудкі і вялікія сярэбравыя кучы. Асвеціцца закат ціхім, сунакойным, роўным полымем — і лягуць прахалодлівыя сцені. Звалчэе троху на дарогах пыл... І пасядуць куры на шасты і дошкі пад цёмнаю і цёплаю страхою.

І вось ужо сабака бяжыць з поля, ад жней і ад касцоў; шчэміцца скрозь няшчыльна зачыненыя дзверы ў хату — хоць жа да свінога цэбра з мешанкаю і малою скарышкаю хлеба. Эх, не да капца ты паэт, сабака! Падаў цалюткі дзень на палях, лясах і сенажацях, радуючыся хараству прыроды і сабачага жыцця. А цяпер во забыўся ты на ўсё і, падцягнуўшы, як хорт, бруха, шукаеш скарышкі хлеба ў брудным свіным цэбры, глыбока макаючы і пэцкаючы разумную сваю морду...

КІРМАШОВЫЯ ПРЫЕМНАСЦІ

I

У цяньку, над павеццю, ля дрывотні, яшчэ не растаў халадок ліпнёвага рання. Але ўверсе, над пуняю, ля самага вільчыку, ужо ліецца-пераліваецца жывое срэбра з пагрэтага паветра, дакляраючы кірманшоўцам гарачы дзень на кірмашы ў Лугвенева. Дрыжыць яно і мітусіцца і ўжо на троху знікае з воч, і ўжо няма... скрозь — сіняе, блакітнае, бы лёнаў цвет, вялікае цёплае неба.

А ўнізе, пры сценцы над хатаю, на саменькім прышэку і над тым святочным блінным пахам, што так прыемна тхне з напята-расчыненых дзвярэй, ляжыць кудлатая Кур-

та. І ўжо дужа прышыкае Курту, і лішнуць ёй, як восвы, на
з'едзенае ў больку вуха бязлітасныя мухі з гною. Разма-
рыла сонейка гультайку, і яна з прысілу, хаця б мала-мала
навяльне сваім кудлатым, як каўтун, хвастом, і з крайняе
патрэбы схавае раскрываўленае вуха ў лапу. З цярдліваю
няўменскаю ўва ўсякія звычайныя, і часам незвычайныя,
людскія справы, бокам плюнчыць Курта вочкі ад бліску-
чых Петраковых ботаў, якія Хомка давёў да гляпцу, што
аж можна паглядзецца ў іх, як у люстэрка, і выставіў па
ганку.

Недарма стараецца так Хомка: ён сёння пойдзе з гас-
падаровым сынам на кірмаш. Пара, пара схадзіць і Хомцы!
Сёлета ў касе ідзе ён з Петраком плячо ў плячо, як зусім
вялікі хлопец. А Пятрок, праўда, што гаспадарскі сын,
другі ўжо год шукае-выбірае сабе жонку, ездзіць у сва-
ты. Абы свята — ён на ігрышчах, на кірмашах. Пятрок
ездзіў у Смаленск, разы два пабыў у Магілёве, а Оршу.
Дык і лічыць яму няма чаго! Пятрок хваліўся, што ехаў у
Смаленску на трамваі. На параходзе і то ўжо плыў ён, ка-
лі з хлапцамі і дзяўчатамі хадзіў у Бялынавіцкі манастыр.
Хомка ж, блізу роўны яму ў рабоце, пйдзе далей Лугвене-
ва і станцыі не быў і свету бадай зусім не бачыў.

А балазе — Пятрок! А то ж і сёння павёў бы Хомка
пасціць коні. Ды вось, за колькі дзён да кірмаша Пятрок
надумаўся, дакляраваў і пастукаў сабе кулаком у грудзі,
што ездзіць на кірмаш хоць раз і Хомку. Ужо ж вялікі,
брат ты мой, хлопец! Дзеўкі лунаюць вачыма на яго пу-
шом над носам, коць і пад кругленькім яшчэ, дзіцячым но-
сам. Мелі жна іх большых хлопцаў, дык лезуць да яго,
чаруць, дартуюць... А ён — як і не хлопец; бацька за-
сцёсе сабе ўсё, што ён заробіць, і не пашыў яму яшчэ ні-
воднага ботаў, не справіў сыну аніякіх ні разу ўбораў...
Пятрок сказаў, што дасць Хомцы на кірмаш свае старыя
боты, а ў сьлёго бацькі напросіць яму чорныя штаны і са-
парты. Ды і гэта... Другія гаспадар не шкадаваў, бо той
хлопец і сапарты ўжо стаяў, запэцканы і ў дзірках: дастаў-
ся яму ад старога, а стары пазад ад старэнькага дзяка-
ва. Ды і штаны ўзяў з сабе. Але штаны парабілі памала-
малу. Ды і боты ўзяў свае старыя, дык дужа вялікія
былі. Ды і сапарты ўпёрся, што не дасць сваіх новых
боты. Ды і сапарты старога, чаму Юрка не справіць сыну
сапарты, ды і штаны, бо сям жа ходзіць па людзях не першы
раз. Ды і сапарты... Хомку ж ён яму не справіць хаця з чорта-
вага боку. Ды і штаны ўзяў аднаго разу, пасля спрэчак старога з

Петраком, усё за гэтыя штаны, Хомка неяк украдзя шуснуў за парог і набег у пуно. Гаспадар выйшаў за ім следам і неўснадзеўкі данільнаваў там, што Хомка горка плача, схіліўшыся ў куточку на сцяну. Бачыце, лагодная Хомчына натура, узгадаваная ў старых звычаях, забараняла яму выказаць свой жалі на бацьку пры чужых людзях, і ён схаваўся краіць сэрца ў пуно. Стары ад такога ўчынку расчуліўся і сказаў Хомцы, што дасць яму падзець штаны, каб толькі ж уважаўся, каб не падраў, каб не запэчкаў дзётцем ці ў зеляніну, лежачы на траве. «Глядзі ж, Хомачка, глядзі, шапуі іх, бо яны ж новыя!» — настаўляў яго стары, калі даваў штаны.

На кірманах Хомка, блізу таго, ніколі і не быў. Гаспадаровы дзеці пойдучь, а ён, служка, астаецца насвіць коні. І толькі цьмяна-цьмяна засталася ў памяці, як вазілі яго хворага ў Лугвенева, у больніцу, калі якраз быў і кірмаш. Ён пралежаў тады цалюткі дзень на сваіх калёсах, сярод голага лесу ўзнятых і падвязаных аглобляў, мноства коні і кароў, натаўпу людзей. Ён бачыў там чорных цыганоў, крыклівых, газардоўных. Яны таргавалі ў мужыкоў коні і ўсё плёскалі тым мужыкам па далонях. Яму тады балела галава, яго дужа пудзіла, і не карціла яму, хвораму, браць у рукі паміваннага копіка, у зялёныя і жоўтыя шнурочки, што купіла яму матка. Так і ляжаў прыгожы конік без увагі. А гасцінцы: вялікая цукерка ў залатоў з прыгожымі махрамі паперачцы, вясла дробненькіх жоўцелькіх бублікаў і кухан, ліпкі ад нечага салодкага і з пакольнымі згары дзірачкамі, — усе гасцінцы тады, неспадзявана, згубілі ўсякую прынаду. Да калёс прыходзіла худая і лупавокая Малка, Лейзарава жошка, таго Лейзара, што некалі меў у Гарадцы, а потым у Асмолаве кузню. Цяпер яны пераехаўшы ў Лугвенева. Маці і Малка гаманілі, казалі адна адной, бабскім звычаем, пра ўсе свае злыдні і нястаткі, уздыхалі, жаліліся, адылі пакорна жартавалі і смяяліся самі з сябе. Калі хто бачыў, як смяюцца цяжкахворыя або скачучь сухотнікі, дык гэты смех быў тое самае ці нешта падта падобнае. Малка гладзіла шурнатаю рукою Хомку па галоўцы; і хаця было непрыемна, ён дараваў ёй. А яна чамусьці, відаць, забыўшыся, звала яго не Хомачкам, а Хвядоськам і пыталася, ці ён яшчэ не забыўся на Іцька і Ханку, яе дзяцей: бывала, гуляў з імі ў Асмолаве і не біўся, як другія дзеці, дужа дружыў з Ханачкаю, ды неяк аднойчы ўкінуўся з ёю ў глыбокую ямку з вадою, і ўсе тады надта спалохаліся — думалі, што яны там заляюцца.

Хто пазнае ў ім парабка? Сына заняпалага п'яніцы Юркі? Ён, кажучь, хлопец як хлопец: можа, і не дужа прыгожы, а ўсё ж ткі троху прыгожы. А цяпер жа так прыбраўся! У Лугвенева збярэцца німат харошых дзяўчат, вясёлых і хораша ўвабраных, — і Хомка будзе любаватца на іх, колькі яму захочацца. І яны будуць з ім, як з роўным. Ніхто не падумае пра яго што благое: гуляе хлопец на кірмашы — ну і гуляе!

— А ведаеш ты што, Пятрок, — кажа ён, калі ў дарозе нараўняліся з гаем: — Скіну-тка я тут боты... Нагам лягчэй, і боты на карэнні збівацца не будуць... а?

Пятрок усміхаецца: падта ўжо клапаціцца батрак аб гаспадарскае дабро.

— А як сабе хочаш, — кажа ён.

Пакуль Хомка разуваўся, іх нагпалі другія асмолаўскія хлопцы, і са смешкамі і жартамі пайшлі ўсе гамаклівым і вясёлым, смелым грудам.

II

Няўпрыцям прыйшлі ў Лугвенева, знайшлі знаёмых, і яшчэ знаходзілі з усіх бакоў, і разглядаліся на ўсіх баках, а глядзелі так, быццам яны зваявалі гэтае мясцечка або нейкую радасць прынеслі яму, што прыйшлі кірмашаваць...

Хомка тут яшчэ раз паслухаў Петраковыя паказы, як рабіць у магчымай вайне з задзірлівымі гарадчанамі, а тады неяк адбіўся і адзін удаўся ў патаўп. Ён ведаў, што Пятрок спачатку будзе шукаць Аўдулю, — а пакуль-то яшчэ знойдзе! — потым з ёю паходзіць, пагуляе і будзе, мусіць, частаваць яе півам, а вайна калі і пачнецца, дык жа не зараз. Хомка быў адзін спаміж мноства людзей, і немаведама чаго — нейкі сум агарнуў яго... І грошы ё ў кішэні, можна купіць салодкае вады і вяржанных слапечнікаў і можна пакатацца на драўляным кані ў крузе пад музыку. Аднак ён меўся ў адзіноце, нясмеласці і яшчэ ў прыкрасці ад вагання: патраціць на сябе гэтыя грошы, якія даў Пятрок, ці не патраціць? Другія хлопцы скакалі да зямлі, а Хомка некалькі разоў памыкаўся запрасіць на польку маладзенькую дзяўчынку з Гарадца, просценька, але міленька ўвабраваю, маўклівенькую, але харошую, ды аніяк не мог насмеліцца. Калі вялікі груд глядзеннікаў раптам шухнуў у бок ад заядлых скакуноў, што быццам азялелі і не бачылі нікога і нічога каля сябе наўкола, яна мімаволі схаплася за яго руку, каб не заваліцца, і ён, наш

бедны, сарамлівы Хомка, асалавеў ад радасці і, сам не ведаў што, залапатаў ёй пешта, а сэрца ў яго буйна-буйна затыкала.

— Гапутка! — крыкнула ёй яе таварышка з кругу, думаючы, што яны ў пары: — Чаму ж ты з ім не скачалі? — і засмяялася.

— Пойдзем, калі хочаш! — коратка кінула яму Гапутка, і не паспеў ён абдумацца, як нязнаная сіла скранула яго рукі-ногі і пакруціла яго з ёю ў польцы.

Скакаць Хомка не дужа ўмеў, і скакаць было пязручна: пара палятала на пару, цяснота, а ногі збіваліся з тахту, бо кірмашовы гук і галас глушылі музыку... Вялікі пыл абняў тут усё чыста. Хомка, апрача таго, саромеўся сваіх потных, ажно мокрыя былі, далоняў... І ніяк не мог сябе прымусіць, каб не глядзелася няведама куды міма Гапуткі, а каб глядзелася троху пад ногі, а троху ж і на Гапутку. Дык жа не: кінуць вочкам ёй на плечка ён сяк-так яшчэ мог, а вока ў вока — аніяк! І не меў ён таго здаволення, аб якім так летуцеў.

Па скоках ён сарамліва ёй падзякаваў, а яна шчыра ці няшчыра, але з дзявочай ласкаю прамовіла:

— Як ты добра скачалі... З табою дужа лёгка...

І тронку з ім прайшлася. Апынуліся ля будкі з салодкаю вадою. У будцы таргавала якраз Малка. Яна прыглядалася-прыглядалася, але ў такім вялікім і прыбрашым хлопцу нізашто б не пазнала Домнінага Хомачку. Калі ж ён падаў руку і сказаў ёй, недамыслівай: «Я — Домнін сын», — Малка паставіла яму і яго дзяўчыне самую вялікую пляшку салодкае вады і два гліняныя кубачкі, хаця другім парам давала толькі па адным, насыпала дзве шклянкі падсмажаных сланечнікаў, паклала два пернікі (якія тут завуцца папраднікамі) і пахваліла Гапутцы Хомку, нібы нейкага свайго радню. Хомка трошачку вагаўся: ці купляць тыя пернікі? Але Гапутка, адчуўшы гэтае ваганне, так прыхільна сказала дзіцячым поглядам сініх вачэй: «Не трэба, до і без іх», — што яму раптам невзначайна заблжалося канечне ўбачыць пернік на яе чырвоных, нізенькіх вусначках.

Калі ж яны так сядзелі і частаваліся, падышоў сюды дзед з цыганскімі бярэмам дудак-пасвісцелей. Дзед перакінуў бярэма на левую руку, узяў адну пару, прадзьмуў іх, абдымаў іх іграў вясельную песню, каб прывабіць на свой таварышчаў. Усе — і Хомка, і Гапутка, і нават заклапочаныя іх урэшні торгам Малка — з прыемнасцю слухалі,

як ён іграў. Груд моладзі абстунаў усё цяней старога дудачніка, аж вась нейкі паніч, мусіць, пановіч ці малады настаўнік, захацеў выбраць у яго адну пару. Перабіраючы ўсё бярэма, якое стукала, як стукае ўсё пустое з тонкімі і звонкімі сценкамі, ён сказаў аб адной пары:

— Эта пара нікуда негодна!

— Нягодна, малады чалавек?! — вясёла звярнуўся да паніча дудачнік, узяў гэтыя дудкі з бярэма і, не адвязаючы іх, а толькі троху да іх нахіліўшыся, зайграў... Ды так зайграў, што вялікі груд людзей адразу сцішыўся, слухаючы.

— А што: нягодна, малады чалавек? Во і бярыце за тры капейкі ды трайце на здароўе, нацяшайце сябе і добрых людзей... Толькі вы на іх так не зайграеце.

Тады Хомка нясмела пахваліўся сваёй дзяўчыне, што і ён умее іграць на пасвісцелі, толькі, пэўна ж, так, як дзед, ён не зайграе... А дзяўчына прыхільна слухала.

Тым часам недалёчка адгэтуль у Петрака пачаўся з гарадчанамі вялікі неспакой. Гарадчане, паругаючыся, махалі грушавымі тросткамі, абступіўшы з усіх бакоў сваёю вяткаю яго і Аўдулю. І ўвесь разбойны патаўп марудна рушыўся да Малкінае будкі. Пятрок шныхаў вачыма, шукаючы Хомку і асмолаўскую грамаду. Малка, пачуўшы нядобрае, штосьці шапярнула Хомцы на вуха. Ён ускочыў і меўся кінуцца туды, дзе скачуць, бо там былі бязмаль усе асмолаўцы. Аж у той жа момант, на вачу, як зміргнуць вокам, бусайла-гарадчанін нерацягнуў Петрака на плячах сукаватаю панірашкаю і распаласаваў яму кранны чорны пінжак. Ганутка ўханілася з вялікага ўпенду за Хомку так, што яму няможна было вырвацца. Беглі на падмогу асмолаўцы, уцякла некуды Аўдуля, загаласіла Малка ў небяспецы за свой тавар. Другі нейкі гарадчанін, п'яны-п'яносенькі, убачыў пры будцы асмолаўскага батрака з сваёю гарадчанкаю — і ані з тога ані з сёга дыргаў суножку над Малкіным ятком-услонам... Усе цукерачкі, сланечнікі і бедныя мудрагелістыя асушачкі пасыпаліся ў пыл, вакамгненнем трапляючы ў кішэні ласых свавольнікаў-малечы, што тут як тут былі. Хомка на ўсю сілу, з абурэння, штурхануў п'янага буйлу ў грудзі, але неяк зачэпіўся ботам за калячок ад будкі, адарваў абчас і сам шлёпнуўся і распягнуўся ў пыле. На яго хтосьці заваліўся, хтосьці наступіў нагою, а белая вышываная кашуля жаласпа занэкала і ўнэцкалася. Падбеглі асмолаўцы і зараз зваявалі гарадчанаў і аправілі Малкін гандаль

даўшы троху ў карнізні гарэзлівай малечы і шчодрэ заплаціўшы за салодкую ваду, якой цяпер, пасля слаўнага бою, вынілі многа. Малка збольнага змятала ніткаю Пётракоў пішжак, а Пятрок, у адной канулі, стаяў героем сярод дружыны, рагатаў на ўсю глотку, сменна наказваючы, як была прыгода, і шкеліў з гарадчанаў, з таго, як яны ўцякалі пабітыя.

— А дзе ж наш Хомачка? — пачалі пытацца хлопцы.

А Хомка, збіўшы з сябе крыху пыл, уцёк за будку шукаць Гапутку... Сэрца яго зайчымеца: дзяўчына сядзела з адным сваім гарадчанскім хлопцам, якраз брацешнікам таго п'янога, што абярнуў услоп. Хомка прыстоіў за рогам будкі, каб не кінуцца ім у вочы, і ўбачыў, што Гапутка смяецца, а той ёй нешта кажа. Хомка прыліп, калі пачуў: «Батрак... хварсець у чужых ботах і ў гнілым брылі». Хомчыны рукі адразу асцюдзяцелі. Яму нястрымана хацелася кінуцца на ворага, і кінуўся б, каб толькі не было тут гэтае Гапуткі. Добрая ж і яна! Ды гостры гнеў хутка зацьміўся цяжкім прыгнётам, росначчу і злосцю да ўсяго на свеце — так, як бывала і ў яго дзеда і ў бацькі, алкаголікаў. Яму цяпер было так, быццам ён — гэта не ён. Нехта другі, а не ён цешыўся з харошага жыцця яшчэ сёння раніцою. Нехта другі, а не ён, а калі ён, дык не ўчора падвечар, а даўна-даўна, як у тумане, сядзеў на раллі, скарадзіўшы жыта... Праляцела, як сон, і з нейкім болем і цяжкасцю вялікаю, што гэта ж ён сам сядзеў учора на раллі... адначываў у чырвоным зонаце сонца на захадзе... смакаваў сала з халодным блінам... радасна пазіраў на роўненькія смядні ад кляцоў... на сваю добрую працу... І быў тады шчаслівы, здаволены жыццём — жыццём аратая, — бо ў тым была праўда жыцця... І думаў тады салодка аб лугвенеўскім кірманы, нагуляць на якім меў права за сваю працу... Хто ж гэта перамяніў яго, зрабіў яго іншым, адабраў у яго радасць і сунакой і анаскудзіў яго? Чаго цяпер жыць? Адно... намерці! Але і думка пра смерць праходзіць бесшумна... Усё на свеце нічога не варта... А бадай жа гэта вярнуцца бліжэ!

Хлопцы знайшлі Хомку, нацягнулі з сабою і ўпаілі нейкаю бурдою — менавітаю гарэжкі з півам і салодкаю вадой. І ўсё рагаталі, рагаталі... А потым, пабраўшыся пад калі, а іншыя, абшчаниўшыся з дзяўчатамі, пабрылі з вяселлі, і ўсё з рогатам, з дурным гоманам у сваё Асмо-

тэ... Пятрок — і ўсю дарожкачку строіў жарты

з яго першага вялікага кірману, з яго першых заляцашпяў да дзяўчыны і з таго адарванага абцаса. Ён выцягнуў абцас з Хомчынай кішэні, шнурляў яго далёка наперад па дарозе, станавіўся ракам, станавіў і Хомку так жа сама ракам — і абодва паўзлі па траве, курняўкаючы, як каты. Паўзлі да таго месца, дзе шпакнуўся абцас, знаходзілі яго, і Пятрок ізноў кідаў, і ізноў яны, п'яныя, вытвараліся катамі...

Хомку было ўсё 'дна. Тупое і цяжкое адурэнне найшло на яго, прыціснула яго, згняло яго...

Ён пакараўся Петраку, ішоў, поўз, смяўся, крычаў, і няў, і хацеў плакаць... І з такім жа тупым подзівам заўважаў патроху, што няма ўжо дзённай духаты, што ўжо распаўсюдзілася прыемная вечаровая прахалода і налягае змрок з цёмнаю начою...

ПАРОГІ

I

Выйшлі роднай вёскі дзеці
Паміраць на белым свеце,
Рассяваць на свеце косці
Праз кагосьці, за кагосьці.

Засталіся нівы, сёлы
На той сум-жаль невясёлы,
Засталіся, ой, сіроты
З горкім горам, з адзіпотаі.

Янка Купала

Вайна заспела раптам: каго ў полі, каго на сенажаці, — і адгукнуліся па страшную павіцу неяк легкадумна і вясёла. Запаснікі папакідалі косы, цалюткі вечар пілі і елі, быццам вялікім святам, гамапілі дужа многа і абы-што, і ўсё з адбіткам незразумелай хваравітасці, быццам усіх схапіла трасца.

А рана-парапеньку па ўсіх дарогах пацягнуліся ці вельмі гаманлівыя, ці зусім нямыя фурманкі з мужыкамі і жонкамі, братамі і сёстрамі, бацькамі і сынамі — на зборны пункт у горад.

Так пачалася тая странная вайна, і ўва ўсіх тады была толькі адна нацеха: вайна, як пінуць, будзе вельмі кароткая, скончыцца яшчэ нават, можа, да зімы.

Ды вось была ўжо і зіма, інілі бясконцыя наборы некрутаў, і запасных, і ратнікаў, за новыя і новыя гады,

прыйшла вясна, другое лета,— і здавалася, канца гэтай пудзе не будзе...

Людзей паменшала, дзяўчаты насмутнелі без хлапцоў і вясёлых кірмашоў, старыя ж былі ўсе раздражнёныя і цераз сілу ўстрыманья, як перад сноведдзю ў вялікі пост.

Тужлівасць і пуда запанавалі ў хатах. Зацяглая і безнадзейная вайна, як хмара, навісла кожнаму, і пад яе шэраю заслонаю не хапала даўнейшага сонейка і вясёлых яго кос.

Не давала рады прысілёная пабожнасць дзядоў і бабулек. У царкве было пуста на мужчынскім правым баку і засмучона на дзівочым левым. Не карціла цяпер і дзяўчатам хадзіць сюды: там цяпер кожнае свята адпраўлялі малебны за здароўе, а часам, і ўсё часцей, і паніхіды.

Дзяўчатам прямней стала хадзіць у воласць і на пошту, дзе было можна хоць што-небудзь пачуць аб іхных судольніках даўнейшага жыцця.

Дзяўчаты мяталіся цяпер з лістамі, як бы ўсе яны былі пісьменныя... Але шторааз, то горшыя прыходзілі навіны: гарадчаніна Хвядоса, што некалі разбурыў торг у Малкі, забіла дзесьці бомбаю з аэраплана. Петраку трохі нашчасціла, бо трапіў у палон здаровы (Аўдулю дражнілі векавухаю); пра многіх жа хлапцоў не было ніякіх вестак на цэлых месяцах — мусіць, яны былі ўжо забітыя.

Хомка цяпер рупліва спраўляў усю гаспадарскую работу: за сябе, за Петрака і за старога. Як забралі адзінага сына, стары па ўсё махнуў рукою, не дбаў аб гаспадарцы і здаўся на парабка. І Хомка чуў на сабе павіннасць дагледзець усё чыста, як сваё.

Яшчэ два гады аставалася да Хомчынага году, аж вось аднойчы ўвечары прыйшоў да ягонага гаспадара ўстрывожаны, аж пахудзелы, бацька і сказаў, што і Хомку запісалі.

Усе людзі наракалі на парадкі ў воласці: як можна гэтак паміцца, каб запісаць хлапца рапей па два паборы? Усе казалі, каб Юрка сам схадзіў у воласць.

— Як жа ж так? Яны самі павінны агледзіцца, на што ж яны вучонія? — жаліўся Юрка, цягнуў-цягнуў і тні сабраўся неяк схадзіць.

— Усе ведаюць, пане пісар,— з не яго мяккасцю і ўпраслівасцю казаў Юрка,— усе ведаюць, калі радзіўся мой сын Хама...

— Аж, што мне да ўсіх? — адганяўся, як ад мухі, лысы пісар.— Ну, дзе ж ты быў дагэтуль? Памеціў бацюшка пад

1896 годам, дык што я вінават? Трэба ж было казаць! Во са сніскамі не ўпраўлюся, бадай яно трыкраты сацьмела на чыстым полі... Адкасніцеся вы, дзеля бога, ад мае беднае галавы! Не лезьце ў канцымярлю, чакайце ў зборнаі! — крычаў ён на ўсіх мужчыні і баб агулам.

Калі Хомка пакідаў гаспадару, каб дні са два пажыць у бацькі, стары адпускаяў яго не горш, як некалі выпраўляў свайго сына Петрака. Усё ён нагінаўся да подалу даўгоі кашулі абціраць слёзы. Даў Хомцы сярэбраны рубель, пачалаваўся — і зараз маўкліва пашлёўся на гумно трэці салому. Безгаловая малеча дапільнавала дзед, што ён там немаведама і з кім брахаўся, крычаў, як баба, біў саху мятлою. Малеча кінулася ад гумна ўцякаць, каб з радасцю пераказаць у хатах, што дзед, мусіць, здзяцініўся. Але маткі не патуралі іхным навінам, прыстрашылі іх матузамі і, самі невясёлыя, маўчалі.

Два дні прагуляў Хомка ў сваёй хаце. Маці спрагла яму яечню, наўмысля для яго, і Хомцы было надта сорамна, што яму такая чэсць. Ён падзяліў яечню на сем роўных частак: як сабе, так і бацькам, і меншым браціткам і сястрычкам. Пакаштаваў трошку — і аддаў і сваю частку малой Тацяны.

Пачаваць ён пайшоў у сяніцу, на свежым сене, пад бацькавым кажухом.

А ўжо звечара надвор'е пачало хмарыцца; курыў і пыліў дожджык.

Хомку не спалася. Дождж аднастайна, ціха і прыемна, безушынку шуршэў на страсе, зрэдку пыхала пядужая бліскаўка, і шугаў рабінаю вецер. Вада сцякала цурочкамі і бурбоціла ў падстаўленую маткаю даёнку. І Хомка слухаў, слухаў — і думаў.

Ён меўся абмеркаваць усё з усіх бакоў, усё ўцяміць, што і як... І сам не ведаў: жаль яму ці не?

І толькі лезлі ў галаву ўспаміны, як рапэй здалося б радасцю не весці ў такую хлюпу гаспадаровых коні на пачлег у поле, а ляжаць пад стрэшкаю на сухім сяніцы, акрыўшыся цёплым кажухом, і пад гомац дажджавых капак думаць, што наша доля яшчэ не дужа дрэнная.

І вось ён у бацькоў; дзеля яго праглі яечню, як для дарослага і паўнапраўнага; ён слухае сабе снакойна, лежачы ў сухім, як ідзе дождж... Але даўнейшай радасці зусім няма.

Ён цяпер прыбярэцца ў прыгожую «форму», штодня, як кажуць, будзе есці любовасе мяса, убачыць влікіл га-

рады, шмат усякіх папоў з іхнымі птукамі, убачыць трамвай і электрычнасць. Ды нейкае «ўсё роўна» ахоплівае думку... Шыма цікавасці. «Усё роўна» ахоплівае думку аб сваім хатнім, дарагім і любым, ды як падумаць — жалкім і ўбогім. «Усё роўна» звязана і з будучыняй — невядамай, страшнай, а цяпер нейк і мала ўжо цікавай.

Калі ж Хомку выпраўлялі, надвор'е і дарога напсаваліся ўкапец, было гразка і сцюдзёна. З неба то лілося як з вядра, то сыпаўся дожджык, дробнешькі, як пыл. «На добрую долю вяшчуе», — сказаў пехта аб пагодзе Хомчынай маці, але маці яшчэ болей засмуцілася.

А за гаем, ужо на ростанях сустрэлі мокрага настаўніка. Спыніліся. І настаўнік цалаваўся з усімі хлопцамі і з Хомкам. Ён упусціў заплаканыя непараддзю акулеры з рук у мужу, і Хомка падняў іх яму. Усе глядзелі сёння ўбок, і настаўнік глядзеў таксама ўбок, міма Хомчыных воч. Можна, ад жалю, а можна, дзеля свае пяўзоркасці.

Паехалі. Пабрыў у школу настаўнік, паставіўшы каўнер ад дажджу, а яны паехалі.

Домна галасіла на цэлае Асмолава, і гэтае матчына выццё гучэла Хомцы ўвуху, як нешта непатрэбнае і прыкрае, да самага гораду. Не выхадзілі з галавы Нупрэіхіны словы: «І Хомачку бяруць — саўсім пісклёнка. Ці здолеець ён стрэльбу, беднешькі, насіць...»

Казарма і муштра заглушылі тое выццё і тыя словы. Ат, што! Тут жа было ў сто рэдзь горай, чымся ў батраках. Кормяць горш, як гаспадар Курту; заўсёды нечага не хопіць: порцыі мяса ці кашы. Спаць хочацца незвычайна. Цела ные і свярбіць, як бы што на ім беспярэч глабаецца. Палаці або нары — нязручныя і брудныя. Цесна, — у невялічкім бараку дзвесце з гакам чалавек. «Восьмая рота, літара Б, барак № 29», — мармыча сабе Хомка. Асмолава — як соп. Не імецца веры, што было яно ў яго жыцці. Яно балюча прыходзіць у галаву толькі тады, калі заможным таварышам прыемаюць з дому грошы і пасылкі. Хомка нікому не ўгне ніштоў, і яму ніхто не шле. Шыбка пісаць ён не ўмее, а ляманты на палацях, упоцёмку, пісаць — думка нязручна і марудная справа.

І думка не абярэш, калі навокала гыркаюць: не так сеў, не так крутуўся, не так адказаў. А гэтыя жудасныя, на кожным кроку, змяжжаныя маткі — кроць сэрца. Здаецца, ніхто не разумее, не спачувае. Аднак, пехта аднаго дня, на абразе другога ўзводу, нязграбны, сутулаваты і сур'яны ў рабавці яўрэй з Дуброўны, што некалі пры-

язджаў у Лсмолава скупліваць яйкі і баравікі, екатліва закрычаў у адказ аддзялёшнаму: «Мая маці не сучка!» — загуў і выскачыў з строю. Хомка ўцяміў, што ён не адзінокі ў сваіх думках. Хлопчык-прапаршчык, сам ужо добра заўчошы на тую лаянку, пры гэтым выпадку пачырванеў і засумяціўся, а Хомка здаволена зразумеў, на чыёй старане праўда.

Дні здаваліся тыднямі, тыдні — месяцамі, а калі адбілі ў полк тэлеграму з Рыгі, здавалася, працёк адзіна дзень — даўжэшы, але парожні. Хомка з таварышамі ўсцешыўся, што паедуць на пазіцыю, — было цікава, хоць троху і страшнавата. Увечары ішлі яны ў повенькіх, з пахам дзэгцю ботах, у шынялях з пахам молі ці больніцы, ішлі з песняю па мокрай брукаванай вуліцы, і было падта дзіўна, што вуліца мае звычайны выгляд, — спуюцца экіпажы і хапаюцца пешаходы, як быццам то маршавая рота на пагуляцы, а не ідзе на вайну. Усю ноч гармідэрылі на вакзале, а ў золак над ігранне палкавога аркестра цягнік пайшоў. Камандзірша ў жоўценькіх гладзенькіх скураных пярчатках махала беленькаю пасатачкаю; нейкая цётка ў стаптаных лапцях, прынаўшы на плячо збялелай маладусе, раўла і смаркалася, а з цяплюшкі няслася «ўра», шматкі прыпевак і зык гармоніка. Міналася спускае поле і голыя гайкі, і мільгалі на спатканне тэлеграфныя слухы. Міма падта адлеглых хатак плыло бліжэйшае, зважаючы на сябе Хомчыны вочы...

І так паехалі.

II

Вазьмі, маці, пяску жменю,
Пасей, маці, на каменю:
Як прыжджэшыся пяску ўсходу,—
Тады верне сын з паходу...

З народнай песні

На трэці дзень прыехалі на глухую невядомую платформу з незразумелаю назваю і чарапковымі дахамі на будынках.

Вёрст пяць ішлі па шашы да баронскага двору, дзе знаходзіўся штаб корпусу. Там пасілкаваліся. Выходзіў корпусны і прамаўляў да іх, кусаючы канцы жаўтава-сірых вусоў. Ён віншаваў іх, што малайцамі прыехалі на фронт, і жадаў ім стойка бараціць веру, цара і адчэаства...

Потым ізноў некуды пацягнуліся, і ноч мінулася ў дарозе, сярод вялізнай цёмнай пушчы. Збіваліся ў каўдоби-

нах, з'язджалі на коўзкіх убочынах дарогі ў глыбокую канаву. Там-сям у лесе цьмелі чырвоныя вогнішчы, акамянелі прыкручаныя вуздзечкамі да дрэў казачыя конікі, цьмшеліся фурманкі, кухні. Хомка знямогся і ледзь пераступаў нагамі. На прывалах ён валіўся на памоклае лісцё, як забіты, і каб не ласкава-насмешлівы покрык і лёгкі выспытак таварышаў, ён бы не ўзняўся. Хомка меўся абмеркаваць усё з усіх бакоў, усё уцяміць, што і як, што і як... жаль яму ці не? І толькі мезлі ў галаву ўспаміны, здавалася вялікім шчасцем, як некалі ляжаў на начлезе над густою елкаю, калі буйны дождж шамацеў у яе лапах... Цяпер хатыль і амуніцыя да пуднага болю гнялі яго. І толькі халадок рання крыху ўзбадрыў. Развіднелася. У шэрай імгле паветра чулася глухое дрыжачае гудзенне матора. «Аэраплан! Аэраплан!» — пракінулася па радах. Задраліся галовы. «У хлябу і то каланіца яго посіць», — прабурчэў пехта. Хомка пасілу згледзеў у небе плямку самалёта і падумаў: «Во падзівіліся б асмолаўскія бабы і дзяўчаты на такую штучку, — не далі б веры». Пад абед дайшлі да штабу палка, дзе іх аглядаў палкоўнік і таксама павіншаваў, што парэшце дабраліся да яго, і прамовіў сур'ёзна: «Ну, хлопцы, покуль што ў нас заціш, а скоро, скоро будзе гарачая справа... прывыкайце!»

Пачалася гарачая справа раней, чым тое думаў сам палкоўнік.

Яшчэ повелькія воіны не агледзеліся ў аконах і бліндажах, пачальства не ведала іхных іменняў. Толькі Шпака прыкмеціў фельдфебель, звярнуўшы ўвагу на яго мізэрны выгляд, і спытаўся: «Ты з хахлоў?»

— Не, — адказаў высіленым голасам Хомка на пачальніцкую блізкасць і меў ад свайго ўзводнага дакор, што трэба казаць: «Нікак нет!» — і не забывацца на вайсковую навуку. Рыхтаваўся Хомка дадаць: «Магілеўскі», ды яны ўжо пакінулі яго.

Ён улез у нізенькую, цесную зямлянку, прытуліўся ў куточку на зямлю і, адначываючы, зусім шчыра і здаволена падумаў: «Казалі, што будзе дужа дрэнна... А тут, як пад асеццю: і цёпла, і прытульна, ні ветру, ні дажджу...»

Ён задрамаў, але, нягледзячы на зморасць ува ўсім цэле, ніяк не мог заснуць глыбока.

Бясконцаю і хваравітаю чаргою заварушыліся не то ўспаміны, не то сненні....

Гіма. Досвіткі. Авечкі трэба рэзаць...

З думчынкаю над гарцам ці ў гарлачы, каб вецер не згасіў, ідуць на двары ў пуно. Чорна... У хлеве карова стаіць і жуе жвачку. Авечкі ляжаць грудком ля сцешкі. Вось адна жуе саломку, шыбка ўбіраючы яе смежным ротам. Навярнула галоўку на святло. Вочы блішчаць, як у таго ката ў цямноце, як быццам у іх гарыць крывава-бліскучае святло. Трэба лавіць: расставіўшы рукі, трэба хапаць за бакі, за воўну... Уцякаюць... Шурай іх! Злавілі. Б'ецца ў руках, ірсецца... Вядуць, ушчаміўшы шыю паміж ног. Ці ведае-то яна, што на смерць вядуць? У хаце тупае капыткамі па масту, бляе. Дзеці прачынаюцца. Яны хочуць глядзець, а на іх крычаць, і яны лезуць на печ, дзе можна ляжаць на цёпленым і глядзець, як будуць рэзаць. Паж пагостраны. Карытца падстаўляе матка пад шыю. «Бяры за пярэднія ногі», — трывожна кажа бацька. Адагнуў галаву авечцы крута назад... Адхінаецца на печы Хомачка: цяпер глядзець няможна... І ўжо трапечацца зарэзаная бацькам авечка слабей-слабей... Ледзь-ледзь... Пусцілі: асвяжылася авечка. Галава з парэзанай глыбока шыяй адхіснулася, ногі дубеюць, выцягнуліся. Бацька стаіць з закасанымі рукавамі, з нажом, абпэцканым у кроў. І пальцы ў яго ў крыві — як які душагуб, нават насупіўся і сапе носам.

Узяў за пагу, за капыток, і абрэзаў скурку колцам, як хлопчык абразае кару на лазіне, знімаючы дудку. І другую ножку так, і ўсе ножкі. Потым закасаў на пагах скурчак. Мясца белае... Прасадзілі палку ў заднія ногі над жылы, прывязалі вяроўку да палкі, закінулі на курчыну і пачалі цягнуць. Падцягнулі авечку за ногі высокая, галавою крываваю ўніз, — вышэй, ніжэй, каб зручней лупіць. Прывязалі. Галава баўтаецца і крывяніць. Бацька паднеразаўся матчыным фартухом і разразае скурку па бруху ад шыі аж да хваста. Потым падсаджвае ножкам, пальцамі і кулакамі паміж скуркі і мяса. І скурка ўсё болей адлушліваецца, як адсачалая кара вясною. Тады яна зрабілася смешная, — аблушленая авечка...

Яшчэ ж трэба патрашыць... Маці падстаўляе почвы...

— А-я-я! Акотная! — лямантуе бацька.

— Як жа гэта ашукаліся? — дзівіцца маці. Бацька дастае з нейкім пузыром разам і выкладае на зямлю, дужа асцярожненька, парачку слізенькіх ягнят. У іх чор-

ная, прыгожая, як у напоў на каўнярах, кароценькая, курчавая шэрстачка. І дужа вялікія, буйныя галоўкі. Разглядаюць іх, і бацька кажа: «Бараны былі б... не шкода!»

* * *

— Што вы, братцы, разлягліся снаць, як бараны? Жыцця не шкода? — кажа трывожным голасам узводны, будзячы і выганяючы ўсіх людзей з зямлянкі. — У госці вы прыйшлі, ці што? Бязмы хутчэй у аконы... Немец наступнае!

Быў ужо вечар, было цёмна.

Затукалі недзе з бакоў кулямёты, і пачалі бухаць гарматы.

Загудзела ў паветры; першая граната з страшным трэскам, глушачы ўсё, разарвалася ў драцяной загарадзі, раскінуўшы подалек камы зямлі.

У Хомкі затыхала сэрца, ён машынальна прысеў і прытуліўся ля бойніцы. «Нічога, нічога, браткі! — казаў з мімавольнаю пярэрваю ў голасе ротны. — Будзем адбіваць атаку, не бойцеся, дасць бог, прывыкпеце... Нічога, нічога...» Чорнабароды туляк бурчэў, калі ротны троху адышоўся: «Табе нічога, нічога, як у цябе ў Расіі, можа, маёнтак ёсць, а ў мяне — што? Галодная баба і пяцёра малых». Ніхто не падтрымаў тульскага, ніхто не асудзіў, а ўзводны зусім не ўзлаваўся, а толькі буркнуў: «А, брэшан, не ведаючы: наш ротны сам з мужыкоў». — «Пасля вайны нарэжуць зямлі», — сказаў другі. «Нарэжуць тры аршыны, можа, каму яшчэ сёння», — не маўчаў тульскі, адварочваючы ўвагу ад стражэннай канаады.

Яшчэ некалькі снарадаў, адзін на адным, вухнуліся блізка за аконамі. Хомка адхіснуўся ў куток і зрабіў крывік дрыжкачаю рукою, трасучыся ў гнятучым чаканні.

З глухім гулам ляціць яшчэ. І на момант раптам усё змоўкала. «Міма, міма!» — здавалася ўвушшу. А грымотны крык саржэтай саржэгі і зямлю, задрыжэлі і пасыпаліся сніжэю сніжэ, перацінілі і тыхалі рукі і ногі, а тады зніжэлі. Хомка прыціснуўся, прытуліўся, а пешта балюча таўканула яго ў жывот. «Што гэта такое?» — падумаў ён, сналоханні. Яго ўкінула ў пот, замлявіла, бажалася вады. Прыціснуў робліва маткі, Гапуткі, завіляла хвостом Курка. Ён уцінуў у глыбокі сумёт, праваліўся ў снег, — і ўсё зніжэлі... А ўжыванні гарадчанін шпурляе і шпурляе ў яго снарадамі і перацінілі сніжэкамі. «За што? — са слязьмі і

так ціха, што не чуваць і сабе самому, пытаецца Хомка, — за што?!» — шэпча ён усё цішэй. І глыбокая, расчачлівая крыўда кроіць яму сэрца.

Жах абняў хлончыка, і ён валіцца наскрозьдошя, глыбей і глыбей. Высока, хто ведае дзе, крычыць на краі фельдфебель: «Насілка!»

І змоўкла ўсё, няма нідзе ані гуку.

— Нашто тут насілка? — кажа ротны. — Ён забіт. Падбірайце толькі раненых!

У чорнай імгле блішчаць, іскрацца гострыя іголки, тупеюць, знікаюць і зліваюцца ў нішто....

ДРАМАТИЧНЫЯ АБРАЗЫ

◇ ◇ ◇

АТРУТА

(Кароткі жалобны абразок)

Людзі: { Дзед.
Раман, яго сын.
Ганна, жонка Раманава.
Аўдэлька, 8 г.
Косцік, 6 г.
Яначка, 8 м. } Дзеткі Раманавы.
Хрысцёна, цётка Ганніна.

Усё дзеецца ў старэнькай, закопчанай вясковай хаце. Палева ў ёй — дзверы ў сенцы і далей у вуглу печ і качарэжнік. Ад печы — пол аж да правае сцяны, у каторай два акенцы; ад полу каля гэтай сцяны ідзе лаўка. Перад лаўкаю воддаль ад полу — стол, на сталі ляжыць нож, а хлеба няма; к столу прыстаўлен зэдлік. Пад сталом у куту — абразы з палічкай дзеля свечак.

На палу — сувалка, на ёй ляжыць дужа хворая Ганна пад дзяругай. Каля Ганны вісіць калыска на круку, убітым у столь; у калысцы спіць малы Яначка. Пасярод хаты на падлозе — калодачка, на ёй сядзіць дзед, даплятае лапаць і за пачопку, калі трэба, калыша Яначку. У хаце падта бедна.

ПРАЯВА ПЕРШАЯ

Дзед, Ганна, у калысцы Яначка.

Дзед. Божухна-бацюхна! Ці будзе ж гэтаму калі канец? П'яніства кожны дзень, кожную ноч... Дзеткі плачуць, Ганна хворая ляжыць, — як ёй, матцы, глядзець на гэта? А ён? Охо-хо-о... Пакараў ты мяне, справядлівы божа! За грахі мае брудныя пакараў ты мяне, бо калісь і я не меў сумлення, цягнуў-піў зелле паганае, будзь яно проклятае нарэкі... *(Варэцца за спіну.)* А-аі, усе костачкі колюць. Мне, старому бацьку, трэба араць ехаць во, а ён... ён п'ець. Яму і клопату мала. Не-е, сыноч, дап'ешся, апомнішся, ды каб не было ногды позна... Нікому ніколі не падаруюцца слёзы дзетак, ой, ніколі! А ён п'ець, крычыць, б'ецца, глуміць, дзіцячы хлеб прапіваець. Будзе грэх, чую, усімі думкамі чую...

Ну, кіба ісці саху прынадзіць. *(Паклаў лапаць, устае.)*
Ой, Раманка, Раманька... *(Да Ганны з ласкай у гаворцы.)*

Ганна! Ці чуеш, Гапуля? Мо ты з'ела б чаго-небудзь? Хлеба кум Аўрам пазычыў, учорашняе поліўкі з ложку стаіць. Сербанула б, Гапуля!

Г а н н а *(кранулася, гаворыць-стогне)*. Ці-і Рамап прыйшоў з карчмы? А-ах...

Д з е д. Зара прыйдзіць... Дык з'еш чаго крыху, Гапуля. Як жа гэта, божа мой, трэці дзяпёк у цябе крошкі ў роце не было. Смагу, балазе, прагнала б.

Г а н н а. Не-е-е... Не трэба. Касцючку, Аўдульцы пяхай поліўка. Дзетачкі вы мае-е... *(Загадалася.)* Сусолачку зрабі дзіцёнку, печым карміць яго, майго Я-на-чку. *(Дзіця ў лольцы заварушылася і закугакала жаласна.)* Калышы, калышы, та-ту-леч-ка...

Д з е д *(калыша)*. Забыўся сыноч на бога, забыўся. Змяняў на гарэлку і сумленнасць, і сямейку, і ўсё, усё. Што яму? Абы пляшку купіць, а іншае, — цямся яно! На маткіну памяць забыўся: на імшу не даў, а прапіў грошы... Чую грэх-бяду. Доля-доля... Дажыліся... *(Мармыча нешта далей, не можна расслухаць.)*

Г а н н а. Ня-ма, пя-ма Рамапа, не ідзець... Тата! А дзе Аўдулька, Косцік? Дзетачкі мае-е...

Д з е д. Усё чыста прапіў сыноч. Мусіць, забыліся на бога людзі, не дбаюць на таго, што свет яго. У коршмі днююць, у коршмі начуюць... Ат, што — бацька ж дурань, бацька пічога не знаець, нашто яго слухаць?.. Не слухай, сынку, не слухай...

Г а н н а. Тата! Ці ёсць у нас дошкі па... *(з натугай і праз сілу)* па тру-ну? Акх!..

Д з е д *(спужаўшыся)*. Не думай пра... пра гэта. Ганна! Божа воля па ўсё — па бога і трэба думаць. *(Закалыхай дзіцёнка і адзявае дзіравы жупан.)* У цябе дзеткі. Гапуля, маленькія. Осць лецячка ідзець, падзівуйся, як вясёла па дварэ, як сонейка свеціць, птушачкі прыляцелі, лясок зарунеўся, Гапуля... Кінь тое думаць... Дзеткі ў цябе; што я, стары, з імі рабіць буду? Мне трэба туды збірацца. А-а, а ты... Сонейка во, грэець, а ты, ты...

Убягаюць у хату К а с ц ю ч о к і А ў д у л ь к а; абодва босы, чупь адзеты; у Аўдулькі жмуток першых вясенніх белых красак, у Косціка мядзяныя грошы.

ПРАЯВА ДРУГАЯ

Дзед, Ганна і дзеці.

К о с ц і к. А ў мяне грош! А ў мяне грош!

Д з е д. Што?

Аўдудзька. Ды не: гэта ў яго пяць, ажно вун, капеек; гэта, гэта... А ў мяне вун што,— краскі! На табе, мама! *(Кладзе кветкі к матцы.)*

Дзед. Адкуль грошы?

Косцік. Каморнік даў... Мама, у мяне грош, глянь!

Ганна. Аддай, Косцік, грошы дзеду. Аддай, сыноч. Ён піражок купіць табе... Аддай, дзіцятка, згубіш... *(Косцік бегае, не аддае грошы і крычыць: «Грош, грош! Каморнік даў!»)*

Дзед. Ну кажы нам, Аўдудля, дзе вы былі, хто грошы даў? А ты, Косцік, ці-ху! Яначку ўзбудзіш.

Аўдудзька. Мы... мы хадзілі ў гаёк вун кветкі рваць... Там многа ўжо кветак... і... і там каморнік ходзіць... З ланцугом, у акулярах, але не страшны. А нейкая труба блішчыць-блішчыць...

Косцік. А гузікаў жа ў яго!..

Аўдудзька. І зайца спудзілі! Як пыхнуў уцякаць!

Косцік. І я бачыў.

Дзед. Ну-ну?

Аўдудзька. Мы яму з вёскі вады заняслі.

Дзед. Каму? Зайцу?

Аўдудзька. Не, вун, каморніку. Ён, вун, сказаў нам: «Малайцы!» А як пачуў ад дзядзькі Карны, што наша, вун, мама хварэіць, дык нешта гаманіў, а тады выняў грошы, даў Касцюку і кажа: «На табе, хлопчык, па бублікі».

Ганна. Дзетачкі ма-е-е...

Дзед. Ці падзякавалі ж вы пану за ласку?

Аўдудзька. Мы і яму пралескі рвалі... Я хацела ў руку, вун, пацалаваць, дык ён кажа: «Не трэба, не трэба... Я ж,— кажыць,— не поп і не абраз». І не даў, вун...

Дзед *(успомніўшы)*. Пара, пара араць. Паеду, Косцік! Твае грошы цэлы будуць, дай — я схаваю іх. *(Пакаляе грошы на палічку перад абразамі, яны з хаты відны.)*

Ну, Аўдудзька, прыглядай матку, Яначку тута калышы, вады маме надай, калі пабажаіць. Доля наша, доля... Грахі нашы. Пойдзем, Косцік, і я табе дудачку выражу з лазы... *(Дзед і хлопчык пайшлі за дзверы.)*

ПРАЯВА ТРЭЦЯЯ

Ганна і Аўдудзька *(калыша Янку)*.

Ганна *(маркотна)*. Дачушка мая любінькая, памру я, чую сваю смертухну... Слухайся, шануй дзеда. А мо-

жа ж, і татка твой апомніцца, агоўтаецца, піць гарэлку перастанець... Даглядай Яначку, Косціка... Дзеткі мае-е... Хораша жыць, калі ўсё ладна... *(Ей трудна гаварыць.)* Дай ніць. *(Аўдудька падае карэц з вадою; Ганна, напіўшыся, гаворыць кранчэй.)* Якія прыгожыя красачкі. Каб мне разок яшчэ пабачыць, як жытцо каласіцца, а там... намерці...

А ў д у л ь к а *(плача)*. Мама, не кажы ж ты так, не кажы пра смерць,— мне страшна... Не трэба нікому ўміраць...

Г а н н а. Не бойся, дачушка, не плач... Так ужо бог даў... Што я спіла сяння? Быццам нябожчыца мама, такая светлая, ясная, у беленькай світачцы, прыйшла к нам і да таго ж жаласна і сумна кажыць мне: «Ганчачка,— кажэ,— галубка, чаго ты так счарнела ды высахла, выпятрыла ўся? Рыхтуйся,— кажэ,— бо табе ж пад вянец пара, заждалася я цябе...» *(Маўчыць крыху, слёзы коцяцца, як боб.)* Тут я працхнулася, і страшна мне, і лёгка-лёгка неяк зрабілася...

А ў д у л ь к а. Мамачка, і я памру...

Г а н н а. Жыві, дачушка. Будзеш мне на могілку кветчак прыносіць... На радаўніцу з яечкам прыйдзі хрысто-са-вацца-а-а... *(Горка-горка плача.)*

А ў д у л ь к а. Мама! Мамачка!..

Чутна п'яная песня пад вокнамі.

Г а н н а *(адышла крыху)*. Нічога, нічога, я так... Што гэта?

А ў д у л ь к а *(падбягае к аконцу)*. Тата ідзець! Ай, п'яны,— будзе біцца... *(Палезла на пол к матцы.)*

Г а н н а. Забыўся па ўсё чалавек. А некалі ж кляўся, бажыўся. Ці даўно тое было? І што гэта з ім; ці не паддаў яму хто? О-о-о...

Адчыняюцца дзверы, і, дзержачыся за клямку, хістаецца па парозе п'яны і, як слова, вясёлы Р а м а н; няе і прыстаўляецца пракудай.

ПРАЯВА ЧАЦВЁРТАЯ

Тыя ж і Р а м а н.

Р а м а н *(няе далей)*. За-аўтра, за-аўтра, не-е сягоння,— ко-ожны п'яніца няе-е... *(Спыніўся.)* Добры дзень тату ў хату! Хвароба ў лес, здароўе ў косці! Стуку-груку, хто тут? *(Ідзе на хаце, вугнава прыпявае.)*

Адна думка у Рамана,
Што кішэнічка надрана!
Няма грошы, няма дроў,—
А як вышій — ўжо й здароў!

Не! Ёшчэ адна думка ёсць: каб мая сухотніца наднялася!
А то, калі-і ўжо скрэмсалася! *(З ласкай да Ганны.)* Ганна!
Ганначка! Жоначка мая любая! *(Тужліва.)* Хварэіш?
(Жаласна і безнадзейна.) Усё хварэіш... Пара ачуяць!
Мепшай, галубка мая, а я, я... Во табе святы крыж,— досі
жлуктаць гарэлку! Дос, дос і дос. Маё слова свята! Не
буду й не буду, пазаўсёды заракуся... *(Садзіцца на зэдлік
і крыху маўчыць.)* А дзе ж тата? Дзе Кастусь? *(Ніхто
яму не адгукаецца.)* А? *(Пачынае злець.)* Аўдулька! Ку-
ды пайшоў дзед? Чуеш? Злазь адтуль тэйчас, пячыстая
каланіца, а то я табе! Янку калышы! Я вас! Што вы мне?
Што хачу — то й раблю. Ось яшчэ! Соткі ўжо выпіць
нельга? Што такое значыць?! *(Ходзіць-хістаецца па хаце.)*

Аўдулька *(калыша Яначку)*. Дзед з Касцючком
пайшоў у поле... Дзед араць будзе...

Ганна *(стогне)*. Божухна! Няма сумленнасці ў ча-
лавека... Апомніся, Раман! Смерць мая, дзеткі нашы ма-
лыя, ах...

Раман. До, дос ужо! Не стагні, не гнаі ты майго
сэрца. Чуў тваю песню. А тата... Як жа ён араць будзе,
калі хамут, хамута... Я сам успашу. Няхай стары не тур-
буецца, час ёсць. Успашам. Не сяшя — заўтра. Сяшя
галава баліць, снахмяліцца б хіба цяпер. Гануля, дзе
твая сукопная хвустка? Дай на сотку! Не сярдуі.

Ганна. Раман!

Раман. Ну што, што? Ну на, забі мяне! Ну п'а, п'а,
зарэж мяне, а дай жа ты мне на сотку, трэба ж мне
аняхмяліцца!

Ганна. Пабойся бога, Раман! На хлеб дзеткам няма;
што ты сабе ду-ма-еш?

Раман. Не стагні! Голая костка! Ад заможнага
бацькі браў, а што ты мне ў гаспадарку прынесла? Сабаку
печанага... Во захварэла, падла! І здохнеш хутка, падажд-
дзі... *(Ганна ні слова, Аўдулька пачынае плакаць.)* Не
румзай, Аўдуля! У матку ўдалася! Заступніца... Я табе
накаж-ж-жу! На калені! Маўчы! Штоб твайго духу не
чутно было!

Аўдулька ціха хлінае і становіцца на калені.

Ганна. Божа! *(Тапне.)*

Рамап. Сыду і кіну, кіну... Прападайце тут, хвароба на вас. Ссушылі мяне... П'ю — дык я ж вас і кармлю. Ы-ы-ы! (*Скрыгоча зубамі ад злосці.*) Пілююць-пілююць, смурькуць за кожную чарку, ці выпіў, ці не выпіў... З'ешце мяне! Пазло прап'ю, усё прагуляю! Зарэжуся! Задаўлюся! Зарэжуся!! (*Ханае са стала тупы нож і шмуляе на горле; Аўдулька крычыць, Ганна стогне дужэй. Але нож сагнуўся, і Рамап са злосцю кідае яго на зямлю.*)

Ганна. Кееска мне, кееска мне... Ай, мляўка... Смертухна мая... Аўдулька, па цётку Хрысцёну... па дзеда... А-а-а... Рамап, свечку, грам-ні-цу...

Рамап (*сханіўшыся*). Што? Што? Уміраіць? Хіба ж праўда? Аўдулька, бяжы, бяжы, дзетка, па цётку!

Аўдулька пабегла.

ПРАЯВА ПЯТАЯ

Няма Аўдулькі.

Гапна. А-а-ах...

Рамап. Гапначка, пастой... Што, што ты гэта? Прасці, прасці мяне, гэта гарэлка папкодзіла... (*Схіляецца над жонкай.*) Мо даць вады?

Гапна. Ай-ай... Падкаціла пад грудзі... Вады...

Рамап пабег у сенцы па ваду, пасустрач зпяцеўку дзед. Рамап адскочыў.

ПРАЯВА ШОСТАЯ

Гапна, Рамап, дзед і Япачка (*пачынае варушыцца, Рамап калыша*).

Рамап. Татуля, вады, вады! Нешта з Ганнай... Слаба яна...

Дзед. Цяпер «татуля»! Апокуль ты, аторва, лежань ты пятроўскі! (*Бярэ карэц і, зачэрпнуўшы ў сенцах вады, нясе.*) П'япюга, згубіў жыццё маладзіцы, дзяцей абяздоліў... (*Дае ваду Ганне.*) Праклянну, дажджэшся, што праклянну, сышок, папомпі! (*Маўчыць троху.*) Рамап!!! Дзе хамут? Куды хамут дзяваў? Прапіў! Усё ў карчму запёс!..

Гапна (*напіўшыся*). Ох, тата, адлягло-о... Рамап, намру я. Калі а-а-ажэнішся ў-у-удругі — жалей маіх дзетак, не крыўдзі і не дазваляй крыўдзіць. Кінь выпіўку... (*Рамап стаіць, утупіўшы галаву ўніз, і цяжка дышае.*)

Дзед. Каця возьмуць за даўгі, каравёнку прадалі, хамут быў — няма. Усё на гарэлку пайшло. Рамап, чуеш

ты? Зямлю прадам, сам кіравацца буду, пакуль сілы хо-
піць, а ўнукаў пракармлю, а цябе... пракляну, калі не за-
будзешся шляху да карчмы...

Р а м а н. Тата!

Д з е д. Да старэцкага хатыля бацьку давёў! У старцы
астаецца хіба мне ісці? Ты ж адзін у нас быў, матка як
цябе неставала, а ты як уснамянуў нябожчыцу? Горэ ты
маё... Вёспачка па дварэ, жаўранкі пяюць, людзячкі з ве-
сялосцю на полі за сахою ходзяць, а мы, мы праз цябе
тут, як у смале кіпім! Горэ ты маё...

Р а м а н. Тата! Досыць вам, даволі... Анахмялюся я
толькі і наvekі заракуся! Ці мне ж не тошна? Атруціла
мяне гарэлка, згубіла жыццё...

Г а н н а. Ты малады йшчэ, Рамап. Устраняніся. Ці
хочаш, крыў божэ, каб і я з таго свету прыходзіла да цябе
за дзетак спрачацца, Рамапе! Дай мне спакой.

Р а м а н (*пацверазеў*). Татуля! Гаппа! Ці я ж нічога
не разумею? Ці мне ж не баліць? І ці я ж не заракаўся?
Але ж яна, як тая салодкая атрута... Як тое святло бя-
гучае купальскае, заводзіць яна чалавека ў такую круч,
адкуль няма ўзвароту... Адбярэць і розум, і сумленне, і
жаласць... Ці я ж не разумею, тата? Ратуйця мяне... (*За-
марыўся.*)

Д з е д. Праўда! Кара божа, Рамапьяка! Казаў мне па-
койны Габрыель: не трэба слухаць тых, што кажуць:
«Разумны п'ець, ды вум не прапіваіць, а дурап і вадою
абап'ецца...» І разумнага, і моцнага, і вялікага пана, і
апошняга мужыка, і пісьменнага, і працавітага, і цёмнага
чалавека — усіх адзінакава калечыць яна, ува ўсіх адбі-
раіць сілы... Праўда. Бо то ж кара божа! За тое, што праз
гарэлку чалавек губіць розум, губіць абраз божы, робіць
ца самагубцам... Чуеш ты, Рамап?

Р а м а н (*ташчуе праўдзіва*). Што мне рабіць? Я не
маю сілы, я не змагу сябе! Цяжка мне... Хаджу як шалё-
ны... Не хачу іці, не хачу піць, а... іду і прапіваюся да
ніткі... На панахвіду па роднай мамачцы грошы прыблюў
і пра-пра-ніў-у-ў... (*Гудзе.*)

Д з е д. Маліся, Рамапе...

Р а м а н (*агоўтаўся ад плачу*). Але ж прыспеў мой
час... Татуля! Гаппа! (*Бразнуўся на калені перад абраза-
мі і склаў перад тварам рукі далонямі.*) Божа міласердны!
Ты ўсё бачыш і ўсё ведаеш! Памажы мне, навыйшні! Кля-
нуся табе, што ад гэтага часу ніколі...

Д з е д (*страшна гаворыць*). Сынок! Не грашы. Не

падманяй бога! Колькі разоў, шмат разоў ты ўжо заклінаўся, бажыўся — і ўсё дарма... Дык не трэба ж! Не трэба прысягі, калі няма пэўнасці яе сноўніць.

Г а н н а. Раман, не хітруй з богам! Пакарае-е... А-а-а...

Р а м а н *(творыць сваё)*. Няхай буду я проклят, калі з гэтага часу не кіну піць пагане атруты да самае смерці!.. Не меў я долі, шчасця, калі... *(Убачыў на паліцы грошы, усхапіўся.)* Што там? Скуль тут грошы? *(Хоча ўзяць іх, але дзед сханіў раней і пайшоў да Яначкі, каторы плача.)*

Д з е д. Рамане! Бог усё відзіць! Успомні, што ты казаў! *(Вымае спавітага Яначку і дзяржыць яго каля сябе толькі на левай руцэ, у каторай і грошы, а праваю напраўляе ў калысцы.)*

Р а м а н. Тата! Дай, дай грошы, мне толькі апахмяліцца... Дай, больш ніколі, ні разу не буду, дай — галава баліць... *(Падскочыў да бацькі і рвануў з рукі грошы і малапайкай набег за дзверы; Яначка скаўзануў з дзедавай рукі і грукнуўся галоўкай аб падлогу.)*

Г а н н а *(усё бачыла)*. Ай! А-а-а... *(Раптам апынулася на падлозе, крыкнула, захліпнулася.)*

ПРАЯВА СЁМАЯ

Д з е д і нябожчыкі.

Д з е д *(сханіўшы мёртвае ў крыві дзіцянё)*. О-о-о!.. Што гэта? Божа! Дзе ж праўда? Пакарай, навешні, губіцеля свае крыві і цела, не дай яму спакою ніколі за смерць непавіннага дзіцяці!.. Няма ў мяне больш сына... Праклінаю! Праклінаю!!! *(Плача. Тым часам шпарка бяжыць, бразнула дзвярмі цётка Хрысцёна.)*

ПРАЯВА ВОСЬМАЯ

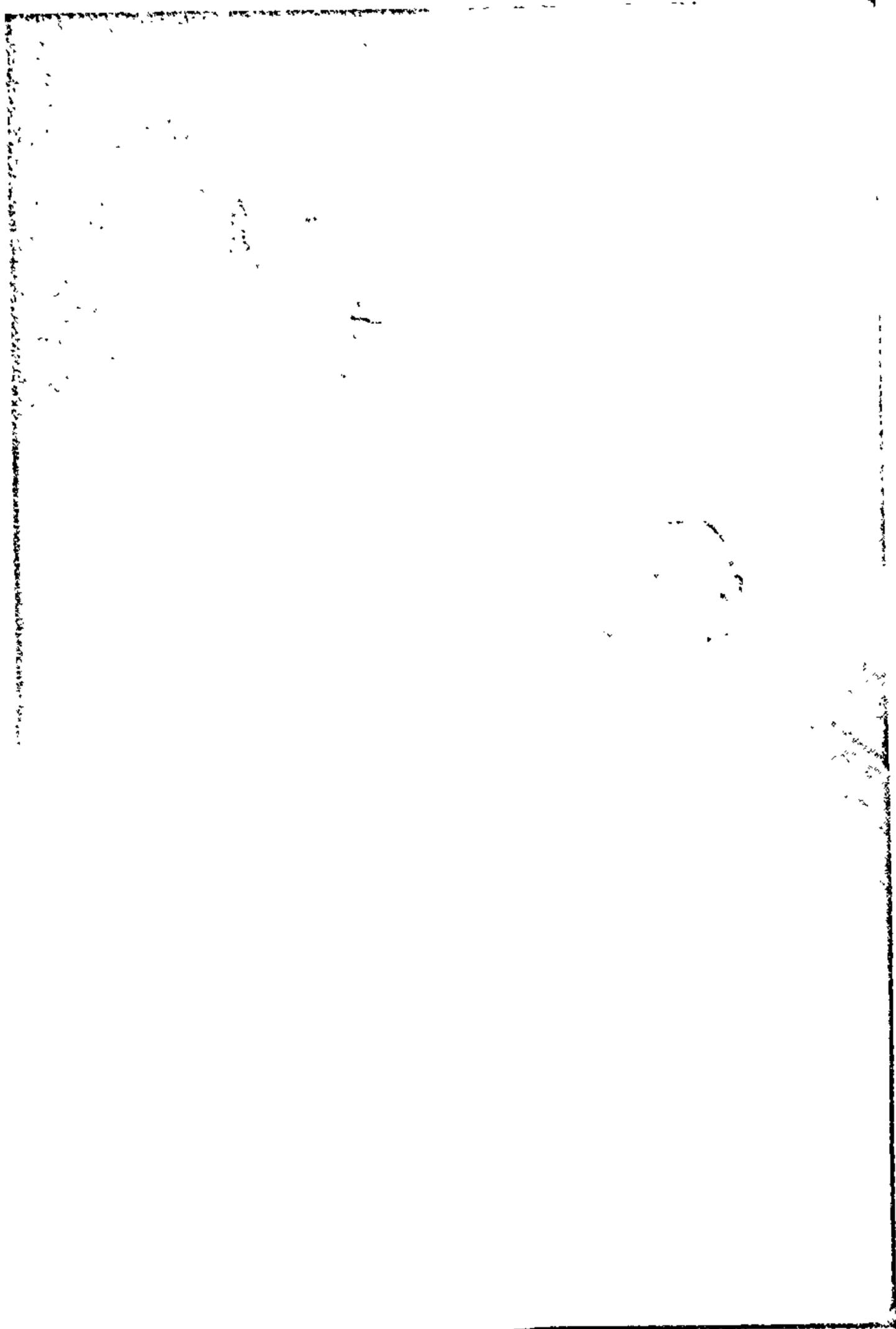
З цёткай Хрысцёнай.

Х р ы с ц ё н а. Сваточак, чаго ў вас плач, крык? Што з Яначкам? *(Дзіка крычыць.)* Памёр?! Кроў... А Гануся? *(Падбегла да Ганны.)* Няжыва?! *(Дзед здрыгануўся.)* А божа ж мой, што ж гэта? Прачыстая матка!.. Вады, вады!.. *(Пачынае вьць.)* А ма-е ж вы дзетухны, а ма-е ж вы любы-я...

Д з е д. Кара божа! *(Паклаў к матцы Яначку, сханіўся за галаву, страшна глядзіць на абразы і нешта шапоча ўсё дужэй.)*

Дом у Горках, где ў 1926—1928 гг.
жыла сям'я М. Гарэцкага.

Максім Гарэцкі з братам Гаўрылам. 1926 г.

◇ ◇ ◇

АНТОН

(Абразы жыцця)

I

— А ты што за чалавек?
— Я не чалавек, я — пінчук.

Пагаворка

Яшчэ саўсім рана... Неба сіняе-сіняе, ані болачкі, і прыгожая без меры кветня папоў Іванецкіх абліта сонейкам і ўся чыста скрозь абхоплена веснавым цяплом, лёгкім і прыемным.

Пасыпанья мяккім жоўценькім пясочкам акуратныя сцэкачкі замыславата раскіданы і накрыж, і так, і гэтак і быццам бягуць у цянік, над гушчыну кустоў.

На зялёнай мураўцы калышацца няроўна сцень сонца, бліскі і цекі яго патроху, чым яно вышэй, прабіваюцца праз лісце.

Белыя ляпёстачкі і схільны жаўтавыя і пыльныя пруюцікі цвяткоў язмину такія пышна-сочна-ядраныя ўвечары, цяпер, павідна, аслаблі, але таксама поцяць і поцяць паветра тонкім, рэзкаватым мляўкім араматам. А язмину многа: кусты, кусты...

У цвітучай сірэні пах веснавы...

У цвітучай акацыі звод звініць: дзынг... дзынг... Там і пчола, там і шчамялі, малыя і вялікія, жоўтыя, касматыя. Ой, якія лёгкія, добрыя пахі!

А на лавачцы, за столікам, у хамадку, перад клумбай белых, жоўценькіх, сізенькіх, галубенькіх, чырвоных кветак, сядзіць удвая палі Іванецкая, кароценькая, грубенцкая, пухленькая і з шэранькімі вірлячымі вочкамі. Каля яе, з французскай кніжкай у руках, касавокенцкая пляменніца Клава. Тут жа бегаюць шэсць беленькіх, як снег, надобных адзін да аднаго, невялічкіх сабачак; сёмага, тлустага таксіка, чорнага, з крывымі, як карчы, пагамі, водзіць на ланцужку хлапец Лёнька Белакурчык...

Воддаль стары белы панскі дом, размалёваная, заросшая дзікім вінаградом мураваная сцяна, а там дарога, пякарня, а далей рэчка, возера, абсаджанае вербамі. А на дарозе, над горкай, дзве пакаёўкі ў белых хвартучках возяць у павозачцы паралічную генераліху, Клавіну матку.

За кустамі, каля варот, шыхае без шанкі, і са стрэльбай, і з торбай стары ляснік Аўтух. Ён не можа адважыцца падысці бліжэй; кашляе і перхае.

Пані (да Лёнькі). Што ты ўсё тут круцішся, хлопчык? Я табе, байбус, ніто прыказвала? Попіку патрэбен мацыён! Вядзі яго далыні і доўга вадзі. Пагуляў бы з ім у Англіійскім парку. Ага, паглядзі там, зайдзі на стайню, ці вычысціў Селівон Буйнага і Хахутку. Ну, ступай, ступай. Няма чаго табе тут тарчэць. Марш!

Клава. Як сяні хораша, цётка! А нашто прагнаеце Лёньку? Я з ім буду ў любоў гуляць... (Звонка зор...

рагатала і крычыць услед хлопцу.) Лёнчык! Лёнчык мой!
Лёнчык!

Пані. Клавачка! Падумаі, дзіцятка, што ты гаворыш! Ну што гэта такое!

Клава. Цётачка, гэта мае жарты. Ды калі нудна. Ну хто тут каля нас ёсць? Чарняўскі — дурны, Казеллы — дзікія, Ёдкі — скарныцы. Нудна. Цёця, а ў Лёнькі вочы, як у Вово Барацінскага, праўда? Што?

Пані. Клаўдачка! Клаўдачка! *(Заткнула вушы пальцамі.)* Гэта проста жах, што ты гаворыш. Я гэтага мурзу Лёньку заўтра ж аддам у падпаскі свінарніку Хадосу, а табе стродка-настродка забарацяю гаварыць аб князю і аб гэтым... гэтым байбусу адначасна. Жах, жах, Клаўдачка!

Клава *(смяецца)*. Цётачка, а хто нас сягоння павязе ў Дуброўкі: гэты стары грыбазвон Стэсь ці Селівончык?

Пані. Ой-ой-ой, Клаўдачка. Не муч мяне! *(Узіраецца.)* Эй, хто там за аградаю? Ты, Яўтух? Што табе?

Аўтух *(кланяючыся, падыходзіць)*. Добры дзень, добрае ранейка, вяльможная пані! Дзічынкі прынёс, грыбкоў, таго-сяго. *(Падыходзіць бліжэй, ставіць ля куста стрэльбу і кладзе шапку; цалуе пані ў руку, памыкаецца пацалаваць Клаве, тая — круць! — адварнулася ад яго.)*

Пані. У пякарню запёс?

Аўтух. А ўжо ж, у кухню, пані паша дарагая! Дзічынкі, грыбкоў, таго-сяго.

Пані. Ты, Яўтух, мала адбіраеш грыбоў і ягад. За гарэлку ў цябе, мусіць, увесь лес поўны мужыкамі. Памятай, Яўтух, калі ты мне ды не сабярэш дзве кадушачкі баравічкоў на марыноўку, я цябе пратуру са службы...

Клава. Уй, цётачка, сорам! Саўсім упудзіла дзядулю. Хмы-хы-хэ!..

Пані. А парубак пяма?

Аўтух. Аб пакражах, паня шаноўна, не клапаціця. У мяне мужыкі аж вішчаць; бо як мы, значыцца, да чаго прыстаўлены... Сваё няхай гарыць, а панскае пільнуем, дзеля таго, як...

Клава *(не то жартуючы, не то напраўду)*. Слухай, дзядулька, вот ужо колькі разоў мы ездзім у лес, а я ніводнага шчэ разу не бачыла там маладых хлопчыкаў?..

Аўтух *(не паказваючы віду, што не паняў)*. А паненачка мая залатая, дык як?.. Ці ж я гэтых хамулаў? Хіба як лажкі там будуць абкашываць?..

Пані. Каго сяпіні ў лесе панаў, Яўтух?

А ў т у х. Залясянскіх дзвюх дзевак і бабу, бельскіх хлапцоў... На самай граніцы, панечка залатая, удвору ўжо ішлі; адны, потым і другія шэльмы. Тут я іх і зланаў. Адну хвустку здэёр, адзін хвартух, тры карзіны з абабкамі адабраў, два карцы з суніцамі, кашолачку з чарніцамі.

К л а в а. А-ёй, дзядуга, які ты жорсткі!

П а н і. У пякарню занёс?

А ў т у х. А ўжо ж, у пякарню, панечка. Занёс, аддаў там Ягоравічу.

П а н і. Добра, Яўтух! Ось што, Яўтух: ты, гэта... па-турбуйся, скажы тым дзеўкам, пяхай прыходзяць за сваімі хвусцінкамі; памогуць у нас бяллё адціраць, і хвусткі будуць мець...

А ў т у х. Добра то добра, панечка, ды калі ж яны, казінае племя, не пойдучь, пабаяцца... Ведама, дзеўкі.

К л а в а. Дык гэта і я — «казінае племя»? Фэ, які ты, дзед, няладны!

А ў т у х *(схапіўся за патыліцу)*. Ды, паненачка мая прыгож...

П а н і. Чаго ж яны пабаяцца?

А ў т у х. А так ужо пабаяцца, ведама,— у панскі двор, гэта ж не абы-куды...

К л а в а. Дзядулька! А што ж ты, жанаты? Маладая жоначка ў цябе?

П а н і. Клава! *(Глядзіць збоку на пляменніцу.)*

А ў т у х. Э-э, маладая... Пахаваў я сваю жонку. На тэй пядзелі во ўжо сёмыя ўгодкі справіў.

П а н і. У яго сын жанаты, дзяцей мае... Дураньчык такі... Праўда, Яўтух? Што, сварышся цяпер са сваім Антонам?

А ў т у х. Што грэх хаваць, паня наша вяльможная! Дурня не пераробіш і сваёй рады не дасі. Паслаў мне бог сыночка...

К л а в а. А што?

А ў т у х. Няўдалы сын мой, паненка любая. Да бацькі нашані не мае, надбівае мужыкоў на мяне, што панскі лес сцерагу, панскім сабакам навушчае гукаць мяне, за кожную сотачку ўкарае, а сам нібы святы які прыстаўляецца... Эт, ведама, пустая галава зарадзілася...

К л а в а. А ты ж не ўжэш, дзед?

П а н і. Ну, Клаўдачка, кінем гэту размову, я табе ўсё пасле калі раскажу. А ты, Яўтух, ідзі сабе. Сцеражы лес, прымасі грэбоў, ягад. Мужыкоў не бойся, Антона не слухай. Дзець табе за дзічыну. *(Дае дробных грошы.)*

А ў т у х. Дужа, дужа дзякую, шаноўная панечка. *(Цалуе ў руку.)* Давай вам божачка. *(Хоча пацалаваць у руку і Клаве, але тая ізноў з ухмылкаю — круць!)*

П а н і. Ну ідзі, ідзі, не марудзь; беражы лес.

А ў т у х *(бярэ стрэльбу і шапку)*. Сунакойцесья, панечка даражэнькая, залатая: сваё будзе гарэць, а панскае прышільнуем. Дзеся таго як мы, значыцца, пры чым са-стаім...

П а н і. Добра, добра, ідзі!

А ў т у х. Дзякуй вам... *(Кланяецца, пайшоў.)*

К л а в а *(нісклява крычыць)*. Дзядок! Лясная стража! Лясны цецярлюк і аратар! Які ты дурны, дзядок! *(Рагоча і жартуе з паняю.)*

П а н і *(села за вузлы)*. Ах, Клаўдачка, цяжка жыць у гэтай мядзведжай бярозе, сярод гэтай дзічыны, ай цяжка! І што яшчэ, гэтыя тутэйшыя, самыя... самыя... самыя немажлівыя, самыя дрэнныя мужыкі... Асабліва ў астатнія часы; гультайё, п'яногі, картэўнікі, а зладзюганы якія — толькі б красці ды красці ў паноў.

К л а в а *(нешта думае)*. Цёця. А паша фамілія беларуская, праўда? Наш род беларускі... Іванецкія... Іванецкія-Дубягі... Клаўдзія Іванецкая-Дубяго... І дзядзька-нябожчык таксама быў з Літвы... Цёця, твой...

П а н і. Ай, Клава, я не разумею, што ты гаворыш... Так цяжка воддаль ад вялікага свету, сярод гэтых хамаў! *(Шрыта стаіць, закаціўшы вочы на неба і злажыўшы рукі, а пасля поркаецца над вузламі, забылася.)*

К л а в а. А цікавыя тышы. Хоць бы ось гэты ляснік стары. Толькі нейкі дурны... ці хітры. Папраўдзе, як я за гэтыя гады жыцця ў сталіцы далёка-далёка адсунулася ад дзярэўні. А тут радзілася, тут расла, гадалася ў Беларусі, а цяпер — ну, саўсім жа не разумею і дзіўлюся, як можна пражыць доўга-доўга сярод тутэйшых «пейзаж», ха-ха! *(Цягне словы.)* Нудна, нецікава, цёця, у вас, а-ей — ну-удна... Прырода, праўда, любенькая, але простая, проста, таксама — нудная...

Ой, што йта цяпер у Пецярбурзе? Вово Барацінскі... Вясна... не-э, і там цяпер пуста... Дачы, дачы... І тут так, у гэтай глушыні, у гэтым «народзе», сярод гэтай «зямельнай сілы»... Нецікава, ей-ей...

Дзіўлюся, як жывуць мужыкі цэльнае жыццё, такое ж безыдэйнае, нецікавае, дурное, беднае... фу!

Цётка, ну што вы там капаецесья! Нецікава, уй... Цёця, а хто нас навязе сягоння ў Дуброўкі: гэты стары гры-

базвои Стэсь ці Селівончык? *(Сама сабе.)* Селівончык грубейшы за Лёнькі, а які, усё ж ткі, мускулісты... Апалон, дадушы Апалон! Тра-та-ля-та-та-ля... *(Пяе нешта.)* Жыццё, жыццё, што ты такое ёсць? *(Ірве кветку.)* Любіць, не любіць... *(Пяе.)*

Захачу — палюблю,
Захачу — разлюблю...

Цёця! Я радзілася быць прынцэсай... Праўда? Што?
Захачу — палюблю...

Вясна, вясна, і так пу-у-удна...

П а п і. Ну, Клаўдачка *(паднімаецца над вузлом)*, палічыла... Пойдзем па мамульку — і чай піць. Так, ведама, цяжка ды і нецікава жыць сярод потных сярмяг, цяжка, Клаўдачка. Вучышся, вучышся... інстытут, балі, свет... і якаво-то потым сярод дурнога мужычча!..

І глаўнае, што аніякай жа цікавасці... *(Пайшлі.)*

Сонца ўжо — пад паўдзён, пачынае прыгравець. Пастухі ўжо даўно прыгналі статак на паранкі.

За рэчкаю, па дарозе, некаторыя хлопчыкі і дзевачкі ўжо папяслі наповірку абед касцам.

Душна... і пчолы ля акацыі глушэй гудзяць...

II

Гарэлка не дзеўка,
не саромеючысь п'ецца.

Прыказка

Добры жыд! Хоць грошы любе,
А згубіць зусім — не згубе.

Сымон Рэўка

Свята. Надвечар. Сонца на захадзе ляхі на тры ад лесу. Людзі святкуюць. Па дарозе каля карчмы ідуць хто з гасцей, хто з лесу, хто з поля. А карчма не ціха: там вышываюць, і сварацца, і цалуюцца, і болей усяго крычаць.

Вот у бакоўцы з пабеленымі сценамі, закапчонымі, брудна-жырнымі і чорнымі там, дзе выцerty яны галавамі і плечамі мужыцкімі і жыдоўскімі, з адвечным гарэлачным і піўным затхла-прыкрым духам, за столікам сядзіць Аўтух, а поплец з ім Мірон Блошка, з чорнаю кудлатаю галавою і востраю, кліпком, рыжаю бародкаю; ён удунлівы, хрыпіць, такі мізэрны, а п'яніца горкі. На ўслончыку, воддаль, хлебны і пянковы купец, ягомасць Іцка Броўда. Аўтух і Мірон п'юць гарэлку, заядаючы хлебам і соллю, а Іцка сядзіць каля іх з ухмылкаю, залажыў пагу за пагу, курыць. У дзверы іншы раз лезе рудая сукрыстая галава, а за дзвярмі хлёнаюць пантонлі карчмара Ёсея. У дальняй каморы гомап, ляскаюць бутэлькамі, часам маркотна-звонка пачынае іграць гармонік. На вуліцы таксама чутны галасы, смех.

Іцка Броўда. Ну, Аўтух, — хаўрус? Надумаўся?

Аўтух. Слухай, Іцка! Ты мяне ўжо не вучы, дзеля таго што я сам адукован нямала, розныя адукацыі прайшоў. Хочацца табе справіць справу — так і так, слухай мяне (*паніжае голас*), дужа не гамані, і ўсё будзе ладна і добра... Не хочаш так — як ты сабе хочаш, дзела такое... А службу траціць з-за драбязы, з-за якога там глухства я не магу...

Мірон (*на яго не звяртаюць увагі*). Дзядзька Аўтух! Дзядзька Аўтух! Дзела дзела, а гаварыўшы трэба ж, як тое кажуць, смагу праганяць... Дзядзька Аўтух! (*Паліў яму чарку.*)

Іцка Броўда. Аўтух?! Што? З цябе таго мала яшчэ, што я даю? Ты болей выхадзіш у пані Іванецкай? Фэ! Дзе твая галава? Я лічыў Аўтуха разумным чалавекам.

Мірон (*яму хочацца выпіць, але пачаць першаму нібы не выпадае, і ён паднімае чарку і ўсё здароўкаецца да Аўтуха*). Дзядзька Аўтух! Будзь здароў! Трэба ж смагу...

Аўтух. Слухай, Іцка! Не знаеш ты Аўтуховай галавы, о-о-ох, не зна-аеш! Я ўсё віджу... Ты ведаеш, як я з панамі гавару? Не раўнуючы, як з табою ці з ім... О-го! Паны, брат, за тое мяне любяць і даражаць мною, што я знаю абхаджэнне. Я табе не Мірон які, не хамуйла. Я знаю, к каму як падайці. І ў які час падайці...

Іцка. Ніхто не гаворыць, Аўтух — чалавек...

Аўтух (*з абурэннем перабіваючы*). За што летась усіх леснікоў турнулі, а я, Аўтух Жабон, астаўся? А? Што тут к чаму, як ты цяміш? Вун, як у Сасонніку шулы і гонт пакралі... Усіх па шапцы, а я астаўся! О-го! Я ўсё ведаю. Мяне старышцы пабіць хацелі. І аб Купалле пільпавалі ў Жаб'і, і на Красны торг на кірмашы прычэпку маскоўскую рабілі... Пабілі? Не-е, раней сам сканае, хто Аўтуха абойдзе. У мяне галава — не Міропава.

Мірон. Гэ! Ну, дзядзька, будзьце жывы... Каб бог... Трэба ж смагу...

Аўтух. На здароўе. (*І сам п'е.*) Дурню выпіўка — шчасце вялікае. Не-е, ты ці, ды галаву меі на плячах. Праўда, Іцка! Прапіў калі Аўтух галаву? Я п'ю, ды дзела разумею, за тое мяне і паны любяць і даражаць мною. Праўду я кажу, гаспадзін Іцка Броўда, ай не?

Іцка. Чаму не? Хто гаворыць, што не? Ну дык слухай, Аўтушок, — Мірон жа свой чалавек, — дубкі, што пры Доўгім Балоце, мае? Добра?

Аўтух (*зап'янеўшы*). Свой не свой, мой не твой, мог ба ты і другім разам спытацца: дзед мой казаў, што і сцены часам чуюць, і ваўкі па-сабаччу брэшуць...

Мірон. Дзядзька Аўтух! Ды ці ж гэта вы на мяне што якое? А ці ж я калі хоць на грэх аб чым якім. Ды няхай жа таму язык адсохне: і мы, хваліць бога, да людзей, і людзі да нас. Каб я за хлеб-соль ды тое-гэта... Хай жа той дзетак сваіх не ўвядзіць...

Іцка. Мірон! Мірон! Ты не клянися, скрыўджан не будзеш і ты. Чуеш, ну? Гэта гаворыць табе Іцка Броўда, можаш быць пэўны! А клясца — грэх, дос.

Аўтух (*роўным голасам*). К аўторку штоб было чыста ў свята. А ты, Мірон, ведай, ты — бедны мужык, можна сказаць, гной, дурань і болей нічога, а людзі з табою кампанію водзяць, не цураюцца цябе; дык разумей, што к чаму.

Мірон. Дзядзька Аўтух! Я вам заўсёгды, як роднаму бацьку, каб таму язык адсох. Ці праўда, пан Іцка Броўда?..

Іцка. Ёсель, Ёсель, пясі яшчэ гарэлкі... (*Дальш гаворыць Ёселю па-жыдоўску, што гешэфт зроблены, бо агой за гарэлку і родную матку аддасць.*)

Аўтух. Я ўсё знаю! І жылі і жыць будзем. А бельцам я таксама не падамся! Не-е. Копі забраў — не паўзі ў чужое, бо яно чужое. А папаўся — прасі, а не тое што... За грудзі не хапай... Аўтуха і не такія людзі прасілі. Я, к чаму прыстаўлен, таго пільную, і ўсё маё.

Ёсель (*прыносіць гарэлку*). Аўтух, Аўтух, а ў пані ты даўно быў. Аддала пенсію!

Іцка Броўда (*насміхаючыся*). Аддадуць. Папя Іванецкая аддае на лета, ды не на гэта... (*Рагоча.*) Каб у яе было што аддаваць. Лясы прадае, прадасць і зямлю... Тады аддасць...

Аўтух. Наша ў нас будзе, заплоціць.

Іцка Броўда. Ось праўда! Маладзец Аўтух! (*На вуліцы надбліжаецца шум: гармонік, бубен, скрыпка, гоман... Ідуць хлопцы, дзеўкі, жартуючы.*) Каго там ліха нясе?

Ёсель. Бельцы з лесу ідуць. Шахцёры... Гэта хвароба што за малыцы, гібелі на іх няма... (*У акно з-за сцяны, надворку, нехта грукнуў кулаком.*) Гэй, халерыя! Хто там шалее?

Іцка Броўда (*адчыняе акно*). Хто тут жартуе? А-а, гэта Іван! Як жывеш, брат Іван?

У акно выстаўляецца вусаты від шахцёра.

Шахцёр (*грубым голасам*). Жывём, як жыды. А тут добрая кампанія. Аўтуху, лясной стражы, наша распрані-жайшае! І пашанаванне і віншаванне! І «чужая душа» тут! Здароў, Мірон Блошка!

Аўтух (*падуўся, прымоўк*). У ўсякага свая воля, а тым часам і дарога: спасенніку рай, шалёнаму поле, а шахцёру — ідзі куды ідзеш ды не лезь, дзе цябе не пытаюць, гэтак яно выходзе найлепей.

Іцка Броўда. Гэ, ці мала прыказак. Мы з Іванам вып'ем, каб святкі часцей трапляліся. Ну, вып'ем, Іван! Выпі, Іван! (*Падае яму ў акно чарку.*)

Шахцёр (*саркастычна глядзіць на Аўтуха*). Аўтух, Аўтух! (*Ківае галавою.*) Стары ты хрэп, палскі сабака. І калі ўжо ты здохнеш? За што, слухай, забраў нашых коні? Патраву зрабілі вялікую, пожню збілі, шкоду нашкодзілі? Га?.. Ускочылі толькі ў лес... Сабака ты, сабака, стары сабака, аблезлы...

Аўтух. Машэльнік, катаржнік! Што ты лезеш? Што ты лаешся? Дэмакрат ты пяхчасны!..

Іцка і Ёсель. До-до-до... Ну паўздорылі дзеля гадзіся троху, мала што бывае. Пусці, Іванька, зачыню акно, бо ўжо нярана, сцюдзёна на дварэ.

Шахцёр (*адступаючы*). Помні, Аўтушына пра-клятая! Я цябе папаю, што і піць болі не захочаш, і дзесятаму закажаш, і тату з таго свету пазавеш... Цьфу! (*Плюнуў са злосцю.*) С-сабака палскі, падліза! Я шчэ з акружным пазюкаю аб табе, я ведаю твае штучкі, падажджы... (*Пайшоў.*)

Аўтух. Праўду людзі кажуць — сабака брэша, вецер носіць. Ды шкода: сабачы брэх да неба не даходзіць... Га, бунтаўшчык, сібірака, з ланцуга сарваўся... Іцка, станаві яшчэ палавінку!

Мірон. Ну нашто сварыцца? Лезе другі блазен. Усё б мірам, усё б ладам. Сяння тваю бутэльку, другім разам маю. Сядзеў бы змірна. Ты — шахцёр, я — Мірон, ён — ляснік, той — жыд... Што гэта к чаму? Ці мала мясціны ў карчме, не стоўпімся? Дык не. Каб без сваркі — то не можна. І што за свет наступіў?

На вуліцы крык, гам. Іграюць, скачуць, галдзяць. Іван бунуе. Часам некаторы хлапец-буян тахае кулаком па акне. Ёсель тады дроб-нецька гаворыць: «Галоўкаю, каб ты здох! Галоўкаю, маленькі!»

Іцка Броўда. Ну, Аўтух, я буду спадзявацца. Чуеш? (*Хлопае па плячы; настаяў трохі і пайшоў за дзверы.*)

А ў т у х (*узіраецца ўслед яму*). А ідзі ты ў ростані ад мае галавы. Ці ведаеш — паднёс там якую чарку, дык забрытаў Аўтуха. Ашуканцы, круцялі... (*Звесіў галаву і задумаўся.*)

Ё с е л ь (*падышоў*). Не тужы, Аўтух! Ты — разумны чалавек. (*Забраў бутэлькі і пайшоў.*)

М і р о н (*настройваецца на гумар*). Будзем жывы, дзядзька Аўтух! Э, дзе наша не гіне — яшчэ па маленькай... Зірні — яшчэ колькі засталася. (*Устаў, выпіў і скрывіўся.*) Выпілі сабе, не каму... А па здароўе нам...

І піць — памром,

І не піць — памром...

(*Таемна да Аўтуха.*) Яны, жыдаўё, галавою працуюць; яны, дзядзька, пашага брата каля пальца во так (*наказвае*) абаўюць. Дзеля таго што мужыцкая галава па ўсякія рыхмецікі, крутно-матню, — слабая. Хай яно згарыць — пісаць ды лічыць, ці ж гэта работа? А я табе лепей асець жыта змалачу, а чымся драбязу якую злічыць, галаву ўсушаць. Гэта не гарэлку піць, а на гарэлку таксама са слабой галавою схавайся... (*Шэпча.*) А без іх, болматаў, не пражывеш, дзядзька. Хоць яны, праўда, не пад'ядуць, пакуль нашага брата не ашукаюць. «Борухатаданаі¹, борухатаданаі — кабылкі не маю...» А тым часам — ну як без іх пражыць, ну, скажы, дзядзька, ну я-як без іх пражыць? Каб я быў царом, я сабе б і Ёселя і Іцку Броўду ў міністры б узяў, хварэй іх галава... Круцяць, не круцяць, а што ты без іх?

А ў т у х. Я ўсё знаю... (*Праз дрымоту.*) Каб-ткі мой сын задаўся ладны... (*Паднімае голас.*) Я — ляснік, я — ляснік, а яго б, на чом бы ні стаў, у лакеі б яго вывеў... Ага! О, каб майму Антопу хаця палавіна таго, што ў маёй галаве... Э-эх! Дураць ты, Мірон. Што, што ты п'еш гарэлку, — пічога ты не разумеш. Вось і гавары з табою, мужыком... А-а (*уздыхае маркотна*), я ўсё знаю!

Б о р у х - а т а - А д а п а і — слава табе, божа!

III

Не мур навінен храмам звацца,
А цэлы свет, зямелька, зоры...

Панаю цябе атрутай,
Аж патомак будзе п'яны.

Да бога звярнуся — маўчыць нема бог...

Я. Купала

У цэркві абедня... Шэпчуць людзюхны, моляцца; свечкі жарка гарачь прад святымі абразамі. Поўпа людзей, і дзверы, і вокны адчынены, а душна... А праз рознакалёрнае шкло, зверху, ад купала, выступаюць і льюцца стаўбы-косы свету па галовы людскія, і па сцены разрысаваныя, і па таўсценныя, круглыя белыя стаўбы, што ўвесь дах дзержаць. І мост памыт, аерам насыпан, і зялёны «май» каля вуглоў, каля стаўбоў, каля «пратэсаў» настаўлен: вясёла і прыгожа. А дзяўчыц, дзяўчыц колькі! І шляхцянак, і дзеравенскіх... Ой, ёсць прыгожыя: зірнеш — сэрца б'ецца... У паркалёвых, вышываных рознаю гурынаю (гарусам) і ў самыя пекныя ўзоры, кашулях, з доўгімі каспікамі і мілымі стужачкамі ў косах, з кружэўнымі каўпяркамі... Вочкі іх вясёла так і бегаюць па цэркві, наўмысля так і забягуць направа, дзе хлопцы стаяць, альбо набожна-набожна застапояцца на абразях, на свяцейшай царыцы нябеснай, што з бяскопцай любоўю і нейкім святым сумам пазірае па юр-дзяўчынак і туліць да сябе хлопчыка-сына.

І на двары, на цвінтары народу нямала, аж мітусіцца ўсё пад старымі ліпінамі, і ў звонніцы бабулек стаіць і сядзіць даволі, і па звонніцу хлопчыкаў-галузаў панабівалася, і ў цэркву аж дабіцца не можна. Направа мужчыны найбольш... Каля сценак старыя, сівыя, каля клірасу і пасярод — сяродніх гадоў бацькі, а ў праходзе хлопцы — прыбраліся, у новых пінжаках, у жупапах, у ботах, у прыгожых кашулях, а «свецкія» ў чорным і пават пры манішках. Блізка да клірасу, каля сценкі, прад абразом Міколы святога стаіць Антон Жабанёнак са сваім маленькім сынам Іванькам. Антон яшчэ малады, русавалосы, з невялікаю барадою, з глыбокімі вачамі, паглядам падобен да Хрыста на абразях. Ён у новым жупане, у новых лапцях з пятаўна забарсанымі белымі аборамамі, у белых штанах; пояс на ім прыгожы старасвецкі, што нябожчык дзед адказаў. І Іванька ў белаі кашулёнцы; ах, трудна ўжо яму стаяць, па баках пазірае ды з пожкі на пожку перастунае.

Антон з пашырапымі вачамі глядзіць на св[ятога] Міколу, шэпча і шэпча, шырока ксціцца і ў зямлю кланяецца, і па каленях стаіць.

Антон. Памілуй нас, госпадзі! Спасі мяне, госпадзі! Злітуйся над намі, госпадзі! Божа міласэрны! памажы пам! Святы Мікола-ўгоднік божа, мацер божа...

На клірасе плюць аб пакуце, аб царстве нябесным, аб міласці божаі.

Поп (кадзіць, і глядзіць угару, і шэпча). Ісусе Хрысце! Дай мне веру вялікую... Ісусе Хрысце! Не дапусці захлібнуцца мне ў моры малавернасці... Вялікі сын чала-

вечы! Ты — сын бога — дык панлі мне веру крэпкую...
Дух святы! Злітуйся, пазбаў духа майго ад мук няверыя...
О, божа мой, божа маўчлівы, божа далёкі!

П а с т а *(шэпча)*. Зірні, зірні, Польшчынка, які хароны
ось мой шляхцюк малады са Стараселля... Дядушы, ён сю-
ды ўсё пазірае...

П о л ь ц я. Не шапачы ты так, гэта ж мы ў царкве...

П а с т а. Пойдзем на двінтар у цяпёк пад ліпнік, і ён
выйдзе за намі, вась пабачыш...

П о л ь ц я. Глядзі, як увабралася вун тая шляхцянка...
Ай, каб такія каралечкі мне...

П а с т а. Чаму ёй не быць прыгожай, калі яна жыру-
ецца ў бацькі змалку, чаму ёй не мець такое чыстае лічка,
калі яна жаць ходзіць і то пад зантом. І жне ў пяршча-
тачках...

П о л ь ц я. Ці-шы ты, пачуе... Будуць смяцца, што мы
так дужа шэпчам у царкве...

П а с т а. Ну пойдзем на двінтар...

Пайшлі з царквы; за імі доўгім паглядам кінуў шляхціц Маліноў-
скі, пераксеціўся і таксама пайшоў.

Ш л я х ц я н к а Ф р у з а. Манечка, угледзься на таго,
што каля дзяка ў бліскучых гузіках, чарнявенькі... Вусікі
прабіваюцца. Гэта ж гімназіст... На цябе ўсё, яй-богу, на
цябе глядзіць...

М а н я *(чырванее, вочкі чорненькія засвяціліся)*.
А можна, на цябе... пазірае...

Ф р у з а. Трэба сказаць брату, каб запрасіў яго на ве-
чарушкі. Ён няе ладна, а што ж «Юрачку» скача — каб ты
ведала...

М а н я. Адкуль ты знаеш?

Ф р у з а. Ён быў на вяселлі ў Ханеўскіх...

М а н я. Уй, ківае, здаецца, сюды... Не шапчы... *(Абе-
дзве набожна і змірненька стаяць і глядзяць прад сабою;
шчочкі пышучь, броўкі — дужкі чорныя — нявідна часам
шавеляцца, пухлыя губкі цвітуць чырвоным макам, косы
русыя цяжкія звіслі на круглых плечках. На шляхцянак
кванціва глядзіць з-за стаўба Юрка Музыка. Ён учора
ўзяў у хадзяіна грошы, схадзіў к жыду на боты, сёння пры-
браўся; служыць батраком у шляхціца.)*

А п т о н. Кеціся, Іванька! Скора, скоро пойдзем... Бо-
жа міласэрны, прасці нам... Божа праведны, намажы нам!..
Цару нябесны, уцяшыцелю... Божа! злітуйся... Божа! злі-
туйся... *(Гаворыць так разоў сорах.)*

Д з я к. Дзяцюк! *(Шэпча гімназісту.)* Падзівіся, як

наш ацец Васіль сяння задзірае вочы на пеба... Мусіць, з матушкаю пасварыўся ўрашні. А ты думаеш, ён так веруе?.. *(Спахваціўся, дае тон.)* До-мі-до-о-о... Го-спадзі, памі-луй...

Гімназіст *(прыслухваецца сам да сябе, як цягне маладым баском: «у-у-у...»)*. А ты вялікую веру маеш?

Поп. Аб спасенні дун нашых госпаду намолімся...

Хор. Госпадзі, памілуй!

Дзяк. Ён, ацец Васіль, ён, брат, атэіст... Толькі табе кажу... Чэснае слова. У мяне ёсць адзін таварыш-поп, што з ім у семінар... *(Махае рукой к хору.)*

Хор. Госпадзі, памілуй!

Дзяк. ...казаў, што яны там палежалі да гуртка вучанікоў-арыяністаў... Хрыста за бога не прызнавалі, лічылі яго толькі незвычайным, вялікім чалавекам... *(Махае рукою.)*

Хор. Госпадзі, памілуй!

Дзяк. А цяпер наш ацец Васіль, як той казаў, ані ў бога, ані ў чорта...

Гімназіст. Ах-ах-ах... А ён, брат, мучыцца без веры... Горш няма, як веры не мець... У нас на ўроках заканапавучыцель...

Дзяк. І гарэлку пачаў піць а[цец] Васіль...

Гімназіст. Дык чаму ён не расстрыжэцца? Хаця што ж...

Дзяк. Во сказаў... Чаго яму? І горшыя папы ёсць. Дый дзяцей трэба вучыць, гэта ж не што... *(Махае рукою.)*

Хор. І духаві тваяму!..

Гімназіст. А ты, слухай, «како веруешь»?

Дзяк. А ты?

Гімназіст. Я сам не ведаю, як табе сказаць. Мне здаецца...

Хор. Амін!..

Поп *(выходзіць на амбону з лістком у руцэ)*. Ва імя ацца, сына і святога духа! *(Пачаў казаць пропаведзь.)*

Гімназіст *(шэпча дзяку)*. Мне здаецца, пештанейкае ёсць, выснае, адкуль усё пайшло... А што яно, мы не можам пазнаць сваім розумам... і гэта-а... гэта... ну і можам маліцца нечаму невядомаму... як бы сказаць... Вот у нас на ўроках па закону божаму...

Дзяк. Дык бог то канешне ёсць, але цікава — дзе ісцінная вера, вот што.

Поп *(гаворыць казанне далей)*. Вера без дзела, добрага дзела, — мёртва...

Антоп (аж увесь напнуўся напярод і ловіць словы папа, у вачах хваравіты агонь ад вялікага набожнага начуцця). Так, бацюшка... так... за грахі нашы... Ціху, сынок! Слухай... Памілуй, госпадзі...

Дзяк (таўхае гімназіста). Глянь на таго вун мужыка ў шэрым жупане... Антоп Жабанёнак...

Поп. Звярніце аднаго на нуцявіну ісціны, і праўды, і добра, — і спасёны будзеце...

Дзяк (гімназісту). Бачыш? Вот забабонны мужык! Набожны, як жыд надарожны... А ты думаеш, разумее што? Куды там — яго чорт — мужыцкі, з рагамі... Ну што ж таварыць, ты сам відзіш, якія бараны мужыкі нашы... цемната, брат, — жыць тошна, нагаварыць няма з кім...

Гімназіст. А ты чытаў Льва Талстога?

Дзяк (замяўся). «Князя» чытаў... ці тое — «Князя Сярэбрапага»... Вун, вун, Міця, шляхцяначкі сюды зіркаюць...

Гімназіст. Якія?

Дзяк. Каля стаўба... Галяхоўскія... за адной бацька дае тысячу...

Гімназіст (быццам і ў той бок не глядзіць). Жаніся.

Дзяк. Не аддадуць... Каб я семінарыю скончыў...

Поп. Хто не мае ў сабе страху божага, не жыве той, а хіба гніе... Без страху божага людзі лаюцца, забіваюць, распуствуюць... Без страху божага людзі п'юць, губяць сумленне... А страх божы, гэта не страх смалы пякельнай...

Іванька. Тата! Што п'юць? Ці гарэлку, а? Тата!

Антоп. Слухай, слухай, дзетка!

Іванька. Як дзед, а? Тата!

Антоп. Маўчы, не бунтуй...

Поп. Яны напраўдзе не ведаюць, што твораць, бо губяць і свае душы і душы сваіх унукаў... Навукаю дайшлі, што ў сёмым калене н'яніц родзяцца калекі, дурныя, малавумныя... Ці ж не ўгодней богу і ці ж не здаравей для цела і душы чалавецкай канейку, што нясеш на гарэлку, аддаць на храм божы? Час апамятацца, братцы парохвіяне, і...

Шахцёр 1-шы (шэпча не дужа ціха таварышу). ...і несці капеечкі на спадніцы тваёй матушцы...

Шахцёр 2-гі. Не лезь, не шапчы мне...

Антоп (уражаны навіною). Госпадзі! Няўжо дзетачкі ў чым павінны? Спасі і забарані, божа! Святы Мікола ўгоднік!.. А госпадзі ты наш!..

У вуглу дзяды пачулі словы папа.

А д з і н. Э, каб мы так цілі, як нашы дзяды-прадзеды, святыя радзіцелькі, няхай святыя ляжаць... Не хварэлі б мы так ды па сто гадоў жылі...

Д р у г і. Бог жа ведае... Ці мы, цёмныя людзі, можам што разумець? Няхай бог прасціць грэху, як не выпіць?

А н т о н (*мімаволі слова-другое шэпча, а ўжо не чуе таго, што поп гаворыць далей, думкі яго пабеглі сваім шляхам*). Чым я вінават, што бацька мой п'янствам сваім жыць сям'і ўсёй не дае? І чым бы вінаваты былі мае ўпукі, каб я п'янствам арэшаў іхнае жыццё? Чым будуць вінаваты дзеткі мае, калі зародзяцца за грэх бацькоў сваіх малапамятнымі? Значыць, калі й навука так дайшла і бацюшка так даводзіць, значыць... як жа гэта? Нашто ж так бы даў бог? Бог бы так не сатварыў, не ўстанавіў бы парадку такога... Мусіць, тут яны ¹ ўмяшаліся... Як гавораць, што і казу яны зрабілі. Адно што яна валілася, не хадзіла, пакуль бог не дунуў у яе... і тут, можа, яны як нашкодзілі?

Ды ці бог дапусціць да таго. Ці ж так можа быць, ці ж так патрэбна? Ой, што кажу? Грэх, грэх... А я бацьку прасіў, а я бацьку маліў, я худога слова яму не сказаў, а ён пад старасць яшчэ горш пачаў... У лесніках служыць... Людзём крыўду робіць... А хто з добрых людзей з ім у згодзе? А смяюцца толькі ўсе. А хто яго «панскім сабакам» не лаяў? А сваркі тэй, а слоў брудных, ды на старога... А за што мяне, сына свайго ядынага, не любіць, дурнем заве? А можа, і сапраўды я не поўнага вума, ды не ведаю сам таго? А дзе бацькін розум? Людзі ў вочы яму пасменкі робяць, а ён на тое быццам і не ўважае; знявагі той як бы не цяміць... Божухна! Што йта з ім? А колькі ж разоў Дону крыўдзіў. За што? Ці вінавата яна, што заможныя браты адракліся яе? Нікога татка не любіць, злуе... Толькі па лесе са стрэльбай, як той воўк, як той чараўнік, адзін-адным ад золак да познага цягаецца-бадзяецца... Абы б гарэлка! І ўсе п'юць, і ўсім клонату як бы няма, шчэ й з мяне кнінкі княць... І ніхто ўжо веры не мае; у каго няўчыцца, у каго рады папрасіць? А можа ж, і канец свету скоро, калі так? А можа, і памерці лепей скараі, калі так? Няхай Мусіяш-Аптыхрыст не здзекуецца, калі зыдзе. А грэх! А й маліцца тады па мне не будуць, бо па такіх не моляцца... Дык што ж гэта к чаму? Няўжо ж і поп не знае,

¹ Нячысцікі.

няўжо ж і ў кнігах не напісана, як усё, што к чаму, адкуля
яно, што будзе? *(Ташчуе Антон.)*

П о п. І царства божае будзе на зямлі. Амін.

Усе ксцяца: пои пайшоў к алтару.

А н т о н. Ксціся, Іванька! Шу стань на каленькі ды
насядзі, калі пожкі млеюць... Божа! Настаў нас... Божа!
Памілуй мяне, грэшнага, памілуй... *(У яго на правым во-
ку навісла слязіна.)*

Х о р. Во ве-ек ве-ка...

Д з я к *(гімназісту)*. А вун, вун... Вот лёгка можна
развінціць мужыка страшнымі ды жалобнымі славамі! Зір-
ні, Міця: Антон як не плача...

П о п *(выйшаў з крыжам; абедня канчаецца, людзі
страшна паціснуліся ўперад, каб пазнаймавацца скарэй)*.
Братцы! Не ламіцеся так! Усе, усе паспееце...

С т о р а ж *(хрыпла)*. Адступіце!!

Д з я д з ь к а *(заціснуты хлапцамі)*. Не давіце, што гэ-
та? Пастойце!! Пусціце... гої!..

Х л о п ц ы *(здавілі яго сумсяля яшчэ болей)*. Не лезь
уперад, пехалюзы!

А н т о н *(адышоў з Іванькам к вуглу)*. Мы паспеем,
дзетка. Кланяйся. *(Сам ксціцца і кланяецца.)* Святыя му-
чанікі, прападобныя ангелы й архангелы, святы Мікола-
ўгоднік, маліце бога за нас, грэшных. Божа! памілуй мя-
не... Госпадзі...

І в а н ь к а. Тата, якая гэта птушачка над залатымі
дзвярамі?

А н т о н. ...і ачысці нас... Дзе? То дух святы...

І в а н ь к а. А чаго яна галоўкаю ўніз? А, тата! Што на
ёй блішчыць?

А н т о н. Не зюкай... бо зараз пойдзем... пазалота...

Х о р. І сахрані іх на многая лета... *(Басы аж равуць.)*

Людзі расходзяцца. У царкве пусце і пахне дымком ад пагашаных
свечак. Стараста з памочнікамі бразгае грашмі каля свяцнога стала.
Бабулькі пчо поўзаюць па ўсіх вуглах і цалуюць кожны абраз, ка-
торы не высок, дастаць можна, тры разы: вышэй, каля галавы, у
ручкі і ў пожкі. У алтары пои даядае, што асталася ў чашы, і потым
дзеліць з дзякам грошы. У вуглу прад сумным раскрыжаваннем,
прад столікам з чорнаю шырынкаю стаяць людзі, што закуплялі
паніхіду. Тут жа і талерачкі з капунам і з прылепленаю к брыжку
свечачкаю. Нейкая маладуха кленчыць і плача, але — каб ніхто таго
не заўважыў. Бабулька нейкая пытаецца ў старасты, чаму з абыхо-
дам не хадзілі?..

На цвінтары гоман вясёлы, смешкі там-сям. Знаёмыя хлопцы і
дзеўкі рыхтуюцца разам ісці ўдвору.

Іекаторыя старыя пацягнуліся пад мапапольку...
Уварху званіцы, пад дахам, піпчань стрыжыкі. У ліпніку вераб'і:
«Ціў-ціў! Ціў-ціў!..»
Сонца пячэ... Сонна і пушта...

IV

Затым сляпы плачыць,
Што сцэжкі не бачыць.

Прыказь

Закасіўся, заараўся...
Дурнем памрэ, як радзіўся,
Сам сабой дурным зрабіўся...

Мацей Бурачок

Адышла абедня, і сыпнулі па ўсіх дарогах людзі ад сяла да сваіх хатак. Цягнецца патроху, з боку ў бок, раздзельская дарога; каля рошчы папоўскай, каля царкоўнага зялён-гайка, над горку каля возера панскага, па лагу, праз грэблю, сярод вербалозу, а потым з горкі, налева, і пайшла, і пайшла... Вот і ў Сасоннік забегла; тут старыя калюгі, а там карэніе, а ўжо тут убіта і ўкачана япа, толькі шышачка старая колка пад пагу пападзе.

А сосны, сасонкі спакойна стаяць і ў просветах,— дзе дарога, дзе палянка, дзе балота,— грэюць на сонцы свае прыгожыя колкія кучмы. Сярод сасняку захавалася зялёна-цямпейшая елка. Балота... Парасло купнікам, асакою; па самай сярэдзіне, мусіць,— іржавіне, вада мутная і цёплая, і жаб не чуць... А збоку тонкая, гнуткая лаза, а за ёю, на луговішчы, расце невысокая, курчавая такая бяроза; веця-веця! Вепікі б — ох! Дый рэзаць неяк шкода ажно. А пад бярозай — баравікі, а шчэ далей, дзе ўжо лог, сенажаці, там па краях супіцы, буіныя, салодкія...

Трава тут добрая, высокая і густа; быццам спіць мятлюга, нявідна дрыжыць канпелька, дзятліна белая сядзіць, званочкі калышуща, здалёку, з лесу а-брат-сястра бялес, сіпее мясцінамі.

Спакойны і ціхі лес. І птушкі аб абедзе змоўкліся, пяюць неяк не дужа галосна, а паціху і паважна, а то і саўсім моўчкі пырхаюць сярод лісця, скачуць па суччы. Абедня ўжо даўно адышла, а шчэ чутна тут, па Сасонніку, у дарозе — званяць ва ўсе званы — паніхіду хто закупляў. Па дарозе ідуць з царквы. Блізка што ўсе ўжо пайшлі ўперадзе, і толькі Антон з Іванькам ды з дзедом Кузьмою ідуць адзадзі паціху, бо шчэ паспеюць прыйсці, а пожкі ў хлопчыка слабыя.

Кузьма (дае Антону палавінку бліна). На-ка, на-ка, укусі троху, што там...

Антон. Дзякуй вам, дзядзька, але я ўжо не буду грашыцца да хаты... Можна, Іванька?.. Таму гасцінец...

Кузьма. Іванька! Ідзі во блінка пакушай...

Антон. Я браў хлеба, ён надкрапляўся на цвіштары.

Кузьма. Ідзі-ка, бяры, весялей ногі будзеш паднімаць, не будзеш ад ветру калыхацца...

І в а н ь к а. Вецерам? Вет... ветрам калыхацца?! А вот жа не. Я не хачу бліна, тут суніцы. (*Ідзе воддаль ад дарогі, каля дрэў.*)

А н т о н. Бяры, сыноч! Грэх табе, дзіцёнку, не ўзяць, калі дзед са свае ласкі дае. Даі твой вобуй наднясу; заморышся да хаты.

І в а н ь к а. Не-а.

Ќ у з ь м а. А што яму? Ён во сабе разуўся, босенькі, лёгенькі, як тая плісіца: скок! скок! (*Дае яму бліна.*)

І в а н ь к а. Татка! А хто Сасоннік насадзіў?

Ќ у з ь м а (*смяецца*). Бог насадзіў, бог усё даў...

І в а н ь к а. А чаго душлы ў дубу? Дупліны... Там птушаняткі печыя...

А н т о н. Якія душлы? Шчо сам ты дуплінка. Табе ж кажуць — бог усё даў. Ступай пашукай там ягад пад кустом, разгарні траўку...

І в а н ь к а. Татка, во каб цэркву на нашым гародзе паставіць, усе б к нам тады хадзілі. У звапы б звапілі! Ах! А то во ідзеш-ідзеш... (*Аддаў бацьку лапцёнкі, троху набавіўся, даеў блін і пабег к ягодніку.*)

Ќ у з ь м а. Дзяціны розум — дзяціная гаворка. А во кажы-ка ты: гэткаму пісклёнку, яму ўжо цікава, адкуль тое, што тое? Бог святы ведае, ці чалавек усё можа згадаць. Нашто ёсць адукаваныя галовы — папы або з паноў другі выўчыцца, з пачальства, а й то запытайся пра што — не ведае.

А н т о н (*закінуў вобуй на плячо; магерку ссунуў набакір, леваю рукою дзяржыць на спіне жупан, каб не было так душна; рад, што закрулі яго думкі*). О, каб то людзі ўсё ведалі, што б тады было? Калі й так часам бывае, чалавек поўчыцца і дурэе, а то што б з таго было?

Ќ у з ь м а (*усміхаецца*). Ці ты помніш нябожчыка старога бацюшку?

А н т о н. А чаму ж. Ён жа памёр, мне ўжо было гадоў дванаццаць.

Ќ у з ь м а. Я вазіў яго на сваіх коні, калі трэба куды далёка. Вып'ім, бывала, мы — любіў, пяхай свят ляжыць, — едзем ды зюкаем: «Скажыце вы мне, бацюшка, — пачынаю, — ці праўда гэта, што мертвяцы па пачах хадзіць могуць, чараўнікі... гэта ёсць... Ці можа быць, каб гэта праўда?» Пасмяецца ён: «Гу-гу, гу... — грубы голас меў, — недапека ты, брат Кузьма! Пяклі цябе, ды недапяклі... А нашто табе тое ведаць? Ці хлеба дзецям тваім з таго прыбавіцца? Калі я, адец твой духоўны, баюся і жахаюся знаці пра ўсё,

тым горні табе, мужыку, гэта непатрэбна... Гу-гу-гу... Недапека ты, Кузьма!» Разумны поп быў, дарма што піў. Цяперашні маўчыць усё, хто яго ведае, што ў думках мае, не патрапіш і слова яму сказаць, з гаворкі мала чаго ўцяміш... А нябожчык разумны быў, оі разумны! Ён табе ніза што не скажа, чаго не можна... А то б мала-мальскага захацеў дашытацца наш брат пра набажэнства ці пра чорныя кнігі. Яны знаюць, усё знаюць, а мужыку не скажуць...

А н т о н (*расчуліўся*). Скажыце вы мне, дзядзька, калі ласка... Чаго йта, як пад'ясі ўдварэ да абедні і пойдзеш у цэркву, дык так пудна, цяжка-цяжка на душы, як слова, ты — не ведаю што... проста чуецца нейкі цяжар на сэрцы, нейкі грэх, во як часам скрыўдзіш каго, чуеш брудзь нейкую на целе, нібы то мыўся дужа даўно... Так дрэпна — у цэркві трудна ўстоіць...

Запяюць «Херувімы» — такі сон клоніць, глядзець не можна, самі вочы так і лішчуць...

А як пойдзеш нашча — так лёгка чуешся, так табе вясёла, радасна; у цэркві стаіш, аж палягчэеш увесь, быць на крыллях, і сэрца прыемна-млосна б'ецца... Удвору пойдзеш — самі погі бягуць.

Кузьма. А во праўда, ці чуў ты праяву? І дзе б ты ні быў, а калі ў цэркві ідзе абедня, дык спаць хочацца... Так ужо і спрадвеку гавораць. Як запяюць на крыласе «Херувімы» і людзі пастануць на калені і дужа-шчыра маліцца пачынаюць, тады яны¹ не могуць у цэркві быць, ангелы іх выгапяюць бізунамі агнявымі, і яны альбо навопрамець бягуць вон з цэрквы, альбо хапаюцца ўлезці ў такіх людзей... Ты ж, братка, пэўне, чуў аб Хоўры-бабылцы? Яна такая была таксама хваравяка; так звычайна здарова, троху хіба не дужа разумна. Як толькі «Херувімскую» запяюць — яна й бразь! аб зямлю і ну калаціцца і галавою, і нагамі, і рукамі... Скрыгоча, аж пена з роту, а вочы выкаціць. А то як кіпецца ў аўтар ці к абразам. Гэта, кажуць, ён у яе хаваецца. Хаваюцца яны, мабыць, і ў таго, хто ўдварэ да абедні пад'еў ці поччу прад тым святам грашыўся.

А н т о н. Божа наш! Як яны абходзяць чалавэка... А во я аб Хоўры многа разоў чуў, а неяк не даваў веры; думаў, проста хвора на гэту хваробу, на падучую... Ці вы, дзядзька, самі калі відзелі?

¹ Нячысцікі.

К у з ь м а. А ўжо ж. Летанні год аб Ілы. «Прастол», кірманш... Народу-народу з'ехалася. Мета гарачае, людзей паўнохтанька цэрква, а не ўлезці, душна... Здароваму чалавеку і то мляўка робіцца, а хвораму і потым — таго... А свечкі гараць-гараць, многа іх. Ля мяне, агледзеўся, і Хоўра моліцца. Зацелі «Херувімы»... Людзі — гурррр-гур-гур!.. — на калені, а яна, гляджу, снерна бела-бела, як тая крэйда, і раптам у аўтар кінулася, але народу — сцяна, заступілі ёй, яна назад — і бразь! на ногі адной дзяўчыне. Тая, бедная, як не самлела сама, а Хоўра пену пусціла, галавою — трах! трах! — аб мост, а ў жываце ў яе нешта — пі-і-сь! Тут я барзджэй за ногі, Мікіта Пацкоўскі за галаву ды воп з цэрквы на ганкі; палажылі, вады ў від пырскнулі... Ачуняла! Зараз наднялася, пайшла, толькі жалілася, што галава дужа баліць.

А н т о н. Ён маўчыць... Божухна, што на свеце дзе-ецца!

І в а н ь к а. Татка! Якая то птушка паляцела?

А н т о н. То? Сіўка-варопка...

І в а н ь к а. А-а, знаю, што мама Ходзі пела: «Сіўка-варопка далігойда! А дзе была? У Ялкі на дварэ!.. Што Яліка робіць?..»

К у з ь м а (*глядзіць у лес*). Эх, сасонкі вун пад той бок! Хата б хата была... Палацы, панскія пакоі...

А н т о н. Дораг цяпер лес. Аб такой хаце і не гадай, калі нашто там што — солі недакупіцца, карасін, і то па шэсць канеек ужо, а ўзімку нічо быў на пяць.

К у з ь м а. Ну вам соль хіба што не трэба купляць. Бацьку ж наны даюць штомесеца паёк... Глядзі, поліўку пасаліць і ёсць чым.

А н т о н (*іранічна*). Ёсць... Усё чыста к Ёсело занясе альбо другім дваровым перанрадасць. Як толькі дадуць...

К у з ь м а (*жалосна*). Ах, ты думай! Гарэлка, усё гарэлка?

А н т о н. Каб вы ведалі, дзядзечка! Другі раз да таго даходзіць, як надумасш, да чаго мы дажывёмся, да чаго мы дажыліся, што такая пуда абхоніць, такая туга абгарне. Каб не грэх, ужо лепей намерці. Дадушы, ужо лепей...

К у з ь м а. А што ты гаворыш! Ці ты гэта здурэў, дзе твая галава, пабойся бога! Адкуль ідзеш, а ці не ён¹ к табе падскачыў; ці мала што бывае ў жыцці, як гэта можна так сказаць? Грэх, братка, вялікі грэх! Богу маліся...

¹ Нячысцік.

Л и т о и. А калі ж у жыцці шчэ болей паграшыш і другіх у грэх не раз не два ўвядзеш. Чаму мяне маленькага мамка не пахавала? Вот плачуць, як маленькія ўміраюць, а мне здаецца, што не можна па іх плакаць; іхныя душачкі чыстыя к богу ідуць. Мой Іванька: ён цяпер, пакуль малы, што ён знае, многа ён паграшыць? А і то, і ён далёка не той, што як быў у калысцы. Глядзі, ён цяпер то птушаня-так пабярэ, то жучку крылкі адарве, то ў хаце з Ходаю паб'ецца, а далі-болі, божухна-бацюхна, колькі шчэ грэху набярэцца? А добра? Многа ён добра ў жыцці пазнае? Жыць трэба, працуй, біся, як тая плотка аб лёд, клапаці ўвесь век аб тым, як бы пражыць, — калі ж тут аб душы падумаць? Дзед п'е і п'е, бацька, я ўжо з духу выбіўся, я ўжо сілу сваю страціў, я ўжо зжыўся, як тое гавораць — быў конь, ды з'ездзіўся; зямелька не дужа ўрадліва... Ды гэта ўсё нішто б, а ты чуў — у сёмым калене — дурныя?.. Што сягоння бацюшка казаў з амбоны? Як не думаеш, дык і не думаеш, а як падумаеш, дык што ты думаеш! О-ё-ё...

К у з ь м а. Ат! Мала што кажуць. А чаго яны самі п'юць? Табе здаецца, папы ды папы не п'юць? Ого, шчэ як! Ужываюць па-другому, лепей...

Л и т о и. Цяжка, дзядзечка, калі чалавек не мае прытульнага чалавека ў жыцці. Мяне мама-нябожчыца толькі любіла, хай свяценька ляжыць... А потым ажаніўся, Дамну ўзяў... Так у нас усё неяк так, ды не так... А каб не мама, даўно б наша сямейка ў старцах з торбаю хадзіла. Дасада ў мяне, дзядзька, на сэрцы, каб вы ведалі, што за дасада...

К у з ь м а. Дасада не расада, на градку не насодзіш... Пакінь ты, усяк людзі жывуць, а жывуць... Ага, праўда, ці вашы там старыя ўжо косяць разкі, ай не? Пагода ўстоялася, трэба рупіцца, трава сама што ўвайшла, каб не перастояла.

Л и т о и (у задуменні). А косім... З чэцвера ўзяліся... Выходзяць з лесу на лог. Цячэ ціхі ручэй, аброс вербалозам, альшэўнікам, асакою, асрам... Ціха, ціпла.

І в а н ь к а (нарвай аеру і ссе мяккую беленькую сярдзіну). Скора прыйдзем... (Прыглядаецца ў ручэй.) А татулечка, колькі рыбікі маладзенькай! О — шусь! шусь! — набегла некуды... Каб тут ракаў у пячурах папчупаць...

Кузьма і Антоп сціхлі і задумаліся.

К у з ь м а (*схапіўся за галаву*). Во каб ты згарэла!
А каб цябе! Гэта ж я забыўся ў краму схадзіць, табакі
бабе сваёй узяць. А хварэі твая галава! Ці нада ж ткі!

А н т о н (*са святою ўхмылкаю, каторая даводзіць,
што ён і не хоча крыўдзіць чалавека, тым часам даўжон
сказаць праўду*). Гэта бог даў так, што дзядзька забыліся,
бо грэх нюхаць табаку, з сабакі яна зарадзілася. Ад дзеўкі
і ад сабакі.

К у з ь м а (*смяецца*). Што праўда, то не грэх. Хто ку-
рыць, таго ў пекла тураць, а хто нюхае, той сам цюхае...
Ну, братка, мала як — святлей у вачах бабе, як панюхае,
што ты парадзіш. Ну і дасць яна мне чосу — забыўся.
А прах цябе бяры! Слухай, слухай! А кажуць і так: «Хто
нюхае табачок, той добры мужычок; а хто не зажывае та-
бакі, не варт сабакі».

Антон задумаўся; думкі яго паляцелі туды, дзе жудасны Копша¹
складае торпы касцятрупаў, а дзе калісьці рагатыя з бізупамі,
хвастатыя, капытатыя на тонкіх ножках і са свіннымі лычамі го-
няць звязаных ланцугамі людзюхпаў у... агонь неўгасімы... Усе
тут ёсць: і каралі, і царыцы, і міністры, і генералы, і губернатары,
і паны, і папы, і жыды, і цыганы, і ўсякія другія народы, і мужы-
кі, і бабы, і маламожныя, і заможныя, і ўсякія, усякія. І тыя, што
бацек не шапавалі, і тыя, што дзетак распусцілі, і тыя, што бога
не баяліся, у сераду, у пятніцу мяса елі, дарма кляліся, з чужымі
жонамі распусту рабілі, і што нюхалі, і курылі... і... Божа, божа!
.

Вот ён, Антон, як хлопчыкам быў, занёс лусту хлеба Дзёміным
украдня ад бацькі, бо яны з імі былі сярдзіты, а хлеба ўжо не мелі
ў спасаўкі. Як Дзёміха старая дзякавала неяк дзіўна, а яму, Ан-
тону, было стыдна-стыдна, шчокі гарэлі... Чаго стыдна? А бацька
усё ж ткі даведаўся пасле і абсек яго вожкамі.

К у з ь м а. Ну, хваліць бога, недалёчка ўжо, Іванька,
радуйся...

Сонца ніжэ. Перайшлі праз масток з патрупехлымі парэччамі,
падняліся на ўзгорак, ідуць міма магільніка, здзяваюць шапкі і
ксяцяца. Над магілкамі шумяць галлём бярозы, шэпча ціхая сас-
на, ліна лінае лісцікам... Нахіліліся крыжыкі, сівым мохам абрас-
лі. А дзе-нідзе і заваліліся крыжыкі, і не знаць: ці тут магілка,
ці тут так якая курганішка. Сіяць радзіцелькі... Спіце, родныя,
жджыце нас, памром, каб з атамаў нашых теній парадзіўся і па-
лешныў роднае жыццё... Жджыце нас!

¹ К о п ш а — на беларускай міфалогіі страшны магільшчык,
гаспадар магільнікаў.

Ці багамольны, ці бажавольны?

Прыказка

Чалавеча! Шкада мне цябе...

З. Бядуля

На тым жа суку сеў...

Пагаворка

Вечар у Жабонавай хаце. У вокны лезе цёплая летняя цямнота, а часам бліскае малапія. За сталом п'яны Жабон і другі ляспік П а п а с. П'юць чай (вар бяруць у бляшанцы; самавара няма). Гарэлка на стале, сырое сала ў талерцы.

Тут жа на зэдліку Антон. На палу Домна Антоніха, Іванька і Хода.

Гарыць лямпа.

На дзярзупі ўжо некаторыя ляглі спаць. Каля Лявонавага двара яшчэ мардуюцца начлежнікі. Гармонік завядзе-завядзе адважна вясёлую песню таго, каторы загуляўся — бо ўсё роўна, і спіхне.

Батрак Карпекін, чутна, разгуляўся, п'е і на гром не дбае.

Прасці мяне, выбачай,
Што я улюбіўся...

А гарманіст (Максім Сухі, ідзе, мусіць, з кірмашу з Басценавіч) падводзіць сабе на другі, маркотны лад:

Прашу ж цябе — не гневайся,
Учора п'ян быў — прамовіўся...

Надходзіць граза, і начлежнікі не ведаюць, ці весці копі к Сасоніку, ці пусціць ля гумён, на парыні, а самім схавацца ад дажджу ў гумно.

Дугае і ціха грукоча гром...

У хаце над столлю, каля трама, звяняць мухі ў духаце, а ў сепцах акуратня цыркае цыркун: «Цыр! Цыр! Цыр!..»

Домна хоча ўжо лажыцца спаць, рана ўстапе, ды няма як, пакуль леснікі не разойдуцца. Яна гаворыць дзецям, каб спалі, а яны, вытрашчыўшы сонныя вочкі, слухаюць, што гавораць за сталом, і не спяць. Антоніха з'явае, і тады яшчэ болей пейкая худая, бледная, сухарлявая; а і цяпер даволі прыгожая; яна ўцяжку.

П а п а с. Вот і сядзі на зямлі. А што мне твая зямля, калі я лепшы хлеб знайду? Зямля працу любіць, а праца дурня любіць, і як не было мужыцкага царства, так яго й не будзе...

А н т о н. Ці ж, дзядзька, так ведаеце?

П а п а с. Ведаю... Я тое ведаю, што браток мой жыве на зямлі, бо ён мужыком зарадзіўся, такім і рукі сапчэпіць на бацькавай лаўцы. Яму гэта бацькава лаўка, бацькаў кут. О! Няможна, няможна з карпя схадзіць. прападзець... А на адном паўнадзельчыку раскапуешся? Выразалі цяпер, хутар: трох дзесяціп няма! Панком зрабіўся,

засценак свой мае, ха! Хітра, мудра, з пэвялікім коштам. Жыві, жыві! Добра ж — цяпер паны ў рэнду аддаюць аблогі, а не будуць — пракорміцца ты з хутара свайго? Бульбы насадзіш ды пана ў бровар завязені на залатоўцы чацвярык. Накуляешся хлеба! А зямлю карміць чым? Зайцы табе ўпагнояць яе, ці што? Я, брат, віджу...

А так сказаў я: «Бяры, брацішка, і маю долю і сваю... Жыві, як тое кажуць: «А дзе, чорце, прывык? — А ў балоце...» А я хлеба сабе знайду. Не на бацькавай лаўцы рукі санчаплю, затое дзеткі мае без хлеба, пакуль бог дае, не плакалі...

А ў т у х *(есць сала)*. Хву... хва-ла богу...

П а н а с. Ці ж ён лепей за мяне жыве? Гаспадар, хадзяін, а хлеб а маслянцы купляе! Я — ляснік, службу выпяўняю, што скажуць, спраўлю, і хваліць бога: грошы грашмі, а паёк даюць штомесяца, а там яшчэ адтуль-адсюль, прамадзеем, прамудруем. Вот цяпер, Аўтух, і скажы, хто разумнейшы: я ці мой брат Пятрок? Ну?

А ў т у х *(вытій добра, але яго яшчэ не разабрала)*. Я ўсё знаю... На зямлі жывеш — калі ладна, дык усё ладна; у ляснікі пайшоў — калі разумны, дык не будзеш дурнем без хлеба. Ат, што там! Я і ў лясніках служу, а пад бацькінымі абразамі хлеб-соль ем... Хто вас, братоў, разбярэ. *(Здароўкаецца да Панаса з чаркай.)* Будзь здароў!

П а н а с. Піце на здароўе! Яно так, ведама... *(Ён не ўсё зразумеў, што казаў Аўтух.)* Мой дзед-нябожчык, ён жа быў шляхціц не абы-які, а йто за хартоўняй даглядаў у вяльможнага Вішнявецкага; ён за харта душу б аддаў, любіў. Так і ляснік: што ляснік? Ці я горшы за другіх людзей? Ляснік — адно: розум мей. Кажуць: «А-а, Панас абдзірае, Панас тое-гэта...» Не-э, падажджы-ка шчэ ты такіх ляснікоў, як Панас Хартоўня альбо дзядзька Аўтух.

А ў т у х. Ну-у, бяры, пі ды закусвай. *(Яму напрыкліла Панасава красамоўства.)*

П а н а с *(к Антону)*. Будзем жывы-здоровы!

А н т о н *(пэвясёла і ціха)*. На здароўе.

П а н а с *(ізной за сваё)*. Ідзеш ты ў грыбы ці ў ягады, ці коні твае нашкодзілі — падумаў жа ты, дурная галава, на лясніка. Не ляснікоўскае ж гэта — папскае. Такі ж я бедны чалавек, як і ты; пяхай сабе ты мужык, пяхай сабе дзед мой даглядаў хартоўню ў вяльможнага Вішнявецкага. Што да чаго палежыць? Мне тваіх коні забіраць ці хвустку здзіраць — вялікая карысць? Гэ! Ты шануй лясніка, шануй...

Д о м н а *(сама сабе)*. Напіўся, гаворыць, гаворыць...
Ішоў бы ўжо, — дык сядзіць, спаць не дае...

П а н а с. Мала што я на цябе затукаю, затупаю, па-
страну, раз-другі злаю. На то мая служба. А па-людску:
няма ў Панааса бульбы, не хапіла да палецця, успомні ж
ты на тое, што забажасца табе грыбоў пасмакаваць, прый-
дзеца табе ж часці касіць у шапоў, здарыцца ж і ў ягады
схадзіць...

А ў т у х. Ат, што тое казаць. Я служу, дык я ведаю,
чаго я служу. А прыйдзеца да каго зайсці чарку выпіць,
затое цябе не забуду... *(П'е гарэлку.)*

А н т о н *(ташчуе, што яны так гавораць, маўчыць усё,
думае)*. «Не, нешта не так у іхнай размове... Нешта не па
правільнаму... А як жа б трэба, як?»

Д о м н а *(паціху)*. А ўсе леснікі прысягаюць богу-Хры-
сту і лазоваму кусту...

А н т о н. Грэх...

А ў т у х *(пільна ўглядаецца на Антона)*. Грэх...

І в а н ь к а. А як «лазоваму кусту»?

Д о м н а. Схаваецца сам за куст ад таго, каго не хоча
абадраць...

Забліскала маланія, і зараз загрымеў дужэйшы гром; мухі каля
траму звіняць цішэй, цыркун змоўк.

П а н а с *(дапіў чай і перавярнуў чашку)*. Ну, дзякуй
жа вам... Дзякую... *(Па чароду жме руку Аўтуху, Антону
і Домне.)* Дзякуй за вячэру, дый пара ўжо мне. *(Глядзіць
шапкі.)*

А ў т у х. На большае прабачай... А можа, пасядзелі б
шчэ, дапілі, пагаманілі...

Д о м н а *(сама сабе)*. Во яшчэ нахаба...

П а н а с *(да Аўтуха)*. Пасядзім, дасць бог, другім ра-
зам. А цяпер *(хітра і мнагазначна)* — чуеш, рагаталі каля
Лявона, шэльмы, сціхлі... Думаюць: леснікі ў дварэ, гра-
за — усё можна. Ашукаецца, дзеткі...

А ў т у х *(ужо добра напіўся, пакуль той гаварыў)*. Ты
прайдзі... гэта... каля логу... у Сасоніку... *(Рыгае ад га-
рэлкі ці ад сала.)*

Д о м н а *(сама сабе)*. Душою рыгаеш...

А ў т у х. Я золкам устану...

Д о м н а *(сама сабе)*. Устанеш, устанеш, глядзі што.

А ў т у х. К Жаб'ю прабягу... *(Паклаў галаву на рукі,
п'яны.)*

П а н а с *(узяў стрэльбу)*. Ну, бывайце здаровы! *(Узяў-*

ся за клямку і п'яна баўтануўся.) От ты, хвароба, засе-
дзеўся як... (Бурчыць у сенцах і на дварэ.) Цямнота ж,
цямнота, матачка навышняя! Недарма духата гэткая... А...
ту... гэ... Цюцечка, цюцечка... (Сабака там гаўкае.)

А ў т у х (к Антону). Чаму чаю не п'еш? (Есць.) А ты,
Домна, што дзяцей спаць не вядзеш? Ці рана...

Д о м н а (на палу сцягвае дзяругі, сама сабе). Ня-
го ж не рана... пакуль жа палльліцёся, плуння сваё па-
цэдзіце. (Дражніць.) «Не магу без чаю... без хлеба буду,
а чаю дай...» Пап вялікі, ляснік... Круп купіў бы...

А ў т у х (дрэмле, а ўсё чуе). Хы... хы... у каго там жы-
вот бурчыць? Маладзіца молицца... хы...

Д о м н а. Ходачка! Хода! Пойдзем спацькі ў сенцы.
Заснула... Іванька! Ідзі памаліся ды ў сенцы спаць... Бо-
жухна, як душна стала, а маланачка так і свеціць. (Бярэ
Ходу на рукі і нясе ў сенцы.)

І в а н ь к а (пацягнуўся, устаў, злез). А я не баюся
ірому... А мама з намі ляжыць?

А н т о н. Пераксіся, Іванька, ды марш у сенцы. Ну,
ацькі божку! Каўнярок расшпілі, а то заснеш зашпіле-
ны, прыляціць ангел і стане плакаць... Ідзі... ідзі... (Івань-
ка пайшоў.)

А ў т у х (праз п'яную дрымоту). Галуза... З курамі б
лёг... Сеч... Розгамі такіх... Я ўсё знаю... Дурні, машэльні-
кі... Што вы мне... (Спіць седзячы.) А-хы-ы... хы-ы...

У хаце моўчкі; на дварэ патроху, а безупынна грукоча гром, цыр-
кун зноў часам цыркне, мухі толькі сонна капашацца, духата ў
хаце, лямпа цёмна гарыць, за акном шапоча лісце і тахае аб сця-
ну шост, але рэдка.

А н т о н (усё думае, даўно нешта найме мае, што яго
гнае... Патроху пачынае дыхаць часцей, часцей, захваля-
ваўся, запыхаўся... Колькі часу сядзіць звесіўшы галаву
на грудзі, а грудзі дышуць цяжка. Потым, калі Домна
з дзяцьмі, мусіць, заснула, раптам ціхенька стаў прад сон-
ным бацькам на калені і палажыў яму рукі на нагу... Той
заківаў нагою.) Тата, татуля! (Голас дрыжыць і жа-
лобны.)

А ў т у х (спужаўся). Што ты! Што ты! Што?.. А?..
Чаго табе?.. (Вытрашчыў здзіўленыя вочы, мутныя, п'я-
ныя, і адкінуўся к сцяне.)

Грыміць дужа гром.

А н т о н. Тата! Прашу я вас, пакіньце піць гарэлку і
расчытайцеся ў паноў...

А ў т у х (стаў сам сабою). Дураць! Дураць! Дураць! А-а-а ты, багамолле дурное! Ізноў некага наслухаўся!

А н т о н. Татачка, прашу ж я вас... (Плача і хапае руку бацькі, каб пацалаваць.) Бо ў сёмым калене ўжо дурныя...

А ў т у х (грэбліва адхоплівае руку і ногі). Адлезь ты ад мяне, сатана дурнаватая... Пень! Во чалавек! Ашалеў саўсім, тпфру ты, адлезь, табе кажу... (Пасмеіліва і шмат п'яней.) Кіпуўся, выдумаў... (Ізноў палажыў галаву на рукі, дрэмле.) Га, ты... Не піў з бацькам у хаце, а во пейдзе ўпіўся... Ну й падумаўся... Не піў, ды ўпіўся...

А п т о н (перш стаіць галаву звесіўшы пасля незадачы; патроху паднімаецца, сцяў на ўсю сілу зубы, адходзіць, прыціскае кулак к грудзям). Не ўпіўся я, не ўпіўся, а так здурнеў... а можа, уп'юся... (Шэпча.) Прападазі ты ўсё...

Гром сціхае.

А ў т у х (паднімае галаву і бярэцца за бутэльку). Камедзь, га! (Выпіў чарку.) Ну, даў бог сышка, га... Хоць бы ж палавіну бацькінага меў у галаве, хоць ба палавіну... А я гадаў: у лакеі выведу... Куды з дурнем паткнешся? А вывеў ба,— паны мяне любяць і даражаць мною... (Ізноў паклаў галаву на рукі.) Але ж саўсім, саўсім дурэць пачаў, га... Дагэтуль такога не было-о, не было-о... І слёзынькі... здзяцініўся, га... Камедзь! (Усё болей пачынае дзівіцца.)

А н т о н (сеў на калодачку, разуваецца). «Нашто мне было? Колькі разоў — і ўсё роўна. Нічога не выйдзе, нічога на свеце не зменіцца, памерці... Няхай пашкадуюць... Будуць ведаць... А Іванька і Ходачка, сіротачкі, памучацца...» (Схаваў вобуй у печаркі, укруціў агонь у лямпе і лёг на сяннік; яму душна, цела свярбіць. У вокны барабаныць дождж, рэдка асвеціць усё маладня, ціхі гром пачуецца.) «Нічога, татка, не разумееш, не хочаш разумець, а некалі зразумееш... Прападай усё, чымся так жыць... Не, не прападай, а гэтак будзе найлепей... Бог усё знае... Спаць... Памалюся. Бацька сядзіць...»

А ў т у х. Ці чуў: сорамна сынам панскага сабакі быць? А прыгончыны, сыноч, не хацеў бы спазнаць? Га... Усе мы панскія сабакі... Мала што забастоўнічыкі пайшлі хадзіць, дурата адна... Га... Камедзь!

У акно зняцейку стучыць в ар та ў пі к; Антон хваравіта здрыгануўся.

В а р т а ў н і к. Стук! Стук! (*Гаворыць як з падпечча.*)
Ці не спіце яшчэ? Выйдзі, Антон, каня вазьмі. На начлег
не навялі, граза, дык хлапец прасіў каня вашага завесць
удвору. Выйдзі, Антон, вазьмі... (*Антон пайшоў.*)

А ў т у х (*упоцёмку налівае чарку і п'е; бармоча сабе*).
Я ўсё знаю... Вашага каня аддалі, а самі ў панскую пож-
ню... Бура, пыні... А я п'ян... А дурань Панас заваліцца
пад куст ды засне... Я ўсё знаю... А што ты мне: «Не ні,
не ні...» А калі мяне нуда заядае, калі я не ведаю тады,
за што мне ўзяцца, рукі вянуць, а вып'ю — забываюся на
яе, проклятую... Ты любіш у цэркву хадзіць, — хадзі сабе
на здароўе, не дакарай жа мне, што я не хаджу... А я не
хачу іці, я, пыні, і не пайду. А там не малітва, яго ¹ толькі
пацянаюць... Смяюцца, шэпчуцца, а ён сядзіць сабе на
сценцы ды на валовую шкуру грахі піша... Га-а, шальмоў-
ства. Я за асець пайду маліцца, чараўніком пяхай завуць...
Каб я ўмеў чараваць, я падчараваў бы вам... (*П'е.*) А ў
лясу я адзін, без людзей, дык мне спакою даволі, мне спа-
кайней, сэрца не рве сын дурнаваты і суседцы добрыя.
Я п'ю, дык мяне нуда не гложыць. А я не магу... Адзіно-
та... Трэба выпіць дзеля здароўя, дзеля вясёласці... А ён
надумаўся, ашалеў, захныкаў... Камедзь, га... Дурні, ма-
шэльнікі... Я ўсё знаю...

Лямпа згасла, мухі спяць. Аўтух сапе і храпе.

А н т о н (*завёў каня ў пуню, выйшаў і ўбачыў зары-
ва на небе*). А госпадзі міласцівы! Гараць, гараць людзі...
Закрый, забарапі... К чаму бог дае? Хаця б там дожджык
буйнейшы... Прымета людзём, каб дбалі на яго... Як жыць?
Як жыць?.. (*Успомніў, як стаяў перад бацькам на кале-
нях, і цяжка ўздыхнуў.*) Ці піць, ці не піць, ці пасварыц-
ца ды памірыцца, ці што — усё роўна... Няма толку... Дур-
ніца цяшчасны я... (*Ксціцца і ідзе ў хату, там становіцца
каля лаўкі на калені і пачынае маліцца: пераганяе колькі
раз заўчоныя малітвы, кланяецца і кланяецца і з здава-
леннем пачувае, што на сэрцы лягчэй.*)

Дзярэўня спіць.

¹ Пячысціка.

VI

— Гыр-гыр-гыр!..

— Кусі, кусі, кусі!.. На тое ж вы людзі, а прычэпку знойдзеш і за шчэпку, прычынку і за лучынку...

Пагаворка

Яшчэ рана-раненька. На траве роса блішчыць. Сонца не пячэ. Спакойна стаяць на лагу рэдкія бярозы, дубкі, лазовыя кусты, а водаль, за дарогай, панскі лес яшчэ добра не працнуўся. Ні к лесу, ні к полю не відаць аніводнага чалавека, толькі ў просвеце мітусяцца далёка-далёка на Казіным Лагу коні пачлежнікаў, скачуць спутаныя.

Антон косіць тут сваю пожню. Ён без шапкі, без пояса, расшпілены, з мокрымі на лобе валасамі; шыбка махае касою. Ён увесь увайшоў у смак працы, яму прыемна сярод красак, але думкі не пакідаюць яго. З яснымі вачамі, з добраю лёгкасцю на сэрцы, кожны раз, як узмахне касою, гаворыць Антон: «Госпадзі, памілуй, госпадзі, памілуй!..» Так ён працуе і моліцца.

Ціха, цёпла, і пэба яснае.

А н т о н *(прыстаяў, выцер лоб рукавом, абцёр касу травою, убіў канцом касайце ў зямлю і пачаў тачыць (вайстрыць) касу: «Вайстры-касі... Вайстры-касі...» Думае).* Каб так у жыцці помніў на бога і маліўся шточасу, колькі б можна маліцца. А то калі памаліўся ўранні ды ўвечары, дык і ўсё. І што ўжо за малепне. Учора Домпа: моліцца, а ўбегла свіння ў хатку, яна выганяе раскарачом і шэпча: «Верую я ва ядынага бога адца...» Грэх адзіп. Вот жыды: яго з малітвы не зрушыш, хай дзіцёнак з лаўкі зваліцца.

Вот гэта малітва... *(Абгледзеўся каля сябе, зайшоў пад дуб, дзе стаіць пясчанка і ляжыць жупан, пачаў ксціцца і ўсё гаворыць: «Госпадзі, памілуй! Прасці нам, госпадзі!» Потым стаў на калені і, гледзячы на ўсход, шэпча і ксціцца, але прымеціў, што каля лесу нехта ходзіць, устаў і, узяўшыся за касу, пайшоў на пакос.)* Ці балюча травіцы, што яе косяць? Чаму-то ёй не дано голасу? А мусіць, і ў яе душа ёсць? Не, хіба дрэву і травам не балюча, калі іх рэзаць? А каню вот балюча, рабіць конікам цяжка, а бог ім не даў раю... Конь здох — і ўсё яго. Дык нашто ж яму боль дана ад бога, калі раю не дано? Іншы конь болей і лепей за чалавека працуе, а вот... гм? *(Косіць, далёка адмахваючы касу.)* Няхай маё суседу пяройдзе, закашывацца ў чужое грэх, і не буду...

Ад лесу, са стрэльбай і на калені намачыўшыся, ідзе Аўтух; Антон косіць, пакуль бацька не падыходзіць аж к самому яму.

А ў т у х. Памагай бог!

А н т о н. Дзякуй... (Косіць.)

А ў т у х (моўчкі ўзышоў да пакошанага і ўглядаецца ўдоўж па мяжы). Ці ты гэта многа так сенажаці маеш, галубец, што свайго адракаешся, ці што? Паглядзі, зірні, надзівіся — гэта ж ты на палавіну пакоса пакінуў свайго Бападысёвым... Ах ты, дурань ты... (Аўтух спаханіўся, што сказаў ужо «дурань».) Адкасі тую ж гадзіну, чуюш?

А н т о н (дос касіць, выцірае лоб рукавом). Ат, будзе з нас, тата, перакашу няўмысля, дагледзіць Бападысёнак — сварыцца пачне...

А ў т у х. А глядзець на яго сваркі? Няхай сабе горла дзярэ, а ты — сваё адкасіў, і ніхто да цябе нічога не мае. Адкасі цяпер жа...

А н т о н. Ну, дадушы, тата, будзе сварка... Клок тут сена, бярэцца не збярэцца... Мяжа, здаецца, так ідзе.

А ў т у х (насмешліва). Жалобнік ты ў мяне абабраўся... Дурань! Пакінь з аднаго боку Бападысёна па паўпакоса ды Ахрэму з другога столькі, і касіць не трэба, бо рэз шырокі, што там... Той час адкасі, табе кажу, ну, пры маіх вачах...

А н т о н (няпэўна думваючы, просіць). Ай, тата, ну што гэта вам зарупіла? Каліва сена... Наша пяройдзе — перад богам спакайней. Сваркі гэтыя...

А ў т у х (скідваючы стрэльбу і вырываючы з рук сына касу). Апу ж цябе к ліхой гадзіне з тваім спакоем! (Косіць.) Зарадзілася дуплё на маю галаву! (Зайшоўся, залязае ў чужое.)

А н т о н (спуджана). Татачка, яй жа богу, закасіліся... (Забягае і глядзіць па мяжы.) Казаў я... (Прыпомніў, што няўмысля пабажыўся.) А прасці, госпадзі, ажно пабажыўся ні за што... От ён, грэх, пайшоў... Тата! Ну, праўда ж, закасіліся...

А ў т у х (косіць). Адкасіся ты ад мае галавы, багамолле дурное... Уступлю я свой пакос Бападысёнку пайкаму, хварэі ён, нячыстая сіла. За тое, мусіць, што ў маё вечна лезе. А ці косіць, ці арэ — гэта ўжо закосіцца, гэта ўжо мяжу здзярэ, каб яго па шкуры драла... Го-о-о, уважу я сваё? Няхай падажджэ...

Тым часам, як назло, з-за дубоў, з-за кустоў паказаўся большы Бападысёнак. Таксама ідзе касіць свой рэз, бо на плячах каса і кашэль. Ён патроху падыходзіць к мяжы, каб па ліпі зірнуць, ці добра адагналі мяжу Жабоны.

Антоп (*убачыў Банадысёнка і ціха да бацькі*). Ну ідзець жа Езка, начне лаяцца, ах, ці варта было...

Аўтух. А маўчы ж ты! Во жвінда, звяга тая... Ну няхай пачынае, язык мае не кушлены, чорт яго не ўхопіць.

Езка (*перш паціху, а потым усё дужэй*). Ну і што гэта, пыні, за работа, каб хто спытаўся? Аслеп, чужога не ўвядзеў, каб ты так, брахненька, дзетак сваіх не ўвядзеў. (*Глядзіць на мяжы.*) Не адсохлі ж ручкі старэнькаму ці маладзейшаму, не павылезлі ж вочкі на той час...

Аўтух пакуль што маўчыць, толькі пачынае хвалявацца, рукі трасуцца. Антоп спужаўся і шэпча з дасадаю: «Ах ты я-я-я-яй».

Езка (*падыходзіць блізка к Жабонам, а глядзіць усё на мяжы*). Каб вы пазарэзаліся гэтаю коскаю, як мала з вашае глоткі, як вы пазаграбалі б усюдых. (*Злосна.*) Ссса-а-бакі панскія, ліха вашай матары!.. І ў панскім як тыя свінні, і ў суседскае гнятуцца... (*Крычыць.*) Халерыя на вашу галаву!..

Аўтух (*схапіў касу і раптам замахнуўся на Езку*). Маўчы!! (*Страшэнна запыліўся.*)

Антоп. Татулька... т...т... (*У яго калоцяцца зубы.*)

Езка (*шалеючы*). А што ты за маё добрае рэзаць мяце, стары дур...

Аўтух. Маўчы! Маўчы, табе кажуць! (*Махае касою.*)

Езка. Дык шчэ так? А-а... (*Падскочыў і схапіў Аўтуха за грудзі.*)

Аўтух. Антоп! Антоп! Хапай стрэльбу!..

Езка. Дык так! (*Выхапіў касу з рук Аўтуха і адкінуў. Водзяцца.*)

Антоп. Божа мой! Пакіньце вы... Езачка, дзядзечка...

Бегае, быць авечка, потым схапіў стрэльбу і дзяржыцца з ёю.

Езка. Ды не-е... (*Хрыпіць; наваліў Аўтуха і душыць яго за горла.*)

З-за кустоў выязджае на кані акружны (ляспічы) пані Іванцайкай.

Аўтух. Антоп... топька, рат... (*Хрыпіць і малоціць пагамі.*)

Антоп (*наводзіць стрэльбу*). Езка! Пабойся... (*Кінуў стрэльбу і валачэ Езку з бацькі за плечы, той саўсім збэсціўся.*)

Акружны (*падганяе каня*). Гэта што такое? Аўтух!

(Пад'ехаў і, калі Антон адбег, перавёў разы два бізунюм на Езку.) Ах ты, сібірака! Гэта што за разбойства! Здуралі вы?

Езка *(зляцеў з Аўтуха, схапіў сваю касу і кашэль і пабег к дарозе)*. Ра-туі-це, хто богу ве-ру-е!.. А-я-ай!
(Сумысля крычыць жалобна, як яго рэжуць, быццам яго там забіць хацелі.) Ра-туі-це... *(Бяжыць, толькі пясчанка аб кассё — брын! брын!..)*

Акружны. Ай, Аўтух, Аўтух! А ты, Антон, чаго ж тут глядзеў, не разбараніў?

Антон. Калі ж я...

Аўтух *(злосна, саркастычна і скрыўджана)*. Дзякую, дзякую, сыночак... Любіш бацьку...

Навокала прыемнае лёгкае паветра. Звялая трава дае арамат. Пачалі стракатаць скакунцы. Сонца вышэй і вышэй і жарчэй. У балоце кракнула вутка; паляцелі ппакі, у полі капашацца людзі...

VII

Намерся, ды не ўдар.

Старасвецкая мудрасць

Ці саву аб пень, ці пень аб саву —
усё саве баліць.

Прыказка

Кепска зрабіў, што радзіўся.

М. Бурачок

У Аўтуховай хаце ізноў гарэлка. Сам Аўтух ужо даволі вышійшы, адзіны сляпы старац таксама, другі, трохі відушчы, цверазей. Тут іхнія хатылі, і кастылі, і на круку ліра. Антон у вясёла-святым пастроі. Домна смутна. Іванька заплаканы. На сталае паўбутэлька і сырое старэцкае сала.

На дварэ дождж ідзе і ідзе бесперастанку. Ужо многа наліло.

Вецер сцюдзёны накалаціў з ігрушы певялічкіх ігрушак.

У хаце ад ненагоды цемнавата, пахне мокрадзю, сырасцю і гарэлачным духам.

Ходачка *(сядзіць на палу каля маткі, глядзіць у аконца; тут жа, на акне, усе лялькі яе)*. Сцэ будзіць дозе, мама, бурбалкі скацуюць на лузынах... *(Яна ўвесь час так картавіць, бо шчэ саўсім дзіцёнак.)*

Домна *(шыючы нешта)*. Будзе, будзе дожджык, дзетка. Ён, як слёзкі, пройдзе-пройдзе, спыніцца ды і зноў...

Ходачка. Мамка, а ці пусціце тады мяне з Іванькам цуркі прапусакаць, калі соніка заблішчыць? А, мама? Ці пусціце?

Д о м н а. Пушчу, пушчу, каб прастудзіліся. Чуеш, вун Іваньку старцы ўзяць хочуць,— і цябе ў хатыль забяруць.

Х о д а ч к а. А я ўцяку ад іх. Мама, а дзе йта пчолкі, а? Пахаваліся, а? А зробі мне повую ляльку, мама, а?

Д о м н а. А сціхні ж ты, пазолачка... Слухай во, я табе песню спяю, ну слухай... *(Пачынае паціхеньку, нахіліўшыся над шыццём, пець Ходзе. Іванька зарумзаны стаіць ля маткі і стругае кіёчак. Домна тоненька, як нітку выводзіць, пяе.)*

Дарогаю ды шырокаю, дуброваю ды зялёнаю,

Туды б ішла ды сіротачка, туды б ішла ды маленькая...

У пярэрвах яна гаворыць з Ходай. За сталом сваім чынам.

С т а р а ц 1 - ш ы *(бас, сляпы)*. Ён можа даць раду ад усякае хваробы, ад усякага паддавання, усё, што патрэбна...

С т а р а ц 2 - г і *(тэнар, троху відушчы)*. Гэта ж ён летась пасобіў нашаму Яхіму ўзяць за сябе Прэску... Гэ-гэ-гэ... Абое цяпер у кучы добрацька збіраюць. Узімку не кані ажно пяць мяхоў жыта нажабравалі, а які другі старец тое выхадзіць?

С т а р а ц 1 - ш ы. Ужо і наследніка маюць... Ай наследніцу?

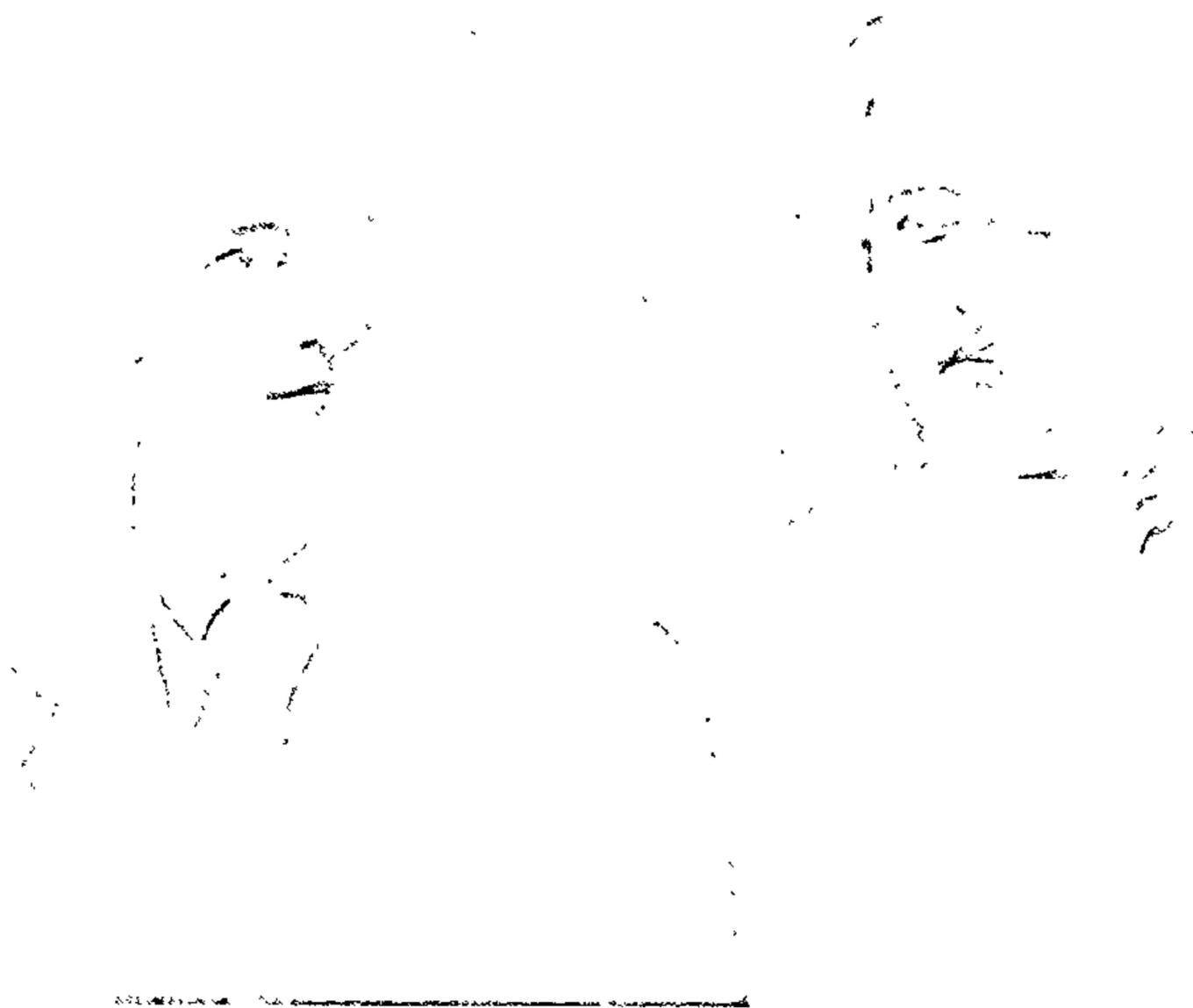
С т а р а ц 2 - г і. Наследніка, гэ-гэ-гэ... Маюць, а як жа. Зарадзіўся ладны жабрачок: па матцы сухарукі, па бацьку — без воч. Яхім рад. А то, брат, задумаў ён жапіцца — Прэска апі блізка! «Што ён, гаворыць, слепанджа, што з ім выхадзіш? Я прыгожа, а са сваімі сухімі рукамі я за лепшага ў губерні старца зайду». Яна, чуеш, мецілася за адпарукага Аўласа, ён хлапец гладкі, а па кірмашах сухую руку як выставіць ды псалму як зацягне, дык грошы так яму і сыплюцца. От яна за яго і кіравалася, гэ-гэ-гэ...

С т а р а ц 1 - ш ы. А дзед Янка як даў раду — строная пайшла. Ён, брат, гэты Янка, усё чыста можа...

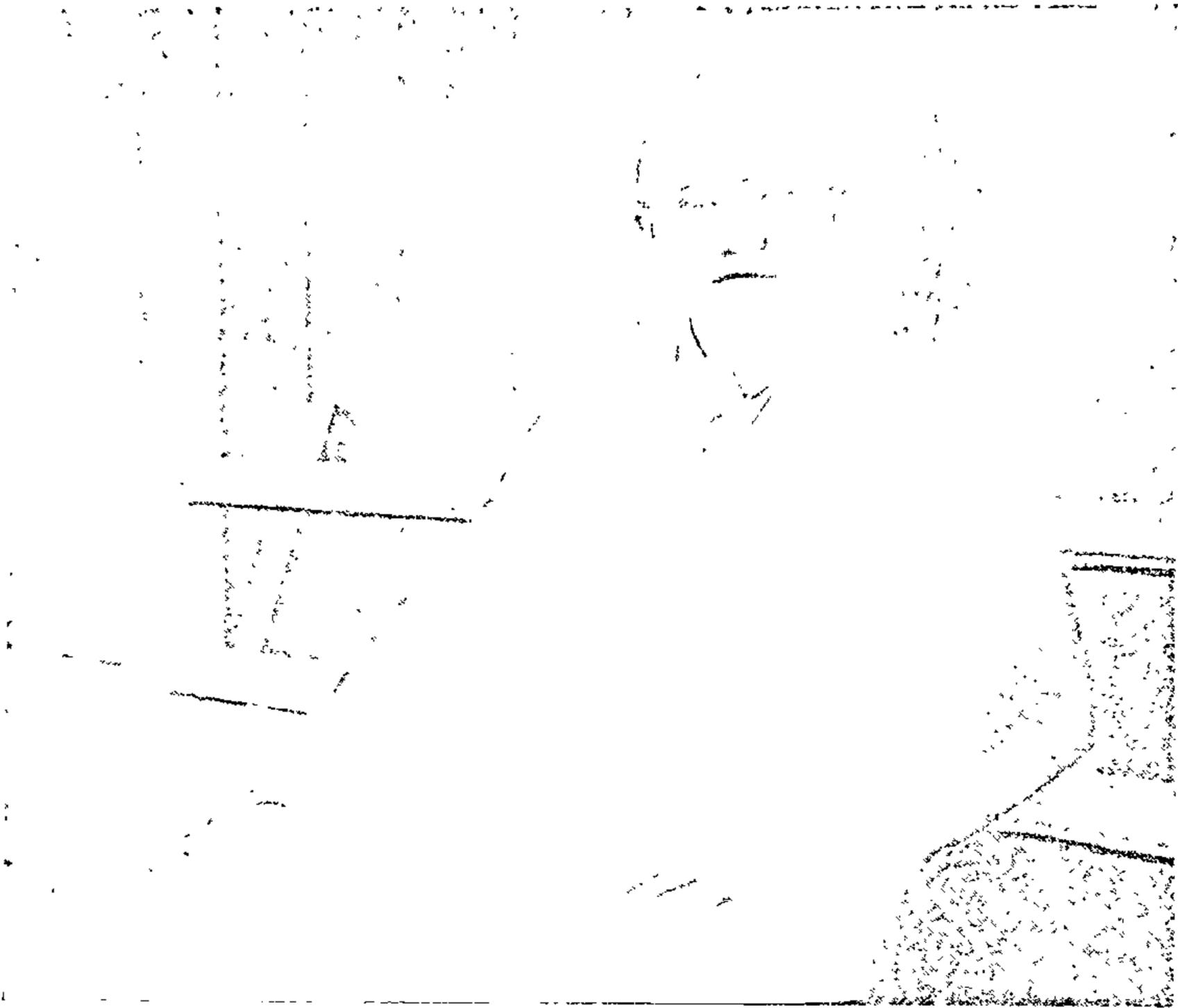
А ў т у х. А на стрэльбу загавора не ведае...

С т а р ц ы 1 - ш ы і 2 - г і. Не ведае? Ха-ха-ха! Гэ-гэ-гэ!.. Так *(шэпча 1-шы)* закліне — без аніводнага промажу, ластаўку на ляту! Ён жа пачараваў пану Ступяркоўскаму, бо той не пусціў яго ў хату панач. Сохне цяпер пан Ступяркоўскі... О!

А п т о п *(хмарнеючы)*. Грэх вялікі! Вялікі грэх! Усё чалавеку даруецца, а чараванне — піколі... Не вадзіся з

М. Гарэцкі і Ул. Дубоўка.
Масква. Лета 1928 г.

М. Гарэцкі ў Харкаве.
Ліпень, 1928 г.

імі, божымі ўрагамі. Прадаўся ім — капец. Вялікі грэх, дзядзькі!

А ў т у х. Ці чуў? Спасеннік запеў. А як бацьку выра-таваць ад дурнога сабакі — таксама грэх, можа?

А н т о н (*утупіўся*). Богу відна, дзе грэх.

С т а р а ц 1 - ш ы. Э, братка мой! Грэх у мех, а спа-сене наверх.

С т а р а ц 2 - г і. Ці ў торбу ды аб вугол.

С т а р а ц 1 - ш ы. Цяпер толькі мы, простыя людзі, баёмся грэху. Паны, брат, дый з нашых разумнейшыя грэху ўжо не баяцца. Дзеля таго, што яны цяпер так дайшлі, братка: Хрыстос хадзіў па вадзе — і я пайду па вадзе, Хрыстос...

С т а р а ц 2 - г і (*перабіваючы*). ...Хрыстос лятаў — і я палячу. Дык каго ім баяцца? Няма каго баяцца, дык што за грэх будзе, калі пяма каго баяцца? Ён не баіцца, што яму грэх! Грэх... гэ-гэ-гэ...

С т а р а ц 1 - ш ы. Хрыстос робіў сляпых відушчымі, а заграніцкія дактары па навуках дайшлі: сабачае вока чалавеку ўставяць, і чалавек бачыць усё чысценька, дай бог усякаму добраму.

С т а р а ц 2 - г і. Чаму не? Гэ-гэ-гэ...

А н т о н (*вытрашчыў вочы*). Як жа гэта яны? Ці ж так?

С т а р а ц 1 - ш ы. А што чараўнікі чаруюць, дык на то ім сіла даецца. Без гэтай сілы і людзём пражыць было б трудна. Скажам, чалавек занядужаў, карова захварэла, ву-жака ўкусіла ці сібірская муха джыгнула — хто раду, братка, дасць? Дзед Янка, болі ніхто. Без дзеда не можна, ён сілу мае, яму дзяды пераказалі.

С т а р а ц 2 - г і. Поп казаў: «Грэх». А як пачала зды-хаць цёлка, скотны доктар не даў помачы, дык і бацюшка хланца па Янку на кані прыслаў. І карова цэла! Гэ-гэ-гэ...

С т а р ц ы 1 - ш ы і 2 - г і. І карова цэла!

А н т о н. А ўсё ж ткі грэх, калі ён у загаворах да іх моліцца, грэх... Няма грэху, калі бог памінаецца, святыя, цар Давід... А так — то грэх.

А ў т у х. Ат! Што мы ведаем...

С т а р а ц 1 - ш ы (*н'е з Аўтухом*). Грэх, можа, не грэх, а спрадвеку так паводзіцца... (*Глядзіць у акно*.) А дожджык як закурыў, як запыліў, дык і курыць і ку-рыць...

А ў т у х. У пані сена коп на сто гніе.

Старац 2-гі. Коп на сто! Добра табе, папечка! Гэ-гэ-гэ...

Старац 1-шы. А ты думаў...

Антон. Бог як захочыць: ці высушыць, ці памочыць. *(І ён асцярожненька есць старэцкае сала з хлебам.)*

Аўтух. Ну, вып'ем яшчэ па аднэй, ці што. *(П'юць. Антон адыходзіць, каб не піць.)*

Домна *(задумалася)*. У каго людзечкі рупяцца, працуюць. Дождж — лапці хаця плятуць, граблі ладзяць, косы клепоць, вяроўкі віюць, ці што. А нашым мужчынкам нічога не трэба. Ці хто йдзе, ці хто едзе — грыв! — к Аўтуховым ды за гарэлку. Антон! Ну ты ж бы хаця хамуціну тую направіў...

Аўтух. А маўчы! Бабскі розум... Бярэшся не за сваё.

Старац 1-шы. А не чапай ты яе, ведама — расставацца з сынам усякай матцы тошна. На тое ж матка. А ты, Іванька, рыхтуйся.

Домна. Вот, дзядуля, з гэткаю гаворкаю памаўчы. Каб я, даў бог, скапала, колькі я сына свайго ў павадыры аддам. А дзед разумны ўнука ў павадыры аддае! Дзе ўжо той і гонар леснікоўскі?..

Аўтух. Маўчы, сучка, табе кажуць. Не лезь не ў сваё! Што ён у хаце выседзіць? Каця мы самі дагледзім. У Гаёк паця дазволіла пускаць... *(П'е.)* Я каб к лепшаму, а мне ж і знявага. Гэп! Ён жа хоць па лапці ад гэтых дзядоў заробіць, свету паглядзіць.

Старац 2-гі. А ведама, што паглядзіць усякіх людзей, усякага свету, бо мы аж за Магілева часам ходзім. Гэ-гэ-гэ...

Домна. Свет вялікі, ого!

Аўтух. Ніхто цябе, бабы, не пытаецца...

Домна. Не дуры ты, свёкарка, мае галавы. За дурною галавою мужыком жыву, а дзетак сваіх забараю.

Аўтух *(п'яна-грозна)*. Домна!! Каго ты будзеш слухаць?

Старац 1-шы. Не сярдуй, лябёдка, трэба ж і старца сляпенькага каму вадзіць; за гэта ж бог і грахоў адпусціць і сыну, і матцы яго. Раней паводзілася так, што і заможныя людзі дзяцей у павадыры пасылалі, як бы ў навуку добрую.

Домна. Дужа табе карцяць мае грахі. Хвароба вас ведае, прасці, госпадзі, што вы за людзі — з віру, з балота? Ці вы яго чаму добраму навучыце. У старыну ж дык і старцы-ткі былі, а вы што — п'яногі пейкія.

А ў т у х (затаіў злабу да Домны). А ты, Антон, што скажаш?

А н т о н. Маленькі шчэ надта Іванька, шкода, беднага. А старца вадзіць — дзела добрае, бог грахоў праціць. Па-мойму, пяхай бы сабе і пахадзіў... (Вінавата, але цвёрда глядзіць на жонку і на Іваньку.)

Д о м н а. Ачмурэў ты, Антон! Гэта ж ты роднага сына не шкадуеш. Што крошку сала старэцкага з'еў, дык гатоў ужо Іваньку прадаць. Божа мой! Божа мой! (Пачынае хныкаць.) Гора са свёкрам, а цяпер і ты гэтакі. Будзеш, будзеш, як відна, бацькаўскай удачы. Наўчыся яшчэ гарэлку піць, будзеш татухна...

А н т о н. А што ж я? (Плюскае вачамі, як неда-лужны.)

С т а р ц ы 1 - ш ы і 2 - г і. Гм! Гм! Гэ-гэ-гэ... Што там за дамова, дзе быка бадзець карова? Гм!

А ў т у х (каб прымеў, дык бы разарвай Домну; чырванее, выкачвае вочы і паднімаецца з застолля). Што? Што ты сказала? Дык табе свёкар нос ірве? (Наступае на Домну, п'яна баўтануўся.) А-а ты, сучка брахлівая! Ты ў чыёй хаце сядзіш? Воп!!! Штоб мае вочы цябе не бачылі, чорт цябе бяры з тваёю заможнаю раднёю! Воп! (Бярэ з крука пугу.)

Д о м н а. Божухна! Што гэта яшчэ такое? (Плачучы, глядзіць на Антона.) Антоцька!

А ў т у х. Я табе роўны, пягодная баба? Апрыкляцца будзеш? А во! (Замахнуўся, вот-вот дасць...)

І в а н ь к а і Х о д а ч к а. А-я-я! Дзед! А мама!

С т а р ц ы. Пакінь... Ахвота яшчэ. Матцы дзіцёнка жалка: свая кроў, сваё цела. Пальчык ён парэжа, ужо матцы баліць...

А н т о н (як дурны, кінуўся к бацьку і схпіў яго за грудзі). Не чапай, тата!! Не чапай! (Трахнуў за грудзі, выпусціў, сеў на зэдлік, палажыў галаву на рукі і з сударагамі гудзе.) Ы-ы-ы... На... пашто я на... све-ет на-радзі-ўся... О-ё-ё...

А ў т у х (спусціўшы амбіцыі). Ну й дурань, ну й дурань... Вот і завуў. Бабу папудзіць трэба, каб сілу над сабою чула, а ён — слёзынькі, ці чуў, які далікатненькі. Ну й дурань, ах!

Д о м н а (аправілася). Хто яго задурывуў, калі не родны бацька, разумець гэтакі. Ты яго ссушыў, не хто, усе кажуць.

А ў т у х. Што?! Ізпоў! Домна!

Д о м н а. А што там — Домна! Я табе маўчала-маўчала, няхай табе бог аддае. Я ж не за цябе, за твайго сына ішла. Ты мне мала значыш, п'яніца горкая, а я цябе шанавала, абмывала цябе, абчышчала, няхай табе божачка аддае... *(Хныкае.)* А ў людзей жа старыя знаюць на печы сядзець ды дзяцей забаўляць, а наш жа...

А ў т у х. Ну, дзеткі! Пагадзі, Домначка, калі ўжо ты пачала кіпцікі паказваць, значыць... ыгм... так... Значыць, не паласа табе, Аўтух! Турыце, турыце, дзетухны, бацьку жывога ў яму, турыце! *(Да Антона.)* А ты, сынок, на каго руку падняў? А? Ты роднага бацьку зняважыў? Мне ў жыцці не было гэткай знявагі, якую ад роднага сына заробіў. Дык за грудзі яго, старага сабаку? Я ж цябе пракляну, дурня? Хто цябе на свет пусціў? Прасі бацьку! *(П'яна баўтануўся.)* Ну?! *(Выстаўляе руку Антону, каб цалаваў.)*

А н т о н. Я й так проклят... Адлезьце ад мяне, пакіньце мяне... Што гэта, што гэта? *(Хліпае, за ім і дзеці.)*

А ў т у х *(няўдала спусціў руку, жылістую, чорную, з чорнымі кіпцямі).* Так... дык так...

С т а р ц ы *(уздымаюць свае хатылі, ліру; да Аўтуха).* Другім разам ужо, дзядзька, калі што... *(Становяцца к абразам.)*

С т а р а ц 1 - ш ы *(бас).* Во ймя ацца, сына і святога духа. Амін...

Антон устае з зэдліка, каб не быць паміж старцаў і абразоў.

С т а р ц ы 1 - ш ы і 2 - г і *(іграе на ліры).* Памілуй, госпадзі, а ўсю сямейку-хатку, спасі і сцалі скацінку і стаднікаў ад усякага ўпадку і сахрані іх, госпадзі! *(Першы, бас, цягне на ўвесь час, а толькі іншыя словы раўне, лунне бельмамі і прымоўчыць, а другі, тэнар, вядзе і вядзе тонка-высока, без аддыхі)...* на векі вечныя. Амін.

С т а р а ц 1 - ш ы. Бывайце здаровенькі, хай вам бог дае...

С т а р а ц 2 - г і. ...на ўсіхную і на старэцкую долю...

Троху відущчы тэнар уперадзе, а сляпы, хрыпаты бас, адзадзі стукае кійком аб зямлю і дзяржыцца матузком за пярэдняга.

А ў т у х. Пайдзіце здаровы.

Д о м н а. У роспані вы ідзіце, п'яногі, гультаі цяшчасныя, мала шчэ было без вас бяды.

Аўтух пайшоў услед за старцамі і пешта гамоніць на дварэ.

А н т о н. Домначка, ці дужа я таўкапуў бацьку?

Д о м н а. Дужа?! Яшчэ што! Ці ты сам не помніш?

А н т о н. Не. *(Сагнуўся, палез на печ, падлажыў там пад галаву жупанок і адварнуўся к сценцы; закам'янеў у нейкай жалобе.)*

Д о м н а. Не ляжы, Антон! Не выдумвай! Ты бацькаву навадку даўно знаеш...

А н т о н *(не адгукаецца і шэпча сабе)*. «Чаго мне жыць, пашто мне жыць? Адны крыўды, адна няпраўда... Ці ж я хацеў зняважыць тату? За што мне так наканавапа ад бога?..»

Іванька і Ходачка перш цёрлі вочкі кулакамі, а потым з цікавасцю ўглядаюцца на печ, што бацька робіць, чаго ляжыць, як хворы.

Д о м н а. Ну во: адзін паругаецца — крычыць, а другі дзяцініцца-стогне, а ты, баба, хоць галавою аб сцяну біся...

VIII

Нібы смоўж да апенкі,
прырасла ка мне пуда мая.

З. Бядуля

Чорныя думы заснуць не даюць...

Я. Купала

Жизнь есть сон,
а смерть пробуждение.

Л. Толстой

А што такое сон?

Звычайнае пытанне

Два святы ўзапар. Першы дзень свята. Зрапня дужа прыгожая пагода. Снапы залатога свету залілі ўсю зямлю, і дзярэўню, і сады, і вуліцу і скрозь шчэлкі блішчаць у пунях, праз балонкі цякуць у хату, убіліся на пол і жартуюць з дзяцьмі, што па-святочнаму ляжаць яшчэ і хаваюць лічка, вочкі ад сонца, адкідваюць ручкі ці пакладуць пад галоўку, смачна смокчуць і, тропачы ножкамі, скідваюць з сябе дзяругу. Бабы-гаспадыні ўправіліся каля печы, прыбраліся і гурткамі, як кучы красак, пайшлі па Сасонніцкай дарозе ў цэркву.

На Банадысёвым двары конь — іга-га-га... — іржэ, бо адзін; прывялі хлопцы з начлегу — Банадысь у мясечка паедзе.

У Аўтуха на двары ціхамірна. На саломцы, на прыпёку, рохаюць і порскаюць парасяткі. Пчала каля ганак — джынг! — звініць-звініць, набярэ нечага і ляціць цераз страху ў сад к вуллю.

Цёпла, светла, прыгожа, ладна...

Але такое падвор'е, дужа яркае сонца з самага рання бываюць перад нягодаю.

А н т о н не паспеў яшчэ даволі пабыць на сонцы, седзячы на ставах каля сцяны пад стрэшкай, як на небе, над лесам, ужо пава-

лакціся рэдзенькія фарботкі шэранькіх, рабенькіх балачыпак... Яшчэ, яшчэ... Свяжэй ужо паветра, халадней ужо паветра. Першая болачка набегла на сонца, па зямлі сцень бяжыць... О! Ізноў ярка,— прабегла...

Час ідзе. Антон не ў цэркві, у дварэ. Хода з маткаю ў цэркві. Іванька найшоў з хлапцамі ў лес, бацька ў лесе.

Антон пахадзіў, пахадзіў. Паслаў над павеццю на калёсах; лёг, знізом укрыўся, задумаўся, сагрэўся. Заснуў...

А сабака пакінуў Аўтуха ў лесе, уцёк у двор, падлез пад вароты, павіляў трохі ды і звіўся пад калёсамі; часам трасе галавою і цапае зубамі мух, думае, хто-та яго пакорміць. Домны пяма ў хаце. Парасяткі клычаць салому: схопяць у зубы — баўціль! баўціль!

у абодва бакі; пужаюцца сабакі, кусаюцца і скігочуць. Салома на калёсах у перадку ківаецца ад вецярку, а то не ківаецца...

Антон (*думае мімаволі*). Домны пяма, Хода з ёю, а Іванька дзе? І бацькі пяма... Гукнуў, можа, унука з сабою ў лес, быццам у ягады, і карэц з бяросты падакляраваў сагнуць, а павёў Іваньку к старцам на Глухую Паляну. Яны там часта па дарозе пасядзець заходзяць. На ліры іграюць, гарэлку п'юць, сала прагуць, цераз цяпло скачуць, псалмы пяюць, «Лявоніху» скачуць пад ліру... Няма Іванькі... Ён ужо старчык-павадырок. Валасы доўгія, шапка дзіравая, зімавая, хлоп'е павылезла з яе. Кіёк у маленькіх худзенькіх ручачках доўгі-доўгі, вышэй хлапца самага ўдвайне. Ідуць старцы па дарозе, сярод маладога лесу.

Птушкі пяюць. Краскі па баках дарогі цвітуць, пахнуць, калышуцца. Іванька напярод з хатыльком на плечах,— ён усё па баках зіркае. За ім на матузку троху відущы з белым вялікім хатылём на плечах і з торбаю на баку, а на самым задзе дзяржыцца за матуз сляпы. Ён, старэйшы, сагнуўся пад сваім хатылём, валачэ погі, кійком дзюбае цвёрда, ліру падтрасае, падпраўляе на сабе. Жартуе, каб весялей было, Іваньку бадрыць.

Сляпы старец. Ну, Іванька, дайзем зараз да Баркалабава, к старой пападдзі пойдзем за нябожчыкаў маліцца — пірог табе дасць... А за скацінку памолімся — другі.

Троху відущы. Толькі ты, хлапец, калі прыйдзеш, дык ці вочы на вышэйшыя абразы паднімай, падлоб закачвай, ці ў зямлю ўпірай.

Сляпы. Па баках не зіркай, яна незалюбіць, скажа: «Што вы за старцы, ваша малітва да бога не даходна...»

Троху відущы. Ды тоненька падцягвай, калі дзед змоўкне, усё з перадышкаю лягчэй.

Сляпы. Апу, братцы, сядзем троху ды папрактыкуем...

Троху відушчы. О, захацелася бабе маку — пасядзім. А калі ты ў Баркалабаве апынешся? Усе лепшыя мясціны займуць другія старцы, спрытнейшыя... Ідучы можна.

Усе (*цягнуць; Іванька, як толькі чуцен, хрыпіць тоненька*).

Спасі, госпадзі, жыватоў!
Статку ад усякага ўпадку.
Святы Хрол коні, а Барыс свішпі...

Пяюць і далей, толькі Антон не разбярэ слоў, бо ён гэты псалом умее толькі дагэтуль.

Сляпы (*аддыхаючы*). А што будзем вучыцелю пець, калі запросіць да сябе? Ды пэўне запросіць, можа, й госці будуць. Хіба тую, што дзяўчына бога не пазпала?

Каля Антона пад калёсамі скігоча сабака, мухі яму вушы ядуць, і дзе ветрык.

Усе (*цягнуць, сляпы маркотна падводзіць на ліры*).

А ў пядзельку вельмі рапа,
Раней таго звапы білі.
І ў крыніцы вада грала,
Вой, там дзеўка ваду брала...

І пяюць далей, ды Антон таксама не прыпомніць, як гэта пелі старцы, калі ён быў у вучыцеля і слухаў.

Троху відушчы. А ты, Іванюга, запаведзі заўчыў?

Іванька. Трошку заўчыў...

Сляпы. Кажы за мною. Першая. Аз есь гасподзь бог твой на небе, каторы вывеў цябе з Егіпецкай зямлі...

Іванька. ...з Іпецкай зямлі... (*Не ўмеючы гаворыць за ім і бунтуецца.*)

Сляпы. Другое. Не ўзвай пана бога па іменню дарма. Трэцяе. Помні: дзень свяціць пядзельны. Чацвёртае. Шануй матку і бацьку: пражывеш даўгалетне...

Далей Антон успомніў, што ён бацьку ўжо не шапуе, і яму стала трудна дыхаць, як бы хто на яго наваліўся; ён з'ехаў па калёсах уніз, галава закрылася знізам.

Ай не, гэта Банадысёнак... Ай не, гэта ён, Антон...

А во — што йта за лес? Там, дзе касіў той раз сена... Не, мусіць, гэта Глухая Паляпа...

І старцы тут, на Глухой Паляне, адпачываюць. А сыц-навадыр узлез на старца-бацьку і душыць яго... А дрэва валіцца-валіцца... вот какне на сына, не будзе ён жыць даўгалетне, бо бацьку душыць. Не, ніхто нікога не душыць — старац адзіп абуваецца, а лазовы куст ківаецца...

Вот Івацька пад арэхавым кусцікам, жупапок пада-слаўшы, хатылёк уголавы падлажыўшы, спіць; а старцы раду радзяць, хочуць нечым, што чараўнік Япка даў, ма-заць вочкі малому Івацьку. Ой, будзе старчык сляпы... Уставай, уставай, Івацька, хапайся, хапайся, бяжы...

Уцёк, уцёк... У сваёй хатцы. Матка кашулю яго вашы-вую ў печ у агонь кідае, цёплаю летняю вадзіцаю цыпкі на ножках абмывае, сінячкі яго гладзіць, ручкі, ад сіверкі нашчэпанья, аліваю масліць, за шыйку абшчапіла, жалее...

А дзед пугу падняў, — высока-высока замахнуўся-па-мерыўся... Не дам! Не дам Іваньку біць!..

А Івацька ляжыць, умірае, лобік беленькі ад мукі-болі ў складачкі моршчыць, слязу роніць...

Заб'е бацьку за Іваньку! Уздзяюць зялезы на рукі, на ногі, вязуць у Сібір далёкую, у катаргу векавечную!.. Прыкуюць тамацька к камню пад зямлёю і аж да самае смерці на свет не пусцяць... Не ўбачу я болей ні бацькі... (Ах, бацьку пахавалі...), ні Домшы, ні дзетак, ні свае хаткі, ні свайго коніка, ні свайго сабачку, не ўбачу ніколі, ні разу, ні разу... А сямейку маю будуць зневажаць без мяне, сібірнікам зваць...

А Домна заліваецца-плача, горка плача, як тады, калі на дзяжу садзілі, касу распляталі, пад вянец рыхтавалі і выпраўлялі...

Цалаваўся з Домнай... Салодка, крэпка-крэпка, на ўсю сілу... Сорамна... прад богам...

Едуць к вянцу... «Аптон! Аптон!» Хто там заве? Поп цябе гукае. Праспавядаць трэба цябе, кажуць, што к штундыстам за Дрыбін ездзіў ты... — Бацюшка, бацюшка! Я Домну бяру за сябе? — А нашто бацьку набіў? Не будзеш даўгалетні, бо крыўдзіш бацьку, не шануеш, абразіш!.. — Бацюшка, бацюшка! — Ах ты, ах ты, дэмакрат ты, у вастрог цябе забраць на цэлую ноч, п'яным стражнікам на здзек аддаць, як Дудзячонка з Песцерава... Пляхай выспяткамі ў самы від б'юць, гваздамі з падапоў па вачах, і плююць табе, кархаюць няхай... Каб кроў, кроў... Каб змясіць у грязь, у бруд... — Біце, біце! О-лё-лё... Свісь! — Ратуйце!.. Кусі, кусі, кусі!.. Петуй яго каламі! — Ой!.. Ай! Мазгі, мазгі цякуць! Затапчы іх у пыл... — Ой, не

вуйце, бабулькі, не званіце, званы...— Едуць, едуць на конях з бізунамі...— Не паддавайся, стой, братцы! — Што вы, што вы, то ж бацюшка з крыжам...— Бацюшка, я Домну бяру... Я хацеў бы данытацца, вы з кніг усё ведасце, дзе канец свету? Што, каб так ішоў ды ішоў цэлы век, ці дайшоў бы ў такую мясціну, дзе бераг зямлі, а далей крута-крута, абрыў, зямля сыплецца, корні ў ёй, як тая гара Багумільская, а там бяздонная прорва, туман, цёмна-цёмна, цямнота спрадвечная, і ўсё... А што там у тумане? А пекла дзе? А чаму не чутна, як там стогнуць?

Адлезьце ад мяне, дзядзька Кузьма, не дакучайце! Як гэта поп можа не ведаць. Ён усё ведае, толькі не хоча сказаць... А бог Саваоф у Піліпа на абразе ў куце, валасы і барада сівенькія-сівенькія, зверху над галавою вока, страшнае такое, вялікае, а руку далонню выставіў і пільна-грозна ўзіраецца. А ён вялікі-вялікі, расце-расце, каля яго свет, і глядзець не можна, блішчыць усё, блішчыць...

Антон дрыжыць; час ідзе; сонца павярнула і залезла пад павець на калёсы.

Вялікае, тоўстае, цяжкое нешта стала прад вачамі, поті растуць, доўгія-доўгія. (Так пачувалася нешта Антону, калі маленькі хварэў і ўжо пачаў лепшаць.)

Пахне нечым чыстым, як краскі на лагу вясною, і рэзкім... І маленькаму, даўно-даўно, пахла так... Галава трошку балела... І цяпер якраз так... Во, няма...

А поп усё глядзіць і глядзіць у самую сярэдзіну... Не міргае, вочы яго чырванеюць, кроўю паліваюцца... Чараўнік! Нясіце грамніцу і свяцоную ваду, выкапайце калючага дзеда, асінку і крапівы-жыгучкі нарвіце... Ніхто не чуе, няма нікога... Значыць, свету канец... Страшны суд, светапрастаўленне. Тужліва, тужліва... Так нудна, ай як нудна, сэрца баліць, горка ў горле, плакаць-стагнаць хочацца, ды ўжо позна — нічога, нічога не парадзіш... Канец, канец, не паспеў снакутавацца, прапаў жа, прапаў... Агоп! Што яшчэ за агонь, то не сонца ўгрэла, не... І смурод, чад.

Гэ! То ж нашы канюшкі цяпло ў панскім лесе разлажылі і коні пасуць. Ад паноў зямлю адабралі, бедным людзём аддалі, нікога ўжо не баяцца... І Аўтуха не баяцца... Бацька стрэльбу наводзіць, а яны ўсе на яго пакінуліся, усім раптам сваім, і каламі, каламі... На сяле сабакі влюць, смерць чуюць... А бацька крычыць: «Антон! Антон! Рат...»

Прагнуўся. Каля яго бацька. Прышоў з лесу, стрэльба на плячах. Сабака хвастом віляе і віхчыць. Антон страшэнна ўстрыжаны; галава яго быць нечым — свінцом, чым — паліта.

А ў т у х. Антон! Дабудзіцца не можна. Лёг на сонцы і пад вецер: і галаву напачэш і прастудзішся...

А н т о н. А што — я спаў?

А ў т у х. Во пытаецца! Спаў, але і стагнаў, хіба сніў што дурное...

А н т о н. Добра не помню.

А ў т у х. Агоўтаешся, дык прыпомніш. Уставай, зараз з абедні напрыйдучь... Ідзі, дай мне ўкусіць, што там ёсць сяшні...

Захадзіўся ў лесе. А сабака мяне кінуў, здыхата. Трэба будзе ўзяць шчанючка ў пана Будагоўскага ў Дубасні.

А н т о н. А гэтага куды? *(У яго гнёт на сэрцы, і ён ідзе як не саўсім прытомны чалавек.)*

А ў т у х. Знайду дарогу, здохні ён...

Абодва пайшлі ў хату.

IX

Абы б бяда, а шыя будзе.

Прыказка

У простага сына натуры пануе толькі адна кароткая філасофія: «Гэтак трэба...»

З. Бядуля

Марна пад кроквай ржавее каса.

Я. Купала

ДА ВЕЧАРА:

Д о м н а *(прышоўшы з царквы і выстаўляючы гаршкі)*. Антон, што ты гэтакі белы і быццам плакаць рыхтуешся, ці мне так здаецца...

А н т о н. Табе здаецца... так я.

А ў т у х. Ну, лезь за стол, будзем палуднаваць, ты ж і са мною нічога не еў...

А н т о н. Не хачу есці... *(Бярэ шапку.)*

Д о м н а. Што з гэтым чалавекам? Куды ж ты?

А н т о н. Пайду... каня глядзець у лесе.

А ў т у х. Што ты гаварыць не хочаш з намі?

А н т о н. А? *(Пайшоў за дзверы.)*

Х о д а ч к а і І в а н ь к а. Чаго татка пайшоў?

А ў т у х. Спытайся, калі патрапіш, у свайго таткі, куды ён пайшоў...

Д о м н а. Во чалавек, чалавек...

Усе паціху ядуць кулеш і потым, пераксціўшыся, расходзяцца хто куды.

ПОЗНА ВЕЧАРАМ:

Д о м н а. Спіце, спіце, мае дзеткі, а то дзед сварыцца будзе, што не даеце заснуць яму, ён заўтра раненька на аблаву пойдзе.

І в а н ь к а. У Цёмны Лес?

Д о м н а. У Цёмны Лес, толькі спі...

Х о д а. Мамка лямпу загасіла, а таткі няма і не вчэраў...

Д о м н а. Спі, ён к некаму зайшоў.

Х о д а. Не-а, татка прыйдзе.

Н е х т а (*шамае на вуліцы каля сцэнкі, потым у акно*). Лян! Лян! Лян!

Д о м н а. Ці ты, Антон?

Н е х т а (*глуха, з-за акна*). Я... Адчыні...

Д о м н а. Ляжыце, не бойцеся... (*Пайшла на двор, гамоніць там з Антонам.*)

Д о м н а (*уваходзіць*). Дзе ж гэта цябе пасіла божа помач у такую пару? Каб у свята аддыхнуць, бадзяешся нівесь дзе... і цялуткі дзень... (*Чыркае сернікамі.*)

А н т о н. Аддыхну... (*Сядзіцца на лаўку, мокры, змучаны, вочы ўваліліся.*)

Д о м н а (*ставіць яму на стол міскі з крупеняю і варывам*). Еш ды ляжыся, адпачывай... (*Палезла на пол.*)

А н т о н (*маўчыць; наменшыў агонь у лямпе і разуваецца, потым памыў рукі, сеў за стол, пачэрпаў ложка дзве варыва і сядзіць*). Домна!

Д о м н а. (*пайсонна*). Што?

А н т о н. Бацька спіць?

Д о м н а. Спіць у сенцах, і ты спі...

А н т о н. А-га... (*Тушыць агонь і моліцца богу.*)

ПОЧЧУ:

А ў т у х (*пайзе ў хату і мацае на лаўцы*). Згыркалі карэц... і дзе яны яго хаваюць... Не набгом жа піць мне з вадзяпкі... А тут хто?! Хто ля акна?..

А н т о н (*ціха*). Я...

А ў т у х. Ці ты позна прыйшоў? Чаго ж ты сядзіш, кладзіся спаць...

А н т о н. У акно гляджу... дождж ідзе...

А ў т у х. Ужо зарае, чаму не спіш, кажу? *(Стукае карцом.)* Во куды запёрлі, на суднік, знайдзі ўпоцёмку... Лажыся, Антон... Што ты вытвараеш?..

А н т о н *(маўчыць)*. ЁІ-к-ы... *(Уздыхнуў.)*

А ў т у х. Не сядзі... *(Пайшоў у сенцы.)*

А н т о н *(пасядзеў яшчэ)*. Ой-ой-ой... *(Мімаволі па-ойкаў і пайшоў на двор.)*

Д о м н а *(прачнула)*. Івапька, Івапька, Ходачка! Ходка! Можна, вопкі хочаце? Устацьце...

Х о д а. ЁІ-мы-мы... Я не хачу...

Д о м н а. Ну хадзі ты, Івапька! *(Пайшлі, цунаючы ў цямноце.)*

А н т о н *(на спатканне)*. Гэта я, ідзіце, ідзіце...

Д о м н а. Чаго ты ўсё ходзіш? Я не ведаю, ці лажыўся ты?

А н т о н. Лажыўся, спаў... *(Кладзецца на лаўцы, але зноў, калі жонка з сынам прыйшлі і пазаснулі, устаў і ходзіць па хаце, а то ў пуню пойдзе, то з сабакам на дварэ пагамоніць, то сядзе за стол і ўзіраецца праз акно ў цемь; дождж перастаў, толькі са стрэх капліць і цурбоніць у цэбар ля ганак.)*

Ціха ў хаце. Домна часам варушыцца і моніць карову праз сон, дзеткі цяжка дыхаюць і стогнуць.

ДОСВІТКАМІ:

Антон пашукаў бацькаў вобуў на печы, унёс вады і ўздае, той мыецца, пойдзе на аблаву.

А ў т у х. Пырсь-пырсь-пырсь!.. Не лі многа... Спаў бы, я і без цябе пайшоў бы.

А н т о н. Усё роўна...

А ў т у х *(выціраецца)*. Няхай сабе ўсё роўна... *(Ксціцца і моліцца.)*

А н т о н *(шавеліць губамі)*. Та-тулька... Татулька... *(Прычэпна ўглядаецца на бацьку, потым шукае яму шапку, кладзе ў скурацяную ахотніцкую торбу скібку хлеба.)*

А ў т у х *(памаліўся, сабраўся, пераксціўся перад абразамі)*. Ну, пайду... Не забудзься на разок схадзіць, каб не патравілі там нашага. *(Пайшоў, Антон услед.)*

А н т о н. Схаджу, схаджу... *(Шэпча.)* Та-тулька... Татулька... *(Доўга глядзіць услед бацьку на вуліцы, аж пакуль той не схавайся за гарою.)*

ДЗЕНЬ:

А н т о н. Домначка! Пасядзі ты сяшні ў хаце, сходыш, даведасешся цёткі другім разам...

Д о м н а. Ай, не выдумвай.

А н т о н. Ну дык вазьмі ты з сабою Іваньку і Ходачку.

Д о м н а. Пасядзяць і з бацькам у хаце.

А н т о н. Пудна мне сягонні, Домначка...

Д о м н а. Яно ж і відаць: «Домначка» ды «Домначка»... Разлашчыўся...

А н т о н. Дужа мне не хочацца аднаму аставацца...

Д о м н а. Ці ты гэта хворы чым, Антон, ці што з табою? Нешта ўсё дно як маленькі. Ну ты скажы мне, прызнайся, што табе, а? Баліць што?

А н т о н. Нічога мне не баліць. А так, не ведаю, да сада пейкая... Дык ідзе сабе к цётцы, ідзі. *(Уздыхнуў.)* Я пабуду з дзяцмі. Ды не баўся ж там, скоро варочайся. Чуеш?

Д о м н а. Чую... *(Завязвае хустку).* Няўжо ж я глуха?

Х о д а. Мамачка, вазьмі мяне з сабою, вазьмі, вазьмі...

Д о м н а. Ты маленька, не дойдзеш.

Х о д а. Я ўжо бліноў пад'ела, дайду, а вот жа дайду.

Д о м н а. А не дойдзеш! Я табе гасцінца ад цёткі прынясу. *(Прыбралася, апанулася.)* Ну, не пускайце ж сабаку...

І в а н ь к а *(узяў скарыначку хлеба).* На, Буян, па!.. Цю-цю-цю!..

Б у я н. Гаў-ву-у... *(Вые і не ідзе ў хату.)*

Д о м н а. Што гэта яму яшчэ? На, цюцька, па... *(Буян убег у хату.)* Ну, дзяржыце ж яго, пакуль далёка зайду, а то збяжыць. *(Пайшла.)*

А н т о н. Не пусцім... *(Глядзіць у акно за Домнай.)*

Ранне было пагодлівае. Кроплі дажджу павіслі ў садзе на лісці, сонца ў іх блішчыць... Вада з бацвіння па гародзе добра не сцякла, вада на лажку, на піўках. Па небе ёсць аблокі, але мала. Сонца грэе, ды не падта. Вее вецер ціхенькі, і шуміць бяроза веццем. Антон каля ў поле завёў, парасяткам сывараткі паліў у карытца, памык сабаку ў чаранку даў, вароты запёр... Нудны, смутны, невясёлы, аб нечым думае. Робіць усё чыста механічна.

ПАД ПАЎДЗЕН:

Пакарміў дзяцей, сказаў, каб ішлі пад ігрушай пагулялі, сам пахадзіў па двару, па пунях, па гароду, па гумно схадзіў, прыішоў у хату і стаў на калені прад абразамі. Клапяецца, кланяецца, глядзіць на абразы, цьмяны такі стаў, паклоніцца, пацалуе зямлю ды ізноў. А пічога не шэпча...

А н т о н *(у акно)*. Ходачка! Ці ведаеш, дзетка, дзе дзед брусок схаваў?

Х о д а *(з вуліцы)*. Што, тата? Брусок? Які?

А н т о н. Што нажы, косы востраць...

Х о д а. Можка, у заложачніку?

І в а н ь к а. Не! Мама ў суднік схавала.

А н т о н. А... Ну, ладна, ладна, гуляйце сабе... *(Пайшоў і дастаў брусок, паклаў на лаўку, потым пайшоў пад павець, адчупіў касу ад касайя і нясе ў хату; пераксціўся і пачынае тачыць касу. Прыходзяць дзеці; дзівяцца.)*

І в а н ь к а. Тата! *(Здзіўлена.)* Ці касіць пойдзеш, а сягоння ж святы дзень?

А н т о н. Ды не, гэта во пойдзем каця глядзець к лесу, дык там каця крыжа сакі ў балоце парэжу кароўцы к вечару.

Х о д а. Татка! І я найду?

А н т о н. Трэба, дачушка, і цябе ўзяць, пойдзеш і ты...

На вуліцы пачынае выць Буяна.

І в а н ь к а *(спуджана)*. Чаго йта наш цюцька ўсё вые?

А н т о н. Збегай згані, дык перастане... *(Патачыў касу.)* Ходачка, уздай мне вадзіцы на рукі.

Х о д а *(уздае ваду)*. Чаго ў цябе, татулька, чорна пад кіпцямі, а? Гразь?

А н т о н. Гразь, дачушка. Трэба вымыць. *(Вымывае мазалістыя рукі, чорныя ад працы, дастае бруд з-пад кіпцяў, каб было чыста; мые і від.)*

Х о д а. А чаго ж, татулька, удзень мыенся?

А н т о н. А ў свята можна. Памыйся і ты. *(Прыходзіць Іванька.)* І ты, Іванька, памыйся.

Дзеці мыюцца, пырскаюць, забаўляюцца. Антон абціраецца адным канцом ручніка, ім дае другі.

І в а н ь к а. Пойдзем?

А н т о н. А ўжо... *(Ксціцца на абразы.)* Трэба Буяна ў хату паманіць, а то збяжыць за намі, астанецца двор адзін. *(Бярэ скарынку і, адчыніўшы дзверы, пачынае з дзяцьмі маціць сабаку ў хату; віхліць, а не ідзе.)*

А н т о н. Ну, прах з ім. Няхай бяжыць і ён з намі... *(Пайшлі; Антон схаваў касу пад палу.)*

Х о д а. І ягад, тата, а? І ягад?

А н т о н. Што «і ягад»? Ну добра, добра...

Ідуць па гародзе, па мяжы, сярод кананелек, потым па полю між маладога жыта, ірвуць васілёчкі.

І в а н ь к а. Татка, жыта каласіцца?

А н т о н. Каласіцца. Ты ж глядзі.

Х о д а. Татка, я вянок смяту.

А н т о н. Спляці, дзетка. З калосся і з васількоў. Прыгожа будзе.

І в а н ь к а. Татулька! І я смяту...

А н т о н. Табе не падыходзіць, ты ж хлопчык.

Буян забягае наперад і пачынае скігітаць.

І в а н ь к а. Ізноў цюцька...

А н т о н. Гэта ён так... *(Маўчыць.)*

Х о д а. Есцькі хоча, а?

Узышлі на лог. Дзеці рвуць звапочкі, канпельку, божыя слёзкі, рамон, мыльца, казалец; патроху-патроху падыходзяць пад лес. Уперадзе відаць нізіна, рэчка, а з-за рошчы далёка-далёка бялеецца панскі бровар. Павокала з аднаго боку дарогі жыта, з другога парыня.

Тут на ўзгорку пры дарозе,
Пры адным-адзім бярозе,
Патрупехлы, пачарпелы,
Стаіць крыжык анямелы.

Ён парос сівым мохам і пахіліўся. Антон садзіцца каля яго.

І в а н ь к а. Ці тут сядзем? А каня глядзець?

А н т о н. П-посля... п-пагля-дзім... *(Пачынае няроўна дыхаць.)*

Х о д а. І сакі після нарэжам?

А н т о н. П-посля. *(Дадае касу з-пад палы і кладзе каля сябе.)*

Хоца пляце вянок воддаль троху, запылася там.

А н т о н. Іванька! Х-хадзі, сыноч, я... я табе ў галоўцы п-пашукаю...

І в а н ь к а. А ў мяне мама ўчора шукала... *(Падыходзіць і кладзе галоўку на ногі бацьку.)*

А н т о н *(калоціцца, як у трасцы).* В-во так, ляж, ляж...

І в а н ь к а. Татка, ці табе сцюдзёна?

А н т о н. Н-не... п-не... *(Сціскае зубы і водзіць леваю рукою па белых валосіках сына, другою бярэ касу.)* П-павярніся, дзетка, во-о т-так... *(Павярнуў дзіцёнка за галоўку і раптам — шах! — касою па шыйцы.)*

І в а н ь к а. Та-та-о-у-мэ-у... *(Тропіўся, кроў забіла цурком, галоўка закацілася набок.)* Хр... хр...

Сабака адскочыў убок і брэша, наставіўшы вушы.

Х о д а (моўчкі азірнула ся і, страшна вытрашчыйшы вочы, глядзіць з жахам, не могуць парушыцца). А-е-а...

А н т о н (на Ходу). Хадзі сюды! (Хоча падняцца, каб злавіць Ходу, не можа.)

Х о д а (зірнула ўбок і непрытомна закрычала). А Іванька?!. (Пабегла на дарозе з усяе сілы, але не шпарка, бо ногі заплятаюцца; сабака — услед, скігоча і хвост падагнуў у ногі.)

А н т о н. Дзе-е-ткі... Б-божа... (Высока падняўшы галаву, водзіць касою сабе па горле, перш тупым бокам; рука трасецца, увесь ён калоціцца; перавярнуў касу і шмуляе па глотцы... Кроў чырвона-чорная палілася цурочкамі па жупане. Выкаціўшы вочы, патроху схіляецца набок; каса валіцца, абпэцканая ў кроў. Белы-белы, дзе няма крыві, ляжыць і стогне. Ліцо сказілася ад мукі. Кроў цячэ... Многа крыві... Яна патроху чарнее і занякаецца на сонцы, хоць яно ўжо на захадзе.)

У лесе пяюць дзеўкі і хлопцы.

Х

На тых ігрышчах і гульбішчах
бясоўскіх умыкалі жон сабе...

Сівая старына

Гандзя-душка, не чурайся
Дый на божу волю здайся;
Прыгарнісь да сэрца мога
І не зважай на пікога...

З нейкай песенькі

— Што такое жыццё?
Замест адказу ён адказаў рукаво з
лахмоцця на сваёй рудэ і паказаў
страшную гнілую, смуродную, глыбо-
кую рану...
А каля іх пелі салаўі; лілі арамат,
красавалі пышныя, белыя і чырво-
ныя ружы.

Успамін В. Гаршына

Недалёчка адгэтуль, каля лесу, пад рэчкаю, на скошаным лажочку гуляюць хлопцы і дзеўкі. Разлажылі цяпло, скачуць цераз яго, ірвуць каля рэчкі неабкошаныя ў кустах пезабудкі, а вышэй, каля дрэў, белы рамон; прыняслі і васількоў, і калосся і ўюць вянкі і пушчаюць у рэчку; некаторыя гутаюцца на вецці, іншыя частуюцца тым, што прыняслі. Пяюць, смяюцца, рагочуць, жартуюць. Пагода ладная, мясціна прыгожая. Адгэтуль добра відаць удаль дарога, абсаджаная дрэвамі, папскі бровар, хаты, бліскучы крыж

на цэркві, і пры дарозе, з-за жыта, каля парыні, выглядае вярышына анямелага крыжыка прыдарожнага.

Шахцёр (*сядзіць пад бярозай са сваёй Пастулькай, тут жа ніва ад Ёселя і далікатэсы*). Ну, слухай, Пасця, смех-смехам, торба з мехам, а я не жартуючы кажу табе — дасць бацька за табою гнядога жарабка, дык справім вяселле без аніводнай застаповачкі... А то, брат, трудна адразу разжывацца... Як мы будзем?

Паста. Я не ведаю... Вы пагаманіце з таткам.

Шахцёр. І пагаманю. Але ты мне скажы, могуць вашы аддаць жарабка? Не будзе гэта цяжка для свайго двара? А там я падумаю, а Насцёха-лісцёха ткі будзе мая...

Паста (*заірджелася*). Можна, брат скрывіцца, ды толькі не... Ай, вы ўсё смеіцеся...

Шахцёр. Каб я жыў... Ну, слухай, з'еш от гэту цукерачку, смачней будзем цалавацца...

Паста. А йдзіце вы...

Шахцёр. Пайду, пайду... (*Цалуюцца.*)

ПАД АРЭШЫНАЙ:

Максім (*да Зены*). От ужо і пажартаваць з табой не можна... Панепка... Запышэла, загардзілася...

Зена (*падпускае алегорыю*). Калі ў цябе дурныя жарты... У людзей гэтак не паводзіцца... (*Палажыла яму руку на шыю і ласкоча.*)

Максім. Цап!! (*Яна адхапіла руку.*) А, пу-пу, пажартуем. (*Лезе, каб і яе паласкатаць.*)

Зена. Нахабства! Зухвальства! (*Б'е яго па руцэ і смяецца.*)

РАСХОДЖВАЮЦЬ ПА ЛАГУ:

Міхалка (*«масковец», але Масквы бачыў мала; у лакаваных ботах, «какае» і «благародзіцца»; прыхахуліўся да меншай старастойначкі Ганны; тая ад сораму аж гарыць*). Да как-ста вы, Анна Хомаўна, располагаіце, віць у наша ўрэм'я не то ўж, как мы-ста, собственно говора, на сімпаніі і так жа далее, а оцы тока уш: «Благаславіце, панаша да мамаша-та, выдайце прыданае, ці как лі па-дэравенску пасаг празываецца, што уш прэдназначэна, і тока ўсіё...» А ўсё супружэственное прадназначэцца и таму, как, значыцца, мы, я да вот вы уш, Анна Хомаўна, на сімпаніі і ўсё такое, алі что жа ня-

склонная аніпація можаць быць, как вы папімасце... Скажыце: жысць ці лі смерць?

Міхась (*крычыць з бярозы, убачыўшы Міхалку*). А-а, ці-лі, ці-лі, выліцелі...

Міхалка. Какое здзеся ў нас неабразованіе, можна сказаць, і цемната... Нікакого абрашчэння, как хуліганы, ці лі уш... (*Круціць вусікі і пазірае на мыскі сваіх ботаў*.) Так рэшайце, Анна Хомаўна...

Ганпачка. А ў нас усё, ведама, па-дзеравенску, а я не ведаю, што як татка. Я і гаварыць правільна пананску не ўмею, вам будзець сорамна з-за мяне, мужычкі...

Міхалка. Да што-ста, я, можна сказаць, мужык, навук велікіх не проходзіл, как гаворыцца. Сперва сміюцца, коначна, і поляком ругаюць, дражняць могіл'юскім мякіннікам, а потым пічаво, совершэнна как па-горадскому. А вы как жа, што разумеіцца, дзеравенскія, ды ўсё жэ, как ваш папаша стараста, у доме самавар і ўсё такая...

Ганпачка (*ідзе, уздыхаючы, не ведае, што гаварыць; з гарашчымі шчочкамі глядзіць уперад, не звяртаючы асаблівай увагі ні на што, расчулілася*). Ах! Так... і што...

Міхалка. Аніота-точка, так как-ста уш? (*Нежна залязае ёй у вочкі. Ёй пачынае рабіцца троху брыдка*.)

ПА ЛАЖКУ:

Ягор. Го-го-го! Падажджы... падажджы... (*Доляецца з Мархвай, адбірае персцень, хоча наваліць, ды яна не слабейшая; абое ўваўрэлі і расхрысталіся*.)

Мархва. Ягор!.. Ці чуеш ты? Адлезь!! Я ж табе не маленькая... х... ж... х... (*Сапе*.) Ягор? Што гэта за наруга? А ма-а-ма!

Хлопцы глядзяць і заліваюцца, мягнуць са смеху.

Андрэй (*падскочыў да Полькі і сханіў за хвартук*). Ненагляда мая!

Полька (*невялічкая, вірлавокая занадта*). Ой! Шалёпы! (*Дала яму добрага каршня*.) Страмнік ты, дураць!

Хлопцы. І то балазе! Га-га-га... Во скасавурылася: капейку дала... Гэ-гэ-гэ... Лацвей з такою паненкаю любіцца... Ха-ха-ха! А пайзлашча Андрэю... Андрэй, не дураць!.. І-га-га-га...

Андрэй (*кумільгом пракаціўся ад таўхаля Полькі*

і пачаў яшчэ вытвараць). Ай ты, шуціца-маркуціца мая!
Зазлавалася й шчупнуці не дала!..

Хлопцы. Іга-га-га!..

Полька. Агідкі! Гульняў лепшых не ўмеце... *(Набегла да груды дзяўчын.)*

Хлопцы. Іга-га-га!..

БЯГУЦЬ К ЦЯПЛУ:

Мікола. Гэй-гоп! Хлопчыкі!.. Гэй-гоп, дзевачкі!..
(Скача цераз цяпло, за ім хлопцы, і, як козы, дзеўкі.)

Аўгінка *(разбеглася, падхапіла спадніцу)*. О-лєп!
(Пераскочыла, заблыталася і завалілася, на яе пачалі сыпацца адзадзі.)

Хлопцы і дзеўкі *(валяцца сумысля, і адзін другога валяць)*. Задавілі! Ой! Пусціце! Не лезь, гад, на руцэ дам! Груд малы! Груд малы! Пацалуй, дык пушчу... Ці ты ашалеў? Не цісніце, ай! ай!! *(Капашацца, як ракі; дзеўкі найбольш зверху, каб не запэўкацца ў зелень на траве.)*

Антося *(на веці)*. Гу-та-шы... Дурні хлопцы нашы... Гу-та-рэ-лі — хлопцы наздурэлі...

Ігнат. А дзевачкі ачмурэ-элі... *(Гутае яе, аж спадніца раздуваецца ад ветру.)*

Над рэчкай другія дзяўчыны хапаюцца, накуль не прыбеглі хлопцы, пусціць вянкі...

Збоку надыходзіць яшчэ груд хлапцоў з суседніх дзеравень, мусіць, духам чуюць, дзе дзеўкі: яны з бубнам і скрыпкаю...

Дзеўкі *(пяюць)*.

Вы дзеўкі-дзевачкі,
Пойдзем у лужочкі,
Пойдзем у лужочкі,
Мы заўём вяно-о-чкі...

хлопцы іграюць і бубняць; адзін наперадзе ўсіх скача, пле прыпеўкі і прыстаўляецца:

Не на небу хмара ходзіць —

На нябеснай высаце.

Не на дзеўках хлопцы плачуць —

Па дзявоцкай красаце...

Матруна. Хліманёнак пабыў у свеце, дык толькі й знае свае наскудныя прыпеўкі...

Лёкса. Звык... Не, сяні так сабе, а то як пачне перпрыгожыя пець... і лаяцца.

М а р т ы н. Братцы, цяпло добрае: пясіце яйкі, яшап-
ку спражом; бабы ў Залужжа пайшлі прэгч...

Д з е ў к і (*не зважаючы на хлапцоў, паўпляталі роз-
ныя каснікі ў вянкi і здзяваюць перстні і пяюць жалосна*).

Ой рана-рана русалкі сядзелі,
Русалкі сядзелі дыі дзевак гукалі:
— Дзевачкі, красачкі, дайце нам кашулі...
Ой рана-рана, дайце нам кашулі —
Сядзем у халадочку дыі заўём вяночкі...
Ой рана-рана...

Х л о п ц ы (*мардуюцца, лезуць к дзеўкам, ірвуць
перстні, пяюць, скачуць, іграюць, жартуюць*).

Н а в у м (*дражніць дзяўчат*).
Сватай мяне, такі-сякі,
Не ўводзь у худу славу...
Ой, гоп, уха-ха-ха...

К а с ц ю к.
Ох, і што каму за дзела,
Што дзевачка з хлапцом села...
Ой, гоп, уха-ха-ха...

З м і т р о к.
Хлопчык з дзеўчынкай злюбіўся,
А ўжо й волечкі рашыўся...
Ой, гоп, уха-ха-ха...

Ц і м о х.
З бацькам, з маткай пасваруся,
Грэху набяруся —
З мілай, любай сустрэнуся,
Не нагаваруся...
Ой, гоп, уха-ха-ха...

Хапаюць кожны сабе сваю і пачынаюць парамі круціцца і пець
прыпеўкі. Потым адны пайшлі ў кусты, другія к цяплу, трэція
пускаюць вянкi па рацэ і пяюць.

А д н а. Мой паплыў, паплыў, сястрычкі!

Д р у г а я. Патануў... патануў... Гой, ліха маё, лі-іха...

Т а ц ц я н к а. Кідзёх! Ой!!! О-ё-ій...

С к а л а з у б ы. Таццянка, Таццянка, што з табою
здзеецца да вянца, чаго твой вяночак парваўся, гэtki пры-
гожы развязаўся?

Д з е ў к і (*пяюць, ведучы абабраную «Лёлю» ў вян-
ку, сыплюць на яе краскі*).

А што ж ты, ружа, адна ў гародзе?
Ружа мая чырвоная!

Няпраўда ж твая, я ж тут не адна —

Што ёсць красачкі, то ўсе са мною, нерада мною...

Хлопцы (*наперабой*).

Гуляй, гуляй, красна ружачка, адна,

Бо ёсць у мяне шчо й паленей за цябе,

І вачамі і броўкамі начарней,

Гой-гой, гой-гой, шчо й лічанькам крумяней...

(*Большая частка дзеўчын рыхтуецца ісці дахаты.*)

Ой, дамоў, дамоў!

На дварэ нярапа,

На дварэ нярана,

Раса прыпала...

(*Ідуць па дарозе, па лажку, абшчаниліся, ірвуць васількі, пяюць.*)

Зося. Сястрычанькі! Хто ж там бегае, зірніце туды, наперадзі каля парыні?

Стэпка (*блізарукая*). Авечка ад статку адбілася...

Вулька. Дзевачка бяжыць.

Яхім. Гэта паская... Чаго яе хапіла?

(*Пабеглі к ёй угрунь.*)

Ганна. Ай, божухна, там нешта нядобрае... (*Ірвецца бегчы.*)

Масковец (*дзяржыць яе за рукі*). Да што-ста мы за дурачкамі набягім? Мы ўш і на-малому дойдём-с... Ерунда какая прэпалагаіцца...

Хлопцы і дзеўкі (*бягуць*). Гэта Хода леснікова! Хто яе скрыўдзіў? (*Запыталіся і прыбеглі к Ходзе.*)

Хода (*зарумзаная, асіпла, хрыніць грудзьмі, гаворыць як толькі чутна*). Та-та... І-вань-ка... та-ам... кро-оў... гу-гу... ы-ы... (*Стогне і плача-сініць.*)

Усе. Што такое? Што такое? Ходачка, хто цябе? Лі дзе татка? Што Іваньку? Чаго ж ты плачаш? Скажы нам, а?

Хода. Ка-со-ю... кроў... вун там...

Шахцёр. Братцы, тут нешта важнае... Гэй, хто — бяжым туды як магчымасці... Гэй! Дзевачкі, вазьміце Ходку, паднясіце... (*Пабеглі па дарозе да крыжа.*)

Антон (*слаба рушыць адною рукою і хліпоча горлам*). Сю-ую-хлю-схлю-джы... (*Хоча сказаць «сюды»; абхапіў рану на глотцы.*)

Шахцёр. Браткі, бяда!.. А-я-я... Хто ж іэта іх?

Навум. Іванька... Іванька...

Пехта. Па ўрадніка...

Другія. Ой-ой-ой!.. А божачка! (*Анямелі.*)

Ш а х ц ё р. Ну, хлопцы, хто шпарчэй за канём, а вы, эй, бярыце дзядзьку Антона... Што ж, павядзём, пакуль конь, падпашкі ў бальніцу да мястэчка... За вадою, Касцюк! Жыва, гэі!

Д з е ў к і *(плачуць)*. Іванька, Івап'ка... Нежывеночкі... Кроў... *(Не могуць глядзець і цягнуцца глядзець.)*

А н т о н *(кратаецца)*. Брл... бжрл... брыць-крл-кі-хр...
З м і т р о к. Маўчы, маўчы, дзядзечка Антоп'ка, кроў пачынае ісці...

Ш а х ц ё р. За погі, за погі... А ты, Івап, за галаву!

А н т о н. Крлых-хліп... *(Вернецца да трупіка Іванькі, дзірка ў горле адчыняецца.)*

Ц і м о х. Ён хацеў сказаць: «браткі»...

Ш а х ц ё р. Не глядзі, не глядзі... Дзеўкі, бяжыце шпарчэй дахаты... Каб там прырыхтавалі...

Д з я ў ч а т ы *(абціраюць слёзы, іншыя бягуць)*. Што прырыхтаваць... Аі-аі-ой...

Х л о п ч ы к і. Што т-ты думаў... *(Нясуць ужо з балота вады ў шапках.)*

Каля Іванькі асталіся хто сцяргчы. Вулька накрыла сваім паркалёвым фартушком; плача, аж заходзіцца. У Ганчакі сударгі ад плачу, накрывае Івап'ку хусткаю.

М а с к о в е ц *(спакоіць Ганчакі)*. Да ўж бросця-та плакаць, Анна Хомаўна... Да віць у Маскве на дні-та сколькі раз так бывае, ці лі хто наплачыцца?..

М у з ы к і - с к а м а р о х і *(інструменты пахавалі над пахі)*. Як ты ў Маскве ўцэліў?

М а с к о в е ц *(не чуе)*. Неабразованнасць...

С к а л а з у б *(сумна)*. Эх! Падгуляў дзядзька Антон: такое надвор'е, і дзеўкі ў лясу, а ён увесь гумар папсаваў...

Ш а х ц ё р *(і другія ўжо колькі ганей адышлі, вядуць рэзаніка, горла абкруцілі паясамі і абвязалі дзавоцкімі стужкамі; потым нясуць, бо аслабеў)*. Яшчэ, яшчэ, брацікі, каб даў бог да бальніцы... *(шэпча)* жывога... *(Дужэй.)* Толькі не зюкай, дзядзька Антоп'ка!..

Насустрэчу ў карэце, на пары,—пані Іванецкая і Клава.

К л а в а. Селівопчык! Ць-шы... Стой. Што гэта? Што... каго нясуць?

П а н і. Паганяй, паганяй, дурап! Зарэзалі буяны некага... Ды паганяй жа, ёлуп!

К л а в а. Цёця, цёця! Мы дайдзем, саўсім жа неда-
лётка, пяхай барзджэй вязуць гэтага гаротніка ў баль-
ніцу... Ой, цёця мая...

Ш а х ц ё р. Каб вам даў бог здароўечка, паненачка
дарагая! Замарыліся, а пакуль надводу надгопяць... *(Шэп-
ча.)* Хоць бы на дарозе не памёр...

К л а в а. Нічога, нічога... Кладзіце, брахненькі, яго...
Цётка, вылязайце, не можна марудзіць...

П а н і. Клавачка! *(Цішком да яе.)* Не выдумвай, да-
вядуць... Антон гэта... рана... *(Шэпча.)* Усе падушкі вы-
пэцкаюць...

А н т о н *(заварушыўся на зямлі).* А ўх-грп-дш...

К л а в а. Цётка! *(Крычыць істэрычна.)* Вылязайце,
кажу вам!.. *(Заплакала.)*

П а н і *(патроху выпайзае, хлопцы ёй асцярожна па-
магаюць).* Чыя ж гэта работка? Клавачка! Нервы... із-
ноў... Такое спатканне... Ай, хуліганы, хуліганы... За
Аўтухом спасылайце ў Цёмны Лес, аблава канчаецца.
Ах, далёка...

Х л о п ц ы. Добра, панечка, вялікі дзякуй... *(Сцелюць
пінжакі ў карэце на падушкі і потым кладуць Антона.
Селі вон заварачваецца. Шахцёр і Навум селі абапал, па-
ехалі.)*

К л а в а *(прыціснула белую насатачку к вочам і
пайшла на дарозе, не дажыдаючы пані).* Бедныя людзі,
жалобныя людзі... і цёця... і я... і мы... сорам, сорам нам!
Жыццё... што робіць?

П а н і *(яе вядуць хлопцы пад пашкі).* Клавачка!
Клавачка! Моц... *(Хоча гаварыць па-французску, каб
хлопцы не ведалі. Клава не адгукаецца.)* Во й кажды раз
гарэлка вас да чаго пляднага давядзе... Разгультаіліся,
толькі водку...

Х л о п ц ы. Не мы ж тут папеч...

П а н і. Значыцца, грошы многа зарабляеце... Касцы
ў мяне, у пані сваёй, па рублю, а?.. А хто ж яго? Кла-
вачка!

К л а в а *(смуткуе).* Пецярбург... студэнт Міця... Гу-
таркі... белыя почи... ідэі.. дэмакратызм... Няма нічога...
Смяялася... Гады зацішша... Дзе тое захапленне... Нуда...
Сорам... Мужыкі... Як жыць?.. Цёця... Ляснік... Абдзіран-
не... Драбязя... Брыдота... І так праплындаць... да смер-
ці... І ўсё...

ХІ

Упокой, господи, души усопших раб твоих...

Цямнсе. У Жабона каля хаты, пад акном, заткнутым ашучкаю, стаіць царкоўны стары крыж і надраная старая пратэса. Каля хаты і ў хаце гоман. У хаце пахне мертвяцом і воскам. На лаўцы ляжыць прыбраны Іванька з чорнаю паміткаю на галаве і з вепчыкам наверх яе на лобс. Псалтыр чытаюць вучанічкі земскай школкі папсераменку. Бабы сядзяць, ходзяць, моляцца, плачуць. Домну ўнімаюць, хвораі Ходаццы бліноў даюць,— не есць,— ды вады падносяць. Хаўтуры... мужыцкія хаўтуры...

Чы т а к а. Упокой, госпадзі, душу повопрестаўленаго раба твоего Іоанна... *(напраўляецца)*... младенца Іоанна, ідеже несть болезні, печаль...

Д о м н а *(выбілася з духу, пакуль прыйшла, цяпер ад гора зайшлася, прыпадзе да ножак сына і вые)*.

А маё ж ты дзіцяточка,
Куды ж ты проціў почачкі выбраўся,
Не пашкадаваў жа нас твой татачка,
А бог жа святы ведае, што ён меў паўме...

С у с е д к а. Ну дос, дос, мая кумачка.

Чы т а к а. Блажен муж, іже не іде на совет нечестивых, і на путі грешных не ста, і на седалишче губителей не седе...

Д о м н а *(ізноў)*.

А цяпер жа аб нас людзечкі будуць судзіць і гаварыць,
А дзе ж яны былі, чаго маўчалі раней таго...

Б а б у л ь к а *(скрыніць)*. О-о, людзюхны... хацела б ты, лябёдка... Цяпер і радня — баляваць хоць да дня, а як не пір, дык хоць ты ў вір... Людзюхны.

Д о м н а. А мой жа ты зязюлёк,
А мая пралесачка кволая,
Сыночак даражэнькі,
А я ж цябе выхварала, вымаліла,
Пад сэрцам пасіла, бога прасіла...
Цяпер жа ты, мая ягадка недаспелая,
Адкацілася ж ты без пары...

Б а б у л ь к і. А ведама, праведныя душачкі і богу ўгодны... К нам во, старым, ішла б ты, смертухна-матухна, дык не...

Д о м н а *(хліпча з сударгамі)*.

Хто ж цябе там будзе прыглядаць,
Да каго ж ты там прыхінешся,
А што ж гэта твой татачка задумаў,

А ці жывепек ён сам тамыцька,
Ці за сыпчэкам пайшоў?..
Бог жа святы ведае яго,
А за гэта мне бог паслаў,
А баліць-ломіць мая галовачка,
А што дзеецца, а што будзе, а-я-ай...

(Ажно хістаецца ад плачу.)

Суседкі *(адводзяць яе)*. Ну, дос, дос, кумачка, Домначка, родненькая, богу маліся, лягчэй яго душачцы будзе ад матачкі атарвацца... Даволі, досыць... Ах, божа наш, божа наш... Усякай матцы гора ды гора: то дзета-чак вынасі, выхварай, то іх узгадуй, сілачку пакладзі, а то яны ў свет пойдучь, па нас забудуцца... Дзе там... Ну хадзі ж ты, кумачка, выпі во вады, ну пакінь пла-каць, родненькая... *(Домна плача і ламае рукі, суседкі хліпаюць.)*

У парозе паціху. Стары Аўтух у мястэчка кі-нуўся... На аблаве быў...— Ах, ах, добра, што яму адразу ўсяго не сказалі: кажуць, застраліцца хацеў, як дачуў-ся...— Не можа быць, не такі чалавек, камень...— А на-ўрад ці выжыве Антон, усё горла перашмуляў... на адным храшчычку засталася...— Доктары зашылі; о, брат, узя-ліся, паненка запіску прыслала...— Якія дактары? Глаў-пага пяма, паехаў у госці. Адзіп хвэльчар...— І што тая запіска, крыві сцякло многа... А яшчэ каб ён маўчаў, а то начане гаварыць, а горла... дзірка... рана расчыніцца, раз-зявіцца, дык яму не можна дыхаць... Пакуль хлопцы даў-міліся прывязаць галаву цясёмкамі пад пахі, а то зага-ворыцца, а галава кідзёх! — ад'едзе, — і дзірка вялікая... Уй! Толькі кроў адтуль точыць і точыць...— Касою... А-я-я...

Мужчыны.— Ці трупу майструюць? — А пайшоў Езка Бападыёнак на панскі двор, паненка дошчак дала, там злянае дый прышысе...— Езка? Ці памірыліся? — А не кажы... Ці праўда то, паненка і грошы на хаўтуры колькі там дала? — А можа, толькі пэнсію Аўтухову, не плаці-лі ж акуратне...— Не, паненка ад сябе дала; кажуць, і Ходку хоча ўзяць на ўзгадаванне, вучыць будзе.— Ці ж Домна аддасць? Матка...— Пані старая не захоча...

Бападыёнак *(прыносіць у сенцы гробік)*. Едуць, здаецца, з-пад мястэчка...

Хлопчыкі *(бягуць у хату)*. Памёр! Памёр! Даду-шы, памёр! З мястэчка прыехалі...

Катнія. Што? Што?

Хлопчыкі. Антон у бальніцы памёр, кроў сышла...

Домна. Э-эк... (Завалілася.)

Бабы. Вады! Вады! Бярыце... падпімайце... (Нясуць яе на пол.)

Адзін (шэпча ў парозе другому). Без папа... Не прыняў папа...

Другі. Што? Хто? Антон?

Першы. Так памёр, не захацеў снавядацца...

Другі. Ах-ах-ах! Што б то значыла? Тут нешта ёсць. А поп?

Першы. А што ж поп? Скажаў, быццам Антон быў ужо непрытомен, калі гаварыў, што не трэба яму папа.

Другі. І пайшоў? А хаваць дзе?

Першы. І пайшоў. Пахавае на магільніку... на гаю...

Уваходзіць Жабон, чарней зямлі, на людзей не глядзіць, ксціцца...

Жабон (раптам валіцца на калені прад Іванькам, шэпча, а можа, думае). О, павышні! Пакараў ты дом мой... цяжка пакараў... За што? За што??. (Колькі часу стаіць-ляжыць знямеўшы.)

Усе ўзіраюцца, хлеспяслівыя плачуць, чытака зажалобна чытае,

Домпу адхайваюць, Хода на палу нешта трызіць.

А ўжо тым часам саўсім позна, цёмна. На вуліцы гамопяць.

Якаў (спадціха, зласліва). Даскакаўся Аўтух, жывога сына ў магілу ўвагнаў...

Гаўрыла. Ён і нябожчык змалку нябога нейкі быў... Хто разбярэ іх, бацьку з сынам? Грэх, братцы, і на дзеда, на Аўтуха навалівацца падта! Што праўда — то не грэх, гарэлка губіць яго дужа, ды хто ж не п'е ў наш, у век дурны? Цяпера з ім, ой, гэткая бяда!.. Як ён аправіцца?

Якаў. Ладзен, ладзен ён, твой добрацькі Аўтух, сабака панскі, абдзірала... Паліцыя няхай возьмецца яшчэ, не надаруецца яму...

Карпа. А што ж паліцыя? Паліцыя? Па-мойму, паліцыя пічымчагенька не зачэпіць. Хлапчышку пахаваюць тут, Антона там, бо там жа і выпыты рабілі... Шчэ гаварыў ён троху... «Сам, — шэпча, — сам...» — хрыпіць на ўсякае пытанне, а як пачалі дабівацца чаго, за што, з якіх прычын, — гаротнік занямеў, ні слова не прамовіў: дыхнуў, як рыба, разы тры, паціху пацягнуўся, крыж-пакрыж рукі сашчапіў, сканаў...

Гаўрыла. Ага, брат, трудна раскапаць, ад чаго бывае што на сведе! З-за бацькі? Дык а ці мала ж іх, ці ма-

ла ж іх, дурных бацькоў? Трываюць дзеці іншыя, трывай і ты. І, хваліць бога, бачым мы — цяпер сынкі на бацьках ездзяць... І ён, нябожчык ба паехаў, каб захацеў... Другі сыноч даўно б і з хаты вытурнуў старога Аўтуха. Не, мусіць, наш Антон такім нялюдскім зарадзіўся. Плана ў яго такая...

Б а н а д ы с ь. А і праўда. Бывала, маленькі Антонька — як той ваўчок. Адзін, ваўчком, адзін заўсёды... Ад тлумлівай блазняты воддаль... Галузаваць, гарэзаваць ён не любіў, рахманы быў хланчышка. Але часінай плача немаведама чаго — то ўжо загана. І сам Аўтух казаў: «Што гэта за дзіцёнак: дурны — дык не дурны, каб хва-равяка — не, а штосьці ё такое». Падрос Антон, Аўтух інакш і не сварыўся, як толькі: «Ах, дурань! Ну і дурань жа ты!»

Г а ў р ы л а. А так падумаць, што за жыццё яго было? Аўтух заробіць дый прап'е, а не заробіць — з хаты цягне ды ўсё і прагуляе. А то к сабе ўсякай шабадрэні араву прывядзе і п'янствуе. Заўсёды сварка, непрыемнасць, а хлеб — адкуль ён? Дзеткі малы. І Домна высах-ла, аж выпятрыла ўся... Заможныя браты на смерці бацькі і нос вярпуць пачалі ад яе, што за такога на сухоты пайшла яна.

Б а н а д ы с ь. Каб то знаццё, як калі будзе. Антон ёй дужа ўпадобиў, што гэтакі змірны, ціхі, сціплы, што не гуляшчы...

Г а ў р ы л а. А можа, і сапраўды пайшоў ён на той свет таго, што так ад бога было яму ўжо прадзначана...

Д з ё м к а (*сам недалужны чалавек, асмеліўся сказаць*). Во-во-во... Яно, напэўна, у галаве было такое, як тое кажацца, такое распалажэнне... Пачаў, гэта, задумвацца ён: «А што й к чаму? Чаго я буду жыць? А дай-ка я вот так і так...» Ну вот, як яно гэта... дык і так...

Х в е д а р. Няхай іх бог святы рассудзіць, не нам гадаць.

Я к а ў. А будзе добра ведаць дзядзька Аўтушок, як коні забіраць, як хвусткі абдзіраць, як лаяцца, здзікацца і конь як дзяліць... Усё, усё прыпомніцца... Бог не цяля, бачыць круцяля... Без сына дый пад старасць... Няхай, няхай...

Д р у г і я. І як табе не сорам, Якаў? На каго бог, на таго й людзі. Не варта гэтак. І без цябе вялікае няшчасце...

А д з і н (*узбурыўся*). А ты... а ты... Якубка, будзеш

помніць, як... як табе дубкі вазіць... праз поч... і з лесу панскага... а ці будзеш помніць?.. А?

Яка ў. Лес божы, а не панскі... І мой таксама, як наш Іванецкай...

То й. А каб хто ссек дубок твой, што пад Мохам? А?

Яка ў. Сячы ў таго, у каго многа, а мне і самому адзін патрэбен...

То й. А... а... а...

Ідуць з хаты маладзіцы і гамоняць паміж собку, што Домна пачала загаварвацца, ладна, калі міпенца так...

Яка ў. Няхай ведае ляснік, як гарэлку піць людскую... (*Дражніць.*) «О, я ляснік! О, я разумны! І што вы мне! Хто мне ўкажа?» А што? Вот і ўказка, брат. Ану-ка пакракчы... Мне што? Бог яму аддасць, як ён ляснічаму назводзіў на мяце... Ну, а нябожчыку — то рай прасветлы, спакой вечны... А дзядзьку Аўтуха я вызукаваў добра, што ён за птушка ёсць такая!

Усе (*углядаюцца ў цемні на дзверы*). Маўчы, маўчы... Здаецца, ён... Здаецца, ён ідзе...

Сапраўды ідзе Жабон, як цар, з пасаду скінуты; каля яго, хоць і ніхто не бачыць, душа Івацькава калышацца ў паветры, і ад жалобы пікне, і безгалосна енчыць, і мітусіцца паміж тым і нашым светам.

XII

Спешна табе!

Прывітанне ткалі, калі яна за кроснамі.
Дурны паспех — людзём на смех.

Прыказь

На пастаці печага стаяці.

Таксама прыказка

Пасеяла зара ключы,
Каля пастаці ідучы.

З песні

— Папаў пальцам у неба...

— Папаў не папаў, а ў неба пападаў...

Пагаворкі

— Не тлумач другім таго, чаго сам добра не разумеш...

— Дык няхай мне тлумачаць...

— Гутарка — срэбра, а моўчкі — золата!

— А што з таго золата, што ў гарах ляжыць, пікому карысці не дае?

У брыльках і розных шапках, элеганцкі ступаючы кіёчкам, ідуць і йдуць па асфальтнаму тратуару, і іншы касавурыцца ўбок, як бя-

гуць адзіноткамі і падпашку са сваім у мяхах, у шапачках, з муфтамі прыгожыя, дыі ой! якія прыгожыя, а то і саўсім такія сабе, і ў дарагіх — уух! — пальто, і ў памятых пальто, старэнькіх, а электрыцкі свет заліў мёртва-вясёлым мігаценнем вокны і вуліцу, а коні звознікаў ляскаюць, а звознікі лаюцца, а самакаты гудзяць і бягуць на людзей... але звільваюць... Вуліца грывіць і звоніць. Стрэлка гадзінніка на вуглу вуліцы надбіраецца над поўнач. А прыкра-ненармальнае для прышэлыца жыццё кініць. Зірнуць тут на неба — яно нейкае чорнае, а зоры не ззяюць.

Ідуць, ідуць, ідуць... Чалавек у чырвоным, абшывы залатымі гузамі і шпуркамі, з паглядам маючага крадзеную душу адчыняе і зачыняе шклянныя дзверы над белымі буйнымі літарамі «Славянская кафейня» Блазя. Ідуць... А ўсярэдзіне нясецца ззаду музыка, і за столікамі людзей-людзей, бесталач, гам, шум, і ўсё музыка стройна-прыгожа сквярэцца сярод яго, бегаюць ува ўсім белым з праборамі на аблізанай галаве чалавекі, носяць... — Што закажаце? Кофе, чай, вада, пірожныя, цукеркі, шакалад? — Тэ-тэ-тэ... Э? Із-із-із... Та-оу... Газеты... Палітыка... Нуда...

ЗА СТОЛІКАМ НА ВІДНЕ:

А д н а (нарумянена, бровы падмуржаны чорным, губы намазаны чырвоным, скасіла вузкія вочкі на афіцэра і гаворыць да другой даволі голасна). У мяне сяпі вечар сцёрся... Ха-ха, сцё-ёрся... У тэатр позна, знаёмых не спаткала. А жадалася б... ведаеш чаго?

Д р у г а я (такая самая). О-хэ-хэ, ці мала чаго жагаюць маладыя дзяўчынкі? Адзіноткі... як мы. Ад каго залежыць? А? Так... так-так... А ў тых, ад каго залежыць — камні замест сэрдашка, мне здаецца... (Кідае вочкам мнагазначна на афіцэраў.)

АФІЦЭРСКІ СТОЛІК:

В у с а т ы (да таварыша, бразгаючы ботамі). Трех-рублёвыя...

М а л а д з е й ш ы (часам не ведае, куды схаваць вочы, рукі і шаблю; грудзі выпінае). Кепства... Дрэнь... І ўсё дрэнь... Нічога асаблівага...

В у с а т ы. Псіхалогіі шукаеш, чыжык? «Плюнь, пойдзем купацца», — сказаў Чэхаў. Лаві мамэнт! — лепшая «псіхалогія» і філасофія.

Л и с ы. Патрывайце, маладзічок, не ўгледзіце, як вялікага псіхолога пераробім на прававернага армейца...

М я ж д ж э р ы с т ы. А то, ведаеце, паедзем цяпер, а? Што?

С у х а ш ч а в ы. Ці варта? Цела няма... хаця тал, што... Формы, формы — вот у чом усё...

В у с а т ы (ціха). А грошай маеце столькі, як смаку?

М а л а д з е й ш ы. Надакучыла... (Кідае вокам у той бок, круціць газету і гаворыць, каб гаварыць.) Кепства... А на палітычным небасхіле... у палітычным паветрыку сваякоў захла... Немцаў... прыйдзецца... падраць за вуха... за культурнае вуха... Заносяцца... немчурышкі... і дрэнь... усё дрэнь... Шудна мне, маё вы хрысталолюбівае...

СТОЛІК ГАЗЕТНЫХ РУК:

А д з і н. Плоціць кажды за сябе...

Д р у г і (звоніць будавешкай кійка на брыжу століка, крычыць). Чэ-а-эк!! (К таварышу ціха.) У мяне медзь... Пакладзі і за мяне беленькіх... аддам на вуліцы...

СТОЛІК ЗВЕЗДАНОСЦАЎ:

1. — І на службу не явіўся; ноч да віднага рэзаўся.

2. — Банк загроб, усіх абчысціў... І ўсё спусціў і далажыў свайго...

3. — А жонка атрахнула пыл ад мініяцюрных ножаў, дала забулдыгу волю і... і з князем круціцца, ха-ха-ха!

4. — Я баюся за яго... Кажуць, казённых грабаў... Каб не пайшоў да прадзедаў, да мінскіх мужыкоў... Ён з мужыкоў; радня ўжо не паддзержыць; кляпсік паднімі і трэсь! Са духі ўпакой...

5. — А чорт з ім...

СТОЛІК РАМАШТЫКАЎ:

1. — Слухай, варта жыць? Я — адзінок! Ніводнай здаровай душы... Балота, дрыгва, гады, няма людзей.

2. — Ты саўсім не ведаеш жыцця. Ты ідэаліст, ты, чорт цябе ведае, што ты за чалавек, спазніўся ты радзіцца.

1. — Даволі зведаў, ну, а калі гэты Цялёпіч і Шылоўскі, ды і Дзюбка, калі яны... гэткая жулікі... гэткая дрэнь лепшай маркі... І Вайткунская... вужака падкалодная... не падарую!

2. — Ты сам троху вінават: трэба ж асцярожна...

Музыкі цягнуць «Серэнаду» Шуберта; нейкая прыгажуня з журналам «Музыка» ў руках наставіла вуха, віялачэліст заглядзеўся туды і сфальшаваў, яна сказала ссохлыя губы.

СТОЛІК ТОЎСТЫХ:

1. — А пакархаць мне на народ. Быдла страшыць, а пакажы бізун — быдлам і астанецца. Вы чыталі «Хам

ідзе»? Геніяльна напісана, хоць я і не ва ўсім згаджаюся з папам аўтарам.

2. — Пане дарагі! Тым часам калі нашаму святому пасяданню ў краю і быдла пачае калякі падстаўляць, дык адною панскаю пагардай быдла не сціхамірыш. Бізун патрэбен, бізун, і як найхутчэй, пане дарагі.

3. — Э, пыні, калі праўду, пыні, казаць, дык уся, пыні, бутафорыя з гэтым дурным адраджэннем нашага «быдла», пыні, гэта, пыні, глупства, пакуль няма, кажу, пыні, вялікай эканаміцкай спрэчкі ў нас, пыні, з гэтым быдлам... Эканаміцкая вайна, от, пыні, чаго можна баяцца, пыні...

4. — Так, так, шануюны пане, выйдзе на тое, калі мы самі будзем спаць ды і правіцельства не будзе нам спагадаць, выйдзе на тое, шануюны пане, з'есць быдла нас і само не разжыруецца...

3. — І само, пыні, з голаду здохне, пыні... Нічога не будзе... І культура згіне.

СТОЛІК У КУТКУ:

Польскі публіцыст. Слухайце, пане... Вы не так зразумелі маю апошнюю стацыю ў «Кур'еры Народным»... Мне цяпер ясна, што вы не ўцямілі маёй думкі... Не тое... Мне, як віжу, не ўдалося сказаць тое, што хацеў... Вот што... Я, разумеецца, не магу вымагаць ад вас, як ад песняра-рамантыка і песняра — у многім лірыка, не магу вымагаць, каб вы ў сваіх творах давалі новага чалавека, чалавека будучыны, чалавека, каторы наўчыў бы ваша грамадства, што рабіць. Праклятае пытанне — што рабіць? І апрача таго...

Маскоўскі дэмакрат. Увага, увага, увага! От што: можна гаварыць, можна пісаць па тэмы, што рабіць, па якой дарозе ісці, можна цэлыя томы спісаць, але пакуль гэта будзе толькі рыторыка, пакуль гэта будзе толькі словы і словы без жывога чалавека, пакуль у вашай маладой літаратуры не будзе мастацкага тыпу новага чалавека, дакуль вы будзеце... будзеце... ну, таптацца на адной мясціне...

Беларускі аўтар. Добра... Але што гэта літаратура? Літаратура адбівае жыццё... Калі ў нас яшчэ няма такога тыпу, значыцца, жыццё не ствар...

Польскі публіцыст. Слухайце, папачку! Вы ханілі агульныя тэмы... Ці там літаратура — фатаграфія жыцця, ці літаратура — усё, і мінулае, і цяперашняе, і

будучае, і мажлівае, і немажлівае, і рэальпа-жыццёвае, і жывушчае ў думках, і так далей, і так далей, уся душа істоты... Гэта не тое, а я хачу сказаць, што ваша літаратура дэмасу, народа, народа сялянскага і народа, што прагнуўся да жыцця, яна цяпер, асабліва цяпер, па першых сігах развіцця, яна павінна мець троху-многа свае асобна-карысныя дамаганні і законы... Ах, не тое... Вот што, у вас цяпер літаратура... То жарты па жадаанне чытакі, то там тышы жыцця — слабенькія, мізэрныя, абросшыя драбязою сваіх жыццёвых невялічкіх інтарэсаў, жалкепькіх ідэальцаў, то плак і плак без капца аб гаротнай долі, аб цяшчаснай долі, аб пезадачах мінуўшчыны і цяжарах цяперашняга часу... Ды досыць ужо вам! Вы так самі па сябе нагоніце пуду і немач безнадзейнага абы-якога жыцця — гультайства, і другіх псуяце, блудзіце ў трох соснах, нагаворыце жалобных слоў аб тым... гэта... А вы дайце новага, живога чалавека, каторы па праўдзе б жыў і жыццём сваім паказаў, як трэба жыць, як глядзець у будучыну, ды і не глядзець, а браць яе са ўсіх бакоў рукамі... Стварыце гэтакі тып новага чалавека... хоць такога, якім бы ён па-вашаму, толькі па-вашаму павінен ба быць, каб, прачытаўшы ваш твор, высачэй галаву падняў чалавек, каб у яго жывей кроў пабегла па жылах, каб рукі самі хапаліся за працу, от што... А то, ведаеце, з гэтымі енкамі, што ж...

Б е л а р у с к і а ў т а р. Добра, добра...

М а с к о ў с к і д э м а к р а т. Дый нашто вам так карціць у вашай літаратуры гэта жалобнае жыццё? Ну напісалі, наказалі другім людзём і сабе, што вам дрэнна і што ў вас баліць, паплакалі троху, ды і досыць. Шукайце новага чалавека, які ён павінен быць. А прычыны вашай нядолі вы ўжо палічылі, зразумелі, знаючы іх, шукайце раду, лекі. Эканаміцкае ярмо, гарэлка, цемната...

П о л ь с к і п у б л і ц ы с т (*праглядаў газету, нечым асабліва зацікавіўся*). О-о-о... саўсім неспадзявана знайшоў на пашу тэму... Вы чыталі вячэрнія газеты? Гаварыце, гаварыце, я чую. Толькі так прагледзеў... Цікавая тэлеграма... Бог ведае што такое... Слухайце, пань! (*Чытае.*) З Магілёўшчыны пішуць: «У глухім кутку, далёка ад горада і ад жалезнай дарогі, у адной дзярэўні падоечы шчэ досыць малады селянін Антон Жабон, гукнуўшы дзяцей сваіх, хлопчыка і дзевачку, пад прыдарожны крыж, зарэзаў касою сына і страшна зрапіў сябе. Дзевачка ўцякла. Памёр у бальніцы ў вялікіх муках. Прычыны —

незразумелы; адны шукаюць іх у незадаволенасці самагубцы сваім бацькам, лесніком тутэйшых паноў, п'яніцаю і гулякам; другія гавораць аб хваравітай набожнасці пакойнага і яго цягаценню да ўсяго таёмнага; доктар знайшоў у мазгу нябожчыка невялікія заломы; дзед і прадзед Жабона — алкаголікі; Антон Ж. гарэлкі не ўжываў; жыў у беднаце, не ўсягды маючы хлеба. Удава жонка ад гора пачала загаварвацца, баяцца, што адурэе. Самагубствы сярод тутэйшых мужыкоў наогул дужа рэдкі...»

М а с к о ў с к і д э м а к р а т. Гм... Што за псіхалогія магла быць у самагубцы? Аднак...

Б е л а р у с к і а ў т а р. Вот вам і тыпы...

П о л ь с к і п у б л і ц ы с т. Так... А мяне тут цікавіць адно,— чаму шукаюць, ці шукае там хто прычыны ў гэтым, як тут, хваравітай набожнасці і цягаценні да ўсяго таёмнага... Мне гэта незразумела...

Б е л а р у с к і а ў т а р. Вашмосці гэта незразумела? А...

М а с к о ў с к і д э м а к р а т. Пашукаўшы добра прычыны, яшчэ можна зразумець, хоць усё ж ткі для мужыка гэта незвычайна...

Б е л а р у с к і а ў т а р. Паны, паны, вы не кіраваліся зразумець, і вам незразумела... А чаму ж мне, беларусу, і беларусу-рабынічу, бо бацька мой служыў прыгон, чаму мне саўсім па духу і зразумела як месіяніства польскага народа, так і кіраванне да бога і чуда народа рускага на Дастасёўскаму, і гэтыя стараверы, і сектанты, духаборы і далей, і далей.

М а с к о ў с к і д э м а к р а т і п о л ь с к і п у б л і ц ы с т. Чаму? Ад чаго?

Б е л а р у с к і а ў т а р. Чаго? А таго, што я сын свайго народа... А народ мой — народ-паэт, народ-лірнік, народ, каторы ў гістарычным жыцці сваім заўсёды больш схіляўся к патрэбам душы, чымся к патрэбам цела. Сілай духу свайго ён уладаў над крэпкімі і страшнымі ваякамі — літоўцамі, што заваявалі яго фізічна. [...] Дзеля цела ў жыцці ён дабіваўся хлеба штодзённага, а дзеля душы ён шукаў і шукаў без канца і стварыў цікавейшую гісторыю, багатую не заваяваннямі другіх народаў, а заваяваннямі духа, заваяваннямі ў вывучэнні самога сябе... Толькі ён не любіў запісваць, паказваць, выстаўляць. Успомніце змаганне хрысціянства з паганскай верай, а потым вялікі рух у справах веры ў пазнейшыя часы, кальвінізм, служэнне акультным павукам, езуіцтва, унія... Цяпер у майго

народа крызіс: старыя багі струнхлі, а новых... новыя мала ведамы... і сусветна новыя багі, багі цела, багі, што даюць ці могуць даць поўнае здаваленне толькі целу, гэтыя багі не надта надабаюцца беларусу... І вот, каб стварыць тып «новага беларуса», каб угадаць, якім навінен ён быць і будзе, гэты ўладар будучыны, трэба памірыць у душы беларуса старое з новым, трэба вышукаць, што ў яго душы жывуча са старыны і на чым будаваць новае... Трэба шукаць прычыны крызісу, бо п'янства, непісьменнасць, бяднота — усё гэта абставы крызіса... А мы шукаем прычыны...

М а с к о ў с к і д э м а к р а т. А па-мойму, адказ адзін: не вытрываў агульнанароднага крызісу гэты селянін Антон праз тое... Не, не так... Ніякага асаблівага крызісу ў няма — зарэзаўся, бо дзяды былі алкаголікі, а ён не піў, ды хоць бы і піў...

П о л ь с к і п у б л і ц ы с т *(да беларускага аўтара)*. Выбачайце, напачку, — вашы думкі дужа цікавы, але троху заплутаны і, па праўдзе, нарадаксальны... Гісторыя, прыгоншчына, псіхіка, абасабленне і зніштажэнне інтэлігенцыі і тое, што не ў народа, а ў інтэлігенцыі і ў часці народнай маладзёжы няма веры і святых заданняў, усё гэта радзіла адно другое, ішло адно за другім і магло косям бокам памагчы Антону зарэзацца, але тое, ад чаго ён зарэзаўся, яно таксама радзіцца магло і радзілася ад прычыны, што я казаў, але яно цяпер глаўнае і самастойнае, і гэта ёсць — сацыяльна-эканаміцкае немажлівае ў нашы часы жыццё народа. Ён не меў чаго есці...

М а с к о ў с к і д э м а к р а т. Скажу я, красамоўцы мае, усе мы троху забалбаталіся. Унукі нашы знайдуць прычыны і разгледзяцца ў нашых часах, а мы дужа блізкі да сваіх часоў, і калі што паднесць к самым вачам — нічога не ўвядзіш... Адно я знаю і буду гаварыць: літаратура ваша, беларуская, не марудзячы навінна выявіць беларусам новага чалавека-беларуса, вот і ўсё...

П о л ь с к і п у б л і ц ы с т. І вера новага чалавека будзе новаю вераю, і святые заданні новага чалавека будуць новымі святымі заданнямі для вашых маладых і адраджоных... Стварыце новага чалавека!

М а с к о ў с к і д э м а к р а т. Бярыцеся, дзядзька, за пяро і пішыце раман «Што рабіць?».

Б е л а р у с к і а ў т а р. Дзякую за добрую раду... Шкада, што яна дзеля мяне не нова... Жыццё дасць адказ...

Маскоўскі дэмакрат і польскі публіцыст. Эх, вы, пясняр сялянскага здоровага народа! Адразу відаць псіхіка беларуса! Ды што вы — «жыццё», «жыццё»... Вы самі тварыце жыццё!

Беларускі аўтар. А што вы думаеце? І створым! І створым...

Маскоўскі дэмакрат і польскі публіцыст. О-о! Так, так... Вялікія словы, каб даў бог і працу.

Беларускі аўтар. А так! Уцямім прычыны і дэдзім повага чалавека, бо ўцяміць прычыны — ужо стаць троху новым...

У сусветнай літаратуры творы, у каторых паказваліся аднаму якому грамадзянству новыя шляхі жыцця, новыя заданні, такія творы больш, чым другія, дачасны і скоро забываюцца новымі пакаленнямі. Але значэнне такіх твораў, што казаць, аграмаднае, і калі ў іх уплесць агульна-чалавецкія пытанні, яны не скоро патрапяць у Лету.

Маскоўскі дэмакрат. Да чаго вы гэта?

Беларускі аўтар. Так... паміж іншага... А няхай плачам, апяваем пядолю — шукаем добрых заданняў... Не можна ж адразу стварыць сабе ідэал... Што? Не? Ідэал, што хутка дасціглы — не вялікі ідэал... І наогул — дасціглы ідэал — не ідэал... Што? Вядомыя праўды? Ну...

А вот, паночкі, уся вага і значэнне вашых слоў — гэта творамі паддаць сілы, энергіі, імпульсу... так. Дый песняры нуды, смутку часта дабіваліся сваімі песнямі саўсім наадваротнага... (*Дзынг-дзынг-дзынг!*..) Дайце тры шклянкі вады і «Нашу навіну». А ўжо пара, ведаеце, і дахаты...

Польскі публіцыст. А так... Што іграюць?.. Вы не знаёмы з тым, вун сеў...

Маскоўскі дэмакрат. А я ўсё думаю, — цікава б было паехаць туды, на тое сяло, дзе гэты селянін-самагубца... Распытацца б...

Беларускі аўтар. А... Зрабіў дурату... Шукаў-шукаў, можа, свайго бога, і... Не, не шуканні бога зрабілі яго дурным, а тыя абставы, у якіх ён жыў і шукаў...

Маскоўскі дэмакрат. А часам і сапраўды быў дурнаваты?.. У мозгу дактары... Што?

Беларускі аўтар. Няхай, няхай шукаюць... Добра... На добрае выйдзе... Гісторыя, прыгон, няўдалыя рэформы з дараваннем волі, няўдалая рэвалюцыя сляпых і з цяжкімі ўмовамі адраджэнне... Эх! Няхай шукаюць... А новыя людзі і ўжо ёсць... Што? Вы думаеце! А ўжо ж...

Дайце, пшыі, часу,— якое грамадзянства, такія пісьменнікі,— знайдуць і новыя людзі свайго песняра... Знайдуць... *(Лян-лян-лян!)* Я плачу... Зараз, зараз... Вазьміце... Пойдем... І самая гэта з'ява: плачам, стогнем, хныкаем, не ведаем, куды дыбаць, і што гэта ўсім спрыкрылася — добра! Значыцца, рэакцыя ідзе добраю дарожкаю... Ох, як прарве! Няхай даспее... І ўся брудзь, і ўвесь гной сцячэ, болька ачысціцца, загоіцца... Нічога, нічога... Гісторыя не памыляецца, і хоць адным крыўдна-абразна і сумна, а другім добра, яна ідзе так. *(Махае пальцам прад сабою і вядзе па сталу.)* Пойдем, пойдзем... Мы цяпер пад горкаю, а лепшыя нашы вун куды ўжо на горку ўзлезлі, а з часам і ўсе на гарэ будзем... А? Іду... Прахадзіце, калі ласка... А так... праўда, праўда... Тэлеграма дужа цікавая... Ох, заседзеліся... *(Выходзяць; чалавек у чырвоным, абшыты залатымі гузамі, адчыняе дзверы, глядзіць так, як бы мае крадзеную душу...)*

XIII

Нешырокая мякка-пыльная, сумная дарога далёка-далёка пайшла і пайшла з горкі на горку, з лажчылкі на кургапок, з логу цераз мосцік на раўніну... А з бакоў абапал ва ўсе канцы калышацца, шуміць зялёна-жоўтае жыта. Осць дунуў ветрык і пайшоў ганяць на ім волны, што прыгожа бягуць то ўверх то ўніз, то ўверх то ўніз, аж пакуль не супакоіцца ветрык. Салома-то буйная і колас добры — божухна, забарані ад граду і ад пякоты і дай умалот; верне наша піўка працу мужыцкую. А на дарозе калдыбаюць дзве чалавецкія падобы... Вот, вот ужо віднецца і крыж маўклівы прыдарожны, крыж пахілы...

Угодкі на сыну і ўпуку не ходзіць Аўтух спраўляць на месцячковы гай, дзе пахавалі парэзанія кавалкі незразумелага Антона, не ходзіць і на дзеравенскі могільнік, на абдзірванелую магілку невялічкую, дзе могуць убачыць тутэйшыя людзі і пачнуць малоць языкамі і пальцамі паказваць.

Не! К гэтаму крыжу святому пляцецца ён, сюды цягне яго. А сумна-прыгожа тут бяроза шуміць, далей лучыстая рэчка блішчыць сярод травы, лазы, асеру, а там лес паўстаў сцяною вялікаю, зялёнаю асілкаў расліннага царства, а з-за лесу пацскі бровар бялеецца.

Пастарэў Аўтух, а Ходачка падрасла; як тая трасцінка — тоненька, худзенька, беленька, квола; у вачах, недзяціную думу хаваючых, васількі жытныя адбіваюцца, сінеюць. А не пазнаць Аўтуха; быццам падрос, павышэў, хоць і сагнуўся пад белым хатылём; вочы глыбей уваліліся, валасы адраслі, але сам, увесь, нейкі чыцейшы стаў...

Аўтух! Аўтух! Вот ён, гэты крыж, за колькі сігоў ад цябе — што ў душы тваёй дзеецца? Чаго ты прыціснуў руку да сэрца, чаго ніжэй згорбіўся і чаго так цвёрда-пакутна пазіраеш спадылба выцвіўшымі вачамі на траўку каля крыжа? Хода! Дзіцятка беларус-

кае, сляпякае! Кланяйся, кланяйся ўслед за дзедам, кеціся, маліся. Ніхто не ездзіць на дарозе, ніхто не падзівіць, не зразумеўшы, ніхто не перашкодзіць. І тут траўка, як усюдых траўка, і гэты крыж, як крыжы, што без ліку па роднай зямельцы, і з вас некалі вырасце траўка, а маліся, кланяйся тут — ад бога так жыццё дадзена. Смяліся, калі смех быў, і плачам, калі слёзы цякуць.

Не збівайся, Хода, услед за дзедам кажы, маліся...

А ў т у х. У царстве тваём рабоў божых спамяні... Кузьму, госпадзі, спамяні...

Х о д а. Кузьму, госпадзі, спамяні...

Так, так, сястрычка, хоць тоненька, шапялява, гавары, гавары...

А ў т у х. Лукаша, госпадзі, спамяні...

Х о д а. Лукаша, госпадзі, спамяні...

А ў т у х. Антона, раба твайго, госпадзі, спамяні ў царстве тваём...

Не ўважай, не заглядайся, маё дзіцятка, што цякуць слёзы па худых шчоках дзедавых і вісяць у маршчынах, акуратна кажы...

Х о д а. Антона... твайго спамяні... у тваём...

А ў т у х. Прасці яму, прасці яму і дай рай прасветлы...

Х о д а. Прасці яму... і дай яму рай... светлы...

А ў т у х. ...прасветлы...

Х о д а. Прасветлы.

А ў т у х. Маладзенца Івана, госпадзі, спамяні...

Х о д а. Івана, госпадзі, спамяні... Дзед! Ці гэта Іваньку?

А ў т у х. Маўчы... маліся... Іваньку... Домну, госпадзі, спамяні...

Х о д а. Дзед! Маму? Мама ж, ты казаў, жыва, толькі хварэе? А? Дзя-ду-улька!..

А ў т у х. Няго ж не... хварэе... у Магіславе ў жоўтым доме...

Х о д а. А ці... *(Хоча распытаўца.)*

А ў т у х *(махае рукою, каб маўчала, пакуль ён дамоліцца)*. Госпадзі, спамяні... Божа, прасці! Злітуйся, мацер божа, пад намі...

.....
Перагнаўшы колькі раз сваю невялічкую лічбу малітваў, з асаблівай шчырасцю пакланіўшыся і прыціспуўшы шчэпці пальцаў к грудзям, Аўтух скідае старэцкі хатыль, садзіцца з Ходай на траўку і пачынае вышмаць лусты хлеба, чорпага, скрэмсанага, праснакі і камы пшённай кашы, што зварыла яму бабылка ў Асмолаве. Расцілае хусціначку з кашаю і ксціцца, гледзячы на ўсход.

А ў т у х. Дай жа ім, божа, спакой вечны, царства нябеснае, рай прасветлы! Пухам зямліца... Святыя радзі-

целькі, хадзіце к нам есці... *(Сам кашу есць, беручы скарынкаю, а Ходзе даў лыжку, што носіць з сабою.)* Еш, еш, Хадоська, не рассыпай, памінай татульку, бабу *(не памятаеш нябожчыцу...)*, братульку... Еш, набірайся сілкі...

Х о д а. Дзед! А які ж гэта жоўты дом?

А ў т у х. Бальніца такая... людзейі лечаць... усякіх...

Х о д а. А калі, ці скоро мама палепшае і вернецца ўдвору, а?

А ў т у х. Мы-ы... калі? Вернецца, дасць бог...

Х о д а. А то я ўжо даўно-даўно не бачыла мамкі... Якая-то яна цяпер? Я ўжо іі не помню, якая была яна... Вот Іваньку, дык помню, белыя валосікі... *(Задумалася і пачынае хмурьціца.)*

А ў т у х *(клапатліва)*. Еш, еш, дзетка... Раскажы, дык як гэта ўцякала ты ад паноў у сваю хату?..

Х о д а *(разгоўтаючыся)*. Я ж казалася ўжо... даўно...

А ў т у х. Няма нічога, што казалася, яшчэ раскажы...

Х о д а. Я плакала... Старая паня гаворыць на мяне: «Румза!», а я яшчэ горш... Паненка дала мне: «Еш з гэтай талерачкі, Ходзя, тут салодкае...» І пакінулі мяне ў вялікім нейкім пакоі... Я не ведала, як тое салодкае трэба есці, талерачка звалілася іі разбілася... Я дужа спужалася, а прыйшоў стары плюгавы пан дый пачаў сварыцца. Я плакала...

А ў т у х. Ведаю, ведаю, мая котка, як ты жыла пананску... Відаць, не суджона табе ў панах жыць... Эх! Думаў я, што выйдзе з цябе хоць пакаёўка добрая — не! Мусіць, так ленеі... Дзіцятка маё, да чаго я дажы... *(адварнуўся)* ...ўся...

Х о д а. Дзядуль, а ці зайдзем мы паглядзець на сваю хату?

А ў т у х. А што на яе глядзець?

Х о д а. А так...

А ў т у х. Жыд-каваль Міхаль, калі помніш яго, жыве ў ёй цяпер...

Х о д а. Зайдзем...

А ў т у х. Маўчы! Тут не людзі, а гады... Тры гады не быў тут на дзярэўні, як зямлю Самусёнку перадаў, і не найду... Што ты разумеш... Скажуць, Аўтух у старцах з торбаю ходзіць... Лесніком быў... А што яны разумеюць... Ці я старац? Што зямлю перадаў, якое каму дзела да таго; я арэнду бяру... браў... З даўгоў вылез... сына пахаваў, упука пахаваў... Успамянуў на людску... Грошы ды грошы... Пахоў добры трэба... на адну гарэлку колькі вый-

дзе... Хто пойдзе, хто прыхінецца, хто будзе спагадаць, калі да людзей не па-людску... не вазьмі гарэлки... А нявестку лячыў... Ці многа той зямлі было... От так і пайшло. А ці я сам здолею так працаваць, як зямелька вымагае... Знайду кут... і ўпучку ўзгадую... Што каму да таго, што я ў чужую старану пайшоў? А я гонар маю... Мала што ў жыцці бывае... А жыць далей трэба... Што ты, дзіцятка, разумеш? Эх, нічога... А паня — хай ёй бог аддасць, як радзеў ёй, вераю-праўдаю, сваё губіў, а панскае пільнаваў, а яна мяне са службы далоў... Хай ёй бог аддасць... Я аб паненцы не кажу... А што дубкі Броўда звёз — ці я вінават, што ў Мірона язык доўгі, сабачы, не выкарыў ён яму, за маё добрае, за маю хлеб-соль... Я ж не пайшоў абору падпаліваць, як той бунтаўшчык, дэмакрат Мяхвод... «Паноў паліць... паноў біць... Не панскі лес — наш, бог усім даў... Не панская зямля, а таго, хто мазалі ад яе на руцэ мае... Што вы спіцё? Чымся патроху гніць, лепей адразу альбо здохнуць, альбо пану галаву скруціць...» Дагаварыўся... І Якаўку тое будзе... Пакорміць вошай... Дурні! А што я адзін? Я служыў, працу пакладаў, з суседзямі спрыкляўся, а йто... Каб жа то ўсе... А то як на каго брахаць ці хоць бы лесніка лаяць, дык усе, а то прыйшло да дзела — адзін за другога... Як тыя вераб'і: «Хуррр!..» Хто дзе, хто куды, а таго няма — вошы карміць пайшоў... А што я... я не пайшоў красці, я не пайшоў таго... Толькі гаварыць мастакі... Дурні! А я ўсё ведаю... Сама сканае! Прыйдзе час... І Броўда скапае... нахапае панскіх лясоў, нажарэцца мужыцкай крыві, ды і лопнуць яго лантухі... Маёнтычык, пыні, тысячнік, а дубкі крадзе, каб схварэў... Тысячы дзесяцін лесу мае, дубкі крадзе, каб ты апох... А Аўтуха па шыі... Гы — погань! Я не кажу, паненка памагала... А незадалося сынка вывесць у людзі, каб іншы розум, ці бог яго ведае, чаго яму не хапала, лакеем быў бы, а так... Ой... І дачушка ў бацьку... не патрапіла сярод паноў жыць... Пяхай... усё роўна... Толькі к жыдам у батрачкі не аддам; канаць буду — не аддам! Каб яны кпілі з мужыка, каб яны агоем звалі... А куды ж я аддам? Куды ж я аддам цябе, упучка, а? Ну куды ж я падзену цябе, каб ты зямлю слязою не паіла, дзеда не праклінала... Здохну я скоро... Памру, пяхай сабе памру... здохну... А на каго ж я цябе пакіну, — у жыдоў дрэнна, у папкоў не лепей; у свайго брата мужыка шчэ хіба, але дзе ж... Нідзе не самодка сіраціне-беспасажпіцы ў батрачках векаваць... Жывені-жывені да лепшага ды і здохнеш пад плотам...

Што хто ведае? Пойдзем да Багумільска, там нас мала знаюць, там людзі добрыя, пражывём... Ат! Божухна, чаму я не скапаў маленькі ў бацькінай хатцы? Не думай, Ходка, мы — не старцы, мы сваю зямлю маем, хоць... аддадзена пазаўсёды, мусіць... у арэнду... бо грошы... затое Лўтух даўгоў не мае... Я сады ў шляхціца буду сцярэжч, ты пойдзеш грады палоць... Мы не старцы... А што зайдзім пераначаваць, капусты ў людзей сербанём, на тое мы людзі, на тое мы хрысціяне... І я не праганяў чалавека... А й жыд, і той пусціць пераначаваць... А і я жыда пушчаў... У жыда — не ў свайго брата, на кут не залезеш і вобуй не пасушыш... а... Мы — не старцы, Хадоська, чуеш? Дзед твой не старац... У-у... Ну, памолімся ды пойдзем... *(Збірае хатыль, бубніць усё і пачынае маліцца, але ніяк не настроіцца на належны лад... моліцца.)*

Ходка *(задумалася і гаворыць лімаволі)*. Мама-ачка!

XIV

І калі ў рэторце наўчонага будзе пачынацца чалавецкае жыццё — душа астапенца слепа аж да смерці свайго цела... а можа, і па смерці яго...

Мутны, прахаладаўшы Дняпро плёскаўся... Лайбы лезлі на бераг, крычалі лайбачнікі хрыпата... А пазадзе, у горадзе на гары званілі, а гуд горада заціхаў патроху... Круціўся з дрэва пажоўклы лісцік, на лагу скублі дзве лахматыя, бурая і нейкае масці каровы, аглядаліся на лес. А за логам шчэ нейкія жыдоўскія, мяшчанскія хаты, карчмы міналіся... Абмоклы сад, правідны, згалеў многа; за паломаным тынам, пад дулькаю, на мокрай траве — дулькі, што самі зваліся...

Хлопчыкі з торбамі, з кпіжкамі... Сівы дзед-мешчанін пад рэвінамі з трэсенай саломаю ідзе ступою, піпку ссе...

Сонца бліснула!.. Цямнее... ізноў блісне.

Пустыя гародні... капуста шчэ вуп стаіць ля рэчкі. Калюгі... фэстон з боку па бок гутасца...

Гай, домікі, сад, палі... за высокім тынам вялікі дом.

— Адкуль вык? Сабачы?

— Жаноккі ў доме...

Вароты... Палісаднік. Двор. На кіпутым бульбоўніку і бацвінчы блішчыць раса. Кветкі памёрзлыя, рута, мята...

— Вот іх...

Па сцэжачцы, па кругу ходзяць у доўгіх шэрых світках, жупанах чамавечыя надобы, даўгаполыя, паходжыя...

Ідзе, ідзе — баўціль! рукою. Пайшоў... — махіль! галавою... Балмоча... цішэе... Бубніць. Кручанья воўцы.

Жорсткі па вачах стораж з пручінаю за імі і пазірае.

Н е й к і (чорны, вус абголен, вус другі адрос; азірнуўся на прыезджых, рот разявіў страшэнна шырока). О-почы! О-почы! Чала-век залез у ге-е-э-нну!

Д р у г і. Кажу тое куды я... б'ешся ці на што ўцехаі ад цябе туды хлебца... А конь брык, няхай сабе ён галава... а мне без вушэй... Пажаляся...

Г р о з н ы. Аюс у пуню! Дзе-дзе-дзе!.. Дзюшка, дзюшка, дзюшка! А выць!! Ць-ць-ць!..

М а л а д а я (бела-бела, вочы вялікія, масляныя, чорныя і пустыя, губы чырвоны, як ружа чырвона). Мо-ой любы, лю-лю-бы... Ненаглядны мой! Прыйдзеш? Праўда, прыйдзеш? Смутна мне і млосна на сэрцы, пры-ый-дзі-і... (выханіла з-пад шэрага капшукі чорныя, цяжкія валасы). Прыгожанькі мой!

Н е х т а (праз рашотку ў акно). Васкрасенія дзень, прасвяцімся, людзіе! Пасха гасподня, пас... (Акно грукнула і зачынілася.)

А д з і н. Мэ-э... гу-гу-у. (Плача, трэ вочы кулакамі, гразнымі, чорнымі.) Авой! Авэк! (Высалапіў незнаёмым язык, доўгі і тоўсты.)

Д о к т а р. Домна Жабанёнкава... Так... Усю гісторыю добра ведаю... Збіраеце матэр'ялы?

Б е л а р у с к і а ў т а р. Збіраю, а больш так, як кажацца, пазнаёміцца... цікавасць...

Д о к т а р. А я працую пад другім... Вашмосць, пэўне, чулі, як чатыры гады назад мужыкі забілі дзіцёначка, быццам народжанага антыхрыста... Працэс цікавы, усе псіхіятры і эксперты раздзяліліся... Маю вялікі шмат матэр'ялу... І цікава, да чаго прыбіўся, вечарком раскажу і пакажу... Ubачыце псіхіку беларуса... У Магілёўшчыне было...

Б е л а р у с к і а ў т а р. Ведаю... відзеў і «прарока», з яго пачалося там... (Не хоча далей гаварыць і нервуецца ад гулу сігоў у праходзе і зыку ў асобных камерах за мурамі.) Домна — ціхая?

Д о к т а р. Ціхая, але часам б'ецца... шалее... Ад непамернай сардэчнай нуды. І нуда яе паступова большае пры кожным абурэнні мімавольных і хваравітых успамінаў таго, з чаго пачалося... Сягоння якраз падходзіць часіка... Другая квадра... Пасадзілі ў асобны...

С т о р а ж. Адчыпяць, папе?

Д о к т а р. Адчыпай... Адступіце... (Грук-грук-грук!)

Домна! Домна! Даведацца цябе прыйшлі, не клапаці, не тужы...

Д о м н а. Аэй... снедаць знайшлі... аэй... не хачу... позны палудзень надвечар... бягу я... аэй... торбу к горбу... ааэй... Стужкі на шыі... прыбраліся ўсе дзеўкі... і на кірмаш... я хоць галавою аб сценку... аэй... Свёкар... ён... За папом едзьце... А ямку не глыбокую... Ды калі ж я не хачу... аэй... не дам, не чапайце... аэй, не рушце мяне... баліць горла... аэй... у ручкі, у ножкі пацалую, не адразайце галаву... аэй... не рушце вы мяне... а галовачка мая бедная... Ы-ы... *(Кідаецца.)*

Д о к т а р. Домна, Домна, не тужы... *(Глядзіць на яе.)*

Б е л а р у с к і а ў т а р. У-ух!.. *(Уздыхае.)*

Д о к т а р. Што вы? Ну як? Не ўглядайцеся так, яна баіцца нільнага пагляду...

Б е л а р у с к і а ў т а р. Горка глядзець, доктар! Худая, абадраная, збітая, чорная — ух... Ці варта чалавеку радзіцца, каб жыць?..

Д о к т а р. Вы мяне, дзядзьку, хворых дзівіце... Але гэта з непрывычкі... Не варта, пане дабрадзею, радзіцца на хваробу, а радзіцца на добрае жыццё гатоў сто раз радзіцца.

Б е л а р у с к і а ў т а р. Пойдзем... Цяжка... *(Пайшлі, стораж зачыняе.)* Добра, доктар, вы знаеце гісторыю Домны: толькі праца і мукі, мукі і праца, гора, піадкуль свету, радасці, урэшце гэткае няшчасце як для маткі і жонкі, і... і паканец бог адабраў розум... За што? За якія грахі? Страшна...

Д о к т а р. За што? Ды я і не дапускаю тут гэткага пытання. Няможна тут пытацца, — за што. Нізавошта! Законы матэрыі ці тое, што вы гукаеце богам, ідуць сваім парадкам, адно выходзіць з другога і родзіць трэцяе, і толькі. У іх няма мук, дабра ці зла — гэта ёсць толькі ў людзей. А ўжо віна людская, чаму не содзяць у турмы п'яног, чаму надзяліліся на паноў і смердаў, чаму не атручаюць безнадзейна хворых, а давяць лепшых і здаравейшых, чаму гадуюць у дзяцей гэткі светанагляд, што тыя, вырашы, робяць самагубства...

Б е л а р у с к і а ў т а р. Ах, не, доктар... На што ж тыя законы ваіны далі чалавеку разуменне сваёй слепаты... А што вы думаеце? Можна, гэта разуменне і патварыла бяды з Антонам, мужам Домны, і яе накалечыла назаўсёды... А?

Д о к т а р. Я вас не разумею. Я прызнаю фізіялогію

толькі. Дрэнна мне — значыцца, арганізм мой папсаваўся, нуда ў мяне — значыцца, жывот мой не варыць добра, і ў цэле ад таго нента ну як бы засурылася, гэта адбіваецца на первах, і ўсё... Душа? Я не разумею... Ёсць мозг... А так, па-вашаму, праўда: калі ёсць нейкі дух, і ён несмяротны, ён не павінен псавацца, а чаго ж ён папсаваўся ў Домпы? Дзеля яе няма ўжо свету, бо дух яе папсаваўся, і я, як доктар, кажу — папсаваўся назаўсёды, яна не паправіцца; каб пазваляў закоп, я атруціў бы яе...

Беларускі аўтар. А Антон? Няўжо ж мукі яго, самагубства яго — не драма чалавецкага духу, а пепармальны выпадак, бо целу было дрэнна? А мукі сытых?

Доктар. І сыты хварэе, бо арганізм папсаваўся... Ніякай вышэйшай маркоты сусветнай няма!

Беларускі аўтар. Значыць — усё роўна... Значыць — рай на зямлі, калі знойдуць райскія законы жыцця целу... і зрабяць мажлівым гэта жыццё на зямлі... Рай, калі ўсе свіннямі сытымі на зямлі будуць?..

Доктар. Усё роўна, але жыццё розуму, не душы; не, жыццё розуму будзе датуль, дакуль жыццё цела, і яно патрэбна для цела...

Беларускі аўтар. Лепш памерці, чымся жыць «вумпай» жывёлінай.

Доктар. Лепей быць здаровым чалавекам, чымся нейкай пакалечанай падобай здаровага чалавека...

Беларускі аўтар (*думае*). І, і, мілы, любы доктар, жыць?

Доктар. Жыць... А што напалавіну памерла, няхай саўсім памрэ... Толькі, не, гэта я пагарачыўся — і тое, што напалавіну да смерці дайшло... мае жыць, бо хто ведае... будзе шчо здарова... пачане жыць...

Беларускі аўтар. Жыць яно мае, бо, можа, яно толькі здавалася такім... такім нежыццёвым... (*Павесялелі.*)

XV

— Як выйду за гай, як зірну ў свой край, затужуся я, зажуруся я... — пела мне дзядзіна мая, маленькаму.
Пела тужліва, але з надзеяй і верай, і слухаў бы яе, слухаў... Мне было добра-добра каля дзядзінкі Хрысцёны...

* * *

Гады мае, гады! На якім каню дагнаць вас у полі шырокім, за дуброваю зялёнай?..

* * *

Песні мае, песні душы маёй, песні без надзеі, без веры...
Мінулася!

Сцюдзёна мне было, жуда мяне жудзіла... там... у жыцці... Бо я за-
быўся быў, як пела сляпенькая дзядзіпа мая...

І вот — жыць!

Схадзіў я на паклон крыжку твайму пахіламу, Антоне, пасядзеў
пад бярозкаю шумна-ціхаю, падзівіўся на край родны беларускі і
— Жыць!

Вечны спакой табе, Антоне, і табе, Іванька!

Я цвёрда стаю... Расце нешта непамернае ва мне... Павадыры! Дзе
вы? Браты, сястрычкі, ідзіце за мною. Дзядзінка! Выстагнаўся
твой пляменнік.

— Жыць!

ГАПОН І ЛЮБАЧКА

(Сцэнка з натуры)

Обачыване речей жалосных гвалтом
слова до уст гоінт...

В. Цяпінскі

I

Восень. Пара перад школьнымі заняткамі.

Да папа, а й ца Малахія, прыйшоў з візітам новы настаўнік тутэйшае царкоўнапрыходскае школы Гапон Гапонавіч Н. Айцец Малахі — поп яшчэ малады, але сухі, з вялізнаю чорнаю барадзішчаю і з маленькімі, глыбока запалымі і прапізлівымі, як свярдзёлкі, вочкамі.

Новы настаўнік — малады чалавек у прыстойным сінім гарнітуры, рыжаваты бландзін, з троху крываватым носам. Глядзіць ён проста і ласкава, трымаецца сціпла, але паважна і дастойна.

Яны п'юць гарбатку і гамоцяць.

Н а с т а ў н і к (*асцярожна мяшае лыжачкаю ў шклянцы*). Мне ўсё тут вельмі спадабалася, айцец Малахі. Усё спадабалася: і школа, і людзі, і мясцовасць. У вас тут такое добрае возера, а я вельмі люблю купацца. Прыйдзе лета, буду купацца. Але, вядома, як чалавек я новы, адзінокі, дык часам і сумна робіцца, пакуль асвойчуся. Такая ўжо наша настаўніцкая доля.

П о п. Нічога, нічога, Гапон Гапонавіч, прывыкнеце і ў нашай глушы. (*Падстаўляе талерку з пампушкамі.*) Пампушчак, калі ласка... Сама матушка пякла. І ў нас ёсць свае рэчы, вартыя ўвагі. Вось царква ў нас дужа старая. Кажуць, што ёй гадоў трыста. На жаль, я не паспеў яшчэ разабраць увесь царкоўны архіў. Заходзьце да нас часцей, і архіў спарадчыць мне дапаможаце. Я ж думаю, вам цікава, Гапон Гапонавіч?

Н а с т а ў н і к (*каштуючы пампушку*). Якія слаўныя пампушчакі... О, вельмі прыемна і цікава, айцец Малахі. Шчыра вам дзякую за ўсё. Выберу часінку і зайду, з вялікаю прыемнасцю зайду, айцец Малахі.

П о п (*наліваючы сабе яшчэ шклянку і паглядаючы, ці дапісае настаўнік*). Піце ж, піце, калі ласка... Самавар вялікі... І што там дзякую ды дзякую і якую там часінку выбіраць. Часцей заходзьце, без усякіх цырымоній, і ўсё тут... Заўсёды каго-небудзь знойдзеце: не мяне — дык ма-

тушку, не матушку — дык мяне. І матушцы маёй вёсялей будзе, як з інтэлігентным чалавекам можна будзе пагама-ніць, пасядзець, гарбаткі папіцца. У нас і Любоў Іванаўна часта бывае, і з другіх школ настаўніцы прыязджаюць. Не будзе вам пудна, Гапон Гапонавіч. *(Палівае і яму яшчэ адну шклянку.)*

Н а с т а ў н і к *(асцярожна прымаючы шклянку)*. Яшчэ раз вельмі дзякую вам, айцец Малахі. Не магу сказаць, каб мне было ўжо так дужа нудна: чалавеку інтэлігентнаму і сорамна пудзіцца, калі ён мае сваё разумовае жыццё. Школьную працу я люблю, сілы ў сабе чую запас вялікі, хачу папрацаваць...

П о п. Так, так, Гапон Гапонавіч... Сыпце ж болей цукру... Працуйце, працуйце, трэба пам працаваць. Край тут глухі, народ цёмны, бедны, інтэлігенцыі мала. Я, псаломшчык, мапапольшчык ды настаўнікі — вось і ўся інтэлігенцыя. Але якія, скажам, інтэлігенты з нашага псаломшчыка ды мапапольшчыка, хоць яны і вельмі сімпатычныя людзі. У свяшчэнніку ды ў настаўніках уся моц, Гапон Гапонавіч. На жаль, настаўніцтва наша жыве хто як, кожны забіўшыся ў сваю шчылінку. А ваш папярэднік, мушу гэта зазначыць, і ў царкву не вельмі любіў хадзіць, хорам не ўмеў кіраваць, добра — Любоў Іванаўна выручыла, паставіла мне хор на ногі. Дык вось і прашу, Гапон Гапонавіч, заходзьце, бывайце, не цурайцеся. Пастараемся дружна жыць і дружна працаваць.

Н а с т а ў н і к. З такімі людзьмі, як вы, айцец Малахі, спадзяюся і з хмараў сонца. Любоў Іванаўна таксама абышлася са мною вельмі ласкава. Матушку я меў гонар бачыць надоечы ў царкве...

П о п. Чаму ж вы не намаслілі сабе булачку масельцам? Калі ласка... Матушка ў мяне маладзенькая, вясёлая, кампанію любіць. Шкада, што першы раз вы прыйшлі да нас, а яе і ўдому якраз пяма — пайшла да Любові Іванаўны. Сябруюць яны. Ну, што ж, Любоў Іванаўна трохку легкадумная, з няроўным характарам, але чалавек яна добры і кампанейскі. І вам, кажаце, спадабалася, Гапон Гапонавіч? Я вельмі гэтаму рад...

Н а с т а ў н і к *(каштуючы булачку з маслам)*. Ах, якое слаўнае масла... Так, Любоў Іванаўна вельмі добрая, айцец Малахі. Калі трохкі первовая, што ж, ці гэта не бывае ў наш век пары і электрычнасці.

П о п. У яе такі вялікі, чысты лоб. У дадзеным вы-

надку такі лоб, можа, не сведчыць аб выдатным розуме, але ён наказвае на чыстату і ўвазвышанасць натуры. (*Надсувае талерку з яблыкамі.*) Можа, яблычкаў? Салодзенькія.

Н а с т а ў н і к (*бярэ з краю яблычак і каштуе*). Ах, якія ў вас салодкія яблычкі! Проста, як цукер... Так, натура ў Любові Іванаўны, здаецца, даволі ўвазвышаная. Любоў Іванаўна ўмее зразумець чалавека і абысціся з ім.

П о п. Праўда? Ну вось, я вельмі рад, што вы ўмееце цаніць людзей, Гапон Гапонавіч. (*Надсоўвае куфлік з мёдам.*) Можа, мядку?

Н а с т а ў н і к (*каштуе мёду*). Які мёд! Ах, які мёд! Мусіць, рамчаковы?

П о п. Не, з калоды. Не люблю я поркацца ў гэтых рамчаках. Шмат клопату. Але адзін завёў на спробу. Можа, яшчэ гарбаткі? Пасля мядку, а?

Н а с т а ў н і к. Не, ужо дзякую, айцец Малахі. Вельмі дзякую за ўсё. Ісці мне ўжо пара. І так, першы раз, а колькі адабраў у вас часу... Выбачайце, айцец Малахі. Я чалавек просты...

П о п. Ну, што вы, што вы, Гапон Гапонавіч! І я троху ўмею пазнаваць людзей. (*Таксама ўстае.*)

Н а с т а ў н і к. Прашу перадаць маё шчырае вітанне матушцы. Можа, і мне калі зробіце гонар, айцец Малахі, даведасцеся хоць на хвілінкі мае келлі. (*Глядзіць на папа трошку па-сабаччу.*)

П о п (*вельмі ласкавы і нават усміхнуўся*). Добра, добра, Гапон Гапонавіч. Будзем суседзямі. Спадабаліся вы мне...

Н а с т а ў н і к (*надстаўляе рукі жменькаю і схіляе галаву*). Благаславіце, айцец Малахі!

П о п (*магае над ім рукою*). Бывайце здаровы, Гапон Гапонавіч. Як я рад, што бог паслаў нам такога добрага настаўніка...

II

Самы пудны зімовы вечар.

Школа. Гапонава кватэра. За сталом, на крэсле, сядзіць Любоў Іванаўна, або Любачка, або проста Любка. Яна певялічкая, але грубейшая, кругленькая, шыя такая тоўстая, гладкая. Яна бландышка, троху вірлавокая, але вочы блакітныя і часам нават мілыя. Толькі лоб дужа вялікі, шырокі і пакаты. Яна яго троху закрывае невялікімі кудзёркамі. Умее картавіць, зусім, як дзіця, і часам

гэта выходзіць у яе вельмі міла. Сёння яна прыбралася ў ружовую блузку з брындачкамі і голымі рукамі.

Сядзіць яна, выставіўшы ножкі, прынесла гітару, трымае на каленнях і брынкае жалосныя акорды.

Перад ёю пахаджае Гапон, сцяўшы папяросачку ў зубах. Курцы ён мала, болей для фасону і ад усякіх непрыемнасцей.

Яна брынкае, а ён ходзіць. Ён чалавек цярылівы і мог бы так хадзіць дужа доўга, але ж Любачка доўга не ўцерпіць, і баталія ў іх пачынаецца.

Любка (*увазводзіць на яго з-над нізу вочы і так, не ўзнімаючы галавы вышэй, пазірае і шэпча*). Бусел паджакры! Кот абадраны! (*Потым пытаецца вельмі голасна і з вялікім драматызмам.*) Ну, што яшчэ ў нас сёння будзе па праграме?

Гапон. Што яшчэ? Яшчэ я буду казаць вам з лагічнай цвёрдасцю, але супакойным і несварлівым голасам, што...

Любка (*перабівае*). Каб падмасліць? З вас добры шмаравоз.

Гапон. Я не шмаравоз, і гэта не довад. Я чалавек як чалавек. А вось вы хто? Падумаіце вы пра сябе.

Любка. Гм! Дыякан мяне пад бок, а я яго па спіне...

Гапон. Або, прыкладам, вашы гэтыя прыказкі... Ну, што вы гэтым хочаце сказаць?

Любка. Дыякан мяне пад бок, а я яго па спіне! І-га-га! (*Смяецца і рагоча, потым неспадзявана рве струны з усяе сілы.*)

Гапон (*спыняецца, становіцца перад ёю, складае рукі на грудзях і пазірае*). Ну, вось... Заўсёды вы так: зарагочаце, па струпах трах. Пыл і дым. З непрывычкі, бывала, ажно страх мяне браў. Я думаў часам, што вы ненармальная нейкая. Але цяпер бачу вас навылёт. І вось пазіраю на вас зусім спакойна і нават з жалем.

Любка. Напаляю! Сабацы пад хвост.

Гапон. Навошта вы так брыдка гаворыце? Ці думаеце вы, што вы гаворыце?

Любка. А самі вы як гаворыце? Вы ніколі не скажаце: дерефія, бо ў вас заўсёды выйдзе: дзя-рэў-ня... Самі вы дзярэўня! Мужык мужыком век-вяком...

Гапон. Ах, вялікае панства: дзячышка... Але дайце мне скончыць маю думку, Любоў Іванаўна...

Любка. Каму Любоў Іванаўна, а каму Любачка.

Гапон. Гэта цяпер страціла сваё значэнне, пачакайце... А то вы балбочаце, абы вам балбатаць. Вы ўсё то

смеяцёся, то плачаце, а з маёю натураю жыць з такою жонкаю было б немагчыма. І, потым, трэба ўзяць тое пад увагу, што чалавек я здольны, вучыўся добра і цяпер яшчэ хачу паступіць у настаўніцкі інстытут, хоць без пратэкцыі нашаму брату, чалавеку з народа, вядома, цяжка. А вы? Якая вы мне пара? Вучыліся вы дужа дрэнна, хоць вы і дзякава дачка. Ледзьве скончылі двухкласную школу, вышлакваючы, як кажуць вашы былыя аднакласніцы, пераходы з класа ў клас. Цэлых шэсць год былі вы настаўніцаю ў школіцы граматы, экзаменаў на настаўніцу царкоўнапрыходскае школы так і не здалі, і сюды вас пазначылі толькі за тое, што вы дзячышка, а не мужыцкая дачка... Чым жа тут дужа хваліцца?

Л ю б к а. Пане ксёндз, канчай сваё казацце, а то ўсе мухі здохнуць. *(Картавіць і фігуруецца.)* У мяне першы альт, меца-сапрапа, і я не дазволю сабою манкіраваць...

Г а п о н. Лбо гэтае ваша вечнае «манкіраваць»... Ну, да чаго, да чаго яно тут, скажэце, парэшце? Вы нават не разумееце ўласцівага значэння слоў, якія ўжываеце без усякае патрэбы.

Л ю б к а. Вы хочаце сёння канчаткова ўзяць мяне на цыліндар?

Г а п о н. На цугундар, а не на цыліндар. Ату! Як вам не сорамна: вы кампраметуеце настаўніцкую карпарацыю сваім паведаннем самых звычайных культурных слоў.

Л ю б к а *(нічога не адказвае. Папраўляе валасы, закладвае пага за пагу, утароплівае ў яго вочы, іграе і потым п'яе, окаючы, як усе малапісьменныя беларусы, калі хочуць, каб дужа добра выходзіла па-расійску).*

Окрасілся месяц богранцом...

Г а п о н *(ходзіць моўчкі, потым іранічна бурчыць).* Так... Окрасілся... богранцом...

Л ю б к а *(кідае гэтую песню і раптам робицца сумная. Апушчае вочы, мяняе тон і са слязьмі ў голасе, стогнучы, п'яе).*

Ты ўспомніш, изменшчык,

Когда жэ могла довірацца цібе!..

(Схіляецца галавою на калені, на гітару і плача.)

Г а п о п *(гаворыць нібы няўважна, але ўсё ж з мімавольнаю прыкрасцю).* Не изменшчык, а изменшчк правільна на-літаратурнаму... І дазвольце і мне сказаць адну прыказку: Масква слязам не верыць...

Л ю б к а *(накідае плакаць гэтаксама раптам, як і на-*

чала). А вы думаеце, я за вамі плачу? Той сапраўды кахаў мяне, а не на словах толькі, як вы. Ат, усе вы такія: кахаўся-кахаўся, а цяпер звянчаўся з другою... (*Задумваецца і разважае зусім спакойна.*) Ну, добра ж яму: узяў сабе нейкую даўганосую чаплю. А такая ж неахайшца, што я ў свеце такіх не бачыла.

Г а п о н (*усміхаецца і двухсэнсова заўважае*). Не люблю і я неахайных жанчын... Усадзіў бы яе, такую, галавою ў цэбар ды цёр бы яе, нараваў бы яе...

Л ю б к а. Вы гэта пра каго?

Г а п о н. Так, наогул, пра неахайных жанчын.

Л ю б к а. Але ж хоць сама яна даўганосая, а дзяўчынка ў іх якая слаўненькая радзілася! Пасічак просценькі-просценькі... Што вы мацаеце за свой крывы нос?

Г а п о н. Па-першае, у мяне нос не крывы, а па-другое — гэта вам здалося, што я за яго мацаю... Ахкі! Ахкі! (*Кашляе, каб схваць прыкрасць.*) І мне, ведаеце, сорамна, што вы такая вульгарная.

Л ю б к а. Сорамна вам? У вас яшчэ ёсць сорам? Кашляеце, як хворая авечка. Ха-ха-ха!.. (*Рагоча, каб яшчэ болей вывесці яго з цярылівасці.*)

Г а п о н. А вы смеяцеся, як сабака вяхае. І ведаіце, Любоў Іванаўна, што я заўсёды скажу вам на вашу грубасць яшчэ большую грубасць. Дык не ўздумаіце яшчэ калі і пры людзях казаць мне так у вочы. Чуеце?

Л ю б к а. Чую, ну вас з вашымі навучанцямі. А што мне вы. Ого, колькі ў мяне было і ёсць кавалераў. Мне ж яшчэ 19 год. Я нават сажаляваю, што звязалася з вамі.

Г а п о н. Тым лепей развязацца. Але вам, наводце метрыкі, як я дакладна ведаю, 26 год, і правільна па-літаратурнаму сажалею, не сажаляваю.

Л ю б к а. Што вы мяне вучыце? Я вам не школьніца і не дазволю сабою манкіраваць. Вы думаеце, я не ведаю, што азначае на цугундар? Я ўспомніла: нямецкае цуг — ланцуг, а гундар — сабака, — на сабачы ланцуг. А вы мяне ўсё вучыце. Я ўсё паўмысля перакручваю і наскрозь вас бачу.

Г а п о н. Гэта вам, пэўна, матушка вытлумачыла.

Л ю б к а. А вы ўжо і да яе лішцеце? Я вас наскрозь бачу. Ды рукі кароткі. Не на губе сала. Ай, якая ў яе каса! Вы надумаіце: замужка, а носіць касу, як дзяўчына. Гэта яна на злосць свайму Малаху, я ўжо ведаю. Не думайце, не для вас яна косачку выпушчае...

Г а п о н. Я бачу, што сёння мы ні да чаго не дагаво-

рымся... Я пагавару з вамі другім разам... (*Адыходзіць да печкі, прыхінаецца там і стаіць задуманы сам сабе.*)

Л ю б к а. Хочаш, каб ужо ішла? Праганяеш? І гарбаткаю не напоіш, Гапошка?

Г а п о н. Болей я вам не Гапошка, а Гапон Гапонавіч. Прашу вас не называць мяне так вульгарна...

Л ю б к а. Паставіць табе самаварчык, Гапонька?

(*Усхопліваецца, зграбае яго за бруха, бо шмат ніжэйшая, чым ён, задзірае галаву і цалуе на ўсю сілу; у перапынках шэпча: «Любы мой Гапошачка, пацалуй мяне крышачку...»*)

Г а п о н (*цмокнуўшы яе ў вока, патрошку вызваляецца*). Досыць гэтага, Любоў. Ты сама добра разумееш, што ўсё гэта было памылкаю з нашага боку, што мы не пара і я не магу жаніцца з табою.

Л ю б к а (*сядае, робіць колькі мінорных перабораў на гітары, потым, незвычайна ўзвесьліўшыся, моцна брынкае на гітары і пяе*).

А божа ж мой, божа мой!

Чаго я гарую?

Запрог сучку ў сані

І за хвост кірую...

III

Напрудвесні. Ціхі вечар.

Любачкін пакой. На сцены — адкрытачкі з рознымі септыментальнымі малюнкамі, японскія весы рознага колеру, размешчаныя вельмі маляўніча. У кутку мяккая пасцеля, заўсёды трохку скамечаная, але затое прытульнёнькая. У другім кутку — круглы стол, над самавязным каляровым абрусом, і за ім вялікая капапа, на жаль, старэнькая, калекая і трохку зашмальцаваная.

За сталом на канане сядзіць пападдзя, або матушка, — маладзенькая, ружовенькая, кругланосенькая дамачка.

Побач з ёю, прыхінуўшыся да капапавае спілкі і выставіўшы пожкі, сядзіць з гітараю Любачка.

Перад імі пахаджае Г а п о н і курыць.

М а т у ш к а. Ах, як я люблю Любачкіны раманы! Любачка іграе і пяе іх з такою чуласцю... Праўда, Гапон Гапонавіч?

Г а п о н (*невывразна мармоча*). М-м... так...

М а т у ш к а (*падсеўшы да Любачкі, колькі разоў яе цмокае*). Любачка, мілая, заспявай: «Хасбулат удалой...»

Л ю б к а (*уздыхае, брынкае і з незвычайнаю чуласцю, сядзіць і ўгору галаву, пяе*).

Хасбулат удалой,
Бедна сакля твоя,
Золотою казной
Награджу я цібя...

(Гарачыя слёзы душаць ёй горла, і яна роніць галаву матушцы на плячо.)

М а т у ш к а. Ізноў вы, Гапон Гапонавiч, сваімі рэзонамі расстроiлі мне Любачку... *(Гладзіць яе на валасах.)*

Г а п о н. У Любовi Іванаўны механiзм на слёзы без заводу... *(Асцярожна кладзе недакурак у попелку, але зараз дастае партабак, бярэ сабе папяроску, потым, падумаўшы, падстаўляе матушцы.)* Можа, вы?.. Ад пепрыемнасці...

М а т у ш к а. Не, дзякую, Гапон Гапонавiч; дала айцу Малаху слова, што не буду болей ніколі курыць.

Г а п о н *(падстаўляе Любцы, крыва ўсміхаецца).* Дык, можа, вы?

Л ю б к а *(хапае папяроску, разгонiста чыркае сернікам і прыпальвае, потым ад свае папяроскі дае прыпальціць яму).* Эх! *(Уздыхае.)* Век я не курыла, а мусiла цалавацца — божачка ж ты мой! — з такім смярдзючым курцом, што мне ажно ўсе духi і душочкi сцінала ў грудзёх... А цяпер і я закурыла! Эх! *(Раптам запархала ад дыму.)* Цьфу, якая брыдота! *(Кiдае папяроску ў кут да печы.)* Эх! *(Крычыць вясёла.)* Давайце гульнём у флірт!

М а т у ш к а. А давайце, праўда! Я так люблю флірт... *(Паглядае на Гапона і гаворыць трохку далікатней.)* А вы, Гапон Гапонавiч?

Г а п о н. У мілай кампаніi — ахвотна...

Л ю б к а *(дастае з шуфляды карткi, і ўсе сядаюць).* Цікава, як ён будзе гуляць...

Г а п о н. Як людзi да нас, так і мы да людзей... *(Доўга выбiрае, потым усміхаецца і падае ёй картку, а яна яму.)*

Л ю б к а *(зiрнула ў картку, ёй набеглі на вочы слёзы, яна змахнула iх і кажа з праўдзiваю горкасцю ў голасе).* Ён даў мне картку: «У цябе вочы на мокрым месцы».

Г а п о н. Ну дык што? Вы далі мне: «Прыгож, як свiпня ў дождж», і то я не плачу...

М а т у ш к а *(доўга выбiрала і нiяк не магла сабе выбраць).* Годзе сварыцца... Вось я дам вам абаiм па добрай карталюшцы... *(Шукае.)*

Г а п о н *(да матушкi).* І я вам дам... *(Сказаў і асцярожна, мiма Любкi, падае ёю сваю картку.)*

Л ю б к а *(спрытна выхапіла ў яго з рук картку і пра-*

чытала). «Сохну на табе, сопейка маё». Пястыднік! Са-
рамотнік! (Да матушкі.) Я даўно казалася, што ён да вас
ліпне! (Кінула яму ў вочы картку і сядзіць адварнуў-
шыся.)

М а т у ш к а (пачырванела, як бурак, і мармыча.)
Любачка, гэта ж жарты...

Л ю б к а (крутнулася). Ён і кахаецца жартамі! (Ска-
зала зусім наважна, але зараз бесклапотна махае гала-
вою.) Мне ўсё роўна, я яго даўно ўжо не кахаю!

Г а п о н. Дазвольце не паверыць, па маё няшчасце...
(Кажа, быццам жартуючы, але глядзіць на яе з праўдзі-
ваю злосцю.)

Л ю б к а (раптам.) Досыць флірту! Давайце будзем
варажыць. (Дастае аракул, скруціла з прамакальнае па-
перы галачку і кідае.) Каму гэты раз?

М а т у ш к а. Гапону Гапонавічу!

Л ю б к а. Зараз! Гатова! (Крыкнула і чытае.) «Яна
цябе любіць, як сабака палку...» (Прачытайшы, з вялікаю
радасцю рагоча.)

М а т у ш к а (каб зменшыць нязручнасць ад яе рога-
ту). Любка, цяпер мне. Але дай, Любачка, я сама кіну.
(Кідае.)

Л ю б к а. Гатова! Нумар 86... Вось ён нумар 86... «Лі-
чы ў роце зубы». Што гэта значыць?

М а т у ш к а. Фі, глупы аракул! Я не хачу болей гу-
ляць... (Ізноў пачырванела.)

Л ю б к а. А я... мне ж трэба кінуць... (Кінула.) Нумар
101... Дзе ж гэта ён? (Трывожыцца.) А, пад фартунаю...

Г а п о н. Ды вось ён, чытайце. (Патыкаў пальцам.)
Цікава, што там пад гэтай фартунаю... (Смяецца.)

Л ю б к а (чытае). «Доля твая памерці: худая трава з
поля вон...» Ах! (Прачытала, ахнула, сханілася за сэрца
і праўдзіва цяжка засулавала. Усім вельмі непрыемна...
Потым яна моўчкі выходзіць.)

М а т у ш к а. Куды ты, Любачка? Самавар глядзець?

Л ю б к а (з дзвярэй, не азірнуўшыся). Маю справу...
Пайду хлеба пазычаць...

* * *

М а т у ш к а (ціхім голасам). Бедная Любачка! Яна
зас яшчэ кахае, а вы... ой, пядобры, пядобры!... (Пагра-
жаецца на яго пальчыкам.) І са мною б тое самае было,
каб слухаць ды патураць вашым выдумлянням... (Наво-
дзіць гутарку і ўскінула на яго свае вішнёвыя вочкі на
пунзелы і румяным твары.)

Гапон *(надсядае п'яўпрыцям крышачку бліжэй)*. Я сам не разумею, як можна было яе кахаць. Манюка яна, самі ведаеце, страшэнная, а піша з такімі памылкамі, што ажно страх, хоць настаўніцаю ўжо, дзякуй богу, дзевяты год.

Матушка. Ну, гэта глупства. За гэта не варта абмаўляць добрых знаёмых і ў іх жа хаце! *(Ізноў міла пагражаеца на яго пальчыкам.)* Мне толькі адно ў Любачцы не зусім падабаеца... Зарабляе ж яна мала, ніколі ў яе не хапае да выплаты пенсіі, пазычае ў мяне, потым едзе да інспектара і закатвае там істэрыкі, калі ён адмовіцца даць наперад... І так амаль не кожны месяц. А тым часам стараецца накупіць сабе як можна болей касцюмаў. І касцюмы ж, даруй божа! Матэр'ял — як ліночая апучка, а пашыта: спадніца са зборкамі, а блузка модная... чорт ведае што! Ажно шкода на яе глядзець, дальбог! *(Кажучы так, узрушаная матушка не заўважае і не адбірае сваю ручку з яго рукі.)*

Гапон. Дык вось бачыце... Я ў душы рамантык, я мару аб кахалні ўвазвышаным і да гэтых, як яна, адношуся з пагардаю за яе мяшчанства і перазвітасць.

Матушка. Аднака жа вы кахаліся. *(Гаворыць яшчэ цішэй і прыхінаеца на-сяброўску да яго сваім мяккім, цёплым плячом.)* Скажыце мне пчырапскую праўду... *(Міла просіць яго і наказвае роўныя белыя зубкі, так што робяцца ямачкі на шчочках.)* Скажыце, што ў вас было?

Гапон. Дядушы, нічога асаблівага...

Матушка. Не паверу! *(Жартліва кажа і страляе на яго вішнёвымі вочкамі з маслам.)*

Гапон. Ну, хадзіў да яе... пайбольш пасля заняткаў, як сцямнее. *(Пачынае прызнавацца жартуючы.)* А яна ўвечары, як сцямнее, досыць прыгожая... Вочы бараннія, альт металічны і добры, хоць і не выраблены...

Матушка. Мне толькі не падабаеца, што яна трошку неахайная... *(Абводзячы пакой праваю, не занятаю ручкаю.)* Папаляпіла па сценку адкрытак па тры капейкі, папавесіла самаробных всераў — і думае, што вельмі хораша... А пасцеля ніколі не бывае заслана добра, паўлечкі заўсёды брудныя, бо рэдка мяняе, ну і паогул... Вось жа не паклала папяроску ў попелку, як вы, мужчына, а на падлогу кідзёх!

Гапон *(сиромліва)*. Мне здаеца, што ад яе і потам заўсёды трошку аддае...

Матушка. Кінем гэта... Скажыце, ну, а далей? Што

ў вас далей было? Ну? *(З вялікай цікавасцю, але быццам так сабе, дзеля жарглівага настрою, пытаецца і цярэбіць яго пальцы ў сваёй руцэ, а прысунулася яшчэ трошку бліжэй.)*

Г а п о н. Дадушы, болей нічога асаблівага... Ну, сядзелі з ёю ўпоцёмку моўчкі... Бо аб чым жа мне з ёю, такою, гаманіць? Ну, яна брышкала часам на гітары...

М а т у ш к а. Ну, часам цалаваліся, пэўна... *(Млеючы ад цікавасці, падказвае яму, а ўзяла яго руку сваімі абедзвюма рукамі, аднаю трымае далонь у далонь, а другою згары негенька-негенька гладзіць, але ўсё па-сяброўску.)*

Г а п о н. Калі што і было, дык толькі дзеля гадзіся, каб не пакрыўдзіць яе. *(Кажэ і вольнаю рукою пачынае гладзіць яе руку.)*

М а т у ш к а. Вы з усімі так... каб толькі не пакрыўдзіць?

Г а п о н. Толькі не з вамі... *(Мнагазначна і мімаволі хрыпата адказвае ёй на запытанне, смялей бярэ яе за рукі і трошку цягне да сябе, каб лепей трымаць іх...)*

* * *

Тым часам Любачка паспела збегаць да гаспадыні і пазычыць хлеба, скінула чаравікі і надзела валенцы.

Мякка, хоць і з самаварам у руках, падыходзіць яна бліжэй пад дзверы, адчыняе іх піханька аднаю пагою — і бачыць, што госці яе сядзяць так цеспенька... Падумала, што цалуюцца.

Гапон зараз узнімаецца і стаіць ля столу, адварнуўшыся. Матушка ўтупілася ў карткі...

Л ю б к а *(моцна стукае гарачы, з параю, самавар на стол)*. Запудзіліся тут без мяне? А я цярэпець не магу настаўнікаў з мужыкоў. Хам'ё! Шкода, што мужыкоў аслабанілі ад прыгону... Іх трэба яшчэ розгамі пароць... Цяпер нам, арыстакратам, за імі жыцця не стала...

Г а п о н. «Арыстакратам»? Як вы разумееце гэтае слова, Любоў Іванаўна? *(Стараецца, але не можа надаць голасу спакойны тон.)*

Л ю б а ч к а. Як разумею, так і разумею... Вучыце пяўчоных... *(Перастаўляе самавар і яшчэ раз грукіае, аж попел сыплецца.)*

Г а п о н. А ўсё ж, пры чым тут самавар? Ён жа не каменны... як сказаў Аляксандр Македонскі. *(Аправіўся і гаворыць насмешліва, але з прыкрасцю.)*

Л ю б к а. Пацалуўце яго, калі вам так хочацца, а я нагляджу на гэта з поўным патосам!

Гапон. Пры чым тут патос? *(Буркнуў, ужо мімаволі злучыся.)*

Любка. Пры тым, што мне выключна няма цікавасці, каго вы будзеце цалаваць. Можка, не разумееце, што такое патос? А яшчэ з семінарскай адукацыяй настаўнік...

Гапон. Не ведаю, прычым тут «выключна»? Можка, Любоў Іванаўна хацела сказаць «уклучна»... І калі самавар, дык — што, а не каго цалаваць... І потым, я не б'ю сваіх вучняў лінейкаю на руках.

Любка. А я б'ю і нікога не баюся. А калі мяне пераводзілі сюды, дык усе дзеці ў школе плакалі на мне. Адна дзяўчына, Верачка яе звалі, казалі мне, што лепей родную матку страціць, чым такую настаўніцу, як я.

Матушка *(каб як-небудзь залагодзіць справу)*. Так, гэта праўда... *(Мімаволі гаворыць ніякім голасам.)* Гэта праўда... Любачку дзеці дужа любяць...

Любка *(беручы з другога століка цукерніцу і шклянкі)*. А вы, матушка, піце ў накладку... Дзе ўжо маё не прападала... І не пасабляйце, як кашаль у хваробе... *(Шклянка бракае ў яе з рук на падлогу і, зазваніўшы, рассыпаецца.)*

Матушка *(спалохалася і не ведае, што рабіць)*. Фі, Любачка... Я не чакала...

Любка *(падбірае шкло, у злосці наварачваецца да Гапона)*. А вы, інтэлігентны малады чалавек, ужо дамоў сабраліся? Мусіць, вы не ў кожнай кумпаніі можаце абхадзіцца? Я нічога не маю, калі вы болей і не прыйдзеце да мяне...

Гапон. Вось дык так! *(Злосна ўсміхаецца і рыхтуецца ісці.)* Ну што ж... Я вельмі рад... Нарэшце...

Любка. А я дык яшчэ радзейшая! Досыць! Да ўсіх д'яблаў... *(Узнімаецца, кладзе пабітае шкло на стол, бярэ другую шклянку і таксама гракае на падлогу — не разабраць, няўмысля ці сумысля...)*

Гапон *(знямеў ад такога грубіянства. Цяжка дыхае і мармоча, цярэбячы шапку)*. Што ж... можна было чакаць...

Матушка *(усханілася і кідаецца да Любачкі)*. Сунакойцеся, Любачка! Прашу вас...

Любка *(ізноў сагнуўшыся збіраць)*. Піце вы, матушка, у накладку і не бярыцеся бараціць усякіх несусветных пройдаў...

Матушка. Гм! *(Гмыкае, чмыхае і таксама не ведае, што рабіць — то чырванее, то блее.)*

Гапон (напранены). Скопчана! Беснаўротна!! (Кланяецца ў матушкін бок і драматычна выходзіць.)

Матушка. Сорам вам, Любоў Іванаўна, так распушчацца...

Любка (стаіць перад ёю, як задзёрыстая курыца). Сорамна вам, матушка, цалавацца з ім за маімі плячмі... Што? І вам нясмачна?

Матушка. Хамства! Хамства! (Крычыць страшэнна пісклявым галаском, хапае сваё пальто-манто і вялятае.)

Любка (крычыць, як шалёная, найздагон). Я твайго Малаха не чапала! Не чапала! (Кідаецца на кананку, плача, рыдае... ажно струны на гітары жалосна адгукваюцца.)

IV

Прышла цёплая пара, і можна ўжо купацца. Возера, бераг, зеляніва. Ляжыць Гапонава адзенне, а ён купаецца, пырскае, пушчас бульбаткі, сам сабе рагоча і крычыць: «У здаровым целе — здаровы дух. Хух-хух-хух!»

Падыходзіць поп Малах — і з пугаю ў рудэ. Падышоў ціхацька, сеў на беражку і глядзіць, як Гапон пялешчацца.

Гапон. А! Дзепь добры, бацюшка! Лезце і вы купацца, вада ўжо цёплая, добра! У здаровым целе — здаровы дух... Хух-хух-хух...

Поп (маўчыць, потым шэпча). Купайся, купайся, паскуднік... Я цябе зараз пакупаю...

Гапон (сцяміў, што тут нешта нядобрае). Ці чуеце вы, айцец Малахі? Можна б, і вы пакупаліся? (Акунуўся і шыбка паплыў на бераг.)

Поп падыходзіць з пугаю, і толькі ён на бераг, секануў яго моўчкі ў вялікай злосці пугаю па голым целе.

Гапон. А-я-я!.. (Заекатаў вельмі непрыгожа і кінуўся назад у ваду.) Бацюшка, што вы за жарты са мною строіце? (Пастаяў, падумаў і ўзноў, нясмела, падаецца бліжэй да берагу.)

Поп злаўчыўся і сячэ, але міма.

Гапон (спачатку прыкінуўся). Айцец Малахі! Няўжо вы верыце гэтай шалёнай? Яна і мяне цэлюю зіму прамучыла, і матушку зняславіла, і вам пазводзіла... На што вы ёй верыце? Тут нейкае непаразумецце... Я вам усё скажу, як што было... (Гавораць гэтак, ён патрошку, хітруючы, надбліжаецца да берагу, каб выскачыць.)

Поп гудзіць яму над самым носам пугаю, так што бедны Гапон
мусіць ізноў скокнуць далей у ваду.

Гапон (*адышоўся ў глыбокае месца*). Бацюшка, будзем гаварыць на-добраму... Я так паважаю матушку, што мне няма чаго й казаць вам аб гэтым... А што япы насварыліся, што ж я вінават? І, нарэшце, я ўжо падаў аб пераводзе мяне ў другую школу, каб не быць разам з гэтай шалёнаю... Яна вам назводзіла, а вы ёй верыце і робіце скандал... Вам жа таксама будзе горш, калі выйдзе скандал... Бацюшка! Айцец Малахі! (*Рашуча ідзе на бераг.*) Пусціце мяне з вады!..

Поп малоціць пугаю, падкасаў полы і гоніцца сам у ваду па калена за Гапонам.

Гапон (*крычыць благім матам*). Ратуйце! Ратуйце, гэта разбой!

Поп. Зараз паратуюць! (*Рагоча ад злосці і трасе барадзішчаю.*) Ужо бягуць... Будзьце сведкамі, добрыя людзі, як я яго пакупаў... (*Сыпле пугаю шыбка і часта, але той ізноў уцёк у ваду.*)

Бягуць дзяк, царкоўны стараста і вартаўнік.

Гапон. Ратуйце, браткі! Бацюшка наш ашалеў... Трымайце яго...

Поп (*спакойна абтрасае мокрыя полы*). Ты наперад ашалеен, наскуднае стварэнне! Глядзеце, як я яго выкупаў. Хай жаліцца на мяне цяпер!

Дзяк (*іржэ тоненька, як маладое жарабя*). Гі-гі-гі! Во Іордані крешчахуся... Гі-гі-гі!

Стараста. Не хадзі, настаўнік, курэй красці!

Вартаўнік. Досыць, бацюшка! А то ж яны тут акалеюць у вадзе...

Поп. Хай акалее, дух з яго воп! (*Завярнуўся і пайшоў моўчкі, а дзяк і стараста за ім.*)

Вартаўнік (*згроб Гапонава адзенне і падносіць яму, калі той вылез*). Ах, паніч, паніч! Як жа гэта вы так абмыліліся? Трэба ж было глядзець. Ведаеце, які ён злосны... Зараза, а не поп.

Гапон (*трасецца, не можа саўладаць з сабою*). Ідзі ты разам з імі да ўсіх д'яблаў!..

Вартаўнік. А мне што?.. Я ж нічога... Ваньы справы, хто ж вас разбярэ... А калі ён вас так паблаславіў, дык і мне вас шкода...

МУТЭРКА

(Абразок з натуры)

Д а н і л а М у т э р к а — вучыцель, [...] сын мужыка, 23 год, рэпетытар у мясцечку.

Б л ю м а Л і п с к а я — заможная месцячкова я домаўласніца, супольніца ляснога гандлю пад фірмай «Браты Ліпскія», удава, 35 гадоў, сытная, мяккацелая і змучаная.

С о н я — яе дачка, гадоў 14—15, без пары развіўшыся, па матцы сытная і пухлая, даволі гожацькая, з даўгімі косамі.

Акт адбываецца ў 1919—1920 годзе, узімку, пад польскай акупацыяй, у мястэчку ў доме Ліпскай. Пакой Мутэркін.

ЯВА ПЕРШАЯ

Сцэна пустая. Потым прыходзіць М у т э р к а.

М у т э р к а (*нядбайна кідае кажух і шапку, дастае партабак і круціць цыгарку*). Пакуру хаця гэтае смярдзючае табакі. Яна гэтулькі ж падобна да Стамболі другога сорта, як маё цяперашняе жыццё да ранейшага. (*Чуцен стук у дзверы.*) Хто там?

Л і п с к а я (*вясёла-звычайным і дужым голасам*). Данила Пахомавіч, да вас можна?

М у т э р к а (*памаўчайшы*). Ка-алі ласка... (*Не павярнуўся і сядзіць.*)

Л і п с к а я (*не прычыняючы дзвярэй, наймысля голасна*). Выбачайце, Данила Пахомавіч, я толькі на мамэцік. Я маю вам сказаць, што сёння лекцыю дасцё хіба ўвечары. Сонечка адпрасілася да адной сваёй таварышкі, у якой сястра прыехала із Вільні. (*Паварачваецца да дзвярэй і голасна пытаецца.*) Гапка, Гапка! Ты ўжо пайшла? Не пазніся ты, бо трэба зараз дровы пасіць, — чуеш?

М у т э р к а (*насмешліва, без далікатнасці*). І навошта гэты фокусы, мадам Ліпская? Кажыце проста, што мы засталіся ўдвух і можам аб'ясніцца...

Ліпская. Дзя, любы! Ты яшчэ гневаешся?

Мутэрка (*перабівае*) Кажыце проста, што вам карціць паразумецца. Але ведайце, мадам, што ніякая сварка так лёгка мною не забываецца. І я... я ня хочу, каб мне ўсё мястэчка вытыкала вочы, што я, быўшы загадчык дзвюх-класавае школы, якімсьці палюбоўнікам у месцячковай крамніцы!

Ліпская (*з гонарам*). Што? Вам вытыкаюць вочы за маё каханне? І вы не хочаце? А каб мне вытыкалі, дык няхай сабе, так? Хваліць бога, я не такая бедная, каб мястэчка вытыкала мне вочы за мае хатнія справы. Я не крамніца, гэта фальш... І я не такая бедная!

Мутэрка (*як бы наймысля зарагатаў*). Знайшла чым настаўіцца, ха-ха-ха! Правільна, Блюма, ты не такая бедная, каб свайму «ка-ха-нку» купляць такую смярдзуючаю табаку, як гэтая варшаўская дрэнь.

Ліпская (*узрадавалася*). Данічка! І ты за гэта мяне мучаеш? (*Падыходзіць бліжэй.*) Ну, як табе не страмна, Данічка? Ведаеш, каточак, што я для цябе нічога не шкадую, але дзе ж цяпер дастаці добрае табакі? (*Хоча прылашчыцца...*)

Мутэрка (*сцюдзёна адхіляецца*). Эх! Скарэй бы ўжо прыйшлі бальшавікі!

Ліпская (*пужліва аглядаецца*). Якая з іх радасць?

Мутэрка. Ніхто, усё ж такі, не зрабіў столькі для школы, як яны. Адчыніў бы я сваю школу і развітаўся б з вамі, — так!

Ліпская. Я не разумею: а чым вам блага ў мястэчку? Ці вы меней зарабляеце прыватнымі лекцыямі, ці што? Нават настаўнікі польскіх школ не зарабляюць дзве і тры тысячы царскіх грошы ў месяц, а вы зарабляеце. І што значыць настаўнік польскай школы перад добрым рэпетытарам у мястэчку, — фі!

Мутэрка. Так, я магу мець дзве і тры тысячы ў месяц, але не маю, вось што.

Ліпская. Уй, Данііл Пахомавіч, вы зусім не лічыце тое, што за лекцыі з Сонечкай вы маеце ад мяне цёплы пакой, святло і добрае сталаванне. Памяркуйце, калі ласка, ці тут меней, як тры тысячы на царскія рублі?

Мутэрка. Рублі, але не пяцёхсоткі...

Ліпская. Што там значыць, ну?

Мутэрка. Адным словам, мадам Ліпская, «палюбоўнік» вам каштуе ладта дорага. Я дасканальна разумею вас і шчыра спачуваю вам. Ха-ха-ха!

Л і п с к а я. Данічка, ну што за тон, якія словы, фі, як толькі не сорамна чалавеку. (*Моўчкі.*)

І я верыла, што ён мяне сапраўды любіць... уй, божа мой! (*Бядуе.*)

М у т э р к а. Бачыце, мадам Ліпская... так складаецца дзеля таго, што тут ёсць не толькі адна гэтая высокая ідэя сапраўднага, як вы кажаце, кахання мужчыны з жанчынаю... (*Моўчкі.*)

Бачыце, мадам Ліпская... тут ёсць яшчэ адна высокая ідэя — грамадская павіннасць чалавека перад сваім краем і народамі!

Л і п с к а я. А вы, Данііл Пахомавіч, гаворыце часам такім кніжным штылем, што я нічога не разумею. Я ў гэтым певінавата! Я заўсёды, як быў жыў мой муж і выпісваў з Пецярбургу «Ніву», я заўсёды чытала ўсе літаратурныя дадаткі.

М у т э р к а. Мала, мала для нашага часу, — хваліцца пяма чым. Але я магу і прасцей сказаць. Відзіце, пані Ліпская... Сёння я сустрэўся з польскім школьным інспектарам. Ён і пытаецца ў мяне...

Л і п с к а я. Пасуліў польскую школу, што?

М у т э р к а. Каб ён спадзяваўся, што я не адмоўлюся, то пасуліў бы; пісаць па-польску я ўжо паўчыўся... Але ён ведаеш што сказаў? Чорт яго дзяры! — ён сказаў, што «народ з такой ін-тэ-лі-ген-цыяй», як я, варты свае долі... Ах, хо-олера!

Л і п с к а я. Я нічога не разумею...

М у т э р к а. Не дзіва, бо ты нічога, апрача дадаткаў «Нівы», не чытала. Ён хацеў падкалоць мяне тым, што мы не маем школ.

Л і п с к а я. Дык хай дазволіць адчыніць школу, Данічка.

М у т э р к а. Якую?

Л і п с к а я. Ну, тваю... для цябе.

М у т э р к а. Дазваляе. Але польскую.

Л і п с к а я. Толькі польскую?

М у т э р к а. На скарбовы кошт — толькі польскую... а можа, згодзіўся бы і на беларускую.

Л і п с к а я. Ці гэта не тое самае, што для цябе патрэбна?

М у т э р к а (*узварушона ходзіць па пакой перад сядзячай Ліпскаю*). Мне, мадам Ліпская, з такім трудам далася мая цяперашняя расейская мова, што псаваць яе, выбачайце, ніколі не згоджуся!

Ліпская. А некаторыя ж ваши вучыцалі ўжо адчынілі школы і вучаць па-беларуску.

Мутэрка. З аднаго боку, немаведама, як у іх пойдзе. З другога боку, схадзіць з галавы нікому забараніць не можна,— так! А калі чалавек хоча жрр-аць, ён будзе вам вучыць не толькі па-беларуску, а хоць бы па-кітайску!

Ліпская. Ах, праўда, як падумася, да чаго мы дажыліся, уй, божа мой! Не спадзяваўся мой нябожчык муж, што я буду паймаць для Сонечкі прыватнаго вучыцеля ў мястэчку, бо ў Вільні гэтак дорага каштуе жыць... Бывала, аб такой пары мы ходзім сабе ў тэатры, на канцэрт, у цырк на барбу, адным словам — весялімся. У вялікім горадзе ўсё ёсць, і раней, калі быў жыў мой нябожчык муж, мы да ўсяго былі даступны. Кожнае лета мы жылі сабе на дачы ў Падброддзі. Ну, здаровы клімат, вясёлыя дачнікі, усяго ёсць даволі, што купіць, што есці,— а як дзешава! Ах, ну я так любіла гутацца ў гамаку, між двух сасновых дрэў, і чытаць літаратурныя дадаткі к журналу «Ніва» або якія добрыя романы. Вы можаце падумаць, якое здаровае паветра, як многа сасновага духу. Часам іграе аркестр салдацкае музыкі, і душа так радуецца! Цяпер нічога такога няма, цяпер ёсць адны непрыемнасці. Ісак Саламонавіч сказаў мадам Мееравай, што лясны гандаль «Браты Ліпскія» можа збанкрутаваць і зачыніцца. Ён цяпер так сказаў, а раней, калі быў жыў мой нябожчык муж, ён так не сказаў бы. І чаму цяпер гэта не можа быць? Усё можа быць! І бальшавікі могуць яшчэ дваццаць разоў вярнуцца,— хто мне скажа, што яны не могуць вярнуцца? Ну, хто: можа, Ісак Саламонавіч будзе строіць жарты з такіх рэчаў? Цяпер мы ўсе занадта злыя, занадта нядобрыя, занадта маем згрызот. Што мы вінаваты? Мы павішпы спачуваць адзін аднаму і дараваць за ўсякую злосць. І я не маю сэрца на Ісака Саламонавіча, хай кажа тое, што ёсць праўда (*нейкі час маўчыць, потым бярэ яго за руку*). Даня! Мой любенькі! Адпусціся, не прымай жа так сабе да сэрца, ці ж ты не відзіш, як хачу я тваіх ласкаў, як люблю цябе я... (*Туліцца да яго.*)

Мутэрка (*нейкі час углядаецца ў яе, потым, не схаваўшы агіды, адпіхаецца*). Не спадзейся, Блюма! Далей так жыць я не магу: або ты прымаеш хрысціянства і мы звянчваемся, або я кідаю ўсё і выязджаю ў Саўдэпію!

Ліпская (*ашаламёная, з плямамі на твары*). Уй, што ты гаворыш? Ты ж ніколі так не казаў! Ці ты жартуеш, ці ты пужаеш? Павошта мяне мучаеш, Даня, га?

М у т э р к а (*узліўшы яе за руку*). Слухай, Блюма! Зразумей ты маю душу. Я валюся ніжэй а ніжэй і ўжо віджу пад пагамі немінунчае бяздоўне, але я не згубіў яшчэ жывадаўчага жадання сныніца, удзержыцца, сханіцца за сук жыцця, у якім ёсць такія-сякія ідэальчыкі. Слухай, слухай далей! Можна, я цябе і мучаю, але мае мукі яшчэ горшыя, яшчэ бальнейшыя. Бо я ўзгадаваны і паўчоны з ідэаламі, на ідэалах і традыцыях. Праўда, мае бацькі — сяляне, мужыкі, сярод якіх пануе дзікуства, цемната і грубіянства, але ёсць у іх і свая маральная навука. Гэтая навука пусціла яшчэ ў маеі дзяцінай душы глыбокае карэнне. І вось цяпер гэтае карэнне знаходзіцца ў вялікай супярэчнасці з тымі адносінамі, у якіх я знайшоўся з табою, як мужчына з жанчынаю. Слухай, слухай далей. Ты ведаеш, я ўзгадаваўся ў вучыцельскай семінарыі, рос у бурсе на скарбовы кошт, бо добра ўчыўся і заўсёды меў круглую пяцёрку за павядзенне. І што б табе ні казалі аб вучыцельскіх семінарыях, — дай мне веры: маральная навука ў іх дзеля пчыльнага сужыцця семінарыі з царквою стаяла дужа высака. Семінарыя дала мне ўсё: кавалак хлеба (значыцца, прафесію), маю цяперашнюю расейскую мову (за якую мяне амаль не ўсюдых лічылі чыстым русаком), урэшце яна дала мне і мой цяперашні светагляд. З аднаго боку, я, праўда, падчыняўся савецкай уладзе, але ўкараняць яе — не ўкараняў і не буду; з другога боку, я не набег да палякоў адчыняць бе-ла-ру-скі-я школы і, дасць бог, не пабягу. Такі мой светагляд... Не заўсёды яго так лёгка можна ўхаваць; не заўсёды ён так мала робіць болек... О, часам ён падта мяне мучае сваімі вымогамі. Вось, мучае мяне ён і сваёю супярэчнасцю з тымі адносінамі, у якіх я знайшоўся з табою, як мужчына з жанчынаю. Ты сама відзела, Блюма... ах, не ламай жа сабе пальцаў... ты сама відзела, што ні пацыянальнасць, ні рэлігія ніякай ролі дзеля мяне ў каханнях, вось, не мелі. Не кожны камуніст і атэіст патрапіць так любіць, як любіў цябе я, — не разглядаўшыся, з каго ты паходзіш і як ты веруеш. І тая маральная навука, на якой я ўзгадаваўся, бачыш, дапусціла падобнае каханне, хоць і вымагала іншага, свайго, культу. Бо я перш-наперш ёсць сумленны чалавек, а потым ужо чалавек такой-та пацыі, такой-та веры і гэтак далей. Але цяпер... ах, паслухай жа мяне спакойна, Блюма! Цяпер я не маю спакою, бо я не магу паглядзець абы-каму проста ў вочы і сказаць яму спакойна: маё сумленне чыстае! Не, яно не чыстае, маё сумленне, бо я, фактычна,

злодзей... Злодзей мусіць хавацца, я хаваюся,— значыцца, я злодзей. Гэтага, Блюмачка, ніякі мудрэц не здолее зняпраўдзіць, бо голая праўда так і б'е ў вочы. Дык вось жа я не хочу быць зладзеям і мець пячыстае сумленне. Няхай я цябе мучаю, але табе так толькі думаецца, бо не хацела ты, ажно дагэтуль, адчуць маіх уласных мук, зразумець, як больна мне...

Ліпская *(з мукаю)*. Захацеў адчапіцца ад мяне?

Мутэрка. Поп сваё, а чорт сваё... Ані, і не думаў! Можна, так на твой бабскі розум здаецца.

Ліпская. Не магу! не магу! Ты ведаеш, што не магу-у!.. Дзеся мяне гэта немагчыма, не-не!..

Мутэрка. А для маіх бацькоў, для мае радні, для ўсяго круга маіх даўнейшых знаёмых тое магчыма, што я хачу зрабіць? Ты падумала?

Ліпская. Ты й не зробіш, ты толькі так. Я відзела, як ты адхіліўся ад мяне... відзела, уй, уй, божа мой, божа мой! *(Ламае рукі, хапаецца за галаву.)*

Мутэрка *(усхапіўся на ногі)*. Прашу не абразіць!! Чуеце, мадам Ліпская? Прашу не абразіць! *(Ходзіць па сцэне.)* Падумаць толькі, да чаго я дайшоў ва ймя каханья, якое так дзіка папіраецца нагамі той, каторая... каторую... Падумаць толькі, да чаго я дайшоў! Я пагрэбаваў *(на нейкі час)* служэннем свайму народу і заняўся прыватнымі лекцыямі сярод месячковых буржуйчыкаў. Я зрокся асабістай незалежнасці і самахоць улез ў аброць пяпавіднага мяшчэпскага каханья! Я стаўся... уваччу людзей... звычайным паложнікам багатае... бабы! Я стаўся пасмешышчам усяго мясцечка з цэлай ваколіцай! І да гэтага дайшоў я! Дык жа не-е! яшчэ не позна скіпуць гапэбныя ланцугі! І я іх скіну!..

Ліпская. Ты нічога не зробіш, ты толькі мучаешся сам і мучаеш мяне. Уй, Даня, я не магу... *(Рынула на канапу.)*

Мутэрка *(ходзіць)*. Ты не можаш вытрываць нават віду маіх мучэнняў, а я мушу іх цярпець. Ды я ведаю, што мне рабіць. *(Пачынае апрацацца.)*

Ліпская *(скрозь слёзы)*. Ты думаеш, я не заўважыла, як ты адхіліўся ад мяне? Я заўважыла: так адхіляюцца ад старой... пялюбай бабы. Ну, што ж, ідзі, куды хочаш,— усё роўна ты не любіш мяне...

Мутэрка. Няпраўда! *(Прыстоіў ля дзвярэй.)*

Ліпская. Праўда! Праўда! Я цябе любіла ўзапраўды, а ты толькі прыкідаўся...

Мутэрка (*не расчуйшы добра*). Прадаваўся?! (*Падскочыў і сціснуў яе ад злосці.*) Што? Ты адурэла? Я цябе задаўлю, як жабу!

(Чуцен званок.)

Ліпская. Даніла Пахомавіч, пусціце, уй, чуеце — званок. То, можа, Соня.

Мутэрка (*пускаючы*). Соня?

Ліпская (*абпраўляецца*). Даня, я вас любіла зусім шчыра, і вы не маеце права так плаціць за маё сэрца. Вы падумаіце, і мы пагамонім апасля. Цяпер трэба адчыніць дзверы. Я не магу, я схаваюся ў свой пакой. Прашу вас адчыніць.

Мутэрка. Ты перш-наперш мне скажы: бярэш ты свае словы да сябе?

Ліпская. Да сябе? Я бяру іх назад... Я адракаюся ад усяго, што сказала і што сама чула, абы б толькі было ізноў усё ціха. Толькі мае слёзы яшчэ не высахлі.

(Другі званок.)

Мутэрка. Ну, даруй, Блюмачка! (*Цалуе ў руку.*) Уцякай, пайду адчыпяць.

Яны расходзяцца ў розныя бакі. Чуваць галасы Соні і Мутэркі. Потым ён прыходзіць адзін і цераз троху адчыненыя дзверы пытаецца: «Соня! Хочаце вы мець сягоння лекцыю?» Чуцен адказ: «Чаму не?» — «Ну, то я чакаю». — «Добра, добра, Данііл Пахомавіч, я толькі распрапуся і зачашу валасы. Я зараз!»

ЯВА ДРУГАЯ

Мутэрка, потым Соня.

Мутэрка (*адзін; пахадзіў троху, сеў, задумаўся*). Эт, чорт дзяры. Ці не лепей за ўсё будзе мне кінуць мясечка і заваліцца на дзярэўню да бацькі. Забіцца, казаў той, у пару і сядзець, пакуль мінецца завіруха й небяспека. Можа, Дзянікін прыйдзе, можа, чорт, можа, д'ябал, абы не гэтае паганасе панаванне польскай шляхты. Дзіваюся, як могуць быўшыя расейскія афіцэры йсці ў польскае войска валанцёрамі? Дзе іхныя мазгі? Ідуць да тых, каторыя зачыняюць праваслаўныя цэрквы і манастыры, забараняюць адчыняць расейскія школы, наварачываюць наш рускі праваслаўны люд на каталіцтва і гэтакім гвалтам далучаюць спрадзёку наш севера-западный край да Польшчы. Не, калі ўжо выбіраць, то лепей згоджуся на камуністаў. Прынамсі, свае людзі. А хто ведае? — дасць бог, выветрыцца

жорсткасць камуністычных парадкаў, дасць бог, прымуць яны такія формы, што можна будзе вытрываць. А калі так, то чым я надта аддаляюся ад камуністаў? Што, я не хачу, каб мужыкам аддалі панскую зямлю? Што, я не хачу, каб фабрыкі былі б знацыяналізаваны? Што, я не хачу, каб прыціснулі такіх подлых буржуа, як гэтыя (*махае рукою на дзверы*), што жывуць у нас па гарадах і па мясцечках і смокчуць кроў з мужыка? Чым жа я ў ідэі не камуніст? Адна розніца, што я не магу пакрыўдзіць нават бабы, а яны смела спускаюць кроў не толькі панам і падпанкам, а кожнаму, абы-каму. Ну, але наказаў бы тады і я, дзе ракі зімуюць, розным нашым белаляхам і беларусам. Сволачы! Эт, чорт дзяры, завалюся па дзярэўню да бацькоў і арганізую нейкую камуну. Цяпер не тое, што раней, калі сорамна было працаваць; цяпер нават гопар, калі чалавек з маёй адукацыяй пойдзе араць. Ну дажыліся! Каб ты згарэла, гэткае жыццё!

С о н я (*стукае*). Можна?

М у т э р к а. Калі ласка!

С о н я (*уваходзіць з кніжкамі і шыйткамі*). Як у вашым пакоі цёпла, Данііл Пахомавіч, але дымна.

М у т э р к а. Ад табакі.

С о н я. Навошта шмат курыце?

М у т э р к а. Каб лягчэй было па сэрцы.

С о н я. А вам цяжка. Данііл Пахомавіч?

М у т э р к а. А Соні хочацца мяне пашкадаваць?

С о н я. Чаму не? Я ўсіх жалею...

М у т э р к а. Ну, сядзьце ж, калі так, будзем займацца. Можна, дыктоўку напішам?

С о н я. Ой, божа мой, штодня дыктоўку, — так ужо дадзела. І я не ведаю, чаму вы хочаце капешне па-старому правапісу, калі ўсё роўна прыйдуць большавікі і будзе па-новаму. Вось, сястра мае таварышкі казалі, што ў Вільні, у той гімназіі, дзе Фаня вучыцца, таксама пішуць па-новаму. Бо так гаразд лягчэй, навошта па-старому, я не разумею.

М у т э р к а. А Соня чакае камуністаў?

С о н я. А хто іх не чакае? Кожны мужык пэўны, што яны не вясною, дык улетку будуць тут... Што вы так углядаецеся, Данііл Пахомавіч?.. (*Папраўляе валасы*.) Здаецца, на мне нічога не напісана.

М у т э р к а (*ціхім голасам*). На вас, любая Сопечка, напісана тое, што вы надта сімпатызуеце камуністам, але не проч, каб састроіць вочкі і легіянерам, — угадаў?

С о н я (*азіраецца на дзверы*). Уй, як вам не сорамна... мама ўдаму. Вы не маеце права так гаварыць. Ну, будзем займацца, наканец.

М у т э р к а. Будзем займацца... але як: па-старому ці па-новаму?

С о н я. Я бы хацела па-новаму.

М у т э р к а. І я таксама.

С о н я. Што вы ўсё глядзіце на мяне? (*Папраўляе ізноў зачоску.*) Данііл Пахомавіч сёння якіісь асаблівы...

М у т э р к а. А Соня сёння так любя, так прыемна... чырванее, што мне хочацца глядзеці на яе без концы.

С о н я. Уй, што гэта шамнула за дзвярыма? Вам не здалося?

М у т э р к а. Я ў здані веры не маю.

С о н я. Чаму так? Я чула, як быццам штосьці шамнула. А наагул вы веруеце, Данііл Пахомавіч? Якой вы палітыкі, — можна спытацца? Вы ўсё хаваеце аб сабе.

М у т э р к а (*маркотна памаўчайшы*). Якіх я палітычных паглядаў, хоча сказаць Сонечка, так? Як вам тое вытлумачыць? Насамперш я беспартыйны. Ні да якой партыі ніколі я запраўды не належаў і, дасць бог, не буду належаць. Бо ўсякая, самая лепшая партыя, Сонечка, накладае на чалавека свае ланцугі, а я — прынцыповы супраціўнік усякіх ланцугоў. Найдаражэй за ўсё на свеце ёсць для мяне воля. Воля — гэта ўсё. Воля — змысл нашага земнага існавання. Ведаеце, як пяецца: «Ах ты, воля мая, воля, залатая ты мая!» — ці нешта ў гэтым родзе. А ставячы так высокую сваю асабістую волю, я ўмею шанаваць яе ў кожным чалавеку. Я нікога не забіў і не заб'ю, ні ў кога я нічога не рэквізаваў і не рэквізую, нікога я не крыўдзіў і не крыўджу, хаця пры ўсім гэтым я, аднак, не высцерагся... царскага вастрогу.

С о н я (*узварушоная*). Што?! Вы сядзелі за палітыку ў вастрозе, Данііл Пахомавіч, і дагэтуль зусім не пахваліліся? (*Мімаволі пахіляецца найперад.*)

М у т э р к а. Сядзеў, любая Сонечка, прадстаўце!

С о н я. Я першы раз чую. Завошта вас пасадзілі, Данііл Пахомавіч?

М у т э р к а. Звычайна, за што: хацеў людзём волі, а сялянам, апроч таго, зямлі.

С о н я. Дык вы сядзелі за палітыку, Данііл Пахомавіч, а я дагэтуль не ведала. Я вам ад шчырага дзявочага сэрца спачуваю. Трэба сказаць маме. Хай яна ведае, што і вы пацярпеўшы.

Мутэрка. А я прашу вас не казаць.

Соня (*здзіўлена*). Чаму?

Мутэрка. Таму, што ваша мама — чалавек зусім іншага светагляду, чалавек буржуазнага складу думак, каторы ў наш век, ці, лепей кажучы, у наш крывава-чырвоны час, пужаецца самага маленькага знаку чырвонасці. Таму, што ваша мама з агідай адвернецца ад тых рэчаў, якім пры царскім рэжыме магла нават спагадаць.

Соня (*нясмела*). А мне часам здавалася, што мая мама вам вельмі падабаецца.

Мутэрка. Як чалавек? ну, разумеецца, так яна мне дужа падабаецца.

Соня. Як чалавек і наогул...

Мутэрка. Што?

Соня. Як я магу сказаць? Можа быць, як чалавек, і наогул... як жанчына... бо мая мамачка была ў маладосці падта прыгожая... але яна і цяпер яшчэ не старая.

Мутэрка (*збіты з толку*). Папалі пальцам у неба! Я не ведаю, скуль вы маглі падумаць?

Соня. Ой, вам не здалося, што нешта шамнула ля дзвярэй? (*Аглянулася і шэпча.*) А гэта не можа быць мама, што? Гапкі няма.

Мутэрка. Што вам усё здаецца? Мама спіць, а там, пэўна, котка бродзіць.

Соня. Трэба паглядзець.

Мутэрка. Чаго Сонечка баіцца, — нікога няма. Але як Сонечка баіцца, дык робіцца страшна падобнаю да свае мамы.

Соня (*канфузліва*). Можа быць. Але будзем, накапец, займацца.

Мутэрка. Добра. А чаму вы не пахваліліся, што повага пачулі ад сястры вашае таварышкі.

Соня. Ой, яна так многа чаго казалася. Яна прывезла шмат сахарыну. Іх на дарозе трэслі і нічога не знайшлі. Толькі, толькі...

Мутэрка. Ну, ну, што?

Соня. Мне сорамна казаць. На заезным двары пейкі польскі афіцэр хацеў пацалаваць Фаню. Мне так сорамна вам прызнацца.

Мутэрка. Цяпер такія прызнанні — звычайная гісторыя і ніхто іх не сароміцца. Я вам болей скажу, — я чуў ад адной свае знаёмае, што рабілі пямецкія афіцэры.

Соня. А што яны рабілі?

М у т э р к а. Я вам наказу,— вось, калі ласка, станьце сярод накою.

С о н я. Што такое? Можа, небяспечна? Вы гледзіце на мяне такімі дзіўнымі вачыма...

М у т э р к а. Нічога, не бойцеся, вы ўжо не такая маленькая дзяўчынка, каб усяго баяцца. Вось, так, стойце. Вы — паненка, гуляеце на бульвары. Я — нямецкі лейтэнант, я праходжу міма. Вы мне падабаецеся, я іду, кажу: «гут морген». *(Ідзе да яе, схіляецца і неўспадзеўкі цалуе, потым даволі шыбка, як раней, праходзіць міма і кажа звычайным голасам.)* Вось так рабілі нямецкія афіцэры ў часе нямецкай акупацыі нашага севера-западнага краю.

С о н я. Уй, што вы робіце? *(Чуцен стук за дзвярмі, потым голас Ліпскай: «Соня!» Соня хапаецца за галаву, кідаецца туды-сюды і потым бяжыць да дзвярэй.)* Што такое, мама? Я іду! *(Выбягае.)*

ЯВА ТРЭЦЯЯ

М у т э р к а, потым Л і п с к а я.

М у т э р к а *(адзіп)*. Ну, пранясі хмару, госпад бог, старая карга пачула ці здагадалася. Царыца нябесная, ратуй мяне *(ксіціца, потым круціць цыгарку)*. А што ж я такога зрабіў, што маю баяцца? Я нічога благога не зрабіў, толькі паказаў, як рабілі нямецкія лейтэнанты. *(Чуцен стук за дзвярмі і няроўны голас Ліпскай: «Можна?»)*

М у т э р к а. Калі ласка, вельмі прашу.

Л і п с к а я *(неспакойная, твар у плямах)*. Уй, які сорам! Уй, божа мой, які сорам!

М у т э р к а *(Хоча ўзяць яе за рукі)*. Што такое, мадам Ліпская, я нічога не разумею.

Л і п с к а я. Фі, ён смее так казаць, што не разумее! Воц, воц, каб зараз ваша пага пакінула мой парог!

М у т э р к а *(прычыніў дзверы)*. Але што такое, Блюма? Чаго ты халяруеш, я сапраўды нічога не разумею. Хацела памірыцца і ўзноў скапдаліш.

Л і п с к а я *(са слязьмі)*. Уй, божа мой, які ён пізкі чалавек, ён аскапдаліў увесь мой дом, ён загубіў мяне і абразіў маю чыстую дачку, ён зрабіў так подла і нічога не разумее. *(Ламае пальцы.)* Воц, воц, воц! Пакіньце мой дом!

М у т э р к а *(сядзіць разваліўшыся і курыць)*. Та-а-ак! Вось цяпер я бачу тваю сапраўдную любоў. Не хочаш прымаць хрысціянства і вярзеш на чалавека ліха ведае што,

усялякую брыду, абы адтаніцца. Дык што ж: купляла ты мяне толькі, ці што? Зневажай да яснага канца, кажы ўсё, што хочаш.

Ліпская (*спакайней, але з вялікай злосцю*). Я нічога аб тым не скажу, бо мне сорам падумаць, што я любіла такога нягодніка, як вы. Я хачу, каб маё вока век вас не відзела, каб маё вуха век аб вас не чула.

Мутэрка. Ну, вядома, чыста буржуазная псіхалогія: каб усё было шыта-крыта, тады і добра. Памыляецца, мадам Ліпская! Хай кожны чалавек ведае, што я выйшаў чысты з гэтага балота, якое вы ўдавалі за сваю любоў. Хай кожныя ростані ведаюць, што я хацеў, як сумленны чалавек, пазваць вас сваёю жонкаю прад богам і людзьмі. Хай кожны сабака звягае, хай кожная жвінда жвіндае, што не я прадаваўся, але ты, паганая брыда, буржуйка, хацела купіць беднага вучыцеля з целам і душою. Хай жа ведаюць, што ты карыстала з майго цяжкага матэрыяльнага становішча і хацела купіць не толькі пралетарскае цела, але і вольную чалавечую душу. Хай ведаюць маю бяду, але хай ведаюць і тое, што я выйшаў адгэтуль з горда ўзнятаю галавою, што я вынес з дому Ліпскай, з гэтага балота, чыстую душу. Хай ведаюць, і паглядзім, каму з нас будзе мулка?

Ліпская (*надта зазлаваная*). Вы, пан Мутэрка, пагражаеце брахнёю? Хто ж вам дасць веры? Хіба такія ж авантурнікі, як самі вы. Вас многа такіх цяпер ёсць, я ведаю. Не ўсіх яшчэ выкінулі на сметнік большавікі. Не ўсіх яшчэ пагналі ў лагерах паны. Ды я вас не баюся! Ніводзім паш месцячковы не дасць вам цяпер лекцыі, пане Мутэрка! Пойдзеце да свайго бацькі і будзеце там есці лупленую бульбу. А калі стапеце на мяне маніць непрыгожыя рэчы, дык я не такая бедная, каб мне хто смаліў вочы за такога вучыццалішку. Я знайду сабе абаронцаў!

Мутэрка (*усхапіўся*). Маўчы! А то я цябе тут...

Ліпская Біцца хочаце, што? Я не баюся вас. Соня! Соня!

ЯВА ЧАЦВЕРТАЯ

Мутэрка, Ліпская і прыбягае Соня; яна ўтупіла вочы і стаіць ля вушака дзвярэй.

Ліпская. Вось, Сонечка, я абраховала, што пан Мутэрка, як гэtkі слаўны рэпетытар, нам дужа дорага

каштуе. У мясцечку ёсць болей зручныя для нас вучы-
цялі...

С о н я. Мне ўсё роўна.

М у т э р к а (*первова апрацуўшыся і стануўшы ля дзвярэй*). Дзякую, мадам Ліпская, я на вас не ў пратэн-
сіі і зараз прышлю хурманку па свае рэчы. Ганка скла-
дзе іх у парадку. (*Двоусмыслена.*) Не тужыце на мне,
Соня!

Л і п с к а я. Фі!

◇ ◇ ◇

САЛДАТ І ЯГО ЖОНКА

(Абразок з дарэвалюцыйнага часу)

Дзеецца ў беднай сялянскай хаце ўзімку.

Жонка *(калыша дзіця і няе колькі разоў тое самае)*.
Люлі-люлі, мой сынок,
Люлі-люлі, бедненькі!
А-а, а-а, а-а-а!..

Прыходзіць у старым салдацкім шынялю і ў сялянскай шапцы салдат. Распіраецца і сядзе за стол.

Салдат. Давай вячэраць.

Жонка. Зараз, галубок, зараз! *(Завінаецца ля печы.)*

Салдат. А па дворы збіраецца на мароз.

Жонка. Ведама, каляды, галубок. *(Ставіць міску на стол.)*

Салдат. Кінь ты сваё: галубок ды галубок.

Жонка. Гэта ж я любя, Цімошачка.

Салдат. Не люблю, калі й Цімошачкам завеш.

Жонка. А як жа мне цябе зваць, міленькі?

Салдат. Заві мяне хоць проста Цімахвеем... А то: галубок... Цімошачка... Не падабаецца мне. Што мы — дзеці?

Жонка. Ну добра, добра, Цімахвеічка.

Салдат. Чаму ж сама не вячэраеш? Сядай за стол.

Жонка *(з радасцю)*. Зараз, Цімахвеічка, зараз. *(Вячэраюць абое.)* Можка, солі падаць?

Салдат. Дай сабе, троху падсалою... Ведаеш, жонка, я думаю на гэтае лета ў пастухі да вясковага статку няцца. Ужо сёння гаманіў з гаспадарамі. Згаджаюцца даваць ссыпку збожжам, як і леташняму пастуху. Толькі ці справімся мы?

Жонка. А чаму не справімся, Цімахвеічка? Справімся! Ты будзеш каровы пасціць, а я з дробязам упраўлюся.

Салдат. Як радзіць будзеш, хлапца на час вазьму.

Жонка. Мой дзядзька свайго Васілька на той час нам падашле.

Салдат (*падумаўшы і спахмурнеўшы*). Толькі як з гэтым... парасём быць? (*Ківае на люльку.*)

Жонка. Старой Лявонісе на дзень буду аддаваць. Ён ужо не маленькі, другі месяц, як ад грудзей адняты. Улетку хадзіць добра будзе.

Салдат (*кладучы лыжку*). Эх! Усё б у нас добра, Агата. І пастухом лета гатоў быць, каб толькі на ногі стаць, гаспадарку аправіць, і ўсё гатоў... а толькі нашто ты мне... чорта гэтага ў хату прывяла, нашто?

Жонка (*спалоханая*). Не кажы на яго так, Цімох! Ён маленькі, ён невінават.

Салдат (*ходзіць па хаце*). У-ух! Зняславіла ты мяне, Агата, на ўсё жыццё.

Жонка. Цімошачка! Родненькі!

Салдат. Мне здаецца, што ўсе людзі, як глядзяць на мяне, дык толькі аб тым і думаюць.

Жонка. Цімошачка, гэта — як табе злосць падкоціць. Родненькі, не гневайся, стрымай сваё сэрца! Ужо ж дараваў, ужо ж біў мяне, колькі хацеў. Я ж ад цябе дзіцятачка нашу... Цімошачка, родненькі!

Салдат. Не магу я стрымаць свайго сэрца... Не думаю я, што знайду ў сваёй хаце гэтага чорта...

Жонка (*адышла да люлькі, быццам баронячы яе*). Не лай яго, Цімох! Невінаваты ён...

Салдат. Служыў я салдатчыну вераю-праўдаю. Не піў, не гуляў,— усё аб гаспадарцы думаю... Пра цябе думаю. Каму пасылкі, каму грошы з хаты прысылалі, а я ж стараўся рубель які сабраць, каб вам з бацькам на гаспадарку паслаць. Памёр бацька, не дачакаўся мяне, стары, а ты мне тут, байструка прывяла...

Жонка. Пу ўдар мяне! Вытні на ўсю сілу... У плечы ўдар, толькі вышэй. Па руцэ... Куды хочаш, каб толькі без калецтва. Табе палягчэе... (*Выставіла жаласныя, вінаватыя рукі.*)

Салдат. Усе кулакі аббіў я аб цябе,— няма мне палёгкі. Нашто ты прывяла байструка, праклятая? Нашто ты зняславіла мяне на ўсё жыццё?

Жонка. Удар мяне, родненькі, удар! Злосць адпусціць...

Салдат. Што мне з таго біцця? Я сябе самага загубіў бы, здаецца, у-у... (*Б'е сябе кулаком на лобе, ірве валасы.*)

Жонка. Апусціся ты, Цімох! Выні вады! Я падам...

Салдат. Аб чым ты думала тады, Агата, скажы?

Жонка. Аб табе, міленькі, думала! Аб табе, родненькі. Вось як перад богам — аб табе!

Салдат. Не брашы, гадаўка!

Жонка. Каб мне язык адсох, калі я няпраўду кажу. Каб і рукі мне паадсыхалі, калі няпраўда.

Салдат. Скажы, Агата, ад каго?

Жонка. Не пытайся...

Салдат. Я табе ўсё дарую, толькі скажы мне гэта. Чуеш, Агата?

Жонка. Нашто табе ведаць?

Салдат. Лепей скажы, Агата! Скажы мне лепей — чыё гэта дзіця?

Жонка. Толькі болей краіць сэрца сабе будзеш думкамі...

Салдат. Мне людзі скажуць.

Жонка. Не давай веры людзём, бо не ведаюць... Помач у рабоце, і ў жыво, і ў касьбу, я ад усіх з падзякаю прымала, а дружбы ні з кім з мужчыш не мела.

Салдат. А ты ведаеш, Агата, што? Я цябе кіну, калі не скажаш. Паеду на фабрыку. Калі не знайду працы, пайду назад на вайсковую службу або ў стражнікі наймуся. Ведаеш? А? Я табе дараваў, бо ты гэта з няволі зрабіла, аб гаспадарцы клапацілася, не для распусты, ведаю... але я не магу, не магу, калі ў хаце гэты байструк, гэты чорт невядома чый!

Жонка *(кідаецца да яго з ласкаю)*. Цімошачка мой, міленькі мой, залаценькі, родненькі, што ты задумаў? Не губі ты ні сябе, ні мяне. Можна, ён хутка памрэ, можна, ён што... *(Уздыхае.)* Чатыры гадоўкі гаравала я без цябе, як магла старалася, каб гаспадарку, якая там ёсць, не апусціць. Сама не ведаю, як да грэху дапусцілася, сама не ведаю... З гора... *(Абцірае слёзы.)* З нястаткаў... У рабоце бабе не кожны за адно дзякуй паможна...

Салдат. Не замаўляй ты мне зубы, лісіца. Бакі мне забіваеш.

Жонка. Яй жа божачку, праўду кажу, родненькі! *(Б'е сябе тры разы ў грудзі.)* Каб я так на свеце жыла! *(Падходзіць да яго.)* Цімошачка... мой любенькі, мой слаўненькі... Ну, годзе... Дай я цябе пацалую... Можна? *(Глядзіць у вочы, потым цалуе яго.)*

Салдат *(таксама, толькі нейкі час навагаўшыся, ца-*

луе яе). Пяшчотамі хочаш мне ба́кі забіць, нягодная! (*Пачалаваўшы, адпіхае ад сябе.*)

Жо́нка. Цімошачка! Сакалочак! Дай мне сваю руку! Хутчэй дай!

Са́лдат. Павоншта яна табе?

Жо́нка (*хапае яго за руку і кладзе сабе пад грудзі*). Чуеш? Трапечацца! Ці ж не рад? Сакалок ты мой дарагі, гэта ж наша, тваё. Як жа ты мяне кінеш з ім, Цімошачка, брахпенька!

Са́лдат. Пусці! (*Ірве руку.*)

Жо́нка (*жартуючы скрозь слёзы*). А вось жа не пушчу... А вось жа не пушчу... (*Цалуе яму ў руку.*)

Са́лдат. Эх! Гора маё! Чаму ён хаця не сканаў, накуль я са службы не вярнуўся...

Жо́нка. Можна, ён памрэ яшчэ, Цімошачка,— ну што ён вінават?

Са́лдат (*сеў за стол, падпёрся рукамі і цяжка задумаўся*). Я не ведаю... Я не ведаю...

Жо́нка (*калыша дзіця і дужа сумная*). А-а, мой сыноч! А-а, бедненькі!

Са́лдат. Ты кажаш: бедненькі... (*Ізноў доўга думае.*) Бедненькі... Агата!

Жо́нка. Што, мой даражэнькі?

Са́лдат. Агата! (*Аглядаецца на ўсю хату, на вокны, на дзверы.*) Агата!

Жо́нка. Што, галубочак? Аб чым ты думаеш?

Са́лдат. Агата! (*Не важыцца сказаць.*) Ведаеш... дай яму... на сон... Маку ці якога зелля...

Жо́нка (*валіцца на калені побач з калыскаю і сашчэплівае рукі на мужа*). Не кажы! Страшна мне...

Са́лдат. Пераедзем куды-небудзь...

Жо́нка. Што ты задумаў? Мне страшна!

Са́лдат. Да якога-небудзь пана ў парабкі пойдзем...

Жо́нка. Цімох!

Са́лдат. Далёка адгэтуль... Ніхто нам пічога не скажа... Забудземся на ўсё... Добра нам будзе...

Жо́нка (*падпаўзае да яго на каленях, хапае за рукі, цалуе то ў адну, то ў другую руку*). Цімошачка, родненькі! Татачка мой! Братулечка мой! Гэта злосць табе пад грудзі падкаціла... Пашкадуў ты мяне, нешчаслівую! Жо́нка ж я табе... Адна ж я табе пайбліжэйшая ў свеце! Уздумай жа ты на тое, як мы любіліся, жалеліся, па ігрышчы гуляць хадзілі... Памятаеш, Цімошачка мой, як ты мяне ў гаёчку чалаваў?

Салдат. Не я, а ты на гэта забылася! Забылася на ўсё, у-у!.. *(Круціць ёй рукі і са злосцю адкідае ад сябе.)* Людзі во з гульні вясёлымі расходзяцца, каляды гуляюць, а ты... загубіла ты маю вясёласць...

На вуліцы шум і гоман, праходзяць людзі. Іграе пехта на гармоніку. Спачатку ціха, пасля дужэй пяюць вядомую песню:

Ой пайду я лугам, лугам,
Дзе мой мілы гарэ плугам...
Ён гарэ поле валамі,
А я плачу ўсё слязамі...

Жонка. Цімох! Цімох! Я ўсё ў сваім сэрцы нашу, я ні на што не забылася... Лягчэй мне было, як ты мяне за касу цягаў, біў мяне як мёртвую, лягчэй мне было... калі ты кажаш, што я забылася на ўсё... Золатца маё! Мая дружба верная... а так яно трапілася... *(Плача.)*

А песня яшчэ дужэйшая:

Запысу я яму сесці,—
Ці не скажа ён мне сесці?
Запысу я яму піці,
Можа, будзе гаварыці?..
І наеўся і напіўся,
Сеў на пень ды і зажурыўся...

Салдат. Пяюць... Агатачка мая! *(Цягне яе за плечы да сябе, абымае, цалуе і плача.)*

Жонка. Цімошачка! Браточак! Кладзіся, кладзіся ты спаць. І я зараз, мой любенькі, лягу з табою, прыбярэ толькі нанач... *(Вядзе яго, як п'янага, на пасцелю, пасабляе класціся, цалуе, усё прымаўляючы.)* Цімошачка! Галубок мой, даражэнькі мой! Зараз лягу з табою... Абоймемся, прытулімся, пацалуемся...

Салдат *(лежачы як хворы)*. За што з мяне людзі смяюцца? За што? Што я каму зрабіў?

Жонка. За мяне, проклятую! За беднасць пашу. *(Стала побач з калыскаю і ўжо з распушчанымі валасамі калыша дзіця і ўся трасецца.)*

А на вуліцы, дзесь далёка, сціхае гармонік і песня.

◇ ◇ ◇

СВЕЦКІ ЧАЛАВЕК

(Абразок з дарэвалюцыйнага часу)

У беднай мужыцкай хаце. Выбітая, з мокрымі мясцінамі, зямля. Маленчкія вокны. Голыя чорныя сцёпы. Троху ўбогага шкумацця і лахманаў па кутках. Толькі ў адным куце весялей — дзе Міколаў ложкак: на акне кавалачак добрага мыла, пушачка ваксы, высмаганая шчотка, пачак папярос, а на паліцы вялікі венскі гармонік. На ложку спіць здаровы мурлаты брысюга — гэта Мікола, не раздзеўшыся, у ботах, са збітаю па зямлю дзяругаю. Прыходзіць з сярпом на плячы матка — у лапцях, нястройная, непрыгожая баба.

Матка. Мікола! Мікола! Уставай, сынку! Час ужо ўставаць.

Мікола. М-му-у... *(Паварочваецца і сьпе.)*

Матка. Падымайся, дзетка... Я ўжо іду ў поле, дык скажу табе, дзе што браць есці ўстаўшы.

Мікола. А-а-а... Мы-ы-ы... *(Адмахваецца і мычыць.)*

Матка. Устань жа, Міколка! Сёння пятніца, дык можа, і ты будзеш з намі поставаць. А то бацька крывіцца, што сала таго мала ў нас. Чуеш, Міколка?

Мікола. Апчхі! *(Чвякае вуснамі.)*

Матка. Зацірку ў клеці паставіла, бульба ў печы, Міколка. Чуеш? А я ўжо пайду на жніво.

Мікола *(патроху паварочвае галаву і расплюшчвае вочы)*. Ты гэта куды, матка?

Матка. Жытца дажыпаць, Міколка. Ці ж ты не бачыш?

Мікола *(быццам жартуючы, быццам наважна)*. А ты, матка, бачыш? Некалі быў Міколка, а цяпер Мікалай Хведасеіч...

Матка. Калі ж мы, сынку, не прызвычаены да гэтага далікатнага абхаджэння. Ты ўжо пам даруй, сыпочку, не твэрайся па старых, — нас ужо не перавучыш.

Мікола. Так-с... праўду кажаш! Гарбатага выпрастае магіма. Ну, пічога! *(Сядае з гультайскай маруднасцю.)* Дык што ты, матка, стаіш над каркам? Чаго ты хочаш? Мароніта перабіла мне сон?

М а т к а. Уставаць жа даўна час, мой ты сыночак. Зараз бацька вернецца з сенажаці, будзе крывіцца, што доўга спіш.

М і к о л а. А яму што? Хто яму не дае спаць?

М а т к а. Сам ведаш, сынку. Бацька ўжо стары, яму цяжка працаваць, ён вась і злуецца.

М і к о л а. Дык а мне-та што? Я прыехаў паншпарт выбраць, а не работу за бацьку рабіць.

М а т к а. Ну добра ўжо, добра: не буду я вас разбіраць... Але ж і нярана. Калі выпраўся, дык уставай, сынку. Паслязаўтрага свята: выпімся, дасць бог... Дык зацірка ў клеці, а бульба ў печы. Толькі не забудзься назад у печ паставіць і засланкаю зачыніць, а то ўкісне. Я ўжо пайду... *(Пастаяла, падумала і пайшла.)*

М і к о л а *(адзін.)* Ідзі... Яны хацелі б, можа, каб я ім тут яшчэ ўсю мужыцкую работу рабіў? Не, дудкі-с! Не на таго напалі! Даволі я быў дурнем, капаўся некалі, як жук у гнаі. Цяпер мы можам пажыць і дзеля свае прыемнасці. На колькі там таго прыехаў — і пачыся на сонцы, ліха яму!.. Ха... *(Смяецца.)* Прыеду ў Маскву непрыгожы, дык жа дзяўчаты любіць не будуць. *(Пацягваецца.)* Трэба, аднак, мыцца. Дзе яны конаўку дзяюць, чорт бы іх браў... *(Шукае конаўку.)*

Д з я ў ч ы н а *(круценькая, лёгкая, курносенькая, у лапціках. Прыбегла і ўтаропілася, што Мікола адзін, а ён ужо ўсцешыўся, як кот на сала).* Дзень добры! Ай... Я думала, што цётка або дзядзька ў хаце... Вашага каня панскі ляснік з лесу павёў.

М і к о л а. А халера на іх — і на каня, чаго забег у лес, і на лясніка, чаго яго там пакруціла.

Д з я ў ч ы н а. Каб хто зараз кінуўся прасіць, дык можна дагнаць яшчэ ў дарозе... Можа, так аддаў бы.

М і к о л а. Дык жа няма каму бегчы. Ну, скручу я некалі галаву гэтаму лясніку, хай пачакае... А як жа ты маешся, Аўгінка? Хочаш, я табе сыграю? *(Бярэ гармонік і вясёла рыпае.)*

Д з я ў ч ы н а. Ат, жывём... Дажынаем сёння. Прыбегла на другі серп, дзеля таго што...

М і к о л а. Што там серп... Вялікая справа — серп... Паспееш узяць другі серп... Слухай-ка... *(Раптам хапае яе і туліць да сябе.)*

Д з я ў ч ы н а *(спачатку сарамліва).* Ай-яй! Яй жа

божачку, закрычу... *(Прыцішана крычыць.)* А ма-ма! Ма-ма!

Мікола. Што там мама, калі ты ўжо сама добрая мама... Ну... Слухай-ка...

Дзяўчына *(бачыць яго дурныя жарты.)* Мікола, ці ты адурэў гэта? Аіі! Аіі! Ратуйце! *(Спалохана крычыць.)* А-а!..

Мікола *(заціскае ёй рот і ўсё цягне).* Цішэй ты, лапацонка дурная... Цішэй! *(Раптам згледзеў на парозе бацьку — і выпусціў яе; дзяўчына закрываецца ад сораму рукавом і бокам-бокам выбягае.)*

Бацька *(кароценькі, лысенькі, у кашулі да калена, босы; паглядае, бы шашок: асцярожна і злосна).* Аіі, слаўна! Аіі, дык слаўна!

Мікола *(збянтэжыўся і ўзлаваўся).* Ну дык што, калі слаўна? Пажартаваць мне з дзеўкаю няможна, ці што?

Бацька. Добрыя жарцікі! Паскудства ты, Мікола!

Мікола *(не ведаючы, што казаць).* Каму Мікола, а каму і Мікалай Хведасеіч...

Бацька. А каму і сын, хоць і гультай, спіць да абед, замест памагчы бацьку... Як табе ўжо і бокі не спохнуць, мой ты сыночак!

Мікола. А ліха цябе прасіла ў бацькі! Дужа ты ведаеш, што ты бацька? Гм...

Бацька. Ня'дсох табе язык, такому сыну!

Мікола. Ну-ну... Пашукай мне конаўку: мыцца буду.

Бацька. Вадзіцы табе прынесці скажаш? А мой сыночак! Паварочваецца язык, каб ён табе адсох у тым свеце, дзе гэтак навучаюць...

Мікола *(смяецца з прымусу, у злосці).* І ў цябе паварочваецца, накуль гэтага не бачыў... ну? *(Падносіць бацьку пад самы нос кулак.)*

Бацька. А во табе, баяк [...]!.. *(Б'е яго па руцэ — і зараз адскочыў, як верабей.)* Каб цябе зямля не пасіла, баяка.

Мікола *(схапіў бацьку за грудзі і трасе).* Толькі нісні ў мяне яшчэ, дык тут табе і садухі... Муха з кучкі гною! *(Выпускае, троху штурхнуўшы.)* [...]

Бацька. Ратуйце! Ратуйце, людзі добрыя, га! Бацьку хоча забіць, га! Лаецца, га! Забіць хоча, га! *(Сумысла абцірае слёзы.)* Мухаю мяне лае, га! А сам жа хто, га? Калі я Муха, дык жа і ты Муха, не шаршэль, га!

Мікола *(супакойна закурыў папяроску)*. І я — Муха? Ведай жа раз пазаўсёды, дурная твая галава: я — Мікалай Хведасеіч Мухін... *(Паказвае на сябе пальцам у грудзі.)* Му-хіп! Му-хіп, а не Муха, а ты быў муха з кучкі гною і здохнеш мухаю, як лапацон дурны. Мужык мужыком век-вяком — ведасш? Ты і гаварыць па-людску не ўмееш, толькі вякаеш.

Бацька. А ты ж хто, калі не мужык? *(З абурэннем махае кароценькімі рукамі і абцірае лысіну.)* Што ў свеце тым пабыў, каб ён табе там не свяціў, какаць наўчыўся... *(Дражніць.)* Как-ста... Как-ста... Дзверы пошкудзі ўсякай адчыняць ды зачыняць — дык панам вялікім зрабіўся, га?

Мікола *(трэсе кулаком)*. Во я табе пасвячу, вякала дурное! *(Кладзеца на ложак.)*

Бацька. Ты мне пасвеціш? Бацьку роднаму, га? Шмяццяр [...]!.. Вон з мае хаты!

Мікола. Сам ты шмяццяр, а я швацар! *(Усхопліваецца.)* Ты ераплянт бачыў? На грамахвоне іграў? Не? Ну дык і маўчы!.. *(Кладзеца.)*

Бацька. Я добра бачу, што ты за цаца. Сеў бацьку на шыю... Вон з мае хаты, жулік [...]!..

Мікола. Не лезь ты мне асваю ў вочы! У нядзелю пашпарт выберу, злезу з твае шыі... А мужыком з табою не буду.

Бацька. Во выйшаў сыноч у людзі! Каб вы там пагарэлі з сваім светам! Свецкі чалавек! Пошкудзь ты, а не чалавек!

◇ ◇ ◇

НЕ АДНОЙ ВЕРЫ

Дзеецца ў цеснай каморачцы, узімку ўвечары, пасля фабрычнае працы. Таццяна, фабрычная работніца з вёскі, і яе жаніх, Адварды, таксама работнік на фабрыцы, сялянскі дзяцюк, п'юць гарбату.

Гаспадыня ў сваіх пакоях іграе на грамафоне.

Таццяна. Адвардзік, дай я табе яшчэ палію.

Адварды. І так ужо пяць кубкаў выпіў. Я да гарбаты не дужа. Пакуль не пайшоў у свет, дык і зусім рэдка піў, калі-нікалі.

Таццяна. І ў нас у доме толькі ў свята п'юць гарбату, і то не часта. Я, калі на фабрыку пайшла, тады толькі штодзень стала піць.

Адварды. Мала пажытку ад гэтага настою. Вядома, як тут у горадзе — без яе не абысціся. А каб на вёсцы, змалаціўшы вазы два, дадушы адварпула б зусім. Там, добры кавалак сала з'еўшы, і вады нап'ешся. Праўда?

Таццяна. Ой, праўда! Добра жыць у вёсцы... Прыйдзе лета, паедзем дамоў. Адвардзік, чаму ж ты нічога не ясі! Будзеш пасля паракаць, што нявеста не ўмела трактаваць.

Адварды. Не буду, нічога... Ну, і горача ж у цябе: як ты тут жывеш? Адчыні-ка вакенца.

Таццяна. Пасля, мой любы: каб цяпер, угрэўшыся, не застудзіўся.

Адварды. І то праўда. Пакуру тым часам...

Таццяна (*дастаўшы пачок табакі і папяросную паперу*). На-ка, Адвардзік: я табе купіла лепшае троху. Гэта ўжо не пачастунак, а падарунак.

Адварды. Во, гэта дзякую. Але пашто ж ты трацішся? На вяселле грошы спатрэбяцца.

Таццяна. Ай, пу, што там! Калі ж нам і падарункі рабіць, як не цяпер. Я дзеля цябе — сама не ведаю, што б аддала.

Адварды (*закурыйшы*). Ху-у! Во папіўся! Ну, па-

еля гэтага і налякаць хочацца. (*Кладзецца на яе пасцелю.*) Хадзі, Таццянка, адначні і ты.

Таццянка (*вінаватая*). Адвардзік, гаспадыня можа зайсці неўспадзеўкі.

Адварды. Хадзі, не бойся. Яна там на грамафоне іграе. Дый навінна спачатку пастукаць у дзверы: гэта ж не ў вёсцы, дзе кожны прэца абы-куды, не пытаўшыся.

Таццянка. Не, Адвардзік, не трэба, я цябе прашу. Пасядзім так... Як жаніх і нявеста.

Адварды. Ат, не ўсё ж роўна табе... Шу, хадзі.

Таццянка. Адвардзік, не гневайся! Цяпер-то яно ўсё роўна. Але я не хачу, каб гаспадыня што падумала. Слухай, а дамоў сваім так яшчэ і не пісаў? Я даўно сваёй маме напісала. (*Цалуе яго і бярэ яго руку ў свае рукі.*)

Адварды. Не... І пісаць да шлюбу не буду. Баюся нават, каб ім адгэтуль мой стрыечны брат, Казюк, не напісаў. Калі даведаюцца, што ты не каталічка, а праваслаўная, дык не дазваляць, каб браў з табою шлюб. Пасля напішу.

Таццянка (*сумна ласціцца да яго*). Адвардзік, ты ж ведаеш, я прыняла б каталіцтва, але наш поп такі нягодны. Ён дакументаў тады на шлюб не выдасць. А ксёндз гэтак табе зрабіць пабаіцца паліцыі.

Адварды. Нічога. Зробім, як трапіцца.

Таццянка. Адвардзік! А ты не будзеш на мяне сварыцца, як пабярэмся, што ўзяў з другое веры?

Адварды (*цалуе яе*). Во, дзіўная! А мне што? Ці так людзі не жывуць? Ды яшчэ як любяцца!

Таццянка (*у радасці*). Як мы цяпер з табою, Адвардзік? Праўда? (*Цалуюцца.*)

Адварды. Яшчэ як праўда! (*Цалуюцца. Грамафон сціхшы. Стук у дзверы. Яны адскакваюць адзін ад аднаго.*)

Таццянка. Не бойся, гэта гаспадыня.

Адварды. Чаго ж мне баяцца?

Гаспадыня (*праз дзверы*). Тут нейкі дзядзька на на Адварда шукае.

Адварды. Хто ж гэта можа быць? Спытайся, дзе ён.

Таццянка. А дзе ж ён, цётка?

Гаспадыня. А вось тут... Прымеце, Танічка! (*Прапускае ў дзверы Станіслава і ідзе назад і зноў там заводзіць сваю музыку, бо і ў яе госці.*)

Станіслаў (*Адвардаў брат; выглядае вясковым шляхцюком*). А! Во ён куды схаваўся! (*Ідзе да Адварда.*)

Адварды. Брат! Якім гэта спосабам?

Станіслаў. А што: не чакаў? Ну, здароў... *(Цалуецца з Адвардам.)*

Адварды *(наказваючы на Таццяну)*. Гэта тут... адна мая знаёмая... Наша зямлячка... *(Ёй.)* А гэта Станіслаў... мой старэйшы брат... гаспадаром на вёсцы

Таццяна. Ах... брат... Як я рада... *(Як бы ў радасці, як бы і ў трывозе вітаецца з Станіславам.)*

Станіслаў. Добры вечар, добры вечар! *(З захаванаю насмешкаю аглядае дзяўчыну.)*

Адварды *(сарамліва)*. Распірайся ж, братка, сядай... Як там у нас? Усе жывы, здаровы?

Станіслаў. Нічога тым часам... Тэго... Але, можа, мы пойдзем да цябе, Адварды?

Таццяна. Сядайце, калі ласка... *(Падстаўляе табурэтку.)*

Адварды. Гарбаткі во пап'ёмся... Пойдзем... Сядай жа, братка. Таццянка! *(Адходзіць з ёю далей і шэпча: «Гарэлкі, піва, закускі...»)*

Станіслаў. Не... Тэго...

Адварды. Нічога, нічога. Пасядзім, пагамонім... Яна зараз!

Таццяна *(накідае хустку)*. Выбачайце, калі ласка! Зараз вярнуся... На хвілінку... *(Выходзіць.)*

Станіслаў. Мясцовая штучка!

Адварды *(не глядзячы на брата)*. На фабрыцы разам працуем. Зямлячка наша...

Станіслаў. Тэго... Але — Таццяна. Мусіць, руская?

Адварды. Не, наша... Толькі рускай веры.

Станіслаў. Тэго, рускае веры. Гм. *(Памаўчайшы, раптам.)* Дык гэта з ёю, братка, шлюб бярэш?

Адварды *(узварушана)*. А скуль ведаеш? Мусіць, цехта з фабрыкі напісаў?

Станіслаў. Сядай, сядай! Чаго ж ты спалохаўся?

Адварды. Хто напісаў?

Станіслаў. Сам не пахваліўся, дык хоць стрыечны брат здагадаўся наведаніц радню.

Адварды. А, звяга тая? Казюк?

Станіслаў. Хай сабе ён. А ты з гонару, што з рускай верай шлюб бярэш, нават пісаць нам, польскім, не хацеў. Добра ж ты, братка, робіш: на вяселле не запрашаеш...

Адварды. Не ведаю, як прымаць твае словы. Дык ты гэта, братка, на вяселле прыехаў?

Станіслаў *(насмешліва)*. Так... Хоць, тэго, і пяпрошаны.

Адварды. Ну, і добра. *(Харае самавар.)* Пайду прапу гаспадыню настаўіць. Зараз вып'ем, закусім...

Станіслаў. Чакай, чакай! Ці варта? *(Усміхаецца.)*

Адварды. Я зараз! *(Пайшоў з самаварам.)*

Станіслаў *(адзін)*. Пацеха! Але нічога, дам рады. Не будзе гэтага шлюбу. Вып'ем дык вып'ем. Слізчэй справа пойдзе... Сам выпіўкі дакладу...

Адварды *(прыносіць выпіўку і закуску, пачынае трактаваць брата)*. Зараз і Таня прыйдзе: ужо павярпулася, з самаварам там занялася... Балазе ж, братка прыехаў: і праўда — пагуляеш па вяселлі.

Станіслаў. У разе яно будзе, дык пагуляем.

Адварды *(наліваючы гарэлку ў чаркі)*. Будзь здароў, братка, і не кажы так: «У разе яно будзе». Напэўна будзе, ужо і запаведзі чытаюць.

Станіслаў. На здароўе! Будзь жа і ты здароў!
(Пе.) А ў царкве?

Адварды. У царкве. Ці не ўсё роўна?

Станіслаў. Як па чый погляд, тэго... Ну, па трэцяй.
(П'юць.) А ты ведаеш, братка, што ў нашае мамы цяпер вочы баляць ды і баляць?

Адварды. Ды што ты? Чаго ж гэта? Даўно?

Станіслаў. Не дужа даўно, як Казюк ліст прыслаў. А баляць таму, што ад слёз не высыхаюць.

Адварды. Плача мама? Чаго ж яна плача?

Станіслаў. Эх, Адварды! Плача і плача, што маеш рускую браць.

Адварды. Ай, божа мой! Ну, што ты, Стасюк. Я ж певінаваты, што Таня рускай веры.

Станіслаў. Пі, братка, і мпе налівай... Якое паскуднае імя: Таня!..

Адварды. Чым яно паскуднае? Наскае імя.

Станіслаў. А па-твойму — лепшае, чымся Ядзя або Стася?

Адварды. Ні лепшае, пі горшае: імя як імя. Закусвай, братка.

Станіслаў. Чаму сам не закусваеш? Гэта яна тут жыве?

Адварды. Але. Зайшоў да яе пасля працы... Сядзелі, гаманілі.

Станіслаў. Добрая ж яна штука: да шлюб примае! Ха-ха-ха! І ты такую хочаш прывесці ў нашу хату?!

Адварды. Я жыць без яе не магу.

Станіслаў. А-а! Знацца, пакаштаваў салодкага мёду? Добрая справа! Вось будзе прыемпасць, як даведаюцца нашы кабеты...

Адварды *(п'яны)*. Што мне да таго, што скажуць нашыя кабеты? Але нашто ты траціўся на дарогу, браце?

Станіслаў. Каб ратаваць цябе. Няўжо ж ты яе возьмеш за сябе?

Адварды. Вазьму! Я кахаю... Калі не мне, дык болей нікому. Я на катаргу за яе пайду!

Станіслаў. Кінь гарадзіць. І не крычы, бо людзі пачуюць, аб чым тамонім.

Адварды. Я нікога не баюся, хай чуюць. Стась! Брат! Ведаеш? Я прапаў. Яна такая ласкавая, такая добрая... Яна дзеля кахання нічога не шкадуе... Яна сваёю слухмянасцю за дуну мяне ўзяла. Жыць не хачу, калі шлюб з ёю мець не буду.

Станіслаў. А ты ведаеш, братка, што і дзеткі твае па заколу будуць ужо рускай веры? Як жа ты вочы ў касцёл пакажаш? Што табе, тэго, ксёндз па гэта скажа?

Адварды. Стась! Браце мой любы! Не рві майго сэрца на кавалкі. Як жа гэта можа быць? Цяпер нічога не нарадзіш... На што было табе ехаць, га?

Станіслаў. А во — на што... Бяры шапку, разлічымся з гаспадыняю, і па ўсім! Едзем!

Адварды. Куды? Куды ты мяне цягнеш? А Таня?

Станіслаў. Дамоў паедзем...

Адварды. Дамоў? А Таня? Шкада мне яе... Стась!

Станіслаў. А ліха на яе! Сама вінавата. Такіх тут многа: на вуліцы.

Таццяпа *(прыходзіць з гатовым самаварам)*. Каго многа? Вось на гэта ўжо не спадзявалася. Не хацела пачуць, але пачула... *(Ставіць самавар на стол і апускае рукі.)*

Станіслаў. Чула, дык па здароўе, што даведалася праўды.

Таццяпа *(са слязьмі)*. Адвардзік! Твой брат — і так на мяне кажа... А ты маўчыш.

Адварды *(п'яны)*. Таня! Эх! Разлучаюць... Бывай!

Таццяпа. А, кідаеш... уцякаеш... Падманіў?! Адвардзік! Што ты? А? *(Плача.)*

Станіслаў. А ты ваймылася такая найсці з ім да шлюбу?

Таццяна *(глыбока пакрыўджаная)*. Не ваша справа, такая ці гэткая. Што вы разбіваеце наша вяселле? Ці ж ён можа мяне пакінуць пасля ўсяго, што ў нас было?

Станіслаў *(збіраючыся выходзіць)*. Маўчы ты... *(З пагардаю.)* Руская вера!..

Адварды. Бывай, бывай, радасць мая! Эх!! *(Стукае пляшкаю па стальніцы, налівае і п'е.)* Таня! Любая! Каханая! Вып'ем з табою апошні раз! Таня мая!

Таццяна. Адварды! Шяўжо ты кінеш мяне? Ты ведаеш, якую кідаеш, га? Адвардзік, ты вышіў... Ты абдумайся... *(Плача.)*

Адварды *(як дурны)*. Ты — рускай веры... Я — польскай веры... Я невінават! Ты невінавата! Вып'ем, Таня! Не магу цябе кінуць...

Таццяна. Адвардзік мой! Не кідай мяне, не кідай... *(Плача.)* Мы ж землякі, мы ж свае... Што ты ў касцэле, а я ў царкве? Я ж такая руская, як ты паляк. Каго ты слухаеш? Ты вышіў... Ты праспішыся, абдумаешся...

Станіслаў. Ну, папечка! На табе адступнога! І адчапіся ты ад нашае галавы. І табе лепей, і нам лепей... *(Доўга поркаецца ў партманеце.)*

Таццяна *(з агідаю)*. Што мне вашы грошы? Што я — прадажная?

Адварды. Кінь, Стась! Яна гард'я! Не возьме. Эх, зарэзала ты мяне, Таня!

Таццяна *(на Станіслава)*. Я вам не дарую гэтай знявагі. Я ў суд падам!

Станіслаў. Ха-ха-ха! У суд! А чым ты давядзеш, што з ім першым гэтак? А я табе ўсё давяду.

Таццяна. Я... я сваім фабрычным пажалюся... Яны вам пакажуць, як крыўдзіць дзяўчат, вяселле разбіваць...

Станіслаў *(падносіць ёй пад вочы кулак)*. А гэта бачыла? Я сам добры хуліган.

Таццяна *(знямогшыся)*. А ты, Адвардзік, маўчыш? Што мне рабіць? Божачка ты мой... *(Кідаецца тварам на падшырку і плача.)*

Станіслаў *(на Адварда)*. Хадзем! Грошы кладу на стол.

Адварды *(п'е)*. Эх! Колькі ж гэта, браце, будзе табе каштаваць? І тут, і дарога... А ўсё за мяне! Усё за мяне! І Таня плача за мяне! Эх! Таня! Не плач! Разлучымся па-

добраму... Загубіла нас неаднакавая вера! Эх! Тапічка!
Таццянка!

Таццянка. Не руи мяне.

Адварды. Э-эх! *(Цяжка ўздыхае.)* Ну, што ж? *(Цалуе яе ў галаву.)* Бывай! Дзякую табе. Не гневайся. Не плач, Таццянка!

Станіслаў *(надзяе шапку)*. Паплача дыйі перастане. Паша мама цяпер, можа, не гэтак плача. Хадзем, хадзем, Адварды! Ну! *(Цягне яго.)*

Адварды. У-у!! *(Безнадзейна махае рукою.)* Нешчаслівая мая доля... Бывай, мая першая і апошняя любоў! Бывай!

Таццянка *(раптам усхопліваецца, кідаецца за ім, хапае за рукі, валіцца да яго, абвівае яго)*. Адвардзік! Даражэнькі, любенькі, каханенькі! Няўжо ж ты кінеш? Няўжо ж ты не вернешся? Любы мой, папкадуй мяне!

Адварды. Э-эх! *(Туліць яе.)* Не адна вера! Што рабіць?

Станіслаў *(на Таццянку)*. Адчапіся ты, смала! *(Адштурхвае дзяўчыну, а брата цягне за сабою.)*

Таццянка. Пайшоў, кінуў... А калі не вернецца? Галовачка мая бедная! У пядзелю вяселле мелася быць... Во якое выйшла вяселле... *(Хапае недапітую бутэльку і п'е набгом.)*

◇ ◇ ◇

КАМЕНАЦЁС

У беднай рамесніцкай хатцы на ўскрайку горада. Сядзіць маладзіца, пашта шые і надкалыхвае дзіцяці ў калысцы. Прыходзіць дзяўчына, яе суседка-таварышка.

Дзяўчына. Добры дзень табе! Забегла мімаходзь на часінку. Ведаеш: пудна ўвесь час у сваёй хаце.

Маладзіца. Пасядзі, Мар'ічка. І то пашта рэдка бываеш. Хоць мне троху павесялее.

Дзяўчына. Некалі. Шыем дужа многа. А Настуля ўжо ў пянькі да нашоў напялася.

Маладзіца *(узрадавалася)*. Знайшла-ткі службу? Чаму ж ты адразу не казалася? Ну, балазе знайшла. Колькі ж плоцяць?

Дзяўчына. Тры рублі на месяц і на ўсім гатовым.

Маладзіца. Балазе столькі. А як жа яна з сваім малым?

Дзяўчына. Мы казалі, каб у нас пакінула, а яна хоча, каб адной такой бабе аддаць, што чужых дзяцей гадуе. У яе штук дзесяць такіх дзяцей. Два рублі ў месяц бярэ.

Маладзіца. Ць, аяй! Цяжка ж сваё маленькае ў чужыя рукі аддаваць.

Дзяўчына. Вядома. А яна не хоча ў нас пакінуць, бо, кажа, нам толькі прыкрасць.

Маладзіца. Гапарлівая дужа Настуля. А таго, можа, не ведае, што поеныя, ды чужымі рукамі, рэдка гадуюцца — паміраюць.

Дзяўчына. Дык вядома. Але што ж рабіць? А я так, ведаеш, думаю, што пайлепей зусім замуж не ісці. Гэтак жа цяжка дзеткі гадаваць. Я, здаецца, нізашта не пайду.

Маладзіца. Ах, мая ты Мар'ічка! Як прыйдзе твая часіна, дык і не падумаеш, цяжка ці не. Як у той прыказцы гаворыцца: горка рэдзька, ды ядуць, цяжка замужам, ды йдуць... А што цяжкага гадаваць, дык цяжкага. Некалі і ў мяне во такія кругленькія ды высокенькія былі!

(Датыкаецца да дзяўчыніных грудзей.) А цяпер — што ад мяне засталася? Ніхто і не скажа, і веры не дасць, што ўсяго ж толькі сёмы гадошак замужам. Траіх як пахавала ды гэтага на свет як прывяла, дык і ўся мая песня спелася.

Д з я ў ч ы н а. Што ўжо табе шкадаваць! Усе так...
(Абглядаецца.) А дзе ж гэта вашы?

М а л а д з і ц а. Мой жа каменне на шосы б'е. А бацька на рынак сядзець пайшоў... Ды што ён там з хвораю сярдзінаю ўтаргуе. Адно званне, што сядзіць, таргуе... *(Бачыць у акно мужыка.)* А во... ідзе ўжо мой абедаць.

К а м е н а ц ё с *(гадоў 28, а можна даць і 35. У скураных апорках, але поверх іх накручаны анучы і абвязаны вярвачкамі: так мякчэй трымаць каменне).* Ну, здароў вам! Прыйшоў падмацавацца троху. Замарыўся. Каменне гэтае пярэш-пярэш, усе рукі і ногі пазбіваў. Аж і Мар'ічка тут! А! Як жа, дзеўка, маешся? *(Мые і абцірае рукі.)*

Д з я ў ч ы н а. Мадзеем патроху. Ні лепей, ні гаршы.

К а м е н а ц ё с. Відаць, відаць. Вось некалі і ў мае маладзіцы такія шчочкі былі. *(Цалуе дзяўчыну, а яна адбіваецца.)*

М а л а д з і ц а. Ну-ну! Маеш каго цалаваць. На другіх не зазірайся.

К а м е н а ц ё с. А чаму не, калі яна здаровая, вясёлая?..

М а л а д з і ц а. Паглядзі ты на сябе. У чым дух трымаецца: скура ды косці, вочы зусім праваліліся...

К а м е н а ц ё с. Што ж? Пры нашай рабоце каб хунт сала ў дзень, а то што...

Д з я ў ч ы н а. А як жа ў вас цяпер з работаю?

К а м е н а ц ё с. А так, як ты сама казалася: «Ні лепей, ні гаршы». Працуем гадзіп 12—14 у дзень. Я набіваю адну кучку дробнага камення... на паўрубелль выганяю. А ўчора прыйшоў адзін повенькі — не ўмее біць. Трэба па слою, слоі трэба шукаць, а ён плепча, як баба прапікам плацце. Б'е, б'е, з духу выб'еца, сядзе і думае. Вось і я пекалі не ўмеў, дык за тры дні ледзьве адзін грудок набіваў. Цяжка!.. А вось навіна будзе ў нас: машыну такую прывязуць, што каменне драбіць.

М а л а д з і ц а. А-яй! Дык гэта ж без работы людзі застаюцца. А ён цешыцца з гэтае навіны!

К а м е н а ц ё с. І цешуся! Праўда, можа, і я на нейкі час без працы застапуся, але нічога: другую працу знайду. Затое ж не будуць людзі сілу дарма губіць, б'ючы каменне

рукамі. Я помнік наставіў бы таму, хто гэтую машыну выдумаў.

М а л а д з і ц а. У цябе ўсё выдумкі. *(Да дзяўчыны.)* Ведаеш: надоечы выдумаў, што некалі дзяцей ад матак будуць адбіраць і аддаваць у такія прытулкі, дзе іх гадуюць.

Д з я ў ч ы н а. Ого! Пана Пастуля аддала б свайго, але ж во і ты казалася, што паміраюць там дужа дзеці.

К а м е н а ц ё с *(сядае за стол і рэжа хлеб)*. Э, не тое вы кажаце. І так цяпер шмат памірае. А я думаю, каб людзі і не ведалі зусім, хто чый бацька, хто чыё дзіця, дык не было б крыўды сіротам, не было б такіх слёз на родных, як цяпер.

М а л а д з і ц а *(наліваючы яму есці)*. От, выдумлянік! Б'е каменне, маўчыць праз цэлы дзень, дык выдумвае немаведама што. Хто ж гэта, якая маці адрачэцца ад свайго малога?

К а м е н а ц ё с. А ты, Мар'ічка, што скажаш?

Д з я ў ч ы н а. Пешта я не ведаю, як гэта што... Ат, я замуж піколі не пайду... Да хаты во пайду ўжо... *(Смяецца.)*

М а л а д з і ц а. Пагуляй, Мар'ічка! Ты яго не слухай, мала што ён пляце.

К а м е н а ц ё с. Праўда, праўда... А то — я ў хату, а ты зараз за парог.

Д з я ў ч ы н а. Бо не трэба цалавацца... Дый пры жонцы! *(Смяецца.)*

К а м е н а ц ё с. Пры жонцы? *(Усе смяюцца.)* А чаму не можна пры жонцы? Але ж не хочаш, дык не буду. Не буду цалавацца, толькі так буду любаватца.

Д з я ў ч ы н а. Не прасмяхайце ўжо... калі я перпрыгожая. Ну, пайду. Бывайце здаровенькі! *(На дзіця ў калысцы.)* У-у, міленькі! *(Выходзіць.)*

К а м е н а ц ё с. Эх, дзяўчына! Самой бы пара гэтакага міленькага мець. А як бедная, дык жаніхоў няма, а толькі «міленькага» падкінуць ёсць даволі. *(Есць поліўку, наважна і старанна жвучы чэрствы хлеб.)*

М а л а д з і ц а. А ў цябе вока на яе гарыць! Паўважаўся б хоць хлеба-солі.

К а м е н а ц ё с. Не, галубка. Гарыць, але ад працы. А ёй прыйшла пара дзяцей радзіць, ды па беднасці мусіць паставаць... *(Смяецца.)* Што, няпраўда?

М а л а д з і ц а *(сумна)*. Як памру — тады бяры Мар'ічку за сябе.

К а м е н а ц ё с. Ай, кінь сама плот гарадзіць... Усё памром. *(Весялей.)* А я вось часам думаю сабе: жыву я, жыву, каменне гэтае няру-няру... Дзяўчына надабаецца — пачалаваць няможна. Сала хочацца — купіла няма... Каб ты здаровая была, хачу — накарміць добра не магу... І ўсё жыву, і ўсё хочацца, каб даўжэй на свеце жыць. І чым болей хочацца жыць, тым весялей жыць... Усё ж ткі добра жыць на свеце!

М а л а д з і ц а. А мой во бацька ўсё смерці просіць...

К а м е н а ц ё с. Ага! Што ж гэта ён — ізноў на барахолку пацягнуўся? І ахвота старому.

М а л а д з і ц а. Усё бядуе, што хлеб наш есць. «Можна, што ўтаргую», — кажа.

К а м е н а ц ё с. І колькі ўжо я прасіў яго: не думай, што наш хлеб ясі, кінь мардавацца з гэтым таргаваннем.

М а л а д з і ц а. Вядома ж. На тым тыдні сваіх паўрубля пратаргаваў. Але цяпер ён у Шмульзона памагачым. Шмульзончанка хварэе ўсё, дык Шмульзону і ў будцы сядзець пяма часу.

К а м е н а ц ё с. Добрая дзяўчынка — Шмульзонава дачка. Прыгожая, вучоная, з кожным простая і вясёлая. А вось хіба памрэць ад сухот. Шмульзон, бедны, усё плача ды моліцца, моліцца ды плача. А я думаю: ну што ж, — усе памром... Адзін раней, другі пазней. Вось як выдумаюць такую хітрую машыну людзей лячыць, як выдумалі машыну каменне біць, дык менш будуць людзі плакаць ды моліцца. Эх, жонка! Хочацца жыць, толькі яшчэ нядобра ідзе жыццё пакуль што. А ўжо нам лепей жыць, чым нашым дзядом было, а ўнукам нашым лепей будзе, чым нам цяпер.

М а л а д з і ц а *(смяецца)*. Толькі ж чалавацца з дзяўчатамі пры жонках не будуць, як ты сабе ні кажы. Ці пад'еў, ці яшчэ падліць?

К а м е н а ц ё с. Не, ужо досыць. *(Жартуючы.)* Цяпер усё каменне ў пух разнясу!

М а л а д з і ц а *(пад'еўшы, хрысціцца)*. Разнясеш, асілак! Пераксіў бы лоб па абедзе, бязбожнік!

К а м е н а ц ё с. Не, жонка... Давай лепей пацалуемся. *(Цалуюцца.)*

ЧЫРВОНЫЯ РУЖЫ

(Чатыры абразкі мінулага жыцця)

У чорнай цямноце віхор вечных прастораў.

Там раскашуюць і смяюцца, і там церпяць і плачуць.

І там няведамая здань бродзіць і бродзіць, шэпча і шэпча: «Паўстань... паўстань... паўстань, пракляццем катаваны...»

І троху-патроху ўздываецца глухі гоман і тупат агромністай грамады людзей... Нехта, як шалёны, з вялікаю злосцю галосіць: «Адвеку мы спалі!..» Нехта, як пепрытомны ад вялікага імшэту, падпявае: «І нас разбудзілі!..»

Гукі ўсё дужэюць, дужэюць...

І раптам разлягаецца песня, дужэйшая за ўсё тое, што было чуваць дагэтуль. Усё заглушае новая мелодыя, бадзёрая і прыгожа-вялікая:

Паўстань, пракляццем катаваны!..

А сумныя вятры вечных прастораў шумяць-шумяць...

I

«ПЕХ ЖЫЕ ПОЛЬСКА!»

Дзеецца святочным днём улетку, у карчме. Грамадка сялян, старых і маладых, скачуць, гуляюць — спраўляюць вяселле...

Голас з вуліцы: «Уцякайце! Уцякайце! Пап з аканомам ідуць! Гайдуюць вядуць!»

Усе, закрычаўшы: «Уцякайма! Уцякайма!» — разбягаюцца хто куды. У каморы застаецца адзін Лейбка і мітусіцца туды і сюды... Прыходзіць пап, аканом з бізупом, па прозвішча Нявольскі, а з імі — гайдукі ў белых халатопах з дубцамі. Лейбка доўга і нізка ўклапяецца.

Пап. А, хамы! А, быдла!

Нявольскі. Усе разбегліся хто куды, ласкавы пане!

Пап. А, галганы! А, пся крэў! А, гультай! Вольніцу пачулі!.. (Па аканома.) Пап Нявольскі, добра ты ім казаў, каб па абедзе, як адзвоняць у касцёле, пшаніцу вазілі?

Нявольскі. Добра казаў, ласкавы пане! Прасіў і пагражаў... Свята, кажуць. Разбягаюцца хто куды і не слухаюць.

П а н. А бізун на хамаў? А гайдукі мае? А дубцы на хамаў?.. Пан Нявольскі, які ты ў мяне аканом?!

Н я в о л ь с к і. Што ж я супроць іх усіх зраблю, ласкавы пане, калі ўсе не слухаюць?

П а н. Хто ж у іх завадэвуш?

Н я в о л ь с к і. Ды ўсе, мусіць, змовіліся, ласкавы пане! Мацей... Сцяпан... Дзяцей сваіх, з панскае волі, шлюбуюць...

П а н. А дзе ж гэтыя старыя падлы? Паклікаць мне іх зараз! Нагаямі іх панлюбую! Да абеду мусілі вяселле скончыць, а па абедзе пшаніцу вазіць. А, пся крэў! Прывядзі іх, пан Нявольскі, зараз сюды!

Н я в о л ь с к і. Слухаю, пане ласкавы! *(Нізенька ўкланіўшыся, пабег.)*

П а н *(сеўшы)*. Кухаль мёду, Лейбка! Маеш добры?

Л е й б к а. Найлепшы, яснавяльможны паночку!

П а н. А што ў цябе тут хлопы рабілі? Што яны правольніцу казалі?

Л е й б к а *(падае кухаль мёду)*. Хочуць вольніцы, яснавяльможны паночку. Мацей, Сцяпан правольніцу гаманілі, а што — добра не ўчуў, яснавяльможны папочку.

П а н *(п'е мёд)*. А, ты не ўчуў? Патураеш хлопам, дурню Лейбка! А скачы-ка ты мне свае жыдоўскія скокі, глухі дурню! Зараз! Пся крэў, нагаямі вольніцу задам!

Л е й б к а. Уй, скачу, скачу, пане яснавяльможны! *(Прысілена вырабляецца перад панам, а пан злуецца і смяецца, адганяючы клопат.)*

Ідзе з Мацеєм і Сцяпанам Нявольскі, а за імі іншыя старэйшыя сяляне.

П а н *(на Пасольскага)*. А дай, каханку, мне твайго бізуна! *(Бярэ бізун.)* А ходзьце бліжай, хамы! А ходзьце, мае дзеткі! *(Б'е Мацея на плячах.)*

М а ц е й *(сالیцца на калені)*. Даруйце, паночку!

П а н *(на Сцяпана)*. А ходзь, мой Сцяпане! А вось вам вольніца, сэрцы дурні! *(Б'е Сцяпана.)*

С т я п а н *(таксама валіцца на калені)*. З-пад шлюбу сёньняе маю дзеткі... Якое без людзей вяселле? Усе засталіся, загуліліся... Даруйце, паночку!

П а н *(да іншых сялян)*. І вы загуляліся, дзеткі? А ходзьце ж сюды бліжэй, хамы! *(Трасе бізуном.)*

С я л я н е:

— Чаму? Мы нічога, яснавяльможны паночку!

— Чаму? Пойдзем на жніво, яснавяльможны паночку!

— Даруйце, яснавяльможны паночку!

Пан *(на аканома)*. Пан Нявольскі, каб усе зараз вазілі ишаніцу! А Мацею і Сцяпану дайце на дзесяць вольніц на стайні для добрага прыкладу!

Мацеі *(жаласна)*. Паночку залаценькі! Даруйце маёй старасці... Я перайшоў тады...

Сцяпан. Паночку даражэнькі! І мне той год ідзе, калі інвентарным статутам забараняецца сячы старога... Змілуйцеся!..

Пан *(з вялікай злосцю б'е іх бізуном па плячах)*. А вы мне яшчэ пра статуты гаўкаць будзеце? Вось вам тут статут і канступацыя! Пан Нявольскі! На дваццаць вольніц усыпце старым дурням! А, якое паскудства! Вольніцу пачулі!..

Неспадзявана з'яўляецца начальнік ад польскага падполнага рэвалюцыйнага ўраду.

Начальнік *(да сялян)*. Выйдзецца і пачакайце. *(Да пана.)* Маю да пана важную справу...

Пан *(важна)*. А хто пан такі?

Начальнік. А вось, пане, хто... *(Дастае з кішэні і наказвае паперу.)* Хай усе выйдучь і пачакаюць! *(Загада на ківае па ўсіх рукою.)*

Пан *(усхопліваеца)*. Ах! Езус, Мар'я! Пане найдаражэйшы! Вон! Усе вон! І Лейбка вон! І пан Нявольскі выйдзі! *(Усе выходзяць.)*

Начальнік. Так, пане! Я — начальнік ад нацыянальнага ўраду на ваш павет...

Пан *(трэсе яго за рукі, скача ля яго)*. Ах, каханы пане! Пане найдаражэйшы! Мілы госцю! Як жа наша святая справа? Ах, пане... Пойдзем жа да палацу!

Начальнік *(сеўшы)*. Тут лепей. Проша пана сесці і слухаць... *(Пан сядзе ў трывозе.)* Пан мае даплаціць дадатковае ахвяры на справу сто тысяч злотых, сабраць як мага болей валаццёраў і зараз абвесціць хлопам ад імя нашага ўраду скасаванне паншчыны на вечныя часы...

Пан. Ой, пане!.. Скасаванне паншчыны?!

Начальнік. Не перапыхай, пане! Вялікая рухаўка тут у вас пачынаецца за колькі дзён. Нашы аддзелы з'явіліся ўжо ў панскіх лясах. Маскалі, як нам вядома, таксама сунуцца сюды з пямалай сілаю...

Пан. О, Езус, Мар'я!

Начальнік. Не перапыхай, пане! Польска паўстане з мёртвых, хоць далей нам будзе значна цяжэй. Беларусы

блага разумеюць нашы мэты. Трэба нацягнуць іх ласкаю. Трэба зараз абвесціць ім, пане, вольніцу ад польскага нацыянальнага ўраду...

П а н. Але ж, пане, гэтак толькі мовіцца?.. Хлопы застануцца нашы?

Н а ч а л ь н і к. Проша пана, то не ёсць жарты. У наўстаўшай з мёртвых Польшчы паншчына не павінна быць. Пан — стары чалавек, то пан іначай мысліць. Але то ёсць для нас ганьба перад усёю Еўропаю, пане! Вольніцу мусім абвесціць. Хай пан сам гэта зробіць. Зараз, тут жа, пры мне!

П а н. О, Езус, Мар'я! Я не магу! Я сам не магу! Хай пан камісар ім абвясціць. Гэта пана камісара абавязак. Мала што можа змяніцца...

Н а ч а л ь н і к. Сорам, ганьба! Я мушу павядоміць аб такіх адносінах да справы наш урад. Пане! Рэвалюцыйны ўрад не жартуе! *(Стукае па стальніцы далонню.)*

П а н. Пане камісар! Не зневажай, пан, старога патрыёта. Я ўжо заплаціў у часе першую складку... Яшчэ складу, колькі ўрад справядліва загадае... *(Са слязьмі.)* Але, пане... дзе ж возьмем злотых, як скасуюць паншчыну?

Н а ч а л ь н і к. Як выйграем справу, высокі сойм зробіць свае справядлівыя пастановы... нікога не пакрыўдзіць. Панства абыватэльства будзе здаволена за свае ахвяры. А цяпер мусім абвесціць хлопам волю!

П а н. Я... я... ну, але то яшчэ пабачым. Як настановіць высокі сойм... Не можа ж быць, каб хлопаў і ў сойм пасадылі...

Н а ч а л ь н і к. Проша пана, няхай жа пан пакліча хлопаў.

П а н. Эй, вы, там! Пан Пявольскі, гукай, пан, усіх! Ходзьце, мае дзеткі, усе сюды! Ну!

Прыбягае Лейбка, прыходзіць аканом Пявольскі, Мацей,
Сяпан і іншыя сяляне.

Н а ч а л ь н і к *(ціха, пану)*. Пане, у такім разе мушу ім адкрыць, хто я, але каб зараз былі коні, еду далей...

П а н *(таксама ціха)*. Добра, пане камісар, добра! Толькі абвясціць, пан, вольніцу сам.

Н а ч а л ь н і к *(голосна)*. Ціха, брацця крывічы. З вамі гаворыць маімі вуснамі сам высокі жопд найсвятлейшай Жэчмы Паспалітай Польскай! Я — яго камісар па ваш навет, значыцца, начальнікам усяго вашага павету...

Сяляне:

— Ціха! Ціха!

— А што ж гэта з намі будзе?

— А што ж тут яшчэ за навіна?

Н а ч а л ь н і к. Браты мае! Крывічы! Наш высокі жопд выгнаў маскалёў з айчыны і абняў у ёй найвышэйшую ўладу. Яго імем, браты мае, я абвяшчаю вам на векі вечныя, моцна і непарушна, поўную волю! Паншчына касуецца назаўсёды! З гэтага часу вы — вольныя людзі ў вольнай, незалежнай найсвятлейшай Жэчы Паспалітай Польскай... Вольныя з вольнымі, роўныя з роўнымі!.. *(Сяляне з подзівам азіраюцца, іншыя штосьці мармочуць.)*

Л е й б к а. Нех жые Польшка! *(Сяляне глядзяць на яго; аканом Пявольскі, зірнуўшы на пана, пакачвае галавою.)*

Н а ч а л ь н і к. Мы вас паклікалі сюды, браты мае, каб азнайміць вам гэтую радасную навіну... Маскалёў з Варшавы польскае валечнае войска, з боскай ласкі, выперла! Па ўсім крулеўстве шмат іх пабіла! Цяпер, браты мае, каб давяршыць звыцёства і ўмацаваць дадзеную вам волю, нам трэба толькі перабіць і тых маскалёў, што могуць яшчэ знайсціся ў вашай мясцовасці.

П а н. Смерць маскалю!

Н я в о л ь с к і. Смерць! Нех жые Польшка!

П а н. Нех жые Польшка! *(Да сялян.)* Крывічыце ж, мае дзеткі!

С я л я н е:

— Нех жые!

— Ды няхай жыве!

— Даруйце нам, паночку!

П а н. Дарую! Усё дарую! Нех жые Польшка!

Н а ч а л ь н і к. Я спадзяюся, браты мае, што вы, забыўшыся ў гэтую вялікую часіну на ўсе старыя крыўды, сваркі, і звадкі, і ўсякія непаразуменні, дружнай грамадою пойдзеце ў вайсковыя аддзелы барапіць бацькаўшчыну ад агульнага нашага ворага. (...)

М а ц е й. Паночку! А што я маю сшытацца... што я маю сваім дурным старым розумам ведаць: калі маскалі, крыў божа, здужаюць нас... іх сіла вялікая... Паны, можа, паўцякаюць, а што мы ў той час рабіць мем? (...)

Н а ч а л ь н і к. Глупства гародзіш, стары! Як усё дружна пойдзем, дык не здужае нас ніякая сіла.

Н я в о л ь с к і. Віват Польшка!.. *(Зірнаўшы на Мацея.)* А здраднікаў мы за вяроўку ды на асіну!.. Віват Польшка!

Голас з вуліцы. Ратуйце!!! Казакі з лесу лятуць!!!

Усе разбягаюцца хто куды. Чуваць зводдаль пара стрэлаў...

II

«ВОЛЬНИЦА» ПРЫЙШЛА

Цераз колькі год «вольніцы». Людзі пастарэлі, хто памёр, хто нарадзіўся. Усё перамянілася, адно болей, другое меней. Лета, як і тое, што было колькі гадоў таму назад. П а н сядзіць на ганку і чытае польскія загранічныя газеты. З-за будынку, з-за кустоў, час ад часу вытыркаюцца галавою без шапак выбарныя, але не важацца адразу падыеці.

П а н (*кладзе газету на калені і ківае галавою*). Нудна стала жыць на свеце! Прапала наша святая справа, не паўстала Польшча з мёртвых, і не цешаць мяне нашы загранічныя газеты. І ахвяры мае па рухаўку за ніц пайшлі, і паншчыны няма, і пуда на сэрцы... балазе я да лесу на старасці лецяў не хадзіў, а то і двор бы мой забралі б маскалі на скарб... Па заграніцах, без шэлега ў кішэні, мусіў бы цяпер бадзяцца, як гэтыя гарачыя галовы... (*Трасе газецінай.*) А колькі добрых паноў пазабівана, а колькі гіне — о Езус, Мар'я! А найгорш зрабілася з таго часу, як далі хлопам волю. Усім стала кепска жыць: і панам, і хлопам... Гаспадарыць болей не магу, не магу! Гаспадарка нялюбаю зрабілася... Вось бы толькі знайсці такога пасэсара, каб грошы наўперад за цэлы год даў, і паеду за граніцу адпачыць на водах... О-ох-ць! Да чаго дайшло: мой былы аканом, Нявольскі, хоча быць маім пасэсарам! Дае толькі па 5 р. 50 к., за паўгода ўсяго наўперад — ды і то нешта не едзе. Мусіць, не можа гатоўкі знайсці. І яшчэ горш: хлопкі мае мацяцца, чуў, прасіць у мяне ранды!.. Да чаго дажыло наша старое накаленне: хлопцы лезуць у панскія пасэсары! (*Убачыўшы выбарных.*) А хто там і чаго? (*Выбарныя з шапкамі ў руках нясмела падыходзяць, а тады, быццам па камандзе, цалуюць пана ў руку.*)

М а ц е й. Пахвалёны пап Езус Хрыстус, паночку!

С ц я п а н. Дай божа здароўя нашаму пану!

М і р о н. Пахвалёны папу залатому!

П а н. Навекі! А чаго ж прыйшлі, галубцы?

М а ц е й. Даруйце пам, дурным, паночку, але прачулі мы, што рачыце зямельку сваю ў ранду здаць.

П а н. Ну?

Мацей. Дык вось просім, вяльможны паночку, ад трох вёсак: я, Мацей, ад Мазалёў, а ён во, Сцяпан, ад Пяшчанкі, Мірон жа ад Балотнага Куту...

Сцяпан. Усім кагалам, знацца, лягчэй, паночку.

Мірон. Справа вядомая: піводная вёска і пашы свае не мае. *(Ціха.)* Парэзалі каморнікі, каб іх за жывот рэзала!

Мацей. Ціха ты, няўвага!

• Пан. А якая ж ваша цана, мае галубочки?

Мацей. Пап наш, а мы ў яго ласцы: як пап па справядлівасці скажа, так яно і будзе. *(Ціха.)* Цалуйце ў руку! *(Усе па чарзе цалуюць.)*

Пан. Дык вось як, галубцы, хай будзе... Ворнай зямлі без пашы не аддаю... Па сем рублёў за ворную дзесяціну, а наша пойдзе ў дадатку... *(Мужыкі, уражаныя, рухаюцца.)* Тысяча дзесяцін, дык разам сем тысяч. Але, галубцы, з адной умоваю: грошы наўперад за цэлы год.

Мацей. За год?!

Сцяпан. Знацца, за год?!

Мірон. Жартачкі — за год!!

Пан. І то, галубцы, гэта толькі дзеля вас, як дзеля сваіх, за тое, што на гэтай зямельцы вы мне, а бацькі вашы маім бацькам паншчыну спрадвеку адбывалі.

Мацей. Ды ўсяго было, паночку... Але дзе ж нам, пане наш ясны, гэтка грошы адразу выбраць? Хіба якую чвэртку ці троха і болей маглі б пастарацца і наўперад...

Пан. Не, толькі так! *(Патроху ўстае.)* Дык вось галубцы, падумайце.

Мацей *(валіцца на калені ды цалуе пану ў руку)*. Паночку наш вяльможны! А можа, па пяць за дзесяціну?

Сцяпан *(таксама валіцца і цалуе ў другую)*. Паночку наш ясны! Чвэртку ці троху болей, знацца, і наўперад!

Мірон *(абшчаніў пана за калені)*. Паночак залаценькі! Змарнаваліся без пашы данчэнту!.. Змілуйся!..

Пан. Годзе, годзе, галубцы! Цяпер жа не паншчына: я вас не прысілю, а вы мяне дужа і не прасеце. Мне ўсе грошы патрэбны зараз, а не чвэртка ці троху болей. Вось як аддам ранду Нявольскаму, дык пазнаеце тады! Ну, памоўце ж тут, галубцы, а я тым часам і вярнуся. *(Ідзе ў пакой, а яны яму кланяюцца ўслед.)*

Лейба *(падходзіць адзаду і раптам да сялян)*. Уй, вы, дурныя мужыкі! Ці так трэба прасіць пана? Трэба і

сюды цмок! І туды цмок! І так яго за пожкі! І гэтак яго за пожкі! А вы стаіце, як тыя таўкачы. Што гэта вы за выбарыня?

Мацеі. А кінь ты, братка Лейба! Ужо ж было гэта ўсё, цалавалі туды і сюды, — няма рады.

Лейба. Цалавалі? Як вы цалавалі? Дрэнна цалавалі!

Сцяпан. Братка Лейба, дык што рабіць? Наўчы нас!

Лейба. Ну, слухайце сюды, пет! Вы толькі слухайце! Я вам паладжу пазыку. Дастанецце няць тысяч... Ну! Можна, пані надумаецца — і схаднеі аддасць. Ціха! Ціха! Вы слухайце! Ну, аддасце вы за гэта цераз год... ну, ну... сем тысяч. Ну? Што? Пет! Збожжам, пянькою, семем... Ведаеце вы Алтара Шульмана з Шамава? Не?! Ой, нічога вы не ведаеце! А Нявольскі хоча вам перабіваць! Вы ведалі? Гэт-каму пасэсару ўсякі пазычыць. Што? А трэба, каб ён вам не перабіў! Ну?

Мацеі *(засмуціўся)*. Эй, нічога не будзе, — ён нам пераб'е. Такая ўжо наша доля...

Лейба. Ну? Што? Чаму?

Сцяпан *(безнадзейна)*. Дзе ж нам, сваце Мацею, з такім пасэсарам у перацяжкі гуляць! Не шанцуе нам, дыі годзе!

Лейба. Як то не шанцуе? Ну? Што? Чаму?

Мірон. Вядомая справа: кляпнула наша ранда...

Лейба. Дзе там што кляпнула? Нічога яшчэ не кляпнула! Не трэба журыцца! Не трэба шкадаваць грошы на добры інтэрас! Што вы махаеце рукамі? Слухайце, ну! Пет! Дайце мне толькі зараз сто рублёў. Я зараз паеду к Мэндалю Пэўзнеру, ён радня Алтару Шульману і пахтарам у пана Нявольскага. Ну што, ну што вы махаеце рукамі і галавамі, як коні ў той прыпар? Што такое? Ну дайце семдзсят пяць, ну пяцьдзсят, парэшце, рублёў! Мэндаль параіцца з Алтарам! Мэндаль так зробіць, што пан Нявольскі не будзе вам перабіваць... *(Гаворачы так, і ён, і ўсе патроху адходзяць ад ганку і хаваюцца за кустамі. Чуваць, як пад'ехала сурманка.)*

Нявольскі *(узыходзіць на ганак, сядзе і абцірае пот)*. Трэба сёння скончыць справу. Не будзь я Нявольскі, калі не вазьму гэтай пасэсіі. Здаецца, выходзіць нішто сабе... Зоплачу я па 5 р. 50 к. за дзесяціну. Усіх выдаткаў на сям'я зорнай дзесяціне буду мець у год, ну, пайболей 25 р. Застаецца ў мужыкоў няма. Калі даваць ім пашу па адра-

бот ворнай зямлі, дык выдаткі ў мяне на адну дзесяціну будуць яшчэ меншыя. Разам з платаю за ранду адна ворная дзесяціна будзе мне каштаваць у год найболей 30 рублёў. Засею найменш 500 дзесяцін азімішы... Прыбытку буду мець рублёў 60—65 з дзесяціны. Чыстага зыску рублёў 30! Трыццаць на пяцьсот — 15 тысяч! Ну, хай нават 12 тысяч! Нішто, дальбог, нішто. Трэба сёння скончыць справу.

П а н (*выходзіць на ганак*). А-а! Пап Нявольскі!

Н я в о л ь с к і. Маё шанаванне пану, ласкавы пане!

П а н. А я тут з хлопкамі сваімі амаль не змовіўся. Мусіць, чакаюць на падворку.

Н я в о л ь с к і. Э, проша пана! Якія з хлопкаў рандары на панскай зямлі!

П а н. А так, пане... слухна, слухна! Як жа пан Нявольскі памысліўся?

Н я в о л ь с к і (*цвёрда гледзячы пану ў вочы*). Як адразу за цэлы год наўперад, дык пяць, пане ласкавы, болей ніяк няможна!

П а н (*просячы*). Э, пяць з паловаю, пан Нявольскі! Былы мой аканоме!..

Н я в о л ь с к і (*сцюдзяней*). Дзякую пану за былую ласку, але болей не магу!

П а н. Ну! Так будзе: пяць тысяч адразу — і ўсе выдаткі па справе за кошт пана пасэсара...

Н я в о л ь с к і (*падумаўшы дзеля гадзіся*). Э-э! Хай нам пан бог дае! Згода, пане!

П а н. Дай жа божа! (*Паціскаюць рукі.*) А скуль жа пан Нявольскі дастаў гэтулькі гатоўкі? Мусіць, у пана Нявольскага ёсць добры павер? (*Смяецца.*)

Л е й б а (*цішком падыходзіць і расплываецца ў немым смеху*). А навошта ёсць у пана пасэсара Лейба, калі не шукаць паверу гатоўкі? (*Крычыць.*) Мацей! Сцяпан! Мірон! Выбарныя! Чаго вы тут стаіце, як дурныя? Ужо няма што вам стаяць! (*Падыходзяць збянтэжаныя выбарныя, а пан Нявольскі і Лейба глядзяць на іх і смяюцца.*)

ІІІ

МАЕ ДЗЯДЫ — ГРАБАРЫ

Ноч улетку. Палатно яшчэ няскончанай чыгункі. Навакол — пізкае, мокрае, балотнае месца; куп'ё і карослівыя бярозкі. Воддаль — крыжы на плечаных выспах. Бліжэй, на грудку, грабарскія буды

з усякага громазду і галля. Гараць чырвоныя ў цямноце агні: грабары вараць вячэру. Ціхі гоман... К а с т у с ь, грабар з інтэлігентнаў-народнікаў, ідзе адтуль сумны, задуманы. Сядае на бярвенні і з болем азіраецца...

К а с т у с ь. Гэта не катарга ў Сібіры... Гэта не праца нявольнікаў-неграў на плантацыях у капіталістага... О, не! Гэта мой бедны, родны люд капае чыгункі ў чужым краі. Гэта ён, сам цёмны і дзікі, будзе цывілізацыю новых, светлых вякоў... Баліць мне, баліць!

Хлопцы мае маладыя, браты мае родныя! Як падраліся вашы світкі! Як сатлелі вашы кашулі! Як па-старэчаму сагнуліся вашы спіны маладыя! Выперліся косці, запалі грудзі, без пары пагаслі вочы... А-а, браты мае родныя! Будзем цывілізацыю...

Па махах, па балотах пабягуць цягнікі з культурнымі людзьмі, з багатымі таварамі. І хто там уздумае, і каму якая справа будзе да таго, што тут, побач з гэтаю слаўнаю чыгункаю, пахаваныя ў гэтых пячаных выспах і гнілых балотах, тлеюць вашы косці?

Хіба толькі сумны, дзікі вецер прыляціць сюды з роднага краю і справіць сваім свістам і выццём вечныя хаўтуры... Заплача тут жальбою матак, жонак і сяцёр, стагнаннем дзетак з пашых курных, убогіх хат... Эх!

Д з я д у л я (*падыходзіць і ўглядаецца*). Ці ты гэта, Кастусёк?

К а с т у с ь. Я, дзядуля, я...

Д з я д у л я. Што ж ты сядзіш тут адзін? Аб чым думаеш?

К а с т у с ь. Э, шмат чаго думаецца, дзядуля. Думаю, ці многа нас жывых вернецца адгэтуль... Думаю, што з нашае справы выйдзе...

Д з я д у л я. Як бог судзіць, так і будзіць.

К а с т у с ь. Эх, дзядуля, адварнуліся ад нас усе багі. Самі мусім даваць сабе рады. А што там нашы хлопцы гамоняць, дзядуля?

Д з я д у л я. Хто што... Адны баяцца, другія кажучь, што ласой най заб'юць нас казацкімі пагаямі ці вышлюць на этаву дзюў, пасадзяць у астрогі, чымся нам патроху гніць на зеляніцы.

К а с т у с ь. Ці хадзіў ты, дзядуля, да хворых?

Д з я д у л я. Быў. Сёння ізноў захварэла колькі чалавек на трасу. Міранёнак, мабыць, не выкачаецца, сканае, бедны.

К а с т у с ь. Бедны хлопец!.. А што падрадчык?

Дзядуля. Ізноў падсылаў дзесятніка намаўляць, каб адракліся ад пададзенае скаргі, як прыедзе начальства на разбор. А то, кажа, усім будуць розгі, адных згнояць у астрозе, а другіх вышлюць на этану і без грошы на сваіх хатах... Страшыць, ведама.

Кастусь. А яшчэ што?

Дзядуля. Яшчэ кажа, каб цябе не слухалі, бо, кажа, ты ўмысля бунтуеш народ. Шыбельнікам лаіць цябе... Але ты, Кастусёк, не зважай: грамадою абстоім цябе... Справа наша агульная і справа справядлівая.

Кастусь. Не, дзядуля, аба мне вы не клапацеце. Во што: трэба нам усім зараз параіцца, бо ўжо пачою могуць прыехаць начальнікі. Трэба ж параіцца, як будзем казаць.

Дзядуля. Трэба, Кастусёк, трэба. Гукнём іх...
(Ідуць к зямлянкам.)

Мацяёнак і Сцепанёнак вядуць хворага на трасцу Міранёнака.

Міранёнак. Братулькі мае! Родненькія мае! Заб'ець мяне ліхаманка... Вязеце мяне дамоў. Кінем мы гэтыя заробкі. Не хачу тут гінуць на чужыне.

Сцепанёнак. Кінь ты, братка, абдумайся. Сядзь тут на чысцейшым паветры, аддыхайся троху. Ну што нам рабіць? Ну, як мы павязём цябе?

Міранёнак. Як хочаце, так і вязеце... Ратуйце мяне Аіі, ратуйце мяне! Брахненькі родненькія!

Мацяёнак. Насядзі, браточак, супакойся! Можна, ачуняеш, свежае паветра...

Міранёнак (калоціцца). Не — я тут не ачуняю. Не хочаце вы мяне ратаваць. Загінуў я тут з вамі... Вось вы якія...

Сцепанёнак. Не паракай, братка. Бацькі нашы адзін аднаго ў бядзе не кідалі, і мы ж цябе не кідаем.

Міранёнак. Дык ратуйце ж мяне. Ратуйце мяне, брахненькі! Заб'е мяне ліхаманка, аіі, заб'е мяне яна...

Мацяёнак. Як жа нам, братка, ратаваць цябе? Ну, хочаш: пайду заўтра ў горад, куплю табе сольных агуркоў. Яны намагаюць ад трасцы.

Міранёнак. Аіі, не дадуць мне рады сольныя агуркі,— на што ты будзеш дарма траціцца? Лішні толькі дзень прагуляеш. Вязеце вы мяне дамоў. Брахненькі родненькія! Вязеце мяне заўтра дамоў!

Сцепанёнак. Як жа мы цябе павязём? За што ж

мы купім білеты? Усё паўнерад выбралі, за харч навывлічана...

Мацяёнак. А што мы будзем рабіць, вярнуўшыся дамоў? Пасэсар у суд надасць за няўстойку, — чым заплацім? Прысудзяць розгі за няўстойку. Мусім нядоімку адрабіць, што ён паплаціў, пагнаўшы нас сюды.

Міранёнак. Ну дык што? Ну хай сабе абсякуць, — вялікая бяда! Айі, не хочаце выратаваць мяне. А вашы бацькі дружылі з маім бацькам. А вы — дык вось якія... Аяй! Вядзецца мяне назад у буду, — што мне ваша свежае наветра... Хай там сканаю, як сабака... Аяй-аяй...

Сцепанёнак. Ну, хадзі, братка, павядзём...

Мацяёнак. Пацярпі! Ну, можа ж, неяк ачуняеш...
(Вядуць яго ў зямлянку.)

Ідзе грамада грабароў. Нястройны, трывожны гоман, сірэчкі, жалба. Нехта пачынае пяць: «Чаму ж мне не пець, чаму ж не гудзец, калі ў маёй хатацы парадак ідзець...» Другія спыняюць яго: «Ну ўжо! Паддаў ты нам весялосці сваёю песняю!.. Змоўкні ты, вясёлы!..» Усе атачаюць Кастуся і дзядулю.

Дзядуля. Браткі мае! Хлопцы родненькія! Вы ж самі выбралі мяне на свайго старасту... Ці верыце ж вы мне? Ці верыце вы маёй сівой галаве? Дык жа слухайце, што я скажу!.. Падрадчык вас падбівае, каб не верылі Кастусю. А што тут — Кастусь? І я вам, стары, тое самае скажу. Ці ж можна далей моўчкі гінуць тут ад голаду і понасці? Але Кастусь святлейшы за нас! Вось ён параіць, як трэба начальству казаць. Верце яму, як мне, як кожны сам сабе. Ён не надаслапы буптаваць, ён добра нас навучае. Ён такі самы бедны мужык, беднага бацькі сын, як і ўсе мы, — адно, што пісьменны, настаўнікам быў у нас... За народ стаяў, за тое скінулі яго з настаўніцтва, зелязніцы канаць мусіў найсці...

Кастусь (перабіваючы). Браты! Справа не ў маёй асобе, — што я? Верце, не верце...

Грабары:

— Ды мы ж верым, верым!

— Дзядуля праўду кажа!

— Кастусь ліху навучаць свайго ж брата не будзе!

— Ат, мала што падрадчык брэша!

Кастусь. Дык годзе аб гэтым, браты! Час для нас дарагі: барзджэй трэба ўсёю грамадою параіцца, што рабіць і як казаць, калі прыедзе начальства на разбор. Ці не вымагаць і адпраўкі дамоў, ці кінуць работу і не

пусціць другіх грабароў на паша месца, пакуль начальства не паслухае нашых справядлівых дамаганняў. Што рабіць? А начальства можа прыехаць з гораду і гэтаю начою, як падрадчык пагражаў. Шукаючы заробку ці за нядоімку запрадаліся мы, і пагналі нас аж у гэты чужы, далёкі ад нашае бацькаўшчыны край, будаваць чыгунку. І што ж выйшла? Паставілі нас насыпаць палатно ў вадзе, у гнілых балотах. Абходзяцца з намі так дрэнна, быццам мы гаршы за ўсякае скаціны. Начаваць нас запіраюць сотнямі ў цесных ды брудных будах, нават без лавак, без сталоў, без пасцелі. Адны блохі нас тут пазагрызалі, казюлькі апанавалі, але аб гэтым ужо і спамінаць не будзем... А вось харч — самі ведаеце, які па ўмове дакляраваны, а які даюць? Хлеб з высевак, папалам з зямлёю ды апілкамі, варыва з гнілое капусты і з чарвямі...

Г р а б а р ы (*шумяць, крычаць*).

— Ашукалі, абдурылі!

— Саміх бы іх пасадзіць на гэтую капусту!

— Мы ім не скаціна!

— Што гэта за парадкі!

К а с т у с ь. Увечары — ячная нішчымная каша папалам з мышынымі каўцюхамі — вось і ўся паша яда пры цяжкой грабарскай працы. Не дзіва, што многія сталі хварэць, — хто на трасцу, хто на гаручку, а ў каго дзясны гніюць... За тое, што галадуем, кожнаму ўвесь час баліць галава, як ад хваробы каўтуна. У балотах жа гніём!.. І ўжо колькі нашых таварышаў памерла без аніякай помачы...

Д з я д у л я (*са слязьмі*). Цэлы могільнік на вачах тут вырас... (*Паказвае на крыжы і хрысціца; другія грабары таксама хрысціца, здзеўшы шапкі.*) Як так далей будзе, усе тут ляжам, мала хто верпецца дамоў...

К а с т у с ь. Вось, браты! Мы і павінны ўсё гэта сказаць начальству, як прыедзе на разбор. Калі б прыехаў пракурор, то яму ўсё можна казаць не баючыся: ён усіх бароніць па закону. А калі будзем маўчаць, ніхто не паратуе нас, усе тут загінем.

Г р а б а р ы:

— Хто будзе ратаваць нашага брата?!

— З нас кожны толькі цягне!

— Каб яны свету не бачылі, як нас тут мучаюць...

— На загубу загналі нас сюды!

— Мы ўсё скажам! Пачакай!

К а с т у с ь. Яшчэ во што трэба сказаць: за кожны

прагульны дзень з нас вылічаюць рубля, а за работу плацяць па 25—30 капеек на дзень, і шмат хто з нас блізу нічога не зарабіў... як, прыкладам, і наш стараста дзядуля, і хворы цяпер на трасцу Міранёнак, і яго сябры — Сцепанёнак і Мацяёнак, і шмат хто...

Дзядуля. Хіба ж усе ведаюць, сяродзіна мне балела, не мог выйсці на работу, а падрадчык за прагул лічыць...

Сцепанёнак. Праўда, праўда! Во Міранёнак просіць мяне і во яго, Мацяёнка: «Вязеце, кажа, мяне дамоў...» А як жа мы павязём?! Мы яшчэ і паловы тэй нядоімкі не адрабілі, што пан Нявольскі паплаціў за нашых бацькоў у воласць, запрадаўшы нас сюды падрадчыку...

Мацяёнак. На сабе яго павязём, ці што?

Кастусь. А закона такога: штрафаваць хворых — няма. Яны не маюць права хворых штрафаваць. У другіх дзяржавах нават лечаць хворых на кошт падрадчыкаў, хто захварэе на рабоце.

Гр аб а р ы:

— Ведама... А ў нас гэта што робіцца?

— Ці гэта закон?!

— Ці гэта права?!

— Ці мы гэта вінаваты, што хварэем?

Кастусь. Толькі, браткі, цвёрда стойце за сваё! Не бойцеся ніякіх пастрашак, кажэце начальству ўсё, як ёсць. Помніце: адзін за ўсіх і ўсе за аднаго...

Гр аб а р ы:

— Ведама...

— Смокчуць нашу кроў...

— Мы ўсё скажам...

— Начальства разбярэць...

— Дойдзем справядлівасці, няпраўда!

Кастусь. Яшчэ адно... Толькі ведайце, што я не за сябе баюся, не за дзядулю... Але як стануць часам пытацца, хто вас наўчаў, хто пачынаў, — кажэце, што ўсе разам, усёю грамадою надумаліся, бо не маглі далей маўчаць...

Дзядуля. Не бойцеся, хлопцы, калі мяне, ці Кастуся, ці каго яшчэ забяруць... можа, арыштуюць... Дабівайцеся свайго, а то ўся справа прападзе, і той, каго забралі, пагіне, і вы ўсе пагінеце.

Гр аб а р ы:

— Што там аб гэтым казаць...

— Не дадзём нікога забіраць!

— Калі каго забяруць, не выйдзем на работу, пакуль не вынусаць.

— Усе за аднаго і адзін за ўсіх,— гэта справядліва.

— Гэтак найлепей!

Да грамады грабароў едзе начальнік каральнай экспедыцыі з казакамі і паліцэйскімі. Пач яшчэ цямней здаецца, бо агні патроху гаснуць... Надрадчык, грубы, шырокі, у даўгаполым каптане, абшывым маскоўскім картузе, бяжыць з ліхтаром; за ім, з ліхтарамі ж, яго паслугачыя... Чырвансуюць твары і рукі, а постаць — чорная, грамада — чорная... Коні тапочуць, а ўсё сціхае...

Г р а б а р ы:

— Едуць!

— Едуць!

— Стой жа, браточки!..

— Не ўцякай ніхто!

— Усе разам, грамадою, дружна!

Н а ч а л ь н і к (*над'язджае, гоцае з каня і падлятае да грамады*). Вы... вы... што? Бунтавацца? Шапкі далоў!! (*Усе скідаюць шапкі.*) Дзе стараста?

Д з я д у л я. Я, пане начальніку, стараста. Мы ж не бунтуем, мы хочам.

Н а ч а л ь н і к. Пазаві зачышчыкаў!

Д з я д у л я. Пане начальніку! Якія ж зачышчыкі? Мы ўсе...

П а д р а д ч ы к. Ваша сіяцельства! Ён — грабарскі стараста, а ў яго ў самога рыльца ў пушку... сам добры зачышчык...

Д з я д у л я. Бо трэба ж народ бараціць, пане нач...

Н а ч а л ь н і к (*б'е яго поўху*). А-а, ты парод бараціць? Абаронца бунтаўніцкі! (*Казакам.*) Забраць старога грыба! (*Казакі хапаюць дзядулю. Грабары маўчаць.*)

К а с т у с ь (*выступае наперад*). Пане начальнік! Калі ласка, выслухайце нас па закону... Дзядуля не вінават...

Н а ч а л ь н і к. А ты што за ўказнік... мяррзавец?!

П а д р а д ч ы к. Ваша сіяцельства! Гэта і ёсць самы чарвяк... Ён точыць... З гэтых, з гінілістых... З настаўнікаў прагналі...

Н а ч а л ь н і к. Нігілісты? (*Б'е Кастуся па твары.*) Рррастраляю мярзаўца! (*Казакам.*) Забраць! Налажыць наручнікі! Цар вам даў зямлю і волю, а вы не задаволены, вы супроць цара ідзіце, супроць яго начальства, супроць парадкаў. (*Казакі хапаюць Кастуся і звоняць жалезам, накладваючы яму наручнікі. Грабары падаюцца назад.*)

К а с т у с ь (*наймысля супакойна, але голас яго дры-*

жыць). Завошта ж, пане начальнік? Палсухайце, што ўсе грабары скажуць. З намі абыходзяцца не на закону.

Н а ч а л ь н і к (*казакам*). Пакказаць яму закон, ссу-кінаму сыну! Сто бізупоў! Марш! (*Казакі вядуць Кастуся і дзядулю.*) Я без агітатараў разбяру справу. (*Да грабароў.*) Выхадзі, хто мае прэтэнзіі! (*Ніхто не выходзіць.*) Ну? Выхадзі, не бойся, кажы без агітатараў, без падказкі, ну! (*Усе маўчаць.*)

П а д р а д ч ы к. Вапа сіяцельства! Гэта ўсё — літоўскія хахлы, дурны народ... (*Да грабароў.*) Ну што, хахлы, пойдзеце вы заўтра на работу? (*Усе маўчаць.*)

Н а ч а л ь н і к. Што? Карова язык вам аджавала? Што маўчыць, дуракі? Кажы, чым хто не здаволены? (*Б'е трэкам па сваіх траскучых вайсковых халяўках.*) Гэта што за паўзун?

М і р а н ё н а к (*паўзе ракам, хворы*). Паночку залаценькі! Хворы я, хадзіць ужо не ўздолею... Пусцеце мяне дамоў!.. Забіла ж мяне тут ліхаманка! Хай мяне завязуць дамоў!.. Паночку любенькі, залаценькі!.. (*Ловіць руку, каб пацалаваць.*)

Н а ч а л ь н і к (*да падрадчыка*). Што такое?

П а д р а д ч ы к. Вапа сіяцельства! Гэта — слабасільны, па прозвішча Міранёнак; ён просіцца дамоў з работы. Калі супроць скасавання яму штрафаў, па слабасільнасці, нічога мець не будзеце, ваша сіяцельства, я заўтра разлічу яго і выдам надарожны білет.

Н а ч а л ь н і к. Слабасільны? Разлічыць і адправіць!

М і р а н ё н а к. А дзякую ж табе, мой паночак! А дай жа божачка пану здароўя!.. А можа, і Сценанёнка з Мацяёнкам пусціце? Яны мяне завязуць, мы з аднае воласці, паночку...

Н а ч а л ь н і к. Добра, добра! Заўтра разбяром, каго можна пусціць, каго — не. (*Да грабароў.*) Ну, што яшчэ каму? Га? Заяўляйце... скаты вы бязглуздыя! Бунтаўнікоў слухаеце? Чаго вам трэба? Хто вас прысіляў рабіць кантракты? Вы награжаеце кінуць работу? Дарога будуюцца для вяральных патрэб... мяррзаўцы! Хто адмаўляецца ад кантракту? Выхадзі! Пойдзе па этапу дамоў, а няўстойку з яго снагоняць у воласці... з гаспадаркі!

Г о л о с (*ззаду, ціха, пясмела*). Народ дужа перахварэў...

Н а ч а л ь н і к. Гэтую справу да бога скіруйце.

П а д р а д ч ы к. Па кантракту — мы не павінны іх ля-

Другі голас. Каб харч троху лепшы...

Начальнік *(да падрадчыка)*. Вы мусіце ім даваць па раскладцы.

Падрадчык. Па раскладцы і даецца, ваша сіяцельства!

Начальнік. Пакажыце мне пробу...

Падрадчык. Гатова, ваша сіяцельства! Сюды прынесці скажаце?

Начальнік. Пасля, пасля... *(Да грабароў.)* Дык чаго ж вы хочаце яшчэ? Вы слухаеце розных пігілістых, агітатараў, усякую дрэнь! Помніце: дарога будзецца для ваенных патрэб. За бунт — расстрэл. А што вам належыцца па справядлівасці — будзе зроблена... Ну, пойдзеце заўтра на работу?

Грабары:

— Ды як жа не пайсці?..

— Пойдзем...

— Ведамая справа...

Начальнік. Расхадзісь па зямлянках! *(Грабары моўчкі расходзяцца.)*

Міранёнак *(стогне)*. Дай бог яму здароўека! Адпусціў мяне... *(Сцепанёнку і Мацяёнку.)* Прасецеся, браточки, і вы: пусціць...

Сцепанёнак *(бярэцца яго вясці)*. Хадзі ўжо... маўчы!

Мацяёнак. Пойдзем...

IV

ЧЫРВОНЫЯ РУЖЫ

Восень 1917 г. Вечар. Страўня ў доме садавода Пявольскага. Вокны глуха зачынены. На сталі — самавар, лямпа з прыгожым шаўковым кантуром і вялізны шук незвычайна буйных харошых чырвоных руж. За сталом Пявольскі, гаспадар лецішчаў (дач) над адным з большых гарадоў Беларусі; ён — садавод, росціць ружы і іншыя краскі; яшчэ не дужа стары, троху надобны да свайго нябожчыка бацькі, пасэсара Пявольскага, даволі самавіты і паважны пан-паляк. Адкінуўшыся ў фатэлі, чытае газету расійскае паступовае буржуазіі «Речь». Побач з ім — панна Марыня, яго дачка; слабенькая, кволелькая, паэтычная... Хінецца да бацькі і лістае то «Журнал Мод», то польскі часопіс «Tygodnik Hustrowany».

Марыня *(настаўляе вуха к акну)*. Ізноў цягнік... Мабыць, воінскі з дэмабілізаванымі салдатамі.

Пявольскі. З трусамі, дэзерцірамі і марадзёрамі...

Марыня. А каторай гадзіне, татачка, мы заўтра выязджаем?

Нявольскі. Калі пакаванне скрынак будзе да вечара скопчана, дык гадзіне а восьмай, як сцямнеецца, мы выедзем. *(Слухае таксама.)* Іх цяпер многа праходзіць розных...

Марыня. Каго, татачка?

Нявольскі. Цягнікоў, кажу, многа, дзетка, розных праходзіць.

Марыня. А, ну так... *(Паслухаўшы.)* Ведаеш, татачка, мне чамусь незвычайна прыемна слухаць шум ад цягніка позным вечарам у канцы лета ці ў сухія дні восенню. Так сумна і паэтычна — шуміць, шуміць, шуміць... Колькі ў гэтым шуме хараства! Аж неяк страшна робіцца: нейкі містыцызм з'яўляецца... Здаецца, гэта шумяць сумныя вятры вечных прастораў...

Нявольскі. Ты радзілася паэткай, Марынька! Толькі ўсяго трэба ў меру, нават паэзіі, каб не даходзіла да страху. *(Паварачвае і ахарашвае ружы.)*

Марыня. Дзякуй, татачка, за камплімент, але якая з мяне «паэтка», калі ў мяне і слоў такіх, што да паэзіі, няма. *(Абпраўляе ружы разам з ім, задумваецца і раптоўна прымае рукі.)*

Нявольскі *(устрывожана)*. Што табе, дзетка? *(Гладзіць яе дрыжачую руку.)*

Марыня *(туліцца да яго, аглядаючыся на акно)*. Даруй мне, татачка! Гэта ўсё мае пягодныя нервы.

Нявольскі. Акно зачынена акенніцамі, дзетка!

Марыня. Дык... наадварот... мне хацелася б яшчэ леей чуць, як шуміць цягнік. Цяпер зусім сціхла: мабыць, цягнік прыйшоў на Нявольскую платформу. Ведаеш, татачка... Мне ўсё здаецца, што з адным з гэтых цягнікоў, якія так часта цяпер шумяць, прост адзін па адным, прыедзе наш Казя. А Казя цяпер так далёка...

Нявольскі. Я быў бы вельмі рад, каб яго плаванне на гэтым годзе скончылася і каб наш Казя над час крызісу рэвалюцыі быў з намі. *(Пахіляе вуха ў бок дзвярэй.)*

Марыня. Вецер шумаціць асеннім лісцем... Ах, бедныя нашы Казя! Ён усё роўна не заснее ўжо сёлетнім выхадзкім руж... Да яго прыезду яны заснуць зімой сваёй... *(Ізноў раптоўна прымае руку ад чырвонага вясця.)* Ружы заснуць...

Нявольскі. Што табе, дзетка? Ты расстроіла сябе гэтак?.. Ні. Хочаш, я вынесу ружы на веранду?

Марыня. Не, татачка, не трэба. Прост, я падумала аб рэвалюцыі.

Пявольскі. Рэвалюцыя... Не магу сабе дараваць, што дзеля дагляду за ружамі мы засталіся тут аж дагэтуль. А галоўнае, што я хоць цябе адную не выправіў раней.

Марыня. Усё адно я не паехала б без татусі. Дый дарма, татачка, цяпер сябе вінаваціш: бо забываешся на тое, што мы ўсё спадзяваліся, спадзяваліся, чакалі... *(Слухае, паслухаўшы, устае.)*

Пявольскі. Дальш цягнік найшоў...

Марыня. А мне здалося, быццам на чым іграюць...

Пявольскі. Можна, праезныя салдаты. *(Уздыхае.)*

Марыня. Іграюць... і няюць... А мне так сумна.

Пявольскі *(устае)*. Ну, дзетка, снацькі ўжо пара. Ідзі кладзіся — і сні снакойна.

Марыня *(кладзе яму рукі на плечы)*. І ты, татуся, не сядзі! Ідзі адначываць і дакляруй мне, што таксама будзеш снаць снакойна.

Пявольскі. Добра, дзетка, добра. Дабранач! *(Цалуе і задумаўся.)*

Марыня. Дабранач, татачка! *(Таксама, цалуючы бацьку, мімаволі задумалася і прыслухалася.)*

Пявольскі і Марыня *(разам)*. На гармоніку дзесь іграюць... *(Развітваюцца яшчэ раз.)* Дабранач! Дабранач! Сні снакойна! Сні снакойна! *(Марыня выходзіць, пасылаючы з дзвярэй пацалунак; пан Пявольскі застаецца — задуманы, шархаючы апушчанаю газетаю.)*

Пявольскі. Рэвалюцыя!.. Так... Доўгачаканая, жаданая... Мне няма чаго баяцца тутэйшага народа — маіх ціхіх, снакойных беларусаў. Дваццаць год з такім жыў я тут з імі ў суседскай прыязні і згодзе. Дваццаць год!.. Праўда, калі я быў яшчэ хланчуком і студэнтам, а бацька, хай свят ляжыць, дзяржаў тут у старога пана пасёсію, можна, і былі яшчэ якія крыўды. Але тады ж і час такі быў. Можна, бацька-нябожчык часам лішне дорага браў з мужыкоў за пану. Можна, часам і судзіўся за няўстойку, калі плаціў за іх нядоімкі ў воласць і ад сябе кантрактаваў іх падрадчыкам канец зеляніцы ў чужым краі, а яны ўцякалі адтуль, сналохаўшыся цяжкай працы... Можна, нават даходзіла калі да розга на суду... Але ж судзіў валасны суд, самі ж мужыкі каралі нядбалых, гультаёў і п'янчуг. Не думаю, каб даходзіла калі да поўнае нормы — 19 розга. А пасля, як бацька памёр і я ад-

рокея ад гэтых пасэсіі, і заняўся садаводствам, і збудавалі гэтыя лецішчы, — не рабіў я ім ніякае крыўды. А ці ж я не намагаў ім у страшныя гады, калі збяднелы народ цярпеў ад педароду ці ад пошасці? Ніколі, ніводнага разу не нараіў я ім перасяляцца на Амур і намагаў няшчасным, якія варочаліся адтуль назад на раскіданыя гнёзды. Чырвоным лічыла мяне начальства ў бурны 1905 год. Сам я жадаў, каб прыйшла яна, рэвалюцыя, каб паўстала з мёртвых мая многапакутная маці-Польшча, каб з ёю разам аджыўся і гэты бедны Забранаў Край і каб згінуў навекі гэты здзек над вольнай асобай чалавека ў Расіі, гэтае праклятае царскае самадзяржаўе... А цяпер! Цяпер... Вось яно спраўдзілася, маё жаданне, і я... і ў душы маёй нейкія падрахункі і страхі... Мне сумна і страшна!..

Выходзіць у белым капоце **Марыня** і кідаецца з наўмыснай вясёласцю к бацьку.

Марыня. Ну, чаму ж, татачка, не пайшоў яшчэ спаць? Татачка не навінен смуціцца! Мы заўтра выедзем. *(Маўчыць троху.)* Заўтра ж, татачка, выедзем. *(Даўжэй маўчыць.)* Калі б нават што... калі б нават што здзеілася... *(Нявольскі первоа здрыгаецца, яна палахліва кінула вачмі.)* Сёння ж тут яшчэ пачуюць некаторыя нашы летнікі *(дачнікі)*. З намі наш верны слуга Ясь. Вось яшчэ дзесь іграюць і гамоняць...

Нявольскі *(думаючы сваё)*. Так, яшчэ іграюць і гамоняць, Марынька...

Марыня. Урэшце, калі б сюды зайшлі якія праезныя здэмабілізаваныя, я выйшла б наўперад, стала б вась так... *(Станосіцца як для прамовы.)* Узяла б за руку свайго татуську і сказала б ім... *(Нявольскі стаіць панураны.)* Таварышы! Май жыве рэвалюцыя! Шапкі дамоў! Вы бачыце перад сабою чалавека, які скрозь цэлае сваё жыццё стаў за прыніжаных і зняважаных, хацеў волі і долі прэстаму люду...

Нявольскі. Ну, Марынька! Не канфузь мяне.

Марыня. ...Які ўсімі сіламі свае душы хацеў выказаць гэтую вольную асобу чалавека ад старога рэжыму, ад здзеку і ўціску!.. *(Нявольскі вышэй паднімае галаву.)* Які змогаўся за ідэалы, за культуру...

Нявольскі *(горка)*. Марынька! Яны не зразумеюць гэта. Скажы ім лепей аб хлебе і аб міры...

Марыня *(са слязамі)*. Таварышы! Вы бачыце перад сабою таксама бацьку, сын якога, мой мілы братка

Казя, за якога мы маем поўнае права на пашану і гонар, бароніць Расію ад ворага, як і вы, хоць ён паляк, а не расіец... *(Узнервавалася.)*

Нявольскі *(шчыра)*. Эх, ляпей бараніў бы ён цяпер айчызну Польшчу, што паўстае, бы Лазар з мёртвых... Ну, Марынька, Марынька! Супакойся, дзетка! Выні сцюдзёнае гарбаты... *(Поіць яе гарбатаю.)* Супакойся, супакойся!

Марыня. Даруй, татачка! Я ўжо нічога... А калі ж гэта, татусю, так несправядліва: чаму рэвалюцыя карае не толькі вінаватых, але і зусім-зусім нявінных людзей. *(Уздыхае.)* Вось жа цябе, татачка, так шануюць усе тутэйшыя сяляне...

Нявольскі. Рэвалюцыя, дачушка, слепа, як стыхія, як усякая павала. Яна не разбірае, ёй некалі разбіраць, хто вінаваты, хто нявінны. І нават тутэйшыя сяляне, Марынька, могуць шанаваць ува мне ці наогул, па-іхняму, у пане — добрага, справядлівага чалавека, але ад гэтага яны не перастануць пенавідзець усіх нас, усіх, хто так ці гэтак пан, хто смачна есць і чыста ходзіць, хто не з імі...

Марыня *(угледзеўшыся ў чырвоныя ружы)*. Татачка! Але навошта кроў? Я не хачу!

Нявольскі. Марынька, я вынесу ружы на веранду. Яны дражняць цябе сваім крывавым колерам. Ты, дзетка, супакойся... *(Гладзіць яе па галоўцы.)*

Марыня. Не, татачка, не трэба. Я вазьму сябе ў рукі. *(Слухае.)* Во ўсё яшчэ іграюць дзесьці, нават як бы крычаць, ці што...

Нявольскі. Ды не, дзетка: гэта вецер шуміць, і толькі. Як зазвычай увосень.

Марыня. Татачка! Што я татку папрашу: тут гэтая настаўніца, што хоча вучыць дзяцей па-беларуску, нават польскіх...

Нявольскі. Ну-ну! Бо яна і каталіцкіх дзяцей, што нядобра ўмеюць па-польску, таксама лічыць за беларускіх... Хацела вучыць, але гэта ёй не ўдалося...

Марыня. Татачка, я ведаю, што яна несправядліва рабіла. Яна такая фантазёрка, усё з сваёй Беларуссю посіцца.

Нявольскі *(перабіваючы)*. Глуштва! Фантазіі!

Марыня. Я ведаю, што татачка не спагадае гэтым фантазіям. Але настаўніца тая цяпер такая няшчасная, адна з маляю, і скапіла сухоты...

Нявольскі. Ну, і хай ёй памагаюць яе беларусі-пы, якіх у цэлым свеце не ведаюць, як беларускі народ, а калі і ведаюць, дык над назовам беларусаў, значыцца, рускіх і праваслаўных.

Марыня. Татачка! А яна сама каталічка...

Нявольскі. Рэнегатка нашага польскага люду!

Марыня. Татачка, яна думае, што тата перашкодзіў ёй з гэтай школаю, можа, які жаль мае на тату. А цяпер яе, бедную, поп выганяе з школьнага будынку за тое, што царкоўны дом, каб адчыніць там расійскую школу,— дык яна хворая на сухоты, без грошы, не мае куды дзецца. Ёй бы трэба лячыцца. Татачка! Хай татачка ёй чым пасобіць...

Нявольскі. Я пасабіў бы ёй, але яна гэты падсобак скіруе не на сябе, а на свае беларускія фантазіі, на гэтую, нячутую спрадвеку, крыўскую школу. Я не магу ёй у гэтым пасабляць, дзетка.

Марыня. А мне яе шкада, татачка, хоць яна такая нейкая педарэчная дзяўчына. Мне так хочацца, каб усім людзям было добра, каб ніхто ні на кога не меў жалю. Цяпер столькі разліваецца людскоў крыві. Ах, навошта кроў, татачка?

Нявольскі. Цябе, дзетка, чырвоныя ружы сваім колерам турбуюць. Ідзі спі, дзетка! Я ўжо падумаю аб гэтай настаўніцы, хоць і не знаходжу сэнсу ў яе фантазіях.

Марыня. Дзякую, татачка! Дабранач! *(Нявольскі вядзе дачку да дзясэрэй, сарочаецца, стаіць у задуме.)*

Нявольскі. Навошта кроў? Калі я гляджу на свае пшышкі, самавітыя чырвоныя ружы, мне здаецца, што я спокорну сэрцішны адказ.

Гэта было так даўно і, здаецца, так нядаўна, у дні маёй маладосці і гарачага творчага настрою. У разнікоў і скурнікоў тады кроў зарэзанае жывёлы і цэлымі вёдрамі сціўвае на грунт пад ружы. Кроў была густая, чорная, вельмі крывая. Людская кроў — весялейшая... Фу, якое брыдкае слова я сказаў! Я хацеў сказаць, што людская кроў і з вышніду кавінна быць лепшаю, чысцейшаю... Але мой рабонік, Іладзічук, часам казаў, загіпнатызаваны ня-... і ў гэтай момант масаю крыві, сумны ад яе, млеючы ад яе... і казаў так: «Вось і чалавек... жыве, жы-...»

Тады яго словы не прылягалі да майго сэрца, не кла-ліся цяжкім каменем на думкі... *(Задумваецца.)*

Ад гэтай жудаснай для мяне цяпер поліўкі — блед-ныя, нажаўцелыя і хударлявыя ружы рабіліся пышнымі, сакавітым і чырвонымі, як сама кроў... *(Перова махае рукамі, быццам адпіхае ад сябе ружы на сталю, і закрывае вочы далонню.)*

Можа, яно так і трэба... Але, пане найвышэйшы, не дапусці, забарані! *(Панурана схіляецца.)* Вось яны, буй-ныя, раскошна-аксамітавыя, дзіўна-араматныя крывавыя ружы, узгадаваныя маёю думкаю, маімі рукамі на бед-ным, бяздольным грунце крыві. Ах, паншто, паншто? Гле-дзячы на іх тады, раней, у часе маладосці, я адчуваў вя-лікую слодыч дасягнутага здаволення, мусіць, нешта па-добнае да таго, што перажывае паэта і ўсякі творчы дух у часе закраднай, вялікай творчасці. Я любаваўся іх ха-ракствам, як чыста, ідэальна закаханы дзяцюк любуецца характвам любай, чыстай, ідэальнай дзяўчыны. Але цяпер яны мне пагадваюць, як і беднай маёй Марыньцы, кроў... Бедная мая Марынька, як і ўсе тыя, на чыю маладосць і росквіт прыпадаюць павальныя разрухі ў агульным жыцці ўсіх людзей!..

Тады я ліў кроў на грунт, не думаючы аб зарэзанай жывёле, з якой яна выцекла. А цяпер, цяпер я — тая не-шчаслівая, невядомая рэвалюцыі жывёла. Я ўжо стары, я ўжо магу пайсці дабром на грунт, але і мой дух здры-гаецца ад жудасці, не хоча смерці. А яны ж, дзеткі мае мілыя, яны маладыя, яны ні ў чым не вінаваты. *(Нейкі час маўчыць, тады з глыбокім болем гаворыць далей.)*

Ціха... Усё ціха... Толькі дзесь, як бы ля станцыі, увесь час не сціхае гармонік і людскі шум... Пасёлак з лецішчаў, створаны за дваццаць з лішкаю гадоў васьм гэ-тымі рукамі, з рэдкай і, можа быць, лішне раскошнай для беднай Крывіі культурай крывавых руж, гэты пасёлак і сёння сніць так, як снаў многа-многа начэй за тыя двац-цаць з лішкаю гадоў. Не, не так... Даўней пасёлак снаў, поўны сытага гультайства, дробненькага рамансавання і мяшчанскага задаволення ў прыезных з места заможных расійскіх урадоўцаў і яўрэйскай гандлёвай буржуазіі, жор, ніў, гуляў і распуснічаў, выклікаючы захаваную да часу, глухую нянавідасць у галодных, убогіх навакольных вёсках. Вось дзеля чаго стварыў я свой культурны куток Нявольскае! Вось дзеля каго і для чаго расціў я прыго-жыя нявольскія ружы! І ці ж я не вінават? О, кара лёсу!

Цяпер пахаванае, глухое смела ввійшла з вёскі напаверх... *(Прыслухваецца да музыкі і п'яных галасоў, якія ўсё бліжэй.)* Выйшла напаверх і з прагавістаецю шукае спосабу памшчэння. Час расплаты наступіў... Скрозь навіс страшны дух помсты за ўсе нашы вольныя і нявольныя грахі, скрозь шукае ён крывавай стравы.

Выедзем заўтра, і мае крываваыя нявольскія ружы, слаўныя на ўвесь край і за граніцаю, за колькі дзён будуць стоптаны і раздушаны. *(Стук у дзверы.)*

Нявольскі. Хто там?

Слуга. Я, пане. Тэлеграму прынеслі. Распісацца трэба.

Нявольскі. Увайдзі! Тэлеграма? Можна, ад Казі?

Слуга *(уваходзіць і падае тэлеграму і кнігу для распіскі)*. Паночку, пасыльны кажа, што п'яныя салдаты бродзяць у пасёлку... Трэба тушыць святло, каб часам у дом не ўламіліся...

Нявольскі *(дастае грошы пасыльнаму)*. Дай пасыльнаму. Тушы ў сябе лампу і кладзіся спаць. Пашна Марыня спіць?

Слуга. Спяць, паночку.

Нявольскі. Ідзі.

Слуга. Дабранач, пане!

Нявольскі. Дабранач!

Нявольскі *(первова хапаецца за тэлеграму)*. Гэта ад Казі... Дай бог, каб усё было добра... Хлончык такі лшчэ паўны і гарачы... Ах, расхадзіліся за гэты час мае нервы... *(Чытае, блее, апускае рукі, схіляе галаву, маўчыць у атупенні, сударажна плача, ізноў чытае, праціраючы сочы ад слёз, і сіпла, прыдушана крычыць.)* «Казі забіт. Маёнасць вышлем. Калегі». За што? За што? Як я скажу Марыныцы? Як я скажу? Казя мой! Казя мой! Казі мой! Сми мой дарагі! Мой златавалосы, сінявокі мазюк... *(Ляскае рукі, ірве валасы, плача кінуўшыся галавою на стол. Тым часам ізноў прыбягае слуга устрывожана.)*

Слуга. Пане, пане! Салдаты бродзяць ля дому. Тушыце ў радыёй лампу.

Нявольскі. Што? Якія салдаты? Якія матросы? Якія ўраўна? Жыццё — вечнае змаганне... Казя мой падымае над новую эпоху...

Слуга *(са страхам)*. Папочку даражэнькі! Тушэце ж вы лямпу! Што гэта вы кажаце? Чусце, які шум?

Нявольскі. Хай шумяць хвалі жыцця... Усё роўна...

Слуга. Папочку! Што гэта вам? Гэта ж не ўсё роўна: святло скрозь акенніцы можна ўбачыць... Я патушу лямпу... *(Тушыць.)*

Нявольскі. Святла ўжо няма. Цёмна. Дзе мая Марынька?

Слуга. Не, пане, паненку накуль што не трэба па-лохаць... Хай спяць. Калі будзе трэба,— абудзім... А вось, можа, дасце якую бронь. П'яныя там — і нашы тутэйшыя, і кацапы — лаюцца, бушуюць...

Нявольскі. Якую бронь? Нічога няма. Няма нічога...

Слуга. Можа, пан, левальвер ці што схаваўшы? Лепей аддайце мне, бо ў вас, калі знойдуць,— не падаруюць...

Нявольскі. Ідзі ты спаць. Пакінь мяне аднаго. Усё роўна... Дзе мая Марынька?

Раздаецца страшны ўдар у парадныя дзверы. Голас: «Адчыняй, чортаў буржуй!» Нявольскі чыркае сернік, дастае рэвальвер, аглядае, ці з пабоем, тады ізноў хавае. Ідзе адчыняць дзверы.

Слуга. Я пайду папенцы скажу. *(Пабег.)*

Нявольскі *(пытаецца скрозь дзверы)*. Што вам трэба?

Мацяйчук. А вось нам пана якраз і трэба...

Сцепанюк. Давай, пан, самагону!

Міранюк. А то дрэнна будзе пану! Ламай дзверы!

На вуліцы безупынку галосіць гармонік і быццам тупае нешта шматногае і цяжкое.

Нявольскі *(намагаецца быць супакойным)*. Я сам адчыню. Нашто ламаць дзверы? Што вам трэба? *(Адчыняе.)*

Мацяйчук *(выпіўшы)*. Пан хай не баіцца... Мы нічога... Мы выпілі самагону, але мы нічога. Пан жа мяне знае: Мацяйчук я... Мой бацька ў панскім садзе працаваў, кроў на градкі ліў... А гэта во Сцепанюк, а тут яшчэ Міранюк — усё нашы хлопцы. Надумаліся: пойдзем да пана, у пана ёсць выпіўка... пачастуе...

Сцепанюк. Аружка, пан, машы? *(Свеціць электрычным ліхтарыкам.)*

Міранюк. Пан, цяпер наша права...
Нявольскі. Ніякай вышніўкі не маю. Выхадзеце
вон...

Мацяйчук. А пан — не маніш?

Сцепанюк. Трэба зрабіць рэвізію!

Міранюк. Валі, хлопцы! Ванька, Санька! Разан-
скія халеры, пры за намі на рэвізію! Мы тутэйшыя, мы
ведаем...

Марыня *(выбгае і кідаецца к бацьку)*. Татачка,
родненькі, татачка! *(Цягне яго.)*

Нявольскі. Супакойся, Марыня!!

Ванька *(прабіваецца найперад)*. Пусці, рабята!
(Свеціць ліхтарыкам на дзяўчыну.) А, мамзэля! *(Хоча
схапіць.)*

Нявольскі. Не смей, грубіян!

Марыня. Таварышы!.. Мы... Я... Калі ласка... Не
чапайце... Татачка, аддай ім усё, што яны хочуць...

Санька. Рабяты, усё народнае! Бяры!

Мацяйчук. Усё народнае. Бяры, Ванька! Бяры,
Санька! Я тутэйшы! Я дазваляю! *(Салдаты разбгагаюцца
на ўсіх пакоях, хапаючы што пад рукамі.)*

Слуга. Пан! Палепка! Там улезлі з задніх дзвярэй,
хапаюць усё, б'юць... *(Чуваць згон бітага.)*

Ванька. Папіліся буржуі нашай кровушкі! Пра-
клятыя!

Санька. Ёны ў аконах без хлебадохнем, вошы кор-
нім, а яны тут... А, буржуі! Дабраліся да вас!..

Марыня. Татачка! Хай сабе, хай сабе! Толькі
выйдзем адгэтуль, выйдзем...

Нявольскі *(страшна гаворыць)*. Марынька мая!
Казя пані... Казя... не жыве... Вось тэлеграма...

Марыня млее. У цяжкім шум, гвалт, гармонік, па вуліцы песня:
«Мы на сьвет і усім буржуям па ўвесь свет пажар раздуем! У-ха!»

◇ ◇ ◇

ЖАЛОБНАЯ КАМЕДЫЯ

Гай. Убогі куток мястовага магільніка. На магіле нябожчыцы — нашарпаны ветрам вянок з аблезымі стужкамі; збоку — пара гнілых стоўпікаў ад паламанай лавачкі.

Прыгожая відаць: шмат маладзенькай зеляніны па ўзгорках і маленькія хаткі, палешеныя па схонах гор; у даліне праходзіць жалезная дарога.

Пуста. Ціха. Слабы ветрык зрэдку надкалыша лішучы шматок стужачкі, ды дзесь спакойна, патрошку п'е салавейка.

Паціху, сумна надыходзіць літаратар, што кахаў нябожчыцу. Азірнуўшыся, каб хто не ўбачыў, дробненька хрысціцца і прысаджваецца на стоўпик у глыбокай задуме.

Літаратар. Агатачка мая любая! Вось ужо і тры... тры гады, як няма цябе! Ляжала ты ў труне такая жоўтая, такая схварэлая, страшная — не пазнаць было цябе. Ах, божа ж мой, божа ж мой, як было сумна... Я пёс цябе, мёртвую, на сваім плячы — тую, з якою часта былі мае грашныя думкі... Певялічкая жменька свядомых беларусаў, абліваючыся потам, на вясновым сонейку, на нялюбай гарадскоў вуліцы, на бруку, а тады на загародным пыле, нясла цябе, Агату Певядомскую, ад бальніцы да магільніка ў беднай сасновай нефарбаванай труне. Збіваліся з нагі, мяняліся часта. Эх, ці маглі вы, людзі гарадскія, чужыя нам, зразумець, што дзеялася тады ў кожным сэрцы нашай певялічкай нахавальнай працэсіі? Без клонату праходзілі вы міма... *(Успамінае.)*

Сухотніца, маладая дзяўчына ляжала ў бальніцы на смяротным ложка і глядзела на яго... гм! — свайго любата! А ён?.. *(Круціць ад прыкрых думак галавою.)* А ён? Ён прыйшоў даведацца яе толькі дзеля цікавасці... Не! Сорам! — толькі дзеля таго, каб яна, уміраючы, не наракала, што і ён, як і ўсе, апроч роднае мамачкі, кінулі, забыліся, не маюць часу...

Сядзеў зводдаль на стульчыку і з жывёльным страхам думаў: «Каб не набрацца хваробы». У-у, дробная чалавечая натура! А яна, сухотніца, глядзячы на яго, здоровага

і ёй любага, прыгожага, хацела, мусіць, здагадацца, што мае цяпер на думцы: любіць яе такую... ці не? не любіць? Шавяліла сваімі мярцвяцкімі вуснамі: «Ах, чаму я раней ні разу не пацалавала яго?» І сарамліва ўсміхнулася, намагалася ўсміхнуцца, каб зразумеў любенькі, чаго шаволяцца гэтыя зусім мёртвыя, папярковыя, але яшчэ нейкія прыгожыя, тоненькія вусначкі... Так, пэўна, ёй хацелася, каб пацалаваў яе і такую ў самыя вусны. Хоць у руку... Паўмысля выстаўляла наўперад жоўтую, худую-худую, з доўгімі, ажно страшнымі палцамі руку, каб здагадаўся ён. Па вінаватым ваччу яго зразумела, што здагадаўся ён, і чакала... чакала, закашлялася, хрыпела, сіпела, махнула рукою на ўсё... Што ёй цяпер да таго, што ён бачыць яе такую непрыгожую, страшную ў лютай хваробе? Канец ёй... Ах, мала было гэтае твае пяўвагі на яго — чаму ты не адварнула ад яго з пагардаю? Ах, не паможа табе гэта захаваная горыч у паміраючых вачах — чаму ты не плюнула яму, не прагнала яго? Бо сядзеў і думаў толькі: якое ж яго пяшчасце, што не чыю другую, а яго любую схапілі гэтыя злыя сухоты! Ах, пакуль ён цяпер знойдзе сабе другую!

Даруй мне, добрая Агатачка! Знайшоў ужо сабе другую! З другой цалуюся-мілуюся... Але ж ты не будзеш на мяне гневацца, калі б нават ведала там, на тым свеце, што гэтак раблю... Плачу я на табе! Нашто ты памёрла? Для справы беларускае ты без пары загінула, і асабістага інтэрэсу не разнала ты. Згарэла, як мятлушка на агні. Добра адна прайшоў людзі аддаць табе чэсць на трэція ўгодкі на табе... Ці памуеш ты, ці адчуеш ты? Пайду на другія магілавы, каб не ўбачылі мяне аднаго тут з табою... *(Схінуў, адна.)*

«З табою!» У, фарысей, фарысей я! Ашуканец, самазлучанец! Тут — прах, зямля, жоўтыя косці, і болей пішча. Чалавек — як усякі жывы арганізм: памёр, згніў, расквашаўся, і няма яго быўшае формы наўвекі... Нічога не будзе з табою? Нашто развагі? Людзі самі стварылі сабе гэтыя формы... Не, ад прыроды дадзена. А можа, і прыроды дадзены, таксама ад прыроды дадзены, знішчылі іх і аддаць жалю на ўмершых сваіх? А? Не, зашто ж тады гэтага, заслабы. Шкода мне цябе, Агатачка! Даруй, што я зняважыў магілку тваю сваімі думкамі. Даруй і гэтых людзей... зраднік, ашуканец, фарысей... *(Пайшоў і ўзяў з кішэні, з-пад палы, пляшку і п'е з яе.)*

Разглядаючыся, пазнаючы, ідзе маці. Клепчыць пры дарагой магілцы і тады, прынаўшы, плача.

Маці. Дачушка ты мая родненькая! А цяперака ж усе штушакі з выр'я наварочаліся, а ты, мая дачушачка, наляцела ў вырай навекі, ніколі ўжо не вернешся. Лешей жа бы я цябе ў людзі аддала, чым я цябе на той свет, дачухна мая, прыбрала... Лешей жа бы ты, мая дачушка, красавалася і жыўшы весялілася, чым во ляжыш у сырой зямельцы, на цвёрдай пасцельцы... Ягадка мая недаспелая! Без пары ты адвалілася, на гэтым свеце не павесялілася... А ты ж у мяне адна была, як ружа ў садочку цвіла. Хто ж маёй старасці цяпер прыгледзіць? Дачушачка мая міленькая, нашто ж ты без пары прыбралася, у доўгую дарожку без пары сабралася дый пайшла — мяне адную кінуўшы. Ніколі ж ты ка мне ў госцейкі не прыйдзеш... Буду цябе чакаць-чакаць і ніколі не дачакаюся... Адна я цяпер на свеце, дачушка мая! Прасіся ж там, каб хутчэй і мяне прынялі, дзе ты. Цяжашька мне, дачушка! Адна я без цябе... (*Уздыхае.*) Адна...

Зноў выходзіць літараатар — ужо трохкі хмельны. Смела хрысціцца, тады падыходзіць да маці, цалуе ёй у руку, сядзе пры ёй на траву, потым на стоўпкі.

Маці (*адбіраючы руку*). Дзень добры, паночак! І вы прыйшлі даведацца, мой галубок, нябожчыцу нашу, хай свята ляжыць...

Літараатар. Прыйшоў, цётка Невядомская, прыйшоў. Вы не адна: я з вамі, мы ўсе з вамі... Зараз прыйдзе ўся грамада наша даведацца вашае дачушкі. Так, праўду кажаце, хай свята спачывае сяброўка Агата! Вечная ёй памяць.

Маці (*плача*). Дзякуй вам, паночак, і ім усім дзякую, што не забываецеся на яе. Пакінула мяне дачушка... Хоць людзі не пакідаюць...

Літараатар. Толькі не плачце ўжо, цётка. Я ўсё чуў, што вы тут таманілі з сваёю дачушкаю. Пасля гэтых размоў, цётка Невядомская, самыя шчырыя слёзы — не патрэбны...

Маці (*абціраючы слёзы*). Ах! Плачам сваё гора сунімаю. Дай жа ёй божачка рай прасветлы, царства нябеснае...

Літараатар. Яе рай — у памяці народнай, у сэрцах нашых!

Маці. Пакінула мяне дачушка сіратаю. Бацька без паргі намёр, нахадзіўшыся па свеце, пацягаўшыся труду;

дачушку ў людзі выводзіў, і дачушка за ім уздагон пайшла. Пакіпулі мяне...

Літаратар. Ці памятаеце вы, цётка Невядомская, як мы былі з вамі ў больніцы за тры дні да яе смерці?

Маці. Чаму ж не памятаю, галубок? Вы ёй тарту, дзякуй вам, прыняслі тады. Не мела ўжо смаку дачушка мая.

Літаратар. То быў апошні раз, як я бачыў сяброўку Агату, мучальніцу за справу адраджэння нашага. (*Пахіляе галаву.*) Я бачыў тады ў паміраючых вачох усю нашу пакутную бацькаўшчыну. Сэрца маё краілася ад болю, цётка, але я казаў: «Папраўляйцеся, дарагая сяброўка, папраўляйцеся...» Я думаў тады: як можна ёй памерці, калі ёсць гэтулькі працы, а працаўнікоў у нас так мала.

Маці. Сядзелі мы тады, а яна як закашляе, закашляе, дачушка мая, аж падушку на грудзёх цісне худымі ручкамі. Думаю сабе: калі перажыве пару, як сады цвітуць, то будзе яшчэ жыць... Аж не: якраз у самае хараство... Яблыначкі як малаком аблітыя былі. Скапала начою, адна, без усіх, у больніцы... (*Горка плача.*) Хоць бы ж адна жывая душа пры яе канцы была, божа ты мой, божа!

Літаратар (*скідаючы слязіну*). А пра бульбачку, цётка, не забыліся?

Маці. Як жа я забудуся! Маразы былі маёвыя. Памароза мела бульбачку, рана троху пасадзіла яе. Прыйшла я ў Сельміду дзень кажу, дурная, пры ёй: «Памарзла, кажу, дзеткі, наша бульба ранняя». А яна як паглядзіць на мяне сваімі рэдкімі маркотнымі вочкамі — душу перавярнула ўвесь час, спалохала мяне, кажа: «Як і я, кажа, — змерзла ў вясну вясну свайго жыцця...» Ах, божа мой, божа мой! (*Дармадзецца сударажны плач.*) «Не, кажу, дзеткі: бульба яна нічо аправіцца ад марозу...» Завалакліся мне вочы цёмнага смутку, думаю сабе: бульбачка аправіцца, а памерла, і ў дурнага, мала падзеі, дужа ж вялікую пуду на сябе накінула. Сушыць тая пуда — горш як марозам абыла, і яна яшчэ болей засмуцілася. Надта ж яна сумарна, думаю: што з яе гэтай школаю беларускаю ня-
Думаю сабе.

Літаратар. Эх, цётка, цётка! Хто ў нас не пры-
...
... Але ж верыце вы цяпер, што народ наш
... што педарма гэтыя ахвяры для яго, цётка Невя-

Маці. Чаго ж яму гіпудзь? Цяпер узяліся за работу. Але дачушкі мае няма. З сялянамі тады ў справе гэтай школы рады не магла даць: хто польскай веры, давай, кажа, польскую школу, а хто рускай — давай яму рускую... Пап перашкоды ўсялякія рабіў. Поп з будынку нас выкінуў над голае неба, хацеў, каб царкоўная школа была. Ой-ёё, долечка ты наша! Згінула дачушка ад пуды. Некаму было бараніць яе. Бывала, пачуе што аб беларусах, у газеце вычытае, — як пачне цалаваць мяне: «Мамачка, мамачка! Каб ты ведала, як справа паша пашыраецца!..» Але не часта гэтак было. Усё нейкі чарвяк сушыў яе, думкі сушылі. І давялі да гэтай магілкі... (Плача.)

Літаратар. Эх, цётка! Ускалыхнуўся ўжо народ наш! А хто не дачакаўся, хай ім тут аб гэтым салавейкі пяюць. Годзе плакаць, цётка дарагая! Супакойцеся! Вось зараз ідзе грамада наша трэція ўгодкі на нябожчыцы Агаце спраўляць...

Ідуць грамадою інтэлігенты і рабочыя людзі, мужчыны і жанчыны, дзеці. Здыюць шапкі, стаяць нейкі час ціха, у задуме, пахіліўшы галовы к магілцы і апусціўшы рукі. Толькі салавейка супакойна шчоўкае.

Старшыня нацыянальнага камітэта (невысокі чалавек з бледным, змучаным тварам, лысы, у чорным пальце і з кіёчкам. Шэра-сталёвыя вочы хаваюць пад сваім спакоем і вытрыманасцю вялікую моц кіраўніка, адданага сваёй справе ці сваёй думцы да фанатызму. Пацалаваўшы маці ў руку і адным момантам пакрывіўшыся на выпіўшага літаратара, пачынае прамову). Браты беларусы! Дазвольце мне, як старшыні вашага нацыянальнага камітэту, сказаць першае слова ўспаміну дарагой таварышцы на яе святой для ўсіх нас магілцы... Настаўніца адной з першых легальных беларускіх школ, найсвятлейшай памяці сяброўка Агата Певядомская, згасла на 23-й вясне свайго фізічнага жыцця, аддаўшы сябе ў ахвяру нашаму ўсенароднаму вызваленню. Тры гады мінулася з тае пары, калі намерную ад сухот самаахвярную працаўніцу на ніве культурнага адраджэння і сацыяльна-нацыянальнага вызвалення занеслі мы сваёй засмучонай сямейкай на апошні сначынак. Шмат чаго змянілася за гэтыя завяршаныя тры гады, многа за гэты час нашых лепшых таварышаў без пары знайшло долю нябожчыцы Певядомскай, але затое мы можам тут сказаць ёй словамі напісу на крыжы: «Сні спакойна, дарагая сяброўка!» Сні спакойна! Праца, дзеля якой ты аддала сваё маладос жыц-

што кіруе нас аддаваць яму на ахвярнік сваё асабістае пчасце,— нават сваё жыццё... Сумна! І ў нашыя слабыя сэрцы можа запаўзці спакуслівая думка: ці варта ж, калі так, аддаваць сваё асабістае пчасце, свае асабістыя радасці і ўдехі, аддаваць на тое, каб некаму жылося трохі лепш? Ці варта цярпець голад і холад, крыўду і здзек, бачыць мучэнні сваіх блізкіх людзей... *(усе скоса паглядаюць на змучаную, заплаканую матку)*... і памерці ад няўпроснай, няўмольнай хваробы на 23-й вясне свайго жыцця, калі пяюць салавейкі і ўсё хоча жыць, жыць сваім асабістым, магчымым і даступным пчаслівым момантам, у сваёй жывой форме, на такі кароткі час ад мёртвае матэрыі ўзятай?.. О, браты мае дарагія і ўсе, хто можа зразумець, хто можа адчуць! — Варта! — адказваюць на гэтае пытанне тыя, хто меў сваім ідэалам светлую будучыню ўсяго чалавецтва, хто не мог быць асабіста пчаслівым, здаволеным, супакойным пры агульнай сацыяльнай пешчаслівасці, незадоволенасці, несупакойнасці. Варта! — адказваюць на гэтае пытанне тыя, чые імёны запісаны залатымі літарамі ў памятніках усяго чалавецтва, і тыя, чых імёнаў ніхто і підзе не захаваў, не захавае... А ці ўсе мы здольны быць такімі? — спытаемся цяпер у саміх сябе. А ў якой меры здольны?.. — падумаем цяпер. І пасля гэтага светлы абраз нябожчыцы Агаты Невядомскай, што аддала сваё жыццё маладое на ахвярнік беларускага сацыяльна-нацыянальнага вызвалення, ідучы да яго несамавітым і цярнёвым шляхам культурна-адраджэнскай работы, гэты абраз, гэты абраз... стапе ў нашых сэрцах... у нашым ваччу... ува ўсёй велічы, ува ўсім арэоле... Вечная памяць!.. Вечная слава!.. *(Закрыўшы вочы далопямі, адыходзіць.)*

Г р а м а д а. Вечная памяць! Вечная слава! *(Усім зрабілася ніякавата ад яго нервацыі і як быццам нейкай фальшывасці і тэатральнасці.)*

Р а б о ч ы *(просты і сімпатычны, але калі гаворыць, робіцца недалікатным і гострым).* Я выступаю тут прадстаўніком ад тых работнікаў-беларусаў, якія добра ведалі таварышку Невядомскую, калі яна працавала троху ў нашай школцы, гэта яшчэ пры цемцах. Праўда, не да школ і навучання было тады, бо на вуліцах людзі з голаду валіліся і паміралі. Тады кожны болей клапаціў аб тым, каб як прыдбаць лішні кавалачак хлеба. Нам і цяпер, пад уладаю польскіх паноў, таксама няма часу думаць і разважаць, ці варта змагацца, ці не... Бо калі печая рука душыць цябе за горла, дык не разважаючы схопішся за

гэтую руку і адвядзеш яе, каб не душыла. І хоць мы, свядомыя работнікі, лчыра паважаем і тых працаўнікоў, якія родам з паноў, а стаяць на адной з намі платформе, але ж я мушу зазначыць, што таварышка Невядомская не з паноў была. Вось тут яе маці, ніякая паня, а падзённіца на чорную работу, мыць нанам надлогі і гэтак далей. А бацька быў з сялян, што мусіў з маладых гадоў зарабляць кавалак хлеба на фальварках ці ў горадзе на якой, ізноў жа, чорнай рабоце... Тут, можа, трэба сказаць аб тым, што нябожчыца таварышка Невядомская працавала, як каму здаецца, выключна на грунце нацыянальным, а свядомыя работнікі павінны дапасоўваць свае нацыянальныя імкненні цалкам да класавых інтарэсаў. Але ж я мушу зазначыць, што яна ніколі не зыходзіла ў сваёй нацыянальнай рабоце і з грунту бядняцкага, супрацьпанскага. Набыўшы адукацыю, не пахілілася яна да польскай панскасці, хоць была з каталіцкай сям'і, а прыстала да беларускай мужыцкасці. Гэткіх выпадкаў у нас накуль што надта яшчэ мала... І дзякуй ёй за тое, што яна і нашых цёмных таварышаў-работнікаў усведамляла нацыянальна і настройвала рэвалюцыйна, бо калі таварышка Агата рабіла каго «беларусікам», дык ён ужо ўцякаў з календэрскай «лігі работнічай» і ішоў у класавы прафесіянальны хаўрус работнікаў. Вось у гэтым яе заслуга. І цяпер вось, цераз тры гады па яе смерці, сэрца сціскаецца ад болю, што яна памерла без пары і памерла дзеля таго, што не было сродкаў лячыцца як трэба. Аднак жа не модка жэсці мамо! Без ахвяр нічога не даецца і смерць таварышаў не сьвінцэ нас у змаганні! На іхніх магілках мы набірэмся лямэ большага рэвалюцыйнага запалу! На іхнім сьпілкум мы хочам пляць тую жывую песню, якую няслі з намі паўшныя барацьбіты, якая наймацней злучае нас, жывучых, з імі, намершымі!.. *(Запяў, а за ім уся грамада.)*

Адзёку мы спалі, і нас разбудзілі,
Сказалі, што трэба рабіць,
І трэба свабоды, зямлі чалавеку,
І трэба зладзеяў пабіць! —

і далей.

Мітарагар *(выскоквае як непрытомны)*. Браты і сёстры! Дык неспя, гэтыя гукі ў маім сэрцы, у маіх вушах і ў душы, так моц! Я чую: ужо ўся наша старонка, увесь народ пачынае дрыжаць адным гукам... З гэтым гукам і ідзем наперад! Разам з намі пяюць яго душы

нашых нябожчыкаў! І як разойдземся, дык тут, на гэтай дарагой для нас магілцы, у зьяні цёплага веснавога сонейка або ў ценныя маёвай почвы разасцелюць свае чыстыя белыя крылы грамады тагасветных жыцельнікаў і будуць дзіўным хорам п'яць... будуць п'яць... (*Запытваецца, а шмат хто на яго дзівіцца.*)

Р а б о ч ы (*п'яўважна перабіваючы*). А цяпер я раю зрабіць насільны збор на папраўку магілкі і на падтрыманне маткі нябожчыцы...

Г р а м а д а.

— Ат, навошта ён гэта кажа тут...

— Знявага для нябожчыцы й для маткі...

— Будзьма ўжо разыходзіцца...

— Я сёнейка градкі свае канчаю...

— І я дзеля паненкі-нябожчыцы ляху сваю кінула.

— Ай, мяне ж даўна ўжо ўся работка чакае...

— Цыц, дзеткі, не плач, зараз пойдзем, малачка табе дам...

С т а р ш ы н я **н а ц ы я н** [альнага] **к а м і т** [эта]. Грамадзяне! Збор мы зробім пасля, аднаведным часам і ў іншым месцы, а цяпер з п'янінем «Вечнай памяці» разойдземся да штодзённай працы... (*Падае руку маці.*)

М а ц і. Не, паночак, я пасяджу яшчэ. Дзякую вам за ўсё, што вы тут сабраліся, добрым словам спам'янулі маю Агатачку...

Старшыня нацыяні[альнага] каміт[эта] адкланьваецца з ёю, за ім — літаратар, і ўсе патроху, з п'янінем расходзяцца. Дзве бабы даўжэй стаяць над маткаю, але і яны пайшлі. А матка, адна, усё яшчэ плача на магілцы ў свае беднае дачушкі.

М а ц і. Усе пайшлі, дачушка, засталася ізноў адна я з табою. Пам'янулі цябе, дачушка, як важнага пана, але не вернуць яны мне цябе ніколі ўжо, ніколі-ніколі не вярнуць. Адна я цяпер на свеце, дачушка мая!

Сядзіць нейкі час моўчкі, аглядаючыся. Тады, як бы падумаўшыся, хмарыцца, хмарыцца і раптам прыпадае да магілачкі і вые — глуха, нема...

П а л і ц ы я н т (*падбягаючы і смаргаючы яе*). А по! Дзе тутай был вец¹ большэвіцкі?

М а ц і. Не ведаю, аб чым, панок, пытаецца... Нічога тут не было, толькі даведацца дачушкі маёй прыходзілі добрыя людзі...

¹ Мітынг.

П а л і ц ы я н т. З камітэту Беларускаго? Цо? ¹

М а ц і. Але, мой паночку... Наны беларусіны...

П а л і ц ы я н т (*хапаючы і цягнучы яе*). А но, неся
крэв, ідзь за мною!..² Спузьнілэм сень ³, холера!

Пайшлі і яны. Патроху п'яе салавейка. Здалёк гудзіць у даліне да-
рога, потым раптам праносіцца з вялікім шумам цягвік. Шішэ
зноў. Вецер казына аблезлаю стужачку.

¹ Што?

² Са мною.

³ Спазніўся.

КАМЕНТАРЫІІ

У дадзены том уваходзяць аповесці «У чым яго крыўда?», «Меланхолія», «Ціхая плынь» і драматычныя абразкі.

Пры ўстанаўленні аўтэнтычнага тэксту твораў, іх датаванні і пры напісанні тэксталагічнага каментарыя выкарыстаны наступныя матэрыялы:

І. З архіва пісьменніка, які захоўваецца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Я. Коласа АН БССР (фонд 7):

1. Машынапісны тэкст «Зборніка апавяданняў», які рыхтаваўся да друку ў 1928 годзе, але выдадзены не быў, захаваўся не поўнасю (воп. I, адз. зах. 34).

2. Машынапісныя тэксты драматычных абразкоў «Салдат і яго жонка» (воп. I, адз. зах. 28), «Свецкі чалавек» (воп. I, адз. зах. 30), «Не адной веры» (воп. I, адз. зах. 31).

3. Рукапісы:

а) драматычны абразок «Каменацёс» (воп. I, адз. зах. 29);

б) драматычны абразок «Жалобная камедыя» (воп. I, адз. зах. 20);

в) «Храналогія маіх твораў» — пералік напісаных, часткова апублікаваных твораў і тых твораў, над якімі М. Гарэцкі працаваў або меўся працаваць у бліжэйшы час. Уяўляе сабой запіс, зроблены чорным чарнілам на 2-х лістах. Ёсць яшчэ адзін ліст — без загалоўка, у якім таксама пералічваюцца творы. Запіс зроблены простым алоўкам (воп. 1, адз. зах. 43);

г) «Спіс маіх твораў» — ліст паперы, на якім чорным чарнілам зроблены пералік твораў, іх агульная колькасць складала 70 назваў (парадкавы нумар 71 — закрэслены, назва «Рускі» — пакінута; ёсць паметы (воп. I, адз. зах. 43);

д) «План мае творчасці» — план, складзены паводле тэматычных і жанравых адзнак. Запіс зроблены чорным чарнілам на лісце паперы (воп. I, адз. зах. 43);

е) «Запісная кніжка» (воп. 2, адз. зах. 19).

4. Асобныя прыжыццёвыя выданні:

а) Гарэцкі Максім. Рунь.— Вільня: Беларускае выдавецкае таварыства, 1914 (воп. 2, адз. зах. 9);

б) Гарэцкі Максім. Аптон: Абразы жыцця.— Вільня: [Друкарня «Швітурыс»], 1919 (воп. 2, адз. зах. 11);

в) Гарэцкі Максім. Мутэрка: Адбітак з «Нашае думкі».— Вільня, 1921 (воп. 2, адз. зах. 12);

г) Гарэцкі Максім. У чым яго крыўда?: Апавяданне.— Мн.: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926 (воп. 1, адз. зах. 32);

д) Гарэцкі Максім. Ціхія песні: Апавяданне.— Мн.: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926 (воп. 2, адз. зах. 14);

ж) Гарэцкі Максім. Ціхая пльнь.— 2-е выд.— Мн.: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1930 (воп. 2, адз. зах. 17).

II. З Цэнтральнага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва БССР (фонд 66):

1. Машынапісныя тэксты драматычнага абразка «Жалобная камедыя» ў двух варыянтах з назвамі:

- а) «Жалобная камедыя» (воп. 1, спр. 1269);
- б) «Памінкі» (воп. 1, спр. 1270).

III. Прыжыццёвыя публікацыі ў перыядычным друку:

1. Урыўкаў, якія сталі пазней раздзеламі аповесцей:

«У чым яго крыўда?»

а) «Наша піва», 1913, 25 студз.

«Меланхолія»

а) «Вольная Беларусь», 1918, 17 сак.;

б) «Беларускае жыццё», 1919, № 10, 11, 12;

в) «Наша думка», 1921, 18 і 25 лют.;

г) «Узвышша», 1923, № 3.

«Ціхая пльнь»

а) «Ізвестыя Смалепскага Савета», 1918, 1 мая;

б) «Наша думка», 1920, 31 снеж.;

в) «Беларускія ведамасці», 1922, 15 студз.;

г) «Беларускі зван», 1922, № 19

і ў зборніку «Заходняя Беларусь», 1923.

2. Драматычных абразкоў і іх частак:

а) «Наша піва», 1913, 20 лют., 1 сак.;

б) «Гоман», 1918, 11 студз.— 7 мая;

в) «Вольны сцяг», 1920, № 2;

г) «Вольны сцяг», 1923, 26, 28 верас.;

д) «Полымя», 1926, № 1;

е) «Маладняк», 1928, № 6;

ж) «Узвышша», 1929, № 5.

IV. Прыжыццёвыя публікацыі ў кніжках для дзяцей:

а) Родны край: Першая пасля лемантара кніжка да чытання /Укладла Л. Гарэцкая.— 2-е выд.— Вільня: Беларускае выдавецкае таварыства, 1919;

б) Родны край: Другая пасля лемантара кніжка да чытання /Зігннула Л. Гарэцкая.— Выд. пераробленае і дапоўненае.— Вільня: Віленскае Беларускае выдавецтва Б. Клецкіна, 1923 і перавыданне, 1929.

в) Родны край: Трэцяя і чацвёртая пасля лемантара кніжка да чытання/Укладла Л. Гарэцкая.— Вільня: Віленскае [беларускае] выдавецтва Б. Клецкіна, 1921 і перавыданне, 1927.

г) Самковіч, Пратасевіч, Гарбацэвіч. Наш сцяг: Чытанка для 4-га года навучання.— Выд. 3-е стэрэатыпнае.— Мн.: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1926 і выд. 4-е стэрэатыпнае, 1927.

У перапрацаваным дзяржаўным тома былі выкарыстаны звесткі, прыведзеныя ў «Выбраных твораў» М. Гарэцкага ў 2-х тамах (Мн.: Бел. СД, 1973).

Аповесці «У чым яго крыўда?», «Меланхолія», «Ціхая плынь» складаюць важкую частку мастацкай спадчыны М. Гарэцкага. Праца над гэтымі творамі прыпадае ў асноўным на паслякастрычніцкі перыяд і ахоплівае даволі значны прамежак часу — з 1916 па 1930 год. Усе тры аповесці, застаючыся самастойнымі творамі, разам з тым успрымаюцца як ідэйна і тэматычна звязаныя між сабой часткі вялікага эпічнага палатна, якое М. Гарэцкі збіраўся разгарнуць у кнізе, што рыхтавалася ім у 1928 г. да друку пад назвай «Зборнік апавяданняў». Змест гэтага «Зборніка...» дае падставы меркаваць аб тым, што М. Гарэцкі ўкладваў у традыцыйныя паняцці іншы сэнс: пад «Зборнікам апавяданняў» ён падразумяваў «Збор твораў», тым больш што так яно і было ў сапраўднасці, паколькі «Зборнік...» уключаў, на сутнасці, усе важнейшыя з напісаных да таго часу праявіныя творы. Сама ж кніга, відаць, разглядалася М. Гарэцкім як свайго роду апалаг «Камароўскай хропікі». Толькі ў адрозненне ад «храпікальнай эпапеі», пад якой пісьменнік працягваў няспынную працу, у «Зборнік...» павінны былі ўключацца надрукаваныя альбо перагледжаныя творы. У «Зборніку апавяданняў» аповесці размешчаны адпаведна пад нумарамі 23, 24 і 25.

Гісторыя напісання аповесці «У чым яго крыўда?» (гл. с. 375—381 тэксталагічнага каментарыя) сведчыць аб тым, што змест гэтага твора, яго ідэйны нафармаваць могуць быць зразумелы толькі ў кантэксце агульнай эвалюцыі светапогляду пісьменніка, у кантэксце яго ідэйна-эстэтычных пошукаў. М. Гарэцкі даволі шчодро выкарыстаў у новым творы сюжэт дарэвалюцыйных апавяданняў «У лазні», «У чым яго крыўда?», бо яны вырасталі на рэальнай сацыяльна-бытавай аснове, на матэрыяле той рэчаіснасці, якую малады пісьменнік выдатна ведаў. Час толькі пацвердзіў вялікую пазнавальную і ідэйна-мастацкую каштоўнасць апавяданняў ранняга перыяду. Іх тэкст, уключаны ў аповесць пасля істотнай перапрацоўкі, набыў, зразумела, іншае ідэйна-сэнсавое гучанне, што абумоўлена новай ідэйнай задумай, новым поглядам аўтара на свайго героя. Выкарыстанне тэксту апавяданняў у аповесці не адмяняе, не закрэслівае іх як самастойныя творы, не ставіць пад сумненне іх мастацкую вартасць.

У апавяданнях былі пададзены асобныя моманты жыцця героя-рамантыка, ахопленага высакароднай ідэяй служэння народу. І Клім Шамоўскі, і Костусь Зарэмба страсна марылі пра тое, каб несці ў вёску святло навукі. Да глыбіні душы іх абурала пануючая ў вёсцы цемната, адсутнасць культурных запатрабаванняў, грамадзянская пасіўнасць селяніна, яго нежаданне палепшыць сваё становішча. «...ён, Клім, вучыўся не дзеля таго, каб «заграбаць» грошы, ...ён іншы, ...ён жа не чурасца вёскі, любіць яе і шануе, як родны сын, ...ён хоча кіравацца ўсімі сіламі, каб бачыць яе цвярозай, светлай, здаволенай жыццём ды сумленнай» («У лазні», с. 51). Але жорсткая рэчаіснасць разбівала паўныя спадзяванні маладых асветнікаў. У аповесці, напісанай болей чым праз дзесяць гадоў, М. Гарэцкі па-ранейшаму з глыбокай сімпатыяй ставіцца да свайго героя, са спахуваннем, шчырай спагадай раскавае пра яго няздзейсненыя намеры. Але ў адрозненне ад апавяданняў пазіцыя Гарэцкага-пісьменніка прынцыпова іншая. Ён не толькі не збліжае сябе з героем, але логікай развіцця сюжэта, аб'ектыўна-разгорнутай формай выкладання, аўтарскай інтанацыяй падкрэслівае рознасць іх пазіцый. Аповесць «У чым яго крыўда?» уяўляе гісторыю духоўнага станаўлення, адзім з першых этапаў

фарміравання героя, які стаў сярэвішчым у творчасці М. Гарэцкага. Вось вельмі наказальны прыклады. У апавяданні сабра галоўнага героя звалі Андрэй. «Насменлівы і праўдзіва-разумны» юнак шмат у чым прытрымліваўся супрацьлеглых, чым у Кастуся Зарэмбы, поглядаў на рэчаіснасць, ён асцюзкаў рамантычныя парыванні свайго таварыша. У апавесці ж герой носіць імя Максім Г., і ён на-ранейшаму карэктіруе думкі, выказванні Лявона Задумы, не пагаджаецца з ім. Такою, здавалася б, пазначнай тэкставай зменаю Максім Гарэцкі ўносіў істотную папраўку ў вызначэнне аўтарскай пазіцыі, у трактоўку вобраза Лявона Задумы.

Асабістая драма героя, чыстыя, шчырыя пачуцці якога не ацапілі аднавяскоўцы, падаваліся аўтарам апавяданняў як падзея, вартая самай пільнай увагі мастака. Праз яе павінны былі прачытацца сацыяльныя, грамадскія супярэчнасці часу. У апавесці ж сапраўдныя параметры гэтай драмы вызначаюцца не толькі псіхалагічным станам героя, яго перажываннямі, але і яркімі бытавымі малюнкамі, каларытнымі сценамі жыцця беларускай вёскі, іншых сацыяльных пластоў грамадства. І гэтыя сцэны, пададзеныя не праз лісты героя, не праз яго суб'ектыўнае ўспрыманне, як то было ў апавяданнях, а ў форме шырокага эпічнага ўзнаўлення жыцця, ураўнаважваюць найўна-юнацкія ўяўленні Лявона Задумы. Тое, што для Кастуся Зарэмбы было сапраўднай драмай, у апавесці паўстае хутчэй як эпізод, як цікавае здарэнне ў аднастайным жыцці вёскі. Пісьменнік з добрай умешкай сталага, умудрапага жыццём чалавека, з лёгкім гумарам апавядае пра «крыўду» свайго героя. Ён добра ўсведамляе сацыяльныя, грамадска-эканамічныя карані той неўладнаванасці, якая нараджае канфлікт паміж нецярплівым рамантыкам-максімістам і жыццямі невялічкай, глухой беларускай вёскі Цёмналесце, адзнакамі цывілізацыі ў якой былі царква, размешчаная за дзесяць вёрст, валасная канцылярня, пабудаваная ў нястэчку, што раскінулася вёрст за пятнаццаць ад вёскі, і чыгушка. Адлегласць да апошняй вымяралася ўжо добрай сотняй вёрст.

Дэдукацыя сацыяльна-грамадскіх вытокаў «крыўды» героя і сцэны ў «Сыночак» з'яўляюцца тым самым. А ў адпаведнасці з гэтым апавесць «У чым яго крыўда?», якая нараўнаць яе з апавяданнямі, вытрыманая ў ігравым стылі з некалькімі выключэннямі, у іншай тапальнасці. На змену эпічнаму характару сцэнаў прыносіць стыль эпічнага твора.

Герой апавесці не ідэалізуецца аўтарам, ён не выступае як непадзельны з тым аўтарскай пазіцыі. Вось лаканічная сцэнка, якая ўраўнаважвае наладзе аўтарскія адносіны да героя, выяўляе яго сапраўдны характар.

— Стыночак!..

— Ну, што? — з ніж няскрытай злосцю ў голасе перабіў пы-
сакі і сядзець цалюткі дзень у хаце! — яна пе-

— Ну, што? — з ніж няскрытай злосцю ў голасе перабіў пы-
сакі і сядзець цалюткі дзень у хаце! — яна пе-
— Ну, што? — з ніж няскрытай злосцю ў голасе перабіў пы-
сакі і сядзець цалюткі дзень у хаце! — яна пе-
— Ну, што? — з ніж няскрытай злосцю ў голасе перабіў пы-
сакі і сядзець цалюткі дзень у хаце! — яна пе-

— Ну, што? — з ніж няскрытай злосцю ў голасе перабіў пы-
сакі і сядзець цалюткі дзень у хаце! — яна пе-

— Ну, што? — з ніж няскрытай злосцю ў голасе перабіў пы-
сакі і сядзець цалюткі дзень у хаце! — яна пе-

— Ну, што? — з ніж няскрытай злосцю ў голасе перабіў пы-
сакі і сядзець цалюткі дзень у хаце! — яна пе-

на у форме беглага пераказу героем пэўных падзей, здарэнняў, у аповесці вылілася ў шырокія, разгорнутыя, дэталізаваныя апісанні жыццёвага ўкладу, нормаў, звычаяў працоўнага сялянства (гл. с. 378—381 тэксталагічнага каментарыя да аповесці). І ў гэтых на-майстэрsku зробленых апісаннях мы фактычна не бачым таго, чаго баяўся ўбачыць Лявон Задума: «Знайду тупагаловых дзевак,— падумаў ён,— буйнчыкаў-хланцоў, [...] брыдкую лаяніну, гульню на грошы ў карты, гідкае скалазубства, пасміханне над маімі думкамі аб лепшым, зусім не гэтакім жыцці» (с. 14). Не бачым не таму, што падобных з'яў п'быта не ведала дакастрычніцкая вёска, а таму, што, па-першае, у эпічным творы, якім стала аповесць «У чым яго крыўда?», падобныя з'явы ўраўнаважваліся пазітыўнымі, станоўчымі момантамі народнага жыцця. А па-другое, галоўным чынам на змрочныя бакі вясковай рэчаіснасці звяртаў увагу герой аповядання, якое было напісана маладым празаікам з асветніцкіх навіцый. Клім Шамоўскі, Кастусь Зарэмба вялікія надзеі ўскладалі на асвету, на агранамічныя веды, таму яны так востра, так хвалявіта рэагавалі на любую праяву цемнаты, забабоннасці, гаспадарчай неўладкаванасці. Асветай, прапагандай ведаў збіраліся яны ўплываць на жыццё, на норавы і ўяўленні жыхароў вёскі. Аповесць «У чым яго крыўда?» пазбаўлена такой мэтанакіраванай асветніцкай устаноўкі. Ярка вынісаныя бытавыя малюнкi і сцэны, накіт талт сцэны ў лазні, гасцяванне Лявона ў Залужжы і асабліва скокі ў хаце Задумаў, уражваюць сваёй паэтычнасцю, цеплынёй, натуральнасцю. Перад намі не маралізатарскія сентэнцыі і ацэнкі пакрыўджанага, залішне ўзбуджанага героя, а шматфарбнае, шматгалосае, разнастайнае жыццё, у якім ёсць і змрочныя з'явы, і светлыя, радасныя хвіліны, што даюць надзеі на лепшае. Інакш кажучы, перад намі — эпічны твор, панарама народнага жыцця.

Вось каларытная, яркая сцэна ў лазні.

«Павярпуца хацеў Лявон,— няма як... Унізе ў гразі — блазnota. Іншы плакаў ад дыму ці яшчэ ад чаго, цёр вочы і плёскаў сцюдзёнаю гразнаю вадою, але і тую яму нехта другі забараняў браць, адкідаў яго руку і казаў: «Не трасцу трасеш — сам прынясеш». Іншы сядзеў непарушна, ушчаміўшы галаву між сагнутага, вышнутага сўлтыжкамi калення. Той шчыпаўся, той штурхаўся, той жартаваў: мацаў суседа абпэцканаю мокраю рукою па ваччу, а калі той круціўся, сціскаў на ўсю сілу яго нос у сваіх кінцях і ласкава пытаўся: «Ну ці бачыў, братка, Маскву?» (с. 19).

І іншыя шматлікія ўрыўкі з аповесці таксама ўяўляюць своеасаблівыя драматызаваныя сцэны. Як жывыя, паўстаюць перад намі героі, мы бачым іх постаці, іх твары, жэсты, погляд іхніх вачэй, а галоўнае, адчуваем іх унутраны свет, непаўторныя схільнасці натуры кожнага, іх памкненні і жаданні. Бачым, адчуваем і верым у іх паводзіны, верым у праўду іх характараў.

Пры гэтым М. Гарэцкі ўмее паказаць дынаміку падзеі, яе развіццё, рух. Ён удада назбягае статыкі. Яго апісанні вельмі пластычныя, аб'ёмныя. Аповядальная плынь цячэ нязмушана, натуральна — як само жыццё. А якія трапныя, ёмістыя, дакладныя азначэнні знаходзіць М. Гарэцкі! Як тонка адчувае ён слова, яго адценне!

Аповесць даволі густа населена дзеючымі асобамі. І кожная з іх мае сваё непаўторнае аблічча. Выкладчык Панкін «кароценькі, але вагою на пяць пудоў, і з вялікаю, буйнаю галавою, ён жа старшыня і кіраўнік тутэйшага гуртка эксперыментыстаў, родам вель-

мі окаючы расіец-кастрамец, сорак пяць з зацяжкаю хвілін пералічаў усе адзнакі, на якіх найлепей называець малочную «ко-рову» (с. 30). А выкладчык Дуб-Дубовіч, «беларусе напоўскага або шліхецкага карэння», прыхільнік кадэтаў, «сорак пяць хвілін — праўда, без зацяжкі — расхваліваў як мог дзяржавініскую оду «Бог» (с. 30).

Важна надкрэсліць, што аповесць «У чым яго крыўда?», як і іншыя аповесні, уключаныя ў «Зборнік апавяданняў», назбаўлена адпаліцейнасці, вузкай тэндэнцыйнасці. Нават там, дзе нісьменнік звяртаецца да сатырычных фарбаў, дзе гучыць выкрывальная інтанацыя, чуецца іранічна-з'едлівы тон, мы ўсё роўна знаходзім рэалістычна-праўдзівую характарыстыку, аб'ектыўную ацэнку. Так, услед за характарыстыкай «кароценькага, але вагою на пяць пудоў» выкладчыка Папкіна, які на працягу цэлай гадзіны пералічаў адзнакі малочнай каровы, чытаем: «І ў беднай галаве (Лявона Задумы.— М. М.),— не глядзячы на Лёксачкін абраз, які засеў там на ўсе вякі і на ўсе часы,— усё ж ткі мусілі застацца з лекцыі тыя галоўныя адзнакі: «вялікае малознае люстэрка», «глыбокія малознаыя равочкі на баку» (дзе якраз праходзіць нейкая жыла) і «тэткія ж равочкі на хрыбціце» (бог святы спомніць, паміж каторых там названкаў)» (с. 30).

У прыведзеных урыўках, як бачым, арганічна зліліся разнародныя вобразна-выяўленчыя пачаткі — рэалістычна дакладная характарыстыка, тонкі гумар, іронія, з'едлівая насмешка, сарказм (чаго варта нават адна толькі пагардлівая спроба Дуб-Дубовіча залічыць японцаў да ліку адсталых, але прабуджаных да культурнага жыцця!), спачуванне і г. д. А ўсё гэта разам узятае і ўтварае непаўторны, самабытны стыль прозы М. Гарэцкага.

Аповесць «У чым яго крыўда?» узнёўляе ранні, юнацкі этап духоўнай біяграфіі героя, пачатак яго станаўлення як асобы, як грамадзяніна. «Крыўда», якую нанеслі Лявону Задуму цёмналесцы, насмяяўшыся над яго начуццямі, выказанымі ім у лістах да дзяўчыны, не заглушыла таго здаровага, жыццядзейнага, шчасліва сфарміраванага ў душы Лявона тая ж вёска, маральна-этычны вопыт народнага жыцця, гадзі вучобы, прачытаныя кніжкі і г. д. Вось гэты вопыт і прадызначыў далейшы лёс героя.

Аповесць «Меланхолія» з поўным правам можна разглядаць як працяг аповесці «У чым яго крыўда?». Тут апавядаецца пра далейшае жыццё Лявона Задумы, які ўжо закончыў сельскагаспадарчую школу і едзе працаваць памочнікам каморніка ў глухі куток Віленшчыны. Мары пра далейшую вучобу на гісторыка-філалягічным факультэце не пакідаюць юнака. У лісце да таварыша ён так растлумачвае сваю прыхільнасць да гуманітарных ведаў і тое, чаму ён не прымае паступаць «у Межавы інстытут у Маскве ці па нейкай іншай дзяржаўнай школе»: «Я думаю, што ў нашым вызваленчым руху і ў нашым будучым яшчэ доўга будуць больш патрэбны, чым у Маскве і ў іншых месцах» (с. 53). Задума на-ранейшаму не страціў надзеі на «нашых земляных мовы». Тут цікава б было параўнаць пачаткі жыцця Лявона Задумы і героя дакастрычніцкага апавядання «Сярод іх», які «каждоў словам адраджаець чалавека ў беларусе (не ў беларусі, бо ён — сын беларускага народу і найлепі мог паслужыць беларусі)». Але запала яму неяк у галаву, што, вось, праўда, у гэтым свеце знаходзяцца, а прарокаў-эканамістаў няма.

У гэтым свеце так. Сабраць у свеце ў адных сваіх руках столькі грошай, каб купіць усю Вільню, і потым з гэтымі гра-

шамі рабіць эканаміцкае адраджэнне Беларусі. Гэта, у паследку, была яго манія, і некаторыя лічылі яго блізка што пенармальным» («Рупь», 1914, с. 4—5).

Зусім відавочна, што аўтар «Меланхоліі» ўнутрана палемізуе з героем сваёй ранняй творчасці, абвяргае аднабаковы характар яго вывадаў і меркаванняў. Гэтая палеміка якраз і была сведчаннем істотных змен, якія адбыліся ў светапоглядзе пісьменніка.

У апавесці «Меланхолія» М. Гарэцкі наглыбілае вобраз Лявона Задумы, юнака толкай натуры, чулага, уражлівага, унутрана-засяроджанага, юнака, які шмат раздумвае над сэнсам жыцця.

Аднак высакародным памкненням Лявона Задумы не суджана было збыцця. Не адчуваючы ўнутранай задаволенасці ад працы, не маючы маральнай падтрымкі з боку тых, хто яго акружае, герою хутка пакідае каморніцкую службу (а гэта таксама палеміка з вобразам прарока эканамічнага адраджэння!) і з сумным настроем, без акрэсленай жыццёвай мэты вяртаецца да бацькоў у родную вёску. Там ён не знаходзіць душэўнага заспакаення і зноў думае развітацца з жыццём. Толькі ў самы апошні момант пад уражаннем нечаканай сустрэчы з папамі Задума ўсведамляе педарэчнасць свайго рашэння, асуджае свае намеры.

«Сорамна зрабілася, што ён, каго тут першага высунула спяволаная і цёмная мужыцкая грамада бліжэй да волі і навукі, да правадырства і змагання, што ён ходзіць тут як непрыкаяны, наракае, тужыць і думае аб смерці [...]».

Фу, брыда! Прэч, парэшце, гэтую пягодную думку. Ці ж я жыў? Ці ж я змагаўся? Ці ж я шукаў якіх новых шляхоў, калі тыя, якімі ішоў дагэтуль, не вядуць да мэты?» (с. 113).

І Лявон Задума дае сабе слова шукаць новыя шляхі барацьбы за лепшае жыццё: «Краіна мая родная! Мы, твае верныя сыны, яшчэ перабудуем цябе! Не будзеш ты такая сумная і ўбогая!»

І ішоў усё шырэй і шырэй, шаптаў сам сабе словы радасці і ўцехі, чуў сябе моцным і адважным, хацеў ляцець...» (с. 114).

Трэба сказаць, што даследчыкі творчасці М. Гарэцкага да апошняга часу педастаткова ўвагі надавалі «Меланхоліі». У падтэксце некаторых адпак улаўлівалася думка, пібыта ў апавесці празмерна многа песімізму. Нездарма, маўляў, галоўны герой — скептык, хворы на меланхолію — спрабуе скончыць жыццё самагубствам. Зусім відавочна, што «песімізм» твора — перабольшаны, бо яго змест не пацвярджае падобных вывадаў. Ды і пельга атаясамліваць пазіцыю героя з пазіцыяй аўтара, а ў выказваннях першага бачыць непасрэдны адбітак светапогляду мастака. Хаця ў аснове сваёй «Меланхолія» напісана ў даволі складаны для пісьменніка перыяд жыцця і творчасці (у 1916—1921 годзе), — гэта глыбока аптымістычны твор. Змрочныя думкі і выказванні Лявона Задумы, народжаныя канкрэтнымі абставінамі, у якіх ён аказаўся, не з'яўляюцца сведчаннем песімізму М. Гарэцкага. Каб паказаць, як Лявон Задума прыйшоў да тых пэўных, глыбокіх высноў, якія ён робіць у канцы твора, пісьменнік якраз і вымушаны быў правесці яго праз пакутлівыя сумненні, расчараванні. Аўтар «Меланхоліі» знарок ставіць героя ў складаныя жыццёвыя ўмовы, каб выпрабаваць яго характар на трываласць. І ён вытрымлівае гэтыя выпрабаванні.

Адметная рыса характару Задумы ў тым, што ён не прымае чужых думак, меркаванняў, а хоча сам ва ўсім разабрацца, да ўсяго дайсці самастойна. Ён вельмі востра рэагуе на любыя, здава-

лася б, пязначныя праявы жорсткасці, душэўнай чэрствасці, сацыяльнай і пацыянальнай няроўнасці. Чужую крыўду і боль Задума ўспрымае як сваю ўласную. Прыгадаем яго сутычку з чыпоўнікамі на пошце. «...першая прысунулася да акенца маладзіца з лістом.

— Панічок, панішыце вы мне адрэс,— ціхенька і ласкава прамовіла яна і памкнулася накласці ліст на акенца. Але панштавік крутнуўся ўбок.

— Я не абязан пісаць вам адрэс!

Яна ніякава адышла назад» (с. 70).

Задума не мог спакойна назіраць за гэтым здзекам над бяспраўнай жанчынай. Чэрствасць, абіякавасць, бяздушнасць сталі нормай паводзін прадстаўнікоў пануючага класа. Задума спрабуе пратэставаць, але пратэст яго аказваецца найўным і смешным. Зрэшты, не будзем патрабаваць ад героя нейкіх больш рашучых, усвядомленых дзеянняў, бо ён жа, як вядома, робіць толькі першыя самастойныя крокі на шляху спасціжэння законаў класавага грамадства: Задума дагэтуль яшчэ ні разу не бываў у вялікім горадзе, не жыў там, і яго сацыяльны вопыт яшчэ даволі абмежаваны. Прыгадаем, напрыклад, змест яго першага ліста з дарогі да таварыня, прасочым за логікай ягоных разважанняў і кірункам інтарэсаў: «Дагэтуль нідзе не быў я далей за М. і Г., і вось сёння, першы раз у сваім жыцці, убачыў я вялізарны вакзал, аграмадныя паравозы, машыны свет, няўныны людскі рух і ўсякую іншую цывілізацыю.

Убачыў я таксама ў першым класе процьму багатых дарожных паноў, пышны цвет расійскае панскае культуры на Беларусі, і побач з гэтым, толькі ў другім канцы будынку, у трэцім класе, убачыў я Беларусь, нашу беларускую мужыцкую культуру, прадстаўнікі якой, як няпчаснае, бруднае і затуканае быдла, валяюцца покладам на падлозе, у лапцёх, у лахманох, у мэтлухах, з убогімі торбачкамі і з прыціпанаю, скованаю ад чужої пагарды могаю на расмяглых вуснах» (с. 54).

Розумны Задума ідуць, як бачым, у выразна акрэсленым рытмічным і прагматычным інтарэсаў, хоць ён яшчэ і не мае ўяўлення, для якіх людзей існуюць гэтыя становішча.

Не зважаючы на ўзрост Задума агульнай мовы і з каморнікамі, што звычайна ўспрымаюцца як аднаго класа, і з сялянамі, якія высяляліся на хутары і вяртаюцца ў вёскі на каморнікаў як на чужых людзей, як на прадстаўнікоў іншага класа. «Ужо праз колькі дзён заўважыў я, што не такія сядзеўка старога каморніка з паповічаў, з якім я працую, а гэты сядзеўка зямлі адгарадзіліся кітайскім мурам, хоць я бачу ў ім такіх жа сям'я сваіх родных цёмпалесцаў і абходжуся з імі як са сваімі сям'ямі» (с. 59).

Задума не звяртае ўвагу на тое, што выхад на хутары не звычайна ўспрымаецца сялянамі асаблівай радасці і ўздому, бо ён бачыў, што і сяляне не змянілі нічога ў становішчы сялянства: каморнікі і сяляне не перамаюць ніякага сэнсу, «бо пі зямлі, пі праўдзівага свабоднага жыцця яна не дае і даць не можа» (с. 59). Каротка і зразумела кажа ён у Вільні, няўдалае наведванне Беларускага ўніверсітэта і ўспрыманне спадзяваўся ўбачыць актыўную культурна-асветную працу, якая больш ускладніла і без таго цяжкі псіхалагічны стан героя, і зварот яго вярнуцца да бацькоў. І гэты зварот у родную вёску з'яўляецца пераходным і пераходным настроям. Хоць песімістычны настрой героя дасягае апошняга ў момант знаходжання ў бацькоўскай хаце, глыбокі

ўнутраны сэнс мае тое, што іменная ў родным Цёмналесці адбываецца яго духоўнае абнаўленне, што ён пераадольвае ўнутраны крызіс. А гэта пераадоленне з'яўляецца вельмі важным момантам для разумення ідэйнай накіраванасці ўсяго твора.

Антымістычны пафарс аповесці «Меланхолія» забяспечваецца не толькі фіналам, але перш за ўсё самім зместам — шматлікімі малюнкамі сялянскага жыцця, разгорнутымі паэтычнымі апісаннямі прыроды і асабліва — успамінамі героя пра сваё незабыўнае маленства. Праз гэтыя малюнкi, сцэны, апісанні якраз і раскрываецца аўтарская ідэйная пазіцыя, яго жыццесцвярджальная філасофія, яго мужная вера ў будучыню. Варта падкрэсліць, што выяўлены тут ідэйна-эстэтычны прынцып уласцівы не толькі «Меланхоліі», але, як мы бачылі, і аповесці «У чым яго крыўда?», а таксама аповесці «Ціхая плынь». Гэта і зразумела, паколькі аповесці — пасля іх адпаведнай дапрацоўкі або перапрацоўкі — разглядаліся М. Гарэцкім як часткі вялікага эпічнага твора, галоўная тэма якога (і тут зноў варта прыгадаць «Камароўскую хроніку») — народнае жыццё у разнастайных канкрэтна-гістарычных, сацыяльна-бытавых, нацыянальна-своеасаблівых яго праяўленнях. М. Гарэцкі паказвае жыццё, працу, побыт цёмналесцаў як мастак-эпік. Яго апісанні пазбаўлены зададзенасці, перадузятасці. Ён нідзе не згушчае фарбы, не дэфармуе жыццёвы матэрыял, а паказвае рэчаіснасць такой, як яна ёсць, імкнучыся да захавання натуральных прапарцый і суадносін светлых і цёмных фарбаў. Вось, напрыклад, сцэна прыезду Лявона ў вёску. Радасць сустрэчы пацуе ў хаце. Але надніўшы бацька ўносіць дысананс у гэты прыўзнята-ўрачысты настрой, што вельмі засмуціла госця. Тым болей, што бацька пізавошта накіпуўся на малодшага сына. Але вось той жа бацька малоціць у гурпе разам з маці, Лаўрыкам і Лёксай, запрапанай на дапамогу. Колькі сапраўднай дабрыні, чалавечнасці, шчырасці ў гэтых людзей!

«— А, устаў-ткі! — дужа ласкава прывітаў Лявона бацька, не кідаючы махаць цэпам.— І ахвота ж была. Я думаў, што ты жартуеш. Снаў бы сабе пасля дарогі.— Лявопічка, што ж ты гэта выдумаў,— таксама не спыняючы работы, толькі мяняючыся на руку, сказала і маці.— Бацька табе смехам учора казаў, а ты ўзяў ды прыйшоў. Ідзі ты спі».

А з якім высокім пачуццём уласнай годнасці наводзіць сябе Лёкса, пабрацца з якой марыў Лявон Задума з аповесці «У чым яго крыўда?». Лёкса «супакойна падышла да малацьбітоў з сваім цэпам, супакойна сказала: «Гэты ўжо будзе ямчэй» (відаць, мяняла каля асці цэп),— і стала малаціць з імі разам, у чатыры цэпы».

А з якім радасным патхненнем малоціць збожжа сялянская сям'я! Колькі тут сапраўднай высокай паэзіі! З якой любоўю і павагай паказвае М. Гарэцкі сваіх герояў! «Тра-та-та!.. Тра-та-та!..— Бацька біў так, што аж снапы варушыліся. Лёкса малаціла надзявочаму; яе цэп не лятаў высока, але бічук лажыўся ўвесь і лажыўся ёмка, дзеўка была здаровая. Толькі бедны Лаўрыныка «гладзіў», хоць і стараўся паказаць перад братам і сваю сілу і сваё ўмельства...» (с.99).

І яшчэ: «...дамалацілі, зграблі ў кучу, адбілі атору... прыйшла матка, вясёлая, гукнула снедаць, ...усе ішлі спрацавацца, абкурацца вялікім сівым пылам, ды вясёлыя, здаровыя [...]. Усе будуць мыцца сцюдзёнаю, прыемнаю вадою... У Лёксе чорна ад пылу над носам, а яна тым часам прыгожая, лёгкая і супакойна ідзе снедаць і

перад сьнеданнем будзе з асабліваю снамік усіх рабачаёў прыемна-сцю мыцца сцюдзёнаю, толькі што прынесенаю з калодзежа вадою» (с. 101).

Не менш характэра, пенадробнай паэзіі і ва ўспамінах галоўнага героя: «Якая любога найсці на зяда і памік зарасняў, ля шня, назбіраць трэсак, злажыць і падналіць. Палажыць хвораству, і калі агонь прабецца на гару і абхоніць жоўтымі языкамі сучча — легчы тут, грэцца, глядзець, як агонь шугае, ліжа галінкі, дыміць і яснее; і думаць аб восені, ціхім змрочным вечары, доўгай чорнай ночы; успамінаць летанні год» (с. 107).

Прыгадапыя малюнкі сялянскай працы, успаміны героя, глыбока паэтычныя апісанні прыроды якраз і з'яўляюцца зместоўнай формай адлюстравання народнага жыцця. Яны дапамагаюць чытачу адчуць, што песімістычны настрой героя — з'ява часовая, пераходная. І што юнак з такой моцнай эмацыянальнай памяццю, з такім арганічным успрыманнем народнай маралі, з такімі глыбока гуманістычнымі адносінамі да людзей — рана ці позна выкіруецца на правільны шлях, адродзіцца да новага жыцця, хоць і багата давядзецца яму сназнаць пакут, каб яго мары і спадзяванні сталі сапраўднасцю.

Аповесць «Меланхолія» — сведчанне паспяховага авалодвання М. Гарэцкім сакрэтамі пісьменніцкага майстэрства, сакрэтамі псіхалагічнага аналізу.

Аповесць «Ціхая плынь» паводле адзінадушнага прызнання крытыкі належыць да найбольш значных, пайбольш даскапалых у мастацкіх адносінах твораў М. Гарэцкага (Груптоўны разгляд аповесці гл. у прадмове да I-га тома дадзенага выдання, с. 28—34).

«Ціхая плынь» — гэта твор, пры адлюстраванні жыцця ў якім і пры раскрыцці характараў, выяўленні ўнутранага свету герояў пісьменнік выходзіў з прыцыпаў усвядомленага гістарызму. Лёс герояў аповесці не проста раскрываецца на шырокім грамадскім фоне, а як бы вырастае з канкрэтных сацыяльных, грамадскіх умоў. Так, першы раздзел аповесці мае назву «Забыты край». Але гэта не звычайны гісторыка-этнаграфічны экскурс у мінулае. Тут дасць вытлумачальнае прычыны таго становішча, у якім героі твора знаходзяцца ў сучасны момант. Становішча ж іх — незаўдзявае, бо мяшары «забытага краю» аказаліся на задворках гісторыі. «Старыя граматы і акты гаспадарства, у кругабегі вялікіх разбурэнняў і разграблення ў бібліятэкі чужых краёў, нямала пішуць пра князя Мутзенега ў сёвай мінуўшчыне. Цяпер яно — забыта мундальнае сьвецка і ціка сніць» (с. 125).

Уштыт абрабавалі прадстаўнікі пануючага класа працоўнага селяніна, не пакінуўшы яму апіякай падзеі на лепшае. «Скрозь калодзеж, у гэты святы дзень, хадзілі да князя асмолаўцы, каб перамагчы іх думку з несправядлівымі абрэзамі і выпрасіць паўнамоцтва на «Другу»» (с. 126). Але не знайшлі справядлівасці ў гэтым, і не захацеў нават выслухаць іх стары князь, які ўсё ў сваёй думцы ўсе гаспадарчыя справы па новага аканома, а ў сваёй думцы сваёй асабісты інтарэс. А для бяспраўднага селяніна гэта была сапраўды катастрофа, п'яма выйсця.

У гэтым творы створапы глыбокі, рэалістычна-праўдзівы вобраз селяніна, які перажывае страшэнная беднасць, галеча, паступова заганяе ў аднаго. «Дзікай травой красуюць палеткі. Гніюць і правальваюцца іх сцяны. Хлопцы едуць у шахты і на фабрыкі, і пагул «у гэты дзень яны адтуль часцей лісты з уклопамі старому

і малому, чымся пяць, тры, а то хоць бы адзін рубель. І штогоду найзджае валасное начальства спаганяць пядоімкі, найзджае з грудам асмолаўскіх махляроў рабіць продаж мужыцкай маемасці з торгу. І смяюцца начальнікі і махляры: прадаваць бо не дужа чаго ёсць. А тыя асмолаўцы возяць а возяць князюў спірт, болей а болей нялюдзеюць і хаваюцца самі ў сабе. Ат, ліха з ім, са светам, тлумным і незразумелым...» (с. 128).

Інакш кажучы, жыццё і побыт сваіх герояў, асаблівасці іх псіхалогіі, іх характару М. Гарэцкі высвечвае гістарычнымі, сацыяльна-эканамічнымі фактарамі. У несправядлівым сацыяльным ладзе бачыць ён прычыны гаротнай сялянскай долі, вытокі грамадскай пасіўнасці селяніна і нават сумны матыў яго песень. Глыбокі аналіз сацыяльнай рэчаіснасці ў спалучэнні з апалізам унутранага свету героя якраз і складае адметную і вельмі прывабную якасць «Ціхай пльні» як мастацкага твора. М. Гарэцкі не ілюструе загадзя вызначаны сацыялагічны тэзіс вобразамі герояў. У канкрэтных бытавых праявах раскрывае ён перад чытачом гісторыю аднаго з тых, хто жыве ў «забытым краі», — сумную, трагічную гісторыю вясковага хлапчука Хомкі.

Гэта вельмі тыповая гісторыя. Дзяцінства Хомкі, яго вучоба ў школе (раздзел «Горкая прамудрасць»), сумесныя паездкі з бацькам, які возіць на продаж спірт з княскага бровару, дарожныя прыгоды і здарэнні («Школа жыцця»), першае наведванне кірмашу, удзел у бойцы гарадчан і асмолаўцаў («Кірмашовыя прыемнасці»), заўчаснае выпраўленне ў салдаты, першыя дні знаходжання на фронце і такая жахлівая смерць хлапчука («Парогі») — вось падзейны бок зместу «Ціхай пльні». І ў кожным паасобным здарэнні выразна бачацца непрымірымая сацыяльная супярэчнасці тагачаснай эпохі. Прыгадаем, у якіх невыносных умовах вымушаны былі вучыцца вясковыя дзеці. «Зіма, сцюжа, куты ў будынках пакаюць ад лютага марозу. У невялічкай хаты, аддадзенай паводле прыгавору грамады пад школу граматы, малюнаценькія шыбы ў акенцах пазамярзалі на цэлую цалю, ажно маразыны хлоп вісіць».

А колькі гора, душэўных пакут давялося перажыць Хомку ў час вучобы. Чаго варты вынайздзены настаўнікам спосаб адвучыць дзяцей ужываць нялюбыя яму мужыцкія словы — як, дык, хай, ці і г. д. «Слухайце, дуб'ё! Як я ні ўчу вас гаварыць правільна і чыста, вы ўсё якаеце і дыкаеце». І пачаў настаўнік уручаць драўляную бірку з непавіснымі словамі таму, хто першы скажа хоць адно з іх. «У каго бірка застапецца да абеду, той будзе пакінуты без абеду, у каго застапецца да канца дня, таго я пакіну сядзець у класе да позняга вечара».

А з якім глыбокім майстэрствам намалюваны М. Гарэцкім сцэны ў заезным двары, асабліва здарэнне з працажай падпінка. Як крмўдна і балюча было Хомку, калі яго западозрылі ў крадзяжку і пачалі абшукваць, нібы злодзея. «Хлопчык бялее, сэрца яго б'ецца рэдка-рэдка, але страшэнна дужа, і ў нагах — прыкрая мляўкасць. «Як яны могуць думаць на мяне?» (с. 154).

Не толькі паасобныя сцэны, але ўся аповесць вызначаецца выключнай глыбінёй і тонкасцю сацыяльнага і псіхалатічнага аналізу, аб'ёмнасцю і пластычнасцю малюнка. «Ціхая пльнь» — гэта ўзор сталай аналітычнай прозы, твор глыбокай сацыяльнай ідэі, якая знайшла сваё гарманічнае мастацкае ўвасабленне.

Дарэмі скажам тоеда ў мастацкай спадчыне М. Гарэцкага займалася творчым дэмакратычнага жанру. Ужо ў самым пачатку сваёй

матычная аповесць «Антон», завершаная ў лютым 1914 г., якраз і стала практычным укладам М. Гарэцкага ў развіццё беларускай драматургіі.

У жанравых адносінах «Антон», які ў надзагалоўку мае назву «Абразы жыцця», — твор своеасаблівы. Яго пельга аднесці без пэўных агавораў да драматычнага роду, хаця многія адзнакі драматычнага жанру, перш за ўсё дыялагічная форма, тут захоўваюцца. Канфлікт вырашаецца таксама ў аднаведнасці з законамі драматычнага мастацтва — праз сутыкненне характараў.

І ўсё ж з большым правам твор можна назваць драматызаванай аповесцю. (Калі ж гэта — драма, дык хутчэй т. зв. драма для чытання.) Асноўная аўтарская думка не вычэрпваецца цалкам той ідэяй, якая раскрываецца ў сутыкненні галоўных герояў, праз канфлікт. Таму і не выпадкова, што дзеянне ў творы працягваецца пасля таго, як герой сыходзіць са сцэны. Няма ў «Абразях жыцця» і ўласцівых сцэнічным жанрам актаў, карцін, з'яў. Твор складаецца з раздзелаў, кожнаму з якіх напярэднічае разгорнутая рэмарка і эніграфы з Вагушэвіча, Купалы, Бядулі, Л. Талстога, Гаршына, вуснай народнай творчасці і г. д. Рэмаркі на свайму зместу ўспрымаюцца як фрагменты эпічнага твора. Шырока карыстаецца аўтар прыёмам унутранага маналогу і такім сродкам эпічнага пісьма, як «плынь свядомасці» героя.

Драматызаваная аповесць Гарэцкага з'яўляецца творам, у якім настаўлена праблема духоўнага жыцця чалавека. Філасафічнасць складае адну з каштоўных яе якасцей.

Падзеі, адлюстраваныя ў аповесці, прыпадаюць на пачатак XX стагоддзя. Гарэцкаму ўдалося перадаць тагачасную грамадскую атмасферу, змены і зрухі ў жыцці, ломку і разбурэнне старога ўкладу. Пісьменнік паказвае, як на змену старому, аджываючаму класу прыходзілі прадстаўнікі новага сацыяльнага саслоўя — буржуазія, кулацтва, гандляры. Яны неслі з сабой не толькі драпежніцкія спосабы гаспадарання, але і драпежніцкую мараль, жорсткую, бесчалавечную філасофію.

У сферу аўтарскага адлюстравання трапляюць разнастайныя бакі рэчаіснасці, жыццё розных сацыяльных груп: духавенства, панскай чэлядзі і інш. Паказвае аўтар і людзей, кінутых на самае дно жыцця, пазбаўленых нармальных сувязей з грамадствам. Жабракі — гэта ахвяры несправядлівага правапарадку. Але яны добра засвоілі мараль эксплуатацыйскага ладу, яго жорсткія законы. «Грэх у мех, а спасення наверх», «альбо ў торбу ды аб вугал» — дэкларуе адзін з жабракоў. Сфера іх жыцця, іх побыт, поравы — гэта прымітыўная копія тых адносін, якія пануюць у класавым грамадстве. Тут мы бачым тую ж вострую канкурэнцыю, жорсткую барацьбу за месца пад сонцам, тую ж глыбокую пагарду да «патрэбы духа». Жабракі — гэта спекулянты, гандляры ўласным калецтвам, людзі, якія паразітызм узвялі ў важнейшы жыццёвы прынцып.

На гэтым воль сацыяльна-бытавым фоне, ва ўмовах абвастрэння класавых супярэчнасцей, у абстаноўцы пераапэнкі духоўных каштоўнасцей мінулага разгортваецца канфлікт твора.

Праўда, пасля вырашэння асноўнай сюжэтнай калізій дзеянне не заканчваецца. Яно пераносіцца з вёскі і панскага маёнтка ў іншае асяроддзе — у горад. Перад чытачом раскрываецца гарадскі пейзаж, праходзяць — як у кінематографі — энзідачныя фігуры людзей, якія стаяць на самых розных прыступках сацыяльнай

нікому непазрэбным. «Цяжка, калі чалавек не мае прытульнага чалавека ў жыцці». Смутака яго на людской еднасці глыбокі, крыўда і жаль — невымерныя.

Духоўнае адзіноцтва, расчараванасць, няўдалыя пошукі «свайго бога», нежаданне быць вінаватым перад дзецьмі «ў сёмым калене» («Чым будуць вінаваты дзеткі мае, калі зародзяцца за грэх бацькоў сваіх малапамятнымі») (с. 206) прыводзяць Антопа да злачынства. Смерць героя, нацягнуўшая за сабой ланцуг новых драм, была выклікам несправядлівай грамадскай сістэме, «тым абставам, у якіх ён жыў і шукаў...». Гэта быў выклік і афіцыйнай рэлігіі, у якой расчараваўся найўна-даверлівы чалавек. Канаючы на бальнічным ложку, Антон не просіць даравання. «Так і памёр без споведзі».

Трагічная смерць Антопа, вар'яцтва яго жонкі становяцца прадметам гарачай спрэчкі сярод персанажаў, якія ўпершыню з'яўляюцца ў «гарадскіх» частках апавесці. Адным з актыўных удзельнікаў дыскусіі выступае «беларускі аўтар», блізкі па сваіх поглядах да аўтара твора. Дзякуючы такому востраму кампазіцыйнаму прыёму пісьменнік атрымаў багатую магчымасць з розных пунктаў гледжання ацаніць асноўную калізію «Абразоў», характар героя, а з другога боку — выказаць свае погляды на шэраг актуальных праблем эпохі — праблем сацыяльна-палітычнага, грамадскага парадку, праблем, звязаных з гісторыяй беларускага народа, шляхамі развіцця яго культуры. Закрапуты пісьменнікам і пытанні літаратурна-творчага жыцця.

Вядома, з вышні шматгадовага вопыту лепш відаць пэўная адцягненасць аўтарскіх разважанняў, іх абстрактнасць, дэкларацыйнасць. Катэгорыя нацыянальнага разглядаецца тут без палёжнай дыферэнцыяцыі. Ёсць пэўная аднабаковасць, палемічная завостранасць і там, дзе пісьменнік гаворыць аб мінулым беларускага народа.

Зрэшты, не гэтыя абумоўленыя канкрэтнымі абставінамі крайнасці і пепаслядоўныя спярджэнні вызначаюць сутнасць аўтарскіх поглядаў. Галоўнае ў апавесці — гэта ідэя ўслаўлення беларускага народа, думка аб яго духоўнай велічы, маральнай прыгажосці. «А народ мой — народ-паэт, народ-лірык, народ, каторы ў гістарычным жыцці сваім заўсёды больш схіляўся к патрэбам душы, чымся к патрэбам цела» (с. 257). Пісьменнік гаворыць пра міралюбівы характар беларускага народа, яго добразычлівасць у адносінах да суседзяў, прыроджаную сціпласць. Гарэчкі выступае тут як пісьменнік-патрыёт і разам з тым як інтэрнацыяналіст, прыхільнік дружбы і брацтва людзей.

Тэзіс аб «патрэбах духа» і «патрэбах цела» можа ўяўляцца занадта адцягненым, калі не ўлічыць наступнага. У «Абразях жыцця» Гарэчкі зрабіў спробу выправіць тую аднабаковасць поглядаў на ролю экапамічных, гаспадарчых фактараў у грамадскім прагрэсе, што мела месца ў некаторых апазіцыянальных зборніках «Рунь». Ён імкнецца па-новаму паглядзець на ўзаемаадносіны духоўнага і матэрыяльна-канкрэтнага, утылітарнага пачаткаў. На змену культу «прарока экапамічнай думкі», практычных ведаў прыходзіць услаўленне чалавечага духу, услаўленне жыцця, у якім пануе духоўнасць. «Значыць — усё роўна... Значыць — рай на зямлі, калі знойдуць райскія закопы жыцця цела... і зробіць мажлівым гэта жыццё на зямлі... Рай, калі ўсе свіннямі сытым і на зямлі будуць?»

коў: «Жартаўлівы Пісарэвіч», «Салдат і яго жонка», «Свецкі чалавек», «Не адной веры», «Каменацёс», «Чырвоныя ружы», «Жалобная камедыя».

Складанасць агульнай палітычнай абстаноўкі ў краіне ў 1919—1922 гадах, неспрыяльныя ўмовы, у якіх вымушаны быў у гэты час жыць і працаваць М. Гарэцкі, адсутнасць сталай сувязі з Савецкай Беларуссю, куды ён змог вярнуцца толькі ў кастрычніку 1923 г.,— усё гэта, безумоўна, не магло не пакласці цэўнага адбітку на змест і агульную ідэйную накіраванасць напісаных у гэты час мастацкіх твораў, у тым ліку і некаторых драматычных абразкоў («Жартаўлівы Пісарэвіч» і інш.). Тым не менш драматычныя творы, і асабліва такія з іх, як «Каменацёс», «Чырвоныя ружы», «Жалобная камедыя», сталі прыкметнай з'явай у творчай біяграфіі М. Гарэцкага, важным крокам у станаўленні яго светапогляду.

Драматычныя абразкі пашыралі ідэйна-тэматычныя абсягі творчасці пісьменніка, узбагачалі праблематыку, уводзілі новага героя. Ён станаўся прадстаўнік розных сацыяльных груп, не толькі сялянін, пан-эксплуататар, але і абуджаны рэвалюцыйнай працоўны чалавек, рамеснік, нарэшце — рабочы. Новы ж герой садзейнічаў умацаванню гуманістычных, сцвярджалых пачаткаў у творчасці М. Гарэцкага. Пашыраліся і выяўленчыя магчымасці Гарэцкага-пісьменніка, больш багатай станавілася яго стылёвая палітра, у прыватнасці ўзмацняўся сатырычна-выкрывальны пафас твораў. Аб'ектам сатырычнага высмейвання выступалі носьбіты бездухоўнасці, мяшчанскай, абывацельскай маралі, палітычныя прыстасаванцы, прадстаўнікі эксплуатаатарскіх класаў, асуджаных рэвалюцый.

Вось герой «абразка з натуры» — Даніла Мутэрка, былы загадчык двухкласнай школы, зараз рэпетытар у мястэчку. Дзеля задавальнення сваіх эгаістычных, карыслівых інтарэсаў Мутэрка наступаецца сумленнем, чалавечым гонарам. Ён стаў палюбоўнікам багатай месцячковай крамніцы ўдавы Блюмы Ліпскай, але, упадабаўшы яе дачку Солю, хоча парваць з Ліпскай. І свае ранейшыя непрыстойныя паводзіны і цяперашні ўчыпак ён старацца маскіруе гучнымі дэмагагічнымі фразамі. Мутэрка імкнецца нацягнуць на сябе маску добрапрыстойнага грамадзяніна, сумленнага, прыныповага чалавека. Ён таленавіта разыгрывае перад Ліпскай, яе дачкой і самім сабой пошлы фарс раскайвання. Маўляў, ён ірве з Ліпскай, кіруючыся ідэйнымі, маральнымі, патрыятычнымі меркаваннямі, таму што сувязь з жанчынай «буржуазнага складу думак», з жанчынай, якая «ў наш крывава-чырвоны час пужаецца самага маленькага знаку чырвонасці», перашкаджае яму, «прыныповаму праціўніку ўсякіх ланцугоў», споўніць свой доўг перад народам. Крывадушша, амаральнасць і дэмагогія становяцца вызначальнымі прыкметамі паводзін Мутэркі. Мутэрка прызнаецца, што хоць і надпарадкоўваўся савецкай уладзе, але «ўкараняць яе — не ўкараняў» і «ўкараняць» не стане. І тут жа гатовы залічыць сябе ледзь не да камуністаў, прыхільнікаў нацыяналізацыі, да сяброў працоўнага сялянства. Ён абурасца «подлымі буржуа... што жывуць у нас на гарадах і на мясцечках і смокчуць кроў з мужыка» (с. 290). Ён не супраць таго, каб пават арганізаваць у роднай вёсцы «нейкую камуну».

З неспрыяльнай асалодай здзекуецца Мутэрка, увайшоўшы ў

ролю выкрывальніка, над пачуццямі старэйшай за яго жанчыны. «Памыляецца, мадам Ліпская! Хай кожны чалавек ведае, што я выйнаў чысты з гэтага балота[...] што я хацеў, як сумленны чалавек, назваць вае сваёю жонкаю перад богам і людзьмі. Хай кожны сабака звягае, хай кожная жвінда жвіндае, што не я прадаваўся, але ты, паганая брыда, буржуйка, хацела купіць беднага вучыцеля з целам і душою. Хай жа ведаюць, што ты карыстала з майго цяжкога матэрыяльнага становішча і хацела купіць не толькі пралетарскае цела, але і вольную чалавечую душу». Як бы не абуралася і не крыўдала абраджаная ў сваіх пачуццях мадам Ліпская, але і яна аказалася здольнай трапіць ацаніць свайго крывадушнага палюбоўніка: «Вас многа такіх цяпер ёсць, я ведаю. Не ўсіх яшчэ выкінулі на сметнік бальшавікі...» (с. 294).

У вобразе Мутэркі М. Гарэцкі яркімі сатырычнымі фарбамі гнеўна закляіміў тып прыстасаванца, дэмагога, абывацеля.

Разнастайныя паводле тэматыкі, цікавыя зместам і драматычныя абразкі «Салдат і яго жонка», «Свецкі чалавек», «Не адной веры».

У першым з іх М. Гарэцкі тонка, з вялікім майстэрствам пісьменніка-аналітыка даследуе душэўную драму салдата Цімафея і яго жонкі Агаты. Не можа Цімафей дараваць жонцы, якая ў час яго адсутнасці нарадзіла дзіця, мучае яе папрокамі, дакорамі, зводзіць сябе. Крыўда, жаль, спачуванне, злосць і нянавісьць — усё гэта пераплялося ў душы салдата. Ён гатовы нават на злачынства, каб пазбавіцца ад душэўнай пакуты, змыць з сябе ганьбу.

Абразок «Салдат і яго жонка» прасякнуты глыбокім гуманістычным і аптываеінным пафасам. Іменна вайна выступае ў творы як галоўны вінаваўца чалавечай драмы, вайна, якая не толькі знішчае і фізічна калечыць людзей, але і прыносіць ім вялікія душэўныя пакуты, пазбаўляе іх шчасця.

Жыццёва праўдзівую фігуру вясковага юнака, які адрокся ад усяго роднага, ад маралі і звычайнага працоўнага люду, паказаў М. Гарэцкі ў «Свецкім чалавеку» — «драматычным абразку з дарэвалюцыйнага часу». Набыўшы пасаду швейцара ў горадзе, дарваўшыся да «прыгожых» дзяўцаў, учарэшні селянін узненавідзеў усё, што звязана яго з вёскай. Ён дэманструе здзіўляючую маральную глухату, душэўную чарствасць, дух ваяўнічага, наступальнага мяшчанства. «Дэволі я быў дурнем, капаўся некалі, як жук у гнаі. Цяпер мы можам пазыць і дзеля свае прыемнасці» (с. 302).

З вялікім унутраным задавальненнем хлопец здэкуецца з бацькі, з маці, з іх мужыцкай гаворкі, каб сцвердзіць сваю перавергу: «...а ты быў муха з кучкі гною і здохнеш мухаю, як лапацон дурны. Мужык мужыком век-вяком — ведасш?.. (...) Ты сраплянт бацьку? На грамахоне іграў? Не? Ну, дык і маўчы» (с. 304).

У абразку «Не адной веры» М. Гарэцкі паказаў, як рэлігійныя перавагі перамаюць дугі чалавека. Фабрычны работнік Адварды, перамагшы ўдзячэння, збіраецца ўзяць шлюб з праваслаўнай. Але ён не мае ні ў сабе сілы, каб узняцца над старымі ўяўленнямі і аб'явіць сваё шчасце. Шчыра кахаючы дзяўчыну, Адварды тым не менш не жадае ахвяраі цемнаты, забабоннасці. Ён паслухмяна ідзе ўслед за братам, прававерным абаронцам старога ўкладу.

Абразкі ўяўляюць цікавасць у плане пошукаў пісьменнікам новага геаграфічнага і драматычнага абразок «Каменацёс». Безыменны герой абразка перамагчы і нясе ў сабе рысы чалавека новага тыпу. Яму характэрны ідэалізм, жыццялюбства, схільнасць марыць

пра заўтрашні дзень. «Эх, жонка! Хочацца жыць, толькі яшчэ я-добра ідзе жыццё пакуль што. А ўжо нам лепей жыць, чым нашым дзядом было, а ўнукам нашым лепей будзе, чым нам цяпер».

Каменацёса радуе, што людзі нарэшце прыдумалі спецыяльную машыну, якая разбівае камяні і гэтым аблягчае фізічную працу. Ён верыць у здольнасць чалавечага розуму, верыць у тое, што будзе вынайдзена і такая машына, якая стане людзей лячымі. І тады «менш будуць людзі плакаць ды маліцца» (с. 315).

Клопаты каменацёса пра людзей шчырыя, сардэчныя. Ён глыбока спачувае чужому гору, гатовы дапамагчы таму, хто трапіў у цяжкое становішча. Ён на-новаму глядзіць на свет, на ўзаемаадносіны паміж людзьмі, вылучаючы на першы план пачуцці свабоды, шчырасці, чалавечнасці.

Паўную цікавасць уяўляюць варыянты аўтографу «Каменацёса», з якіх мы даведваемся, што героі удзельнічаў у руска-японскай вайне, быў на барыкадах: «А сама ведаеш, памерці не дужа баюся. Вось жа і на вайне з японцам пад агнём быў, і на барыкадах у Маскве ваяваў, а жывы застаўся [...] Смерць, дык смерць — вялікая бяда! Эх, не ўдалося нам тады... Ну, пічога, некалі ўдасца».

Вобраз рабочага прадвызначыў і асноўную ідэйную накіраванасць «Жалобнай камедыі» — драматычнага абразка, сваім выкрывальным пафасам блізкага да «Мутэркі». Гэта глыбока праблемны твор аб месцы інтэлігенцыі ў рэвалюцыйна-вызваленчай барацьбе народа. У «Жалобнай камедыі» М. Гарэцкі па-майстэрску малюе партрэты рознага роду палітычных дэмагогаў і прыстасавалцаў, раскрывае іх маральнае банкруцтва. Прадстаўнікі грамадскіх арганізацый сабраліся на могільках, каб справіць трэція ўгодкі па заўчасна памершай настаўніцы. Яны адзінадушна характарызуюць нябожчыцу як выдатнага дзеяча на піве культурнага адраджэння. Але толькі прадстаўнік рабочага класа дакладна вызначыў асноўную заслугу настаўніцы, якая не адрывала нацыянальныя імкненні ад класавых інтарэсаў, «ніколі не зыходзіла ў сваёй пацыянальнай рабоце і з грунту бядняцкага, супрацьпанскага», а «цёмных таварышаў-работнікаў усведамляла пацыянальна і настройвала рэвалюцыйна» (с. 349). І вось калі рабочы ўносіць прапанову «зрабіць пасільны збор на папраўку магількі і на падтрыманне маткі нябожчыцы», дык удзельнікі жалобных памінак і ўсе, хто выступаў з папышлівымі, рытарычнымі прамовамі, паказваюць свой сапраўдны твар:

«— Ат, навошта ён гэта кажа тут...

— Знявага для нябожчыцы й для маткі...

— Будзьма ўжо разыходзіцца...

— Я сёнейка градкі свае капаю...

— І я дзеля паненкі-нябожчыцы ляху сваю кінула...

— Ай, мяне ж даўно ўжо ўся работка чакае...

— Цыц, дзеткі, не плач, зараз пойдзем, малачка табе дам...»

(с. 350).

Ідэя вернасці інтэлігенцыі народу, ідэя адзіпства нацыянальнай і сацыяльнай барацьбы падае «Жалобнай камедыі» высокае грамадска-палітычнае гучанне і становіць сабой важны момант у ідэйнай эвалюцыі М. Гарэцкага.

Адным з найбольш глыбокіх, сацыяльна змястоўных і сталых у мастацкіх адносінах драматычных твораў Гарэцкага, напісаных у паслякастрычніцкі час, з'яўляецца абразок «Чырвоныя ружы». Уласна, гэта не абразок, а наводле аўтарскага вызначэння, «чатыры

абразкі з мінулага жыцця», аб'яднаным адзіствам тэмы, адзіствам ідэйнай задумы — раскрыць у наставіх вобразах гістарычна абумоўленую неабходнасць аддаты панам-эксплуататарам за іх здзекі над працоўным людзям, раскрыць неабходнасць сацыяльнай рэвалюцыі.

Падзеі, адлюстраваныя ў «Чырвоных руках», ахопліваюць болей чым пяцідзесяцігадовы перыяд у гісторыі беларускага народа — ад часоў, калі яшчэ існаваў прыгон, і аж да восні 1917 года. Аднак пісьменнік — і ў гэтым арыгінальнасць кампазіцыі твора — адмовіўся ад хронікальна-паслядоўнага, надрабязнага ўзнаўлення рэчаіснасці, а засяродзіў увагу толькі на асобных, але, з яго пункту гледжання, важных момантах, якія і даследуюцца ў чатырох абразках. Кожны з абразкоў мае сваю дамінуючую тэму, а іменна — тэму сацыяльнай і нацыянальнай свабоды, тэму зямлі, тэму палітычных і эканамічных правоў працоўных, тэму рэвалюцыі як заканамернага вышкі гістарычнага працэсу.

Дзеянню ў першым абразку — над назвай «Нех жые Польшка!» — напярэднічае, як у музычным творы буйнай жанравай формы, свосасаблівая уверцюра, у якой у агульных рысах акрэсліваецца асноўны матыў твора, яго ідэйная скіраванасць. Гэта матыў спрадвечнай пакуты народа, матыў няўхільнага парастання ўсенароднага гневу і ўсенароднай паметы крыўдзіцелям, заклік да аб'яднання абуджаных на барацьбу з прыгнатымі. Славутыя радкі «Міжнароднага гімна» (Інтэрнацыянала), перакладзенага Я. Купалам на беларускую мову і анублікаванага ў ліпені 1921 г. у газеце «Савецкая Беларусь», — «Паўстаць, працяццем катаваны!» — вызначылі змест і нафарму ўступу да «Чырвоных рук», надалі свосасаблівую афарбоўку вобразнай сістэме твора.

У першым абразку мы бачым праявы тыповых, вякамі замацаваных узаемаадносін паміж панамі і прыгоннымі, якія мараць пра волю. Бізуном і пагайкай сцвярджае пан сваё права і сваю ўладу. Калі ж прадстаўнікі пануючага класа, якія імкнуліся стварыць «незалежную, найсвяцейшую Жэч Паспалітую», спрабавалі прыцягнуць на свой бок беларускае сялянства, абяцаючы яму «скасальныя паншчыны», свабоду, роўнасць («вольныя з вольнымі, роўныя з роўнымі»), прыгнечаныя не паверылі панскім абяцанкам. І гэта быў першы, ніхай яшчэ няемелы крок на шляху іх ўведзення сябе як класа.

Наступны абразок — «Вольніца» прыйшла», у якім дзеянне адбываецца пасля адмены паншчыны, пацвердзіў справядлівасць меркаванняў сялянства: атрымаўшы «волю», яно аказалася яшчэ больш беспраўным, чым раней. Уладальнік вялікай гаспадаркі аддае ў арэнду тысячу дзесяцін ворнай зямлі і пашы не беззямельным сялянам, а эканому Швольскаму. Праблема зямлі не магла быць вырашана ў ўмовах несправядлівага правапарадку, ва ўмовах існавання паншчыны — такая думка аб'ектыўна вынікае са зместу абразка, са зместу ўведзення яшчэ не ўздымаюцца героі твора. Другі абразок — «Мае дзяды — грабары» — М. Гарэцкі пашыраў і ўсунуў у зрушэння класавых супярэчнасцяў паміж народам і панамі-эксплуататарамі. Ён паказаў палітычную і эканамічную беспраўнасць сялянства, уцягнутага ў арбіту жорсткай капіталістычнай эксплуатацыі. Абразок «Мае дзяды — грабары» — мабыць, адзін з найбольш выразных у беларускай савецкай літаратуры твораў, які з выдатковай сілай і пераканальнасцю выкрывае бесчалавечнасць і жорсткасць капіталістычнай сістэмы. Беспрэчна, тут чуецца вы-

разная ідэйная пераклічка з вядомай «Чыгупкай» М. А. Някрасава, у якой створаны запамінальны вобраз прыгнечанага беларуса.

У рэчышчы някрасаўскай гуманістычнай традыцыі малюе М. Гарэцкі жыццё і працу беззямельных сялян, вымушаных шукаць паратунку ад галоднай смерці на будаўніцтве чыгункі ваеннага прызначэння. Але і тут іх спадзяванні аказваюцца дарэпнымі. Адзін з герояў твора так раскрывае трагедыю падманутых, абрабаваных грабароў: «Гэта не катарга ў Сібіры... Гэта не праца нявольнікаў-неграў на плантацыях у капіталістага... О, не! Гэта мой бедны, родны люд камае чыгункі ў чужым краі. Гэта ён, сам цёмны і дзікі, будзе цывілізацыю новых, светлых вякоў... Баліць мне, баліць!

Хлопцы мае маладыя, браты мае родныя! Як падраліся вашы світкі! Як сатлелі вашы кашулі! Як па-старэчаму сагнуліся вашы спіны маладыя! Выперліся косці, запалі грудзі, без пары пагаслі вочы... А-а, браты мае родныя! Будзем цывілізацыю...

На махах, на балотах пабягуць цяжкі з культурнымі людзьмі, з багатымі таварамі. І хто там уздумае, і каму якая справа будзе да таго, што тут, побач з гэтаю слаўнаю чыгункаю, пахаваныя ў гэтых пячаных выспах і гнілых балотах, тлеюць вашы косці?» (с. 325).

На будаўніцтве чыгункі працуюць дзеці Мацея, Сцяпана, Мірона — тых сялян, якія марылі пра волю і спадзяваліся ўзяць у пана зямлю ў арэнду. Аднак побач са знаёмымі імёнамі — Мацяёнак, Сцяпанёнак, Міранёнак — тут ужо паяўляюцца і новыя дзейныя асобы. Сярод іх — Кастусь, грабар з інтэлігентаў-народнікаў. Імяна Кастусь, настаўнік, звольнены з пасады, бо «за народ стаяў», вядзе сярод рабочых рэвалюцыйную работу, заклікае іх змагацца супраць невыносных умоў працы. «Начаваць нас запіраюць сотнямі ў цесных ды брудных будах, нават без лавак, без сталоў, без пасцелі. Адны блохі нас тут пазагрызалі, казюлькі апанавалі, але аб гэтым ужо і спамінаць не будзем... А вось харч — самі ведаеце, які на ўмове дакляраваны, а які даюць. Хлеб з высевак, паналам з зямлёю ды апілкамі, варыва з гнілое капусты і з чарвямі...» (с. 328).

Аднак не ўдалося рабочым дабіцца справядлівасці, знайсці праўды. Карная экспедыцыя з казакамі і паліцэйскімі жоретка расправілася з бунтаўнікамі. Так яшчэ адно пакаленне працоўных на ўласным вопыце пераканалася ў бясплённасці спроб атрымаць волю і свабоду з рук эксплуатацыйнага грабароў. І яшчэ раз адклалася ў гістарычнай памяці народа вялікая, неабдымная, як свет, крыўда, усенародны гнеў і запал нянавісці да прыгнечальнікаў, набліжаючы тым самым немінучы час расплаты з крыўдзіцелямі.

Так паступова пісьменнік паглыбляў думку аб гістарычнай непазбежнасці ачыпчальнай буры-рэвалюцыі, непазбежнасці рэвалюцыйнага абнаўлення жыцця.

Гэтая думка знаходзіць сваё завяршэнне ў апошнім абразку, які і даў назву ўсяму твору. Дзеянне ў ім адбываецца на дачы ліберальнага пана Пявольскага, сына таго пасэсара, што некалі ўзяў у арэнду панскія землі і на віне якога беззямельныя сяляне гінулі ад холаду і голаду на будаўніцтве чыгункі... Трывожныя дні восені 1917 г. Трывогай ахоплены і пан Пявольскі. За вокнамі чуецца незаціхаючы шум праходзячых цяжкіх — гэта вяртаюцца з фронту дэмабілізаваныя салдаты. Дачка Пявольскага панна Марыня нават спрабуе ў гэтым трывожным вечаровым шуме ад цяжкіх адчуццяў свосасаблівае хараство: «Здаецца, гэта шумяць сумныя вятры вечных прастораў...» (с. 333). Яна гатова выступіць перад салдатамі з

налкай прамовай: «Таварышы! Хай жыве рэвалюцыя!» (с. 335). Нявольскі таксама сунянае сябе тым, што рэвалюцыя для яго нібыта доўгачаканая і жаданая і што ён асабіста ніколі не крыўдзіў тутэйшых людзей, жыві з імі ў прыязні і згодзе. Нявольскі лічыць, што ён усё сваё жыццё быў праціўнікам царскага самаўладдзя, стаяў «за прыніжаных і зняважаных, хацеў волі і долі простаму люду», змагаўся за ідэалы добра і справядлівасці.

Аднак адцягненны разважання пана, якому прыемна было пагуляць у ліберала, не здолны схваць яго сапраўдны твар, сутнасць яго класавай псіхалогіі. Калі рамантычна-ўзвышаная Марынька просіць Нявольскага дапамагчы хвораў на сухоты настаўніцы-каталічцы, якая «хоча вучыць дзяцей па-беларуску, нават польскіх» (с. 336), дык насядоўчы змагар «за ідэалы, за культуру» (с. 335) груба абзывае настаўніцу «рэнегаткай нашага польскага люду». Вось як нагардліва выказваецца шчыры народалюбец пра беларускі народ, з якім ён дваццаць год пражывіў нібыта «ў суседскай прыязні і згодзе»: «Ну, і хай ёй памагаюць яе беларусіны, якіх у цэлым свеце не ведаюць, як беларускі народ, а калі і ведаюць, дык пад назовам беларусаў, значыцца, рускіх і праваслаўных» (с. 337).

Нявольскі шмат гадоў вырошчваў чырвоныя ружы, тварыў прыгажосць. Але ён ніколі не задумваўся над сэнсам таго, што гэтая прыгажосць дасягалася крывёю зарэзанай жывёлы, крывёю, якой паліваўся грунт над кветкі. «Ад гэтай жудаснай для мяне цяпер поліўкі — бледныя, пажаўцелыя і хударлявыя ружы рабіліся пыльнымі, сакавітым і чырвонымі, як сама кроў...» Сёння гэта чырвань пужае Нявольскага, выклікае ў яго трывожныя асацыяцыі і ўяўленні. Ліберальны пан дакарае сябе за свае ранейшыя ўчынкi. Але дарэмна чакаць, што ён успомніць пра тое мора чалавечай крыві, якую пралілі прыгонныя яго бацькоў, дзядоў і прадзедаў.

Адчуваючы страх перад непазбежнай расплатай, Нявольскі хаваецца за самаробную філасофію аб несправядлівасці рэвалюцыі, якая, маўляў, увасабляе дзікую, неўтаймаваную стыхію. А стыхійная рэвалюцыя нібыта і навінна быць сляпая, разбуральная, жорсткая. «Яна не разбірае, ёй некалі разбіраць, хто вінаваты, хто нявіны» (с. 336).

Як бачым, Нявольскі старанна хавае не толькі ад дачкі, але і ад самога сябе горкую праўду адносна таго, што надыходзячая рэвалюцыя — не асабістая помста галодных тым, хто «смачна есць і чыста ходзіць», а гістарычна апраўданая расплата за стогадовую крыўду і здзек над абяздоленым, абрабаваным народам. Нявольскі ж, які добра засвоіў урокi ліберальнай дэмагогіі, спрабуе зняць з сябе асабістую віну і ўскласці яе на рэвалюцыю. Нявольскі хоча выдаць сябе за ахвяру рэвалюцыі. Тым самым ён з вінаватага ператварэцца ў абвінаваўцу. Ён прысвойвае сабе права абвінавачваць тых, хто здзяйсненне рэвалюцыйную справядлівасць.

Асабістамі гэтай справядлівасці выступаюць не проста безыменныя сяляне, тым больш не натоўп ахопленых пачуццямi помсты людзей, а ўнукі ўжо вядомых нам Сцяпана, Мацея, Мірона, дзеці Сцепанёнка, Мацяёнка, Міранёнка — г. зп. выступаюць сяляне, якія ўжо маюць свае ўласныя прозвішчы — Сцепанюк, Мацяйчук, Міранюк. І тое, што чалавек набыў парэшце права мець прозвішча, — важны момант у развіцці яго свядомасці.

Аўтар «Чырвоных руж», безумоўна, не ідэалізуе сялянства, не перацірае сваім героям рыс і якасцей, уласцівых свядомым бараць-

бітам за справу рэвалюцыі. Сценарыюк, Мацяйчук і Міранюк не толькі не перашкаджаюць салдатам, учараннім франтавікам, зрабіць у доме нана рэвізію, але і заклікаюць іх да гэтага.

«Міранюк. Валі, хлопцы! Ванька, Санька! Разанскія халеры, пры за намі на рэвізію! Мы тутэйшыя, мы ведаем [...]

Санька. Рабяты, усё народнае! Бяры!

Мацяйчук. Усё народнае. Бяры, Ванька! Бяры, Санька! Я тутэйшы! Я дазваляю! *(Салдаты разблгаюцца па ўсіх пакоях, хапаючы што пад рукамі.)*

Слуга. Пап! Паненка! Там улезлі з задніх дзвярэй, хапаюць усё, б'юць... *(Чуваць зван бітага.)*

Ванька. Напіліся буржуі нашай кровушкі! Праклятыя!

Санька. Мы ў акопах без хлебадохнем, вошы кормім, а яны тут... А, буржуі! Дабраліся да вас!..»

...У цямоце шум, гвалт, гармонік, на вуліцы песня: «Мы на страх усім буржуям на ўвесь свет пакар раздуем! У-ха!» (с. 341.)

Раптоўны выбух нянавісці з боку сялян і прыбыўшых з фронту салдат не з'яўляецца, аднак, сведчаннем таго, што ў творы паэтызуецца стыхійны пачатак як нібыта вызначальная рыса рэвалюцыі. Наадварот, ідэя рэвалюцыі як увасабленне разбуральнай сілы актыўна абвяргаецца ўсім зместам «Чырвоных руж» і перш за ўсё вобразам ліберала Нявольскага. Логікай развіцця падзей, лёсам герояў твора М. Гарэцкі падкрэслівае гістарычную абумоўленасць, заканамернасць рэвалюцыі. Паводзіны ж сялян і салдат, якія сутыкнуліся твар у твар з прадстаўнікамі эксплуатацыйнага класа, псіхалагічна зразумелыя і зусім лагічныя. Сказанае пацвярджае і зварот М. Гарэцкага да паэмы А. Блока «Дванаццаць», радкі якой спяваюць удзельнікі рэвізіі панскага дома. Інакш і не маглі паводзіць сябе ўпукі Спяпана, Мацея, Мірона, якія павінны былі прайсці вялікую школу рэвалюцыйнага выхавання. Гэты нялёгка працэс знойдзе сваё мастацкае ўвасабленне ў «Вілепскіх камунарах» (1931—1933). Праца над «Чырвонымі ружамі» якраз і была важным крокам на шляху да стварэння рамана, у якім пераканаўча раскрыты выхад працоўных мас на арэну актыўнай гістарычнай дзейнасці.

Вядома, М. Гарэцкі рос разам са сваімі героямі. Мастацкае даследаванне тэмы рэвалюцыі было адначасова і працэсам станаўлення светапогляду пісьменніка.

Прышчыпова важным момантам у характарыстыцы «Чырвоных руж», этапнага, праграманага твора, з'яўляецца тое, што тэкст уступу да першага абразка са словамі «Паўстань, пракляццем катаваны...» М. Гарэцкі выкарыстаў у адным з апошніх сваіх твораў — «Скарбы жыцця» (Лебядзіная песня)».

М. І. Мушыньскі

У ЧЫМ ЯГО КРЫЎДА? (с. 7)

Друкуецца на выданню: Гарэцкі Максім. У чым яго крыўда?: Апавяданне.— Мн.: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926, дзе і змешчана ўпершыню.

Датуецца прыблізна 1925—1926 гг.

У аснову сюжэта аповесці пакладзены апавяданні «У лазні» (1912) і «У чым яго крыўда?» (1914). (Гл. дадзенае выданне, т. 1, с. 47—53, с. 116—128).

Напісанне М. Гарэцкім аповесцей «У чым яго крыўда?» і «Меланхолія», відаць, узаемазвязана.

Актыўная мастацкая распрацоўка пісьменнікам тэмы інтэлігенцыйі напярэдадні і пачатку 20-х гадоў і, у прыватнасці, праца над аповесцю «Меланхолія», а дакладней над урыўкамі («Як Лявон хадзіў на пошту» (1920) і «Меланхолія» (1921), якія сталі пазней яе раздзеламі (гл. каментарыі да аповесці «Меланхолія»), абумовілі зварот пісьменніка да названых вышэй апавяданняў. Магчыма, у гэты час у М. Гарэцкага ўзнікла задума стварыць на аснове сюжэта твораў малых жапраў больш глыбокі і больш маштабны мастацкі твор, змест якога б напярэднічаў зместу аповесці «Меланхолія» і адначасова атрымаў бы ў ёй свой працяг.

Завершанай аповесць «Меланхолія», відаць, яшчэ ў гэты час не была, і нараджэнне новай задумы не магло не зрабіць на яе далейшую творчую гісторыю пэўнага адбітку.

Названай вышэй прычынай тлумачыцца і выбар імёнаў герояў аповесці «У чым яго крыўда?». Галоўным дзеючым асобам у ёй былі дадзены імёны герояў з урыўкаў, якія сталі пазней раздзеламі аповесці «Меланхолія».

Клім Шамоўскі (з апавядання «У лазні») і Канстанцін Зарэмба (з апавядання «У чым яго крыўда?») у аповесці зліліся ў адзіны вобраз Лявона Задумы; Саўка (з апавядання «У лазні») і Паўлік (з апавядання «У чым яго крыўда?») — у вобраз Лаўрынькі; Ганна (з апавядання «У чым яго крыўда?») перайменавана ў Лёксачку.

Прататыпамі пералічаных вышэй герояў былі рэальныя асобы. Вобраз Лявона Задумы ў прасяічных творах М. Гарэцкага («У чым яго крыўда?», «Меланхолія», «На імперыялістычнай вайпе», «Кама-роўская хроніка»), па сутнасці, носіць выразна аўтабіяграфічны характар. Прататыпам вобраза Лаўрынькі ў гэтых жа творах з'яўляецца Гаўрыла Іванавіч Гарэцкі, малодшы брат пісьменніка, зараз вядомы вучоны-геолаг, акадэмік АН БССР.

Сапраўдным у аповесці пакінута імя Лёксачкі. Як сведчыць дачка М. Гарэцкага, Галіна Максімаўна, прататыпам яе вобраза была дзівічка, якая ў маладосці жыла ў адной вёсцы з пісьменнікам і яго жонкай.

Аповесць «У чым яго крыўда?» не з'яўляецца механічным складаннем іх апавяданняў — гэта новы мастацкі твор, у якім герой перажывае ў дэспі, шырока разгорнута жыццёвая панарама, выразна раскрыта псіхалогія душы чалавека. Значна ўдасканалены пісьменніцкі стыль, мова.

Перапрацоўваючы тэкст апавяданняў, аўтар у аповесці стварае новыя сцены, моманты, канкрэтызуе іх, больш падрабязна раскрывае характэрныя рысы і абставіны жыцця герояў.

Аповесць «У чым яго крыўда?» перапрацавана больш істотна, чым апавяданне «У лазні». Апошняе з іх выкарыстана галоў-

ным чынам у IV раздзеле аповесці. Апрача ўжо адзначанай заме-
ны імёнаў у ім дапісаны пачатак, істотна перапрацаваны і дапоў-
нены канец, апунчана сцэна расказу Банадыся пра ведзьмака.

Пачатак жа апавядання, дзе расказваецца аб тым, што «Ву-
чань апошняга класа каморніцкага вучылішча, казёны стыпенды-
ят Клім Шамоўскі к калядам прыехаў удвору і ўжо другі тыдзень
жыў у бацькавай хаце ў роднай вёсцы Мардалысава», у якой 25 два-
роў, М. Гарэцкі значна пашырыў і зрабіў першым раздзелам апо-
весці, замяніўшы месца дзеяння Мардалысава на Цёмналессе, дзе
«хат дваццатак».

У «Спісе маіх твораў» апавяданне «У лазні» мае памету:
«У ч. я. к.», што азначае ўключэнне яго ў аповесць «У чым яго
крыўда?».

Астатнія раздзелы аповесці М. Гарэцкі напісаў на матэрыяле
апавядання «У чым яго крыўда?», якое пададзена ў форме лістоў:
«Да яе», «Таварышу», «Дамоў», «Яму ад бацькі», «Яму», Пісьмо ад
Паўліка», «Яму ад яе», «З яго пісьма да бацькоў», «Ізноў тавары-
шу». На іх аснове пісьменнік разгарнуў сюжэт, увёў масавыя сцэны,
узбагаціў бытавымі падрабязнасцямі, г. зн. падзеі, прыгаданія ў
лістах, падаў у развіцці. Самі лісты, з перапрацаваным тэкстам без
загалоўкаў, па-майстэрску спалучыў з агульным палатном твора.
Напрыклад, на аснове толькі двух сказаў з ліста «Яму ад бацькі»:
«Паведамляю цябе, што ў хаце, дзякуй богу, усе цяпер здаровы.
Праўда, на той нядзелі матка, ішоўшы з абедні, троху прастудзі-
лася і прахварэла дні са тры, але цяпер, хвала богу, палепшала і
каля печы сама ўпраўляецца» М. Гарэцкі стварыў яскравы жыццё-
вы малюнак у VIII раздзеле аповесці:

с. 44. «Усе ў Задумавах былі здаровы, толькі матка, ішоўшы
з царквы на той нядзелі, застудзілася і дзён пяць пралежала на
печы. Лаўрынька з Ганулькаю з самага рання выхадзілі ў школу
ў Залужжа, і бацька заставаўся адзін у хаце з хвораю. Яму было
шмат работы, і ён гневаўся.

Матка, бачачы, як яму цяжка аднаму цягнуць па двор цэбар
з мешанкаю свінням, саскаквала з печы, як маладзенькая, і бегла
хоць дзверы за ім зачыніць.

А ён гневаўся, і злаваўся, і крычаў на яе:

— Ляжы ты ўжо, калі хворая ляжыш! Што я, сам не зачыню
дзвярэй? Пасобіш ты мне гэтым!

Яна ж мала таго, што саскаквала з печы зачыняць дзверы, ча-
сам не магла ўцерпець, каб не выбегчы на падворак паглядзець,
ці добра ядуць свінні. Тады пачынаў біць яе кашаль, як у кадуш-
ку, і яна праганяла яго сцюдзёнаю вадою, бо ў варанай, казалы,
няма ніякага смаку.

Бацька за гэта сварыўся на яе.

Ды-ткі і досыць даставалася яму: вады прынясі, скаціне кор-
му падавай, дроў няма — дроў пасячы, а ўсё як сам дык сам, пры-
ста хоць ты гвалту чалавек крычы!

— Будзе мне з вашае навукі пацеха, хто там ведае. Вучоны —
за бацькавым каркам, — бурчэў ён часам пад навенцю; але трэба
адзначыць, што ён сам дужа хацеў, каб Лявон вучыўся, а бур-
чэў — дык толькі так сабе, каб спагнаць злосць і паказань, што
стыпендыя — стыпендыя, а бацька ж таксама нешта значыць з
сваёю дапамогаю, і бацьку тым часам няма палёгкі.

І як жа не злавацца: каровы галодныя рыкаюць, тавякі бляюць,
свінні скігочуць, — ну не дай божа яшчэ і бабскую работу спраў-

ляць. Быццам ведаюць нягодныя людзі, што гаспадыня паваря, і ад сіроцтва пуюць у вушы гаспадыню».

У лісце таго ж адрасанта ў IX раздзеле аповесці прыведзеныя вышэй радкі гучаць:

с. 51. «Жывём на-даўнейшаму, усе здаровы, толькі матка была троху прастудзіўшыся, і кашаль яе дужа мучыў, а цяпер троху кашляе, але здарова».

Вось як выкарыстаны М. Гарэцкім матэрыял некаторых лістоў з апавядання пры напісанні ім новых раздзелаў аповесці, іх фрагментаў.

У апавяданні

(З ліста «Таварышу»)

с. 119. Кніжкі, кніжкі й кніжкі.
Увечары хіба прайдуся да лесу
па дарозе, занесенай снегам,
з маленькім брацішкам ды і зноў
у хату.

с. 119—120. Матка пачне: «Сыночак!
~ Сквирсуся сам у сабе, не бачачы следу...»

с. 120. А з чаго пайшло? ~ Разышоўся я,
і ўся мая старая філасофія к чорту!

с. 122. Няўжо ж табе не прыходзіла ў галаву думка на панскім балі ~ бо яны — простыя?»

с. 122. Бедзееш, тут у нас у клубе на вечарыны ~ Што ты на гэта думаеш?

с. 122—123. А ў каго з вучыльнікамі ёсць сямейныя дачыны... ~ Эх, змяццё!

(З ліста «Дадзе»)

с. 116—117. Усе пачы вучні зіекліся і кваліцца ~ і ў сэрца, і ў душы і ў душы пад грудзьмі...

(З ліста «Дадзе бацькі»)

с. 116—117. Яго ж той малады чалавек з вучыльнікамі выехаў ~ і ўсё гэта — не вытрываю.

с. 115. Сябраўскага пана ўспомніла ўспомніла была доўга ўспомніла, і таму, многа ўспомніла, і таму на глупства глупства траціць.

У аповесці

II раздзел:

с. 10—13.

III раздзел:

с. 13—16.

Апошняя ч. V раздзела:

с. 25—29. Вось гэтак то і стаўся перакрут у думках. ~ і не важылася пацалаваць яго.

Апошняя ч. VII раздзела:

с. 41—42. Лявой уздумаў на свае перажыванні на вучнёўскім балі ~ А праўды дачакаемся.

Ч. VIII раздзела:

с. 43. У гарадскім клубе, на Дваранскай вуліцы ~ але не ўпрасілі, мусілі выйсці — ну, і болей нічога.

Пачатак VIII раздзела:

с. 42—43. І пацякло яно — звычайнае, штодзённае, будзённае жыццё... ~ сам дырэктар аб 11 гадзіне пасхаў на кватэрах і злавіў яго.

VI раздзел:

с. 29—36.

Ч. VIII раздзела:

с. 44—47. Папрасіў бы каго з сваіх ~ але бедны бацька ўсё яшчэ так мучыўся, што ён меў сабе не знаходзіць.

Ч. VIII раздзела:

с. 43. У Цёмпалессі і каля Цёмпалесся навін асаблівых не было... ~ што няма чаго яму, малому, многа ведаць ды грошы на глупства траціць.

Істотна перапрацавана пісьменнікам у аповесні «Пісьмо ад Паўліка». Частка яго матэрыялу, трапіла спалучаная з часткай матэрыялу ліста «Яму ад бацькі» і адначасова больш шырока разгорнутая, выкарыстана М. Гарэцкім у фрагменце VIII раздзела:

с. 47—50. «Тым часам спусціўся на зямельку вечар. ~ але настанавіў усё ж напісаць Лявону аб усім і ўкрадня ад усіх».

У «Плане мае творчасці» маецца запіс:

«У чым яго крыўда?» — Лявон у Цёмналессі. Увечары з бацькамі. Іван гострыць галяк. У лазні. У полі на снезе. Ігрышча. У пансіёне. Піша лісты. У Мікітавых. Адказы на лісты».

Абвядзены пісьменнікам сказ і настаўленая простым алоўкам стрэлачка ад яго абазначаюць перанос гэтага сказа ў папярэдні твор: «Вяселле»¹. Астатнія — з'яўляюцца як бы кароткім пераказам зместу аповесці, яе сюжэтным планам і сведчаць аб адпаведнасці тэксту аповесці «У чым яго крыўда?» прыведзенаму вышэй запісу.

Пасля выхаду кнігі «У чым яго крыўда?» у свет у часопісе «Маладняк», 1926, № 4 была змешчана рэцэнзія на яе, падпісаная крыптанімам Ал. (М. Аляхновіч). Яе аўтар адзначыў «цікавы сюжэт» аповесці, па-майстэрску пададзеныя «малюпкі мінуўшчыны». У прыватнасці, ён пісаў:

«Ёсць таксама нарысы выкладчыкаў, вучняў і запяткаў даўнейшае дарэвалюцыйнае ... школы, тае школы, праз якую несправядлівы сацыяльны парадак царызму аддзіраў, як кусок жывога цела, сялянскіх хланцоў ад масы працоўнага сялянства, бацькоў, радні, рабіў іх «вучонымі панамі» і прымушаў «распывацца па-троху ў гнілым балоце з'едзеных модем чорных польтаў». Сярод значных праявітых твораў года аповесць «У чым яго крыўда?» была вылучана М. Крывічом (М. Байковым) у аглядным артыкуле «Наша проза за 1926 год» (Полымя, 1927, № 4).

М. Гарэцкі меўся ўключыць гэты твор у «Зборнік апаўяданняў». У «Змесце», складзеным да «Зборніка...», аповесць пазначана 23-м па ліку твораў пад назвай «Крыўда» і раздзеламі:

- I. Самота
- II. У лазні
- III. Каханне
- IV. У школе
- V. Дакументы
- VI. Будні
- VII. Крыўда.

Сам тэкст аповесці ў «Зборніку апаўяданняў» адсутнічае.

З прыведзенага вышэй бачна, што М. Гарэцкі меў намер (а магчыма, і здзейсніў яго, але адпаведны матэрыял не захаваўся) не толькі замяніць назву твора, але і ўзбуініць раздзелы (замест дзевяці зрабіць сем), кожнаму даць загаловак. Падобнае ён зрабіў

¹ Тэкст яго не адшуканы, аднак запіс у «Плане...» да гэтага твора (У Петраковай хаце. Гуляюць у карты. Пархвенаў (Лявонаў?) сум. Іванава пакута. Чарнушка і абразы. Таманы. Настаўніцава адзінота. Вяселле. Зімовая раніца) сведчыць аб тым, што М. Гарэцкі меўся напісаць твор, у аснову якога павінна было легчы апаўяданне «Зіма» (1915—1917 гг.).

з дакументальна-мастацкімі запіскамі «На імперыялістычнай вайне» пры падрыхтоўцы іх для «Зборніка апаўданаў» (гл. дадзенае выданне, т. 3).

* * *

Эпіграф да I раздзела — словы з народнай песні.

М. Гарэцкі запісаў ад сваёй маці, Ефрасіні Міхайлаўны, больш 300 народных песень, музычную апрацоўку якіх зрабілі А. Ягораў і М. Аладаў. У 1928 годзе быў выдадзены зборнік: Гарэцкі М., Ягораў А. Народныя песні: 3 мелодыямі.— Мн.: Выданне Інстытута беларускай культуры, куды ўвайшла і дадзеная песня.

(Выкарыстаныя ў гэтым апавесці словы: с. 23, 29 «Расці, хмялю, глыбока...» таксама з народнай песні, якая ўключана ў названы вышэй зборнік.)

Эпіграф да II раздзела — радкі з верша Я. Купалы «А хто там ідзе?» (1905—1907).

С. 10. «Песні жалбы» — першы зборнік вершаў Я. Коласа (Вільня, 1910) ¹.

«Жалейка» — першы зборнік вершаў Я. Купалы (Пецяярбург, 1908).

С. 22.

*Мой родны край, краса мая,
З табой навек расстаўся я!.. —*

Магчыма, радкі М. Гарэцкага, якія ўзніклі пад уплывам прачытанага раздзела Я. Коласа — «Леснікова пасада».

С. 23.

*Мой родны край, як ты ж мне мілы!
Збыць цябе не маю сілы...—*

Відаць, свядома змененыя радкі з раздзела Я. Коласа «Леснікова пасада». У Я. Коласа: «Мой родны кут, як ты мне мілы!..»

«Наша піва» — легальная штотыднёвая грамадска-палітычная і літаратурная газета на беларускай мове, якая выдавалася ў Вільні з 10.11.1903 да 7.8.1915 года.

«Вихри враждебные сеют над нами» — рэвалюцыйная песня, тэкст якой быў даволі істотна перапрацаваны Г. М. Кржыжанкоўскім (1872—1959) з польскай песні В. Свяціцкага (1848—1900) «Барнашкіна».

«Адвек мы спалі і нас разбудзілі» — песня, аўтар слоў і музыкі якой невядомы. У той час яна лічылася гімнам беларускіх рэвалюцыйна-дэмакратыяў.

Бундзвец — член дробнабуржуазнай нацыяналістычнай апар-туністычнай арганізацыі Бунд (ад яўр. Bund — саюз), якая галоўным чынам аб'ядноўвала паўпралетарскія слаі яўрэйскіх рамеснікаў з усходняй часткі Расіі. Заснаваная ў верасні 1897 г. у Вільні. Бунд адрозніваўся ад іншых сацыялістычных прапагандаў, але затым, у ходзе Сусветнай вайны, выключных законаў супраць яўрэяў,

¹ У гэтым апавесці — фактычная пэдакладнасць (магчыма, свядома): гэтакне адбываецца ў пачатку 1910 года, а зборнік «Песні жалбы» выдадзены восенню 1910 года.

Тэма жалбы і радкоў, выкарыстаных пісьменнікам з раздзела Я. Коласа «Леснікова пасада» (гл. ніжэй), які ўпершыню быў надрукаваны ў газеце «Наша піва», 1912, 19 ліп. Пазней стаў агульнавядомым праз раздзел паэмы «Новая зямля».

скаціўся на пазіцыі нацыяналізму. Спыніў сваё існаванне ў сакавіку 1921 года.

Эпіграф да VI раздзела — радкі з верша Я. Купалы «Вучыся» (1907).

С. 29. *Эпітрахіль* — адна з частак адзення свяшчэнніка, якім накрываецца шыя і два доўгія канцы апускаюцца спераду. Эпітрахіль — сімвал божага дару, і таму без яе свяшчэннік не праводзіць ні аднаго з богаслужэнняў.

«Надушачкі, надушачкі ды ўсё пухавыя ~ каго люблю — таго пацалую» — словы з народнай песні.

С. 30. *...адкінуць «старыя словесы» і не «на замышленію Баяню»...* — Зменення радкі з тэксту выдатнага помніка літаратуры Кіеўскай Русі «Слова аб палку Ігаравым» (1187).

С. 32. *Шапірограф* — (ад прозвішча вынаходніка Шапіро і графо — пішу) прыстасаванне для друкаванага размнажэння тэксту без выкарыстання тыпаграфскага набору.

...«цэ два аш пяць о аш» (C₂H₅OH). — Хімічная формула этылавага спірту.

С. 33. *Епархіялка* — вучаніца епархіяльнага вучылішча, сярэдняй навучальнай установы, якія былі створаны па Уставу 1843 года, галоўным чынам для дачок свяшчэннікаў. Навучальны курс (6 класаў) быў блізкі да курса жаночых гімназій, скончыўшы яго мелі права на званне хатніх настаўніц па тых прадметах, па якіх яны мелі добрыя поспехі, і прымаліся настаўніцамі пачатковых (сельскіх) школ. Епархіяльныя вучылішчы былі ліквідаваны дэкрэтам Савета Народных Камісараў ад 24 снежня 1917 года.

...ў чарнасотніцкім «Саюзе рускаво народа». — «Чорная сотня» — члены рэакцыйных грамадскіх арганізацый у Расіі ў пачатку ХХ веку, якія дапаўнялі карны апарат царызму. У перыяд рэвалюцыі 1905—1907 гг. у сувязі з абвастрэннем класавай барацьбы ўзніклі: у Пецярбурзе «Союз рускаго народа», у Маскве «Союз рускіх людзей» і інш. Нягледзячы на пекаторую розніцу праграм чарнасоцных арганізацый, агульнай для іх дзейнасці была барацьба з рэвалюцыйным рухам. У ходзе Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. чарнасоцныя арганізацыі (якія яшчэ засталіся да гэтага часу) былі афіцыйна ліквідаваны. Тэрмін «чарнасоценец» выкарыстоўваўся пазней у адносінах да крайніх рэакцыянераў, ваяўнічых праціўнікаў сацыялізму і г. д.

С. 35. *...вальс «На сопках Маньчжурый»...* — Напісаны ваенным дырыжорам І. А. Шатровым (1885—1952). Прысвечаны памяці салдат, якія загінулі ў кровапралітных баях пад Мукдэнам у Маньчжурый (люты 1905) у час руска-японскай вайны.

С. 42.

*Адно мы добра ведаем:
Хоць вечна мы блукаемся,
А ўсё ж такі, хоць некалі,
А праўды дачакаемся.*—

Адвольна працытаваныя радкі з верша Я. Коласа «Паша возьме» (1907). У Я. Коласа:

*Адно мы добра ведаем:
Хоць вечна мы блукаемся,
А ўсё ж такі, хоць некалі,
А праўды дачытаемся.*

С. 43. *...багаты дывертысмент...* — У дадзеным выпадку канцэртная праграма з разнастайных пумароў, не звязаных сюжэтам.

Эпіграф да VIII раздзела: «Свадомасць азначаеца быццём...» — Гл.: Марке К., Энгельс Ф. Тв. 2-е выд., т. 13, с. 7: «Не сознание людей определяет их бытие, а наоборот, их общественное бытие определяет их сознание».

С. 48. ...з сваёю маразінаю казою...— Маюцца на ўвазе самаробныя драўляныя санкі.

МЕЛАНХОЛІЯ (с. 53)

Друкуецца на машынапісе, які з'яўляецца часткай матэрыялаў «Зборніка апавяданняў», раздзел «Прыехаў» і частка раздзела «Малацьба», якія адсутнічаюць у машынапісе аповесці і ўзноўлены ў выніку тэксталагічнага аналізу твора, друкуюцца па часопісе «Узвышша», 1928, № 3.

У завершаным выглядзе аповесць пры жыцці аўтара не друкавалася.

У перыядычных выданнях змяшчаліся некаторыя раздзелы будучай аповесці, але большасць з іх публікавалася як асобныя ўрыўкі, без арыентацыі на які-небудзь твор (акрамя «На гаі»).

Упершыню на матэрыялах «Зборніка апавяданняў» з невялікімі скарачэннямі апублікавана ў часопісе «Полымя», 1968, № 8 (адсюль перадрукавана ў «Выбраных творах». — Мн.: Маст. літ., 1973).

Датуецца 1916—1921, 1928 гадамі.

Як завершаны твор аповесць «Меланхолія» павінна была ўбачыць свет на старонках «Зборніка апавяданняў». У «Змесце» «Зборніка...» яна значыцца пасля аповесці «У чым яго крыўда?» (гл. каментарыі да гэтага твора) з наступнымі раздзеламі:

- I. Сумныя лісты
- II. На пошце
- III. Паварот
- IV. Прыехаў
- V. Малацьба
- VI. На могілках
- VII. Калоніі.

Аднак у самым машынапісным тэксце твора IV раздзел: «Прыехаў» адсутнічае, змест V — «Малацьба» сведчыць пра яго незавершанасць (няма апісання малацьбы).

У выніку вывучэння гісторыі тэксту твора выяўлена, што аднаведны гэтым раздзелам матэрыял змешчаны ў часопісе «Узвышша», 1928, № 3 над назвай «Меланхолія» з эпіграфам, які тэкстуальна супадае з эпіграфам да ўсёй аповесці.

Наколькі апублікаваны ў часопісе тэкст пададзены без загаловаў, а толькі пазначаны лічбамі III, IV, V, VI, то для поўнай пераказнасці трэба аднавіць назвы вышэй раздзелам, спатрэбіўся дапамога. Давалася пры гэтым аўтарскае тлумачэнне да III часткі ўрыўка: «Першыя і апошнія часткі гэтага апавядання, над асобнымі назвамі, друкаваліся даўней у розных беларускіх газетах. Акрамя таго гл[ядзі] апав[яданне] «У чым яго крыўда?» (Мена [ускае] даяры[аўнае] выдавецтва, Мінск, 1926 г.)».

Судастаўленне і вывучэнне тэкстаў далі магчымасць пераказаць у тым, што III і IV часткі ўрыўка «Меланхолія» аднавіліся ў раздзелу «Прыехаў», а V і VI — неабходнай частцы раздзела «Малацьба», г. зн. той, якая адсутнічае ў машынапісе.

Значную ролю пры гэтым адыграла адна невялікая дэталі — кошак. У канцы раздзела «Паварот» героі з пессімістычным настроем ідзе на вакзал, каб адправіцца дахаты, да бацькоў:

«З дзвярэй вакзальнага будынку даходзіў гул і гоман. Шыхарылі газетнікі, бегалі нашэльнікі, а ў парозе, дзе здаў Лявон на словы кошак, цэлая банда розных людзей...»

«Узяўшы білет і здаўшы кошак...», — Лявон паехаў.

У самым пачатку часопіснага ўрыўка бачым яўны працяг апісання папярэдніх падзей:

«Сам ён прыехаў, а багаж яго яшчэ не прыйшоў. «Мусіць, на перасядцы забавіўся», — казалі яму зусім нядбайна ў багажнай каморы».

Крыху пазней даведваемся:

«Было ўжо пасля паўдня, калі прыйшоў другі цягнік, і яму выдалі багаж — невялікі кошак, не ўзяты з сабою ў вагон толькі дзеля ідэалістычнага погляду на справы і малога ведання розных магчымасцей у дарозе».

Далейшае апісанне прыезду героя дахаты, яго сустрэчы з роднымі якраз і аднавідае назве раздзела «Прыехаў».

Аналагічным спосабам устаноўлены і працяг раздзела «Малацьба». Пэўную ролю пры гэтым адыграла імя дзяўчыны — Лёкса, а таксама пачатак пятай часткі ўрыўка, тэкст якога (за выключэннем аднаго розначытання: няможна //не можа) супадае з пачаткам машынапісу раздзела «Малацьба»: с. 92. «Душа маўчыць ~ Добра жыць на вёсцы»

На глыбокую ўпутраную сувязь урыўка з машынапісам аповесці ўказвае «План мае творчасці», дзе «Меланхолія» канкрэтызуецца паступным чынам:

«Меланхолія» — На пошце. Соп. Па вуліцы да вакзалу. У вагоне. Станцыйка. Прыезд. За сталом. Прачнуўшыся ў хаце. + О мілыя часы маленства. | Малоцяць. Снедаюць. Чарада будзённых дзён. Пастух. На гаі.

Выдзеленае намі ўяўляе пераказ зместу часопіснай публікацыі. Пункт «Плана...», абведзены пісьменнікам рамкай са знакам +, азначае, што тэкст публікацыі навінен быць дапоўнены. У працэсе працы выяўлена, што гэтым дапаўненнем якраз і з'яўляецца машынапіс раздзела «Малацьба», г. зн. матэрыял, якога ў часопіснай публікацыі няма.

Нягледзячы на адсутнасць раздзела «Прыехаў» і часткі раздзела «Малацьба» ў машынапісе аповесці, рэдакцыйная калегія палічыла мэтазгодным уключыць часопісны тэкст у твор, паколькі ён цалкам адпавядае яе зместу і з'яўляецца выяўленнем аўтарскай волі.

Прычынай адсутнасці неабходнага матэрыялу ў машынапісным тэксце, відаць, трэба лічыць тое, што ён выкарыстаны М. Гарэцкім для часопіснай публікацыі.

Дата ў канцы ўрыўка «Меланхолія» (1921) сведчыць пра тое, што ён напісаны значна раней, чым апублікаваны (1928), а аўтарскае тлумачэнне: «...Апрача таго гл[ядзі] апав[ядашце] «У чым яго крыўда?» (Белар[ускае] дзярж[аўнае] выдавецтва, Мінск, 1926 г.)» — дае падставу меркаваць, што пераглядаўся ён аўтарам пасля выхаду ў свет аповесці «У чым яго крыўда?». Адсутнасць аўтографу ўрыўка перашкаджае вызначыць характар унесены у тэкст змен, а разам з тым — дакладна вызначыць першапачатковы

жанр твора і ўзнікненне яго канчатковай назвы, бо вядома, што задума напісання аповесці пад назвай «Меланхолія» ў М. Гарэцкага ўзнікла не адразу. Як выявіла публікацыя ўрыўка «На гаі» ў газеце «Вольная Беларусь», 1918, 17 сак., першапачаткова пісьменнік меў намер стварыць шырокае эпічнае палатно — раман «Крыж» (урывак меў падзагаловак: 3 рамана «Крыж»).

У архіўных матэрыялах: на асобным лісце наперы, дзе даецца пералік мастацкіх твораў у іх храналагічнай паслядоўнасці (напісаны простым алоўкам), «Крыж» (жанр твора тут не пазначаны) датуецца 1916 годам.

Гэтым жа годам М. Гарэцкі датуе і ўрывак «На гаі», акрамя таго, ўказвае месца напісання: Гжацк, 1916 г. (запіс зроблены пад тэкстам урыўка).

У «Храналогіі маіх твораў» «На гаі» пазначаны таксама пад названым вышэй годам, з паметай 10—11/XI, Гжацк.

Пасля заканчэння Паўлаўскага ваеннага вучылішча М. Гарэцкі служыў у Іркуцку, а пасля перавёўся ў Гжацк, дзе быў з кастрычніка па лістапад 1916 года. Магчыма, тут у пісьменніка і ўзнікла задума стварыць раман, аднак, як выявілася з вывучэння творчай лабараторыі пісьменніка, ажыццёўлепа яна ў аповесці пад назвай «Меланхолія».

Урывак «На гаі» пасля значнай ідэйна-сэнсавай і моўна-стылёвай перапрацоўкі стаў у ёй кульмінацыйным раздзелам — «На могільках». Інакшы ідэйны пафас яму і, наогул, усяму твору, надаў істотна перапрацаваны і дапоўнены аўтарам канец урыўка (гл. варыянты газеты «Вольная Беларусь»).

Частка раздзела «На могільках» (а хутчэй за ўсё тады яшчэ ўрыўка «На гаі») была падрукавана ў выглядзе асобнага апавядання для дзяцей: «Могільнік», у чытанцы «Родны край»¹, 1921, 1927. Тэкст «Могільніка» пайбольш адпавядае 110—111 старонкам аповесці: «Вось ужо колькі іх тут ляжыць, што знайшлі сабе вечны прыпынак, вечны спакой. ~ Хіба часам яшчэ каго на вечны спакой прынясуць з плачам, піхім гоманам; камкамі зямлі забарабаныць на беленькай, званкай сасновай труне...»

У газеце «Наша думка», 1921, 18 і 25 лютага быў змешчаны яшчэ адзін раздзел будучай аповесці. Ён публікаваўся як асобны ўрывак пад назвай «Як Лявон хадзіў на пошту» (пад тэкстам мелася дата: 8/VII-20). У аповесці, пасля адпаведнай перапрацоўкі, — гэты раздзел «На пошце». Унесеныя пры гэтым праўкі падкрэсліваюць імяніненне пісьменніка да мастацкай выразнасці, сцісласці і лаканічнасці ў задачы матэрыялу, больш дакладнага ўжывання моўна-стылёвых сродкаў.

Яскравым прыкладам сказанага з'яўляюцца скарачаныя і выключаныя кавалкі тэксту (гл. варыянты газеты «Наша думка»).

У «Храналогіі...» урывак «Як Лявон хадзіў на пошту» датуецца 1920 годам.

Адзін з раздзелаў «Калоніі» (раней яго тэкст друкаваўся ў «Беларускім жыцці», 1919, № 10, 11, 12 як самастойнае апавяданне «Кіросны» з прысвячэннем: «Пасвячаю сваёй жонцы») у пісьменніка былі розныя намеры — уключыць у аповесць: аб гэтым сведчыць пералік раздзелаў у «Змесце» «Зборніка апавяданняў», — і не

¹ Публікацыйнакам чытапак была Л. Гарэцкая, жонка пісьменніка. Яна працавала ў той час «вучыцелькай 1-ае Віленскае Беларускае вучылішча».

ўключаць, як вынікае з «Плана мае творчасці». Тут «Калоніі» («Кросны») як маючы быць раздзел аповесці не названы.

На вялікі жаль, невядома, калі быў складзены «Змест» «Зборніка...», што ж тычыцца «Плана...», то ён мае дату: 24/VII-1928 г.

Машынапісны тэкст «Калоніі» ў параўнанні з апаваданнем «Кросны» адрозніваецца скарачаным тэкстам, заменай некаторых імёнаў (Каруся — Стэфця, Пракседа — Петрушэля), моўна-стылёвымі розначытаннямі.

У машынапісе «Зборніка апавадаванняў» «Калоніі» змешчаны ў канцы аповесці «Меланхолія» без парадкавага нумара раздзела, у той час як папярэднія прапумараваны. Аналіз яго зместу сведчыць аб тым, што тэкст гэты застаўся недапрацаваны пісьменнікам: ён не ва ўсім узгоднены са зместам папярэдняга раздзела аповесці «На могілках» і таму дадзены памі з некаторым інтэрвалам.

У «Храналогіі...» «Кросны» («Калоніі») датуюцца 1917 годам.

Тэкст раздзелаў «Сумныя лісты» і «Паварот» у прыжыццёвым друку пакуль не выяўлены.

Амаль ідэнтычны, але з іншым сэнсавым гучаннем тэкст: с. 95—96. «О, мілыя часы маленства! ~ Бараны былі б ... не шкода!» выкарыстаны М. Гарэцкім у аповесці «Ціхая плынь» (с. 180—181).

Узпоўленае звязно тэксту, прапушчанае ў машынапісе аповесці «Меланхолія», дае магчымасць чытачу пазнаёміцца не толькі з поўным тэкстам твора, але і ўбачыць сувязь з аповесцю «У чым яго крыўда?». Зараз яны ўспрымаюцца як арганічна-блізкія творы, якіх яднае агульная тэма, героі, форма падачы матэрыялу. (Напісаны на аўтабіяграфічным матэрыяле.) Чытаюцца — як дылогія, аднак у тэкстах выяўлена неадпаведнасць падзей у часе:

У аповесці «У чым яго крыўда?» аўтар піша: «Гэта дзеялася тады, калі яму, Лявону, Рыгораваму сыну, на прозвішча Задума, ішоў дваццаты год, і ён быў ужо ў апошнім класе сельскагаспадарчай школы».

Пад лістамі, якія героі адрасуе родным, каханай, таварышу стаіць дата: *1910 год*.

У аповесці «Меланхолія» ў лісце да таварыша напісана:

«Скончыліся, нарэшце, апошнія практычныя заняткі, і ты можаш павіншаваць мяне: *я скончыў школу...*», а пад лістом дата: *1913 год*.

У першым выпадку дата выдуманая, у другім — дакладна аўтабіяграфічная. І калі б не выраз: «*і ён быў ужо ў апошнім класе сельскагаспадарчай школы*» — у аповесці «У чым яго крыўда?», то ўсё было б лагічна, бо Лявон прыязджаў на канікулы, відаць, не толькі на апошнім годзе навучання і таксама мог быць закаханы ў дзяўчыну раней.

Аповесць «Меланхолія» дае матэрыял для больш поўнага і правільнага раскрыцця ідэйна-мастацкай эвалюцыі пісьменніка, яго творчай задумы, фарміравання светапогляду.

* * *

С. 53. *Т. Еўлашэўскі* — [Годар] Фёдар Еўлашоўскі (1546—1604), беларускі грамадскі дзеяч і пісьменнік.

Эпіграф да аповесці — радкі, узятыя з «Успамінаў» Фёдара Еўлашоўскага. У Ф. Еўлашоўскага так: «Под тым же часэм..., человек мудрый и великого захованя у люди ... Ова не веде, з чого внадл в меляшколю, о всем себе зле тушачи ... же мыслил о учинеце

якей смерці себе...» (Гл. «Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст.».— Мн.: Навука і тэхніка, 1933.)

С. 57. ...*доктар Скарына*...— Скарына Францыск (Георгій; каля 1490—каля 1551), беларускі першадрукар, вучоны, асветнік і культурны дзеяч, перакладчык і пісьменнік эпохі Адраджэння.

...*правадыра паўстанцаў Каліноўскага*...— Каліноўскі Кастусь (Канстанцін Вікенціі Сямёнавіч; 1838—1864), беларускі рэвалюцыянер-дэмакрат і мысліцель, кіраўнік паўстання 1863—1864 гг. па Беларусі і ў Літве.

Мацей Бурачок— адзін з псеўданімаў паэта-дэмакрата Багусьвіча Францішка Казіміравіча (1840—1900).

С. 58. ...*зацягнуў землеўпарадкаванне*...— Гутарка ідзе пра выкананне стальнінскай аграрнай рэформы, назва якой ад прозвішча аднаго з ініцыятараў і выканаўцаў яе— П. А. Стальніна. Выклікана барацьбой сялян за ліквідацыю памешчыцкага землеўладання і рэштак прыгонніцтва ў рэвалюцыю 1905—1907 гг. у Расіі.

Пачалася паводле ўказа ад 9 лістапада 1906 г., сшынена пастановай Часовага ўрада ад 28 чэрвеня (11 ліпеня) 1917 г.

Рэформа ўмацавала сялянскую буржуазію, паскорыла рост капіталізму ў сельскай гаспадарцы, аднак не вырашыла аграрнага пытання і не спыніла парастання новай рэвалюцыі.

С. 60. ...*пішу сёння ў Маскву, у народны універсітэт імя Шапяўскага*...— Маскоўскі гарадскі народны універсітэт імя А. Л. Шапяўскага, адкрыты ў 1908 годзе па сродкі ліберальнага грамадскага дзеяча ў галіне народнай асветы ў Расіі А. Л. Шапяўскага (1837—1905).

Ва універсітэт прымаліся асобы не маладзей 16 год, незалежна ад нацыянальнай прыналежнасці, рэлігійных і палітычных перакананняў.

С. 74. ...*і вось, на маё шчасце, будзе тут Купала, Колас ці яшчэ хто з паэтаў ці з рэдакцыі «Нашае нівы»*...— Я. Купала ў 1913 годзе працаваў у рэдакцыі «Нашай нівы». У гэты час ён сустракаўся з Я. Коласам, які разам з жонкай Марыяй Дзмітрыеўнай наведваў яе родных і сялян у прыгарадзе Вільні.

С. 89. ...*як тады, на Ісана Галаварэза*...— Царкоўна-хрысціянскае свята, якое адзначалася 29 жніўня (11 верасня).

С. 105. ...*ў купальскую ноч*...— Купалле (Купала), старажытнае свята летняга сонцастаяння ва ўсходніх славян, якое святкавалася ў ноч з 23 на 24 чэрвеня. Купальская ноч лічылася ноччу цудаў. У народзе аб ёй існуюць розныя легенды-навер'і.

...*у рабінавую ноч*...— Рабінавымі называюць цёмныя ночы канца лета—пачатку восені з громам, маламкай, праліўным дажджом або толькі з бескерамнымі зарніцамі.

С. 118. *Вн касса «пахвалёны»*...— Вітаецца; прынятае ў хрысціян-католікаў прывітанне поўпасцю гучала так: «Пахвалёны Езус Хрыстус».

С. 123.— *Брава, брава, «пан Тадэвуш»!*— Відаць, падразумяваецца герой п'есы Адама Міцкевіча (1798—1855) «Пан Тадэвуш» (1834), адзін з польскага нацыянальна-вызваленчага руху пачатку XIX ст.

С. 125. ...*заклічаны газеты «Вольная Беларусь»*

С. 126. ...*і ліка ведае што...* // Так успомніў Лявон тутэйшае па-
...*як ехаў пешта раз а позняй пары Цімох слабаджан-*

скі ад цесця з талакі і з маленькім батрачком-паваждаем і ні аб чым не думаў, а хлопчык драмаў на калёсах; як раптам конь пачаў порскаць, паставіў вушы дыба і пачаў упінацца. «Іо, нэ!» — сказаў Цімох і пачуў, як з лазняку, з балота, ні то хто адгукнуўся: «нэ, нэ», ні то баран заблекатаў. А з долу, ад рэчкі, халадком цягне і вада па месяцы блішчыць, блішчыць, толькі пустэльна і нібы страшнавата сярод гэтай пачавой прыгожасці. Цімох узбудзіў хлопчыка, каб было весялей, і толькі ж яны пад'ехалі па шляху да той рэчкі, як з-пад мосту выскачыў чорны баран і кінуўся ўбок, у зарасні. Пакруціўся ў кустах і зачапіўся рагамі за галле. «Дзядзька, — кажа хлопчык, — печый баран у полі астаўся; зловім, завязем дахаты». Кінуў Цімох вожкі мальцу, падбег да чорнага барапа, выкруціў яго з вербалозу і папёс на калёсы. І здаўся яму баран дужа важкім і надта змірным. Палажыў яго ў нагах, даў рогі мальцу ў рукі, і паехалі сабе. А конь усё храпе. Да таго ішоў лёгка, а як палажылі барапа, пачаў цягнуць праз сілу, як слова, вялікі воз. Зрабілася Цімоху акропна, прысунуўся ён бліжэй да хлапца, а па таго ўжо папаў гэтакі сон, што не можа векаў падняць. Патаўкаў яго Цімох — толькі мычыць хлапец, не прачынаецца, а баран ляжыць, касматы, крутарогі, вачамі блішчыць. Саўсім затрусіўся Цімох, а конь насілу дыбае, аж пара з яго наваліла, — да таго стаміўся. І жвір пад каткамі пішчыць. Дзела, выходзе, відаць, нячыстае. Даўміўся Цімох, якога *барапа* вязе, і ўжо не ведае, як адкасацца, і чуе — валасы шапку ўздываюць. «Эх, — думае сабе, — чаму быць, дык быць», — схавіў барапа за рог леваю, а праваю рукою раптам яго: «Ва ймя атца й сына...» Як пыхнуў той баран з калёс, як зарагатаў па-чалавеччу на ўсё балота, аж водгукі з Панскага лесу пакаціліся, такі страшны рогат па ўсяму полю і логу, па моху і купніку загрымеў. Звік за лозамі ў белаватым, туманным бяздопню почы, залітым бліскучасцю нямога месяца, чорны баран, а Цімох думае: «Балазе ж найшоў раду вытурыць цябе з калёс!» — абшчапіў хлопчыка ды пугаю па каплю, па каплю. Куляю ўляцелі па сонную вуліцу пад вокны канцавой хаты. Сабакі пачалі брахаць, — павесялелі мае талачане.

¹⁴⁻¹⁶ замест: З ціхаю ~ забылася! // З ціхай прыемнасцю ўспомніў аб тым Лявоі і пачуў па душы падобнасць да такога ж самага страху і містычнай боеккасці, як было ў маленстве. І потым, узварухнуўшыся ад успамінаў і страціўшы ачараванне, нашкадаваў, што цяпер, сярод зразумелай праўдзівасці, няма ўжо ані веры, ані настрою, і праз тое пуста і цяжка.

С. 106.

¹⁸⁻¹⁹ замест: Хлопчыка ~ і ўжо // Хлапца Лявоі не знаў, а дзеўку ведаў, як раней была яна невялічкая, печая з Б., ды

С. 108.

³⁵⁻³⁷ замест: А потым ~ навекі... // к палягчэнню ўздыхаючы, после плаку, і ляжаць, і прасіць у дзеда ўслады і ласкі... І лежч з ім тут навекі. Божа мой!

С. 109.

¹²⁻¹⁴ замест: Апусціўся ~ сумам... // Ён пераксціўся з радасцю і стаў на калені пры могілцы.

— Сунакой, госпадзі, душу ўсоншага раба твайго Лукі...

²⁵⁻²⁶ замест: І казалі ~ трывожна. // Па вуліцы сабакі загаўкалі трывожна. Старыя людзі кажуць, што чуюць сабакі, як па запляценню ад гаю да смяротніка смерць шумаціць.

27-28 замест: брата ~ канаячага // назестку Зосю, — схапілі яго, паміраючага

С. 110.

⁵ замест: Прымі ~ свайго... // Няма цікавасці, няма жаданняў... Дзед! Прымі ўнука свайго. Ляжа ён з табою побач...

Дзядуля! Ты пражыў шмат гадоў, знаў гайдамаччыну і прыгон, служыў і многа чаго ў жыццю знёс, пакуль напрасіў пакорна: на-шлі Ты на мяне смертуху.

А твайму Лёвачы дванцатая весначка, а ўжо няма чароўнасці; чуеш, дзедка! Няма каму пажаліцца, ніхто не дасць услады і ласкі. Згублена чароўнасць існавання, дык прымі ж, дзядуля, яго! Ах, нашто была тая навучка?

Лявой устаў і пачаў кеміць, дзе павінны быць могілкі пакойных браткоў і сястрыцы, і дёткіна? Тут, ні тут? Чужая старана, пакуль бадзяўся на табе, адвык ад свайго, забыўся, толькі дзяціныя радуніцы былі ў памяці, і ён іх выявіць.

— Здаецца, — гэтыя, згладжаныя...

Памаліўся за іх, што не бачыў ні разу, і рыхтуецца зара пабачыць родненькіх, бязгрэшнымі дзеткамі памершых, пабачыць на тым свеце, дзе няма балесці, смутку і ўздыхання. Ой, зараз, незабавам!

Пайшоў сярод могілак да хаткі, што над заімшэлаю стрэшкаю пад купамі зялёнага галля прыціхла.

Вот у тым, вальнейшым вугольчыку кладзішча, свежыя наспачкі з бурых і рудых камкоў. І крыжоў няма. Калі там! Нарадзілася шмат людзей; клопат вялікі маюць аб кавалку хлеба ў тутэйшым жыцці, — куды там да крыжоў, некалі.

²⁴ пасля: фігуры... // Ці зайдзеца там сэрца ваша ад жаласці; ці, можа, прыскорбна вам, вялікім, святым, зробіцца ад суюты нашае, жыццёй суюты?

³⁴⁻³⁵ замест: пагаруюць ~ пачастуюцца... // паядуць; вас пачастуюць у славах прыгаворкамі — святых радзіцелькаў — людзі жыцця.

С. 111.

³⁵ пасля: з імудзіска //: «Дзед мой Лукаш Гаўрылавіч Літвіловіч».

³⁷ пасля: і леной // іста.

А яна?

...Дрытае грукат вуліцы мястовай. Са сталовай чуваць бразганні камкоў і відэльцаў. За другімі дзвярмі — вясёлы гоман і смех. А тут яна за раллем. Цененькая, быць былінка, троху набок гадоўну сміліўшым наўгледна і прыгожа бегае пальчыкамі па пішкінах і, мусіць, сабылася і не ўважае, што ён тут, маўчлівы і замараваны гукамі дзіўнымі, балюча змагаецца з вялікім разладам душы, гэт з ле не зводзіць, шукаючы падмогі ў віханню сваім, па адзінаццатым годзе: да ле, да роднага гаю, ці да будзёншчыны? Не, нічога не шукае, і не ведае...

Ці да дзядулі, ці да іна, шляхцянка белакволая, далікатная, ці да вядомага ў гэтай вадаверці мястовай, што схавася ён сваё калянае гуржэ, сваё мукі вялікія, сваё расчараванне жыццёвае, смельца са старо, над старой бярозаю, сярод поля ціхага, пудлівага, сэрца свайго з краёкмі ўбогімі, ляжа побач з дзядулькам сваім, вясёлым і радзіцельскім, сярод людю запрацаванага, тваімі ж прад-дзядулямі, — ці даведаецца яна?

Ці да іна, ці пашкадуе сярод шляхецкіх, прыгожых, заможных і вядомых хланцоў, ці пашкадуе яго, што так верна любіў

і што прыпынак вечны знайшоў у гэтым глухім кутку? Ці выявіць сабе поле, гай, рабочак паўкол яго, статак свіней і кароў на могілках? Парыюць свінці чалавецкія могілкі, а каровы, часаўшыся, крыж наваляць...

Ой, больна!

І гэта замест барацьбы, змагання з няпраўдаю, заміж зваявання лепшай долі свайму народу ўгнаючаму, заміж кахання, жыццёвых чар і шчасця, заміж жыцця маладога.

— Крыж!..

Крыж з надпісам, што брацішка рукою слабаю падрукуе чым-як:

«Тутака пахавалі Лявона Літвіновіча (1890—1910 гг.)».

С. 112—113.

⁴⁰⁻⁶ замест: Жывуць ~ краіне? // А можа не? Які народ, такія паны. Не. А масм права праклінаць прэдкаў вашых. [...]. Тыя веру змянілі, ды не здолелі «хлопаў» перавярнуць. Край згубілі, пад уладу чужых аддалі. Вот і панасехала ж і ў вашыя дзедаўскія родныя і рукамі бацькоў пашых здабытыя маёнткі-гнёзды, панасехала праклятых.

А народ адзін, няшчасны і пакінуты.

Праўда, шкода вас, трагічна і ваша панская доля, ды — пу вас, пракляцце на вас за нядбаласць вашу.

Вы папавалі, і родны край прапавалі. Сляпыя!

Вот згнілі вашыя палацы, заглохлі і высечаны сады і алеі, заплылі і зараслі копаныя рукамі дзядоў маіх пруды і стаўкі, з'едзены мышамі дарагія малюнкі і кнігі, усё гіне і прападае без карысці дзеля роднага народу.

Пракляцце на вас!

Вот выходжу за край гнілога жалкага гнязда вашата і што я бачу? — Быццам толькі што пракладзеныя, гразныя, вузенькія дарожкі, там-сям шырэйшыя, абсаджаныя па загаду царыцы-немкі бярозамі; гаці, ляды і балоты; куча хатак, як куча гною; цераз дзесятак вёрстаў — убогая цэркаўка мужыцкая ці касцёл, — і ўсё, і ўся культура відочная, усё спадкаемства, што пакінулі сынам гэтай старонкі бацькі іхныя...

Бо вы папавалі, балявалі, па заграпіцах ездзілі, а дома жылі замкнуўшыся ў сваіх палацах сярод бясконцага, пустэльнага мужыцкага мора, што крывавамі мазалямі з убогай зямлі золата вам выскрабала...

Так абурываўся Лявон і сам сабе дзіваваў, што пчэ здолеў так распаляцца па прызвычцы, як быццам то не ўсё роўна цяпер.

С. 113.

⁸⁻⁹ замест: трошку ~ бок. // нільна зірнула ў яго бок і кінула чуюць прыкметна, калі датыкнуўся брыля. Можа, дзівілася, адкуль ён сярод тутэйшай пустэльнасці?

¹⁰ пасля: павярнула. // Лявон найшоў па шляху ў другі бок, не к дому, а ў Б.

— Самагубства... — часам шаптаў ён.

С. 113—114.

¹¹⁻¹⁴ Пейкаю трагічнасцю ~ што і як... — адеўтнічае.

Варыянты часопіса «Беларускае жыццё»

С. 114.

³⁰⁻³¹ замест: /у чатырнаццатую ~ дужа // а на санях седзя ездзіў нават князь Мацамах, — дадаваў патрон, набіраў повеш рот наветра,

моршчыў старэючыя голеныя вусны, надуваў, быццам пузыр, маж-
дзярыстыя шчокі і моцна

С. 115.

³⁵⁻³⁷ замест: рабіў ~ на свеце...» // і крычаў за пераборку: «Мі-
хася!»

— Чаго заўгодна? — вынітала малодная дачка гаспадыні,
чарнявая, пульхлая і заўжды разамара, зашэцканая Міхася,—
прыбіраць?

— Прыбіраць?! Ах, ты, пампушка, чорныя слівочки, твае
вочки... Яшчэ ж толькі пачынаем, а ты — прыбіраць. Табаку па-
дай.

— Масце, — смеючыся дастае дзяўчына з другога столу пушач-
ку ад мапансье, у якой, заместа кісета, хаваў патрон табаку.

З паўмыснай, падчыркнутай ветласцю надсувае ён пушачку
хлапцу. І ізноў кароткае: «Проша». А сам робіць грубую кручон-
ку і пытаецца.

— Пампушка, дзяўчаты будуць?

— Але! — рагоча Міхася і кумільгам уцякае за пераборку.

— Ат, дурніца! — буркае стары каморнік, адкладае ўбок кру-
чонку і дражніць галосна дзяўчыну: — але, але, гоп! А потым мала
клапоцячы аб тым, што абодва лекарствы ад тугі і смутку заста-
ліся не крапутыя хлапцом, ён набухторываў шклянку і выпіваў як
мае быць, з пагардаю глядзеў на бедную чарачку і са смакам да-
ядаў барапоў задок, кажучы: «Астаткі сладкі». Урэшце браў кру-
чонку, зацягваўся, з хітраю ўхмылкаю загадкава пазіраў на аплі-
канта і мармытаў сабе пад нос: «Ат, усё, пане, тло...»

³⁸⁻⁴⁴ замест: з меншаю ~ галаву. // штовечара прыходзілі шляхоц-
кія дзяўчаты. Яны там паціху жартліва шчакаталі, як сарокі, дра-
паліся, шушкаючы, на пераборку да шчылін і раптам са смехам
уцякалі, калі аплікант узнімаў галаву ад плана па тыя шчэлькі.

С. 116.

¹²⁻¹³ пасля: таньчыць... // І так спрытна перабіраў ён пішчыкі, ажно
самі ногі хадзіром хадзілі ўва ўсіх вясёлых гуляшніц.

Але там укеці маўчаць. І толькі смялейшая за ўсіх чарнабры-
вая Карольца (бровы ёй быццам намаляваў хто чорным вугалём),
толькі яна сярод агульных маўчак пісклява пыталася з жарцікамі
ў голасе: «А чаму ж паніч не гукае? І Мошця тутака... хі-хі...»

І раптам Мошця, а можа, гаспадыніна Міхася хапалі яе за рот,
яна пярхала, адбівалася, узнімаўшы вялікі гвалт і рогат, сярод
якога аплікант дзеся гадзіся вымаўляў чутным голасам: «Проша!
Проша!» — і вялікую дзіру пракаліваў у ватманскай паперы дры-
жачым цыркулем. І кідаў работу.

²³ пасля: вочы... // Цераз плечка паперад лягла каса і вілася на
паўдарозе, там, дзе азначаліся пышна-нясмелыя грудкі. На пуль-
хавыя скурчаныя-медачэпныя губках бегала ўсмішка. Здавалася,
губкі ішлі імі, і як тады, у той незабытны момэнт, з ба-
ваўна-сукна-папярэткай, а любя-дарагім, грудным смяшком адказваюць
на яго ўсмішку.

⁴²⁻⁴³ замест: Там, адбіваючыся ~ вугалём). // — Ша, дзеткі! Ціху,
ку! — адказваў ёй патрон, — маеш, Карольца, ахвоту паслухаць
гэта мелодыяманцыю? — пытаўся затым у яе. — Ну, гоп-гоп, але?

— Але, — адмаўляла дзяўчына.

Медзі ён, надаўшы свайму сінтату ад гарэлкі басу жартлівай
і сумавання і трасучы гармонік на калене, каб гукі былі
чужыя, іграў і пяў:

Як цецярук у лесе балбоча,
Так маё сэрца да цябе сакоча!
Не верангача, каўбаса, сялянка,—
Ніц мі не міло, без цябе кахачка!..
Рве ся мэ сэрцэ, як тая атоса;
Калі таргаець пралята калёса!
Рве ся мэ сэрцэ, як гуж у хамуце,
Калі прыеду і сяду на куце.
Ды ўжо ж насохся, як лапаць на печы..
Горкая доля!.. Хто ж мяне палечыць?!

С. 117.

⁷ пасля: варушыцца... // Босая шляхцянка з судном у руцэ, шлёпае і чвікае, бяжыць ад хаты на крыніцу. Каўнерчык моднай блюзкі змяты і склычаны, і расшпіліўся, і не ўлінае ў яе здаровую, беладзелую, а подаўна нямытую і брудную шыю.

Хляба...

С. 118.

⁶ пасля: па ўсім... // — Як што, пане? — абураўся хлапец,— а тое, што нас каморнікі аў (вучань пачырванеў) пасылаюць на смерць, бо мы мусім працаваць сярод цёмнай галоты. Дайце перш асвету.

— Го! Бізуна ім, а не прасветы, дык не будуць бунтавацца,— мармытаў за работаю патрон, наўмысля не зварочваючы ўвагі на маладое абурэнне.

— Як вы так, як вы можаце...— з гневам ускідаўся аплікант, але на парозе стаяў Казюк.

³⁶ пасля: голас. // Не праходзіла і пяці мінут, як ён ужо голасна і злосна вылічаў свае правы.

Калі ж каморнікі маўчалі, усё маўчалі, дзед ужываў другога спосабу. Ён раптам галасіў, як шалёны, на ўсю сілу:

С. 119.

¹⁶⁻¹⁸ замест: То, пане ~ гразі... // — грымеў Казімер на вуліцы, шлёпаючы на глыбокай гразі,— будзе ён ведаць, як зневажаць мяне! То, пане, табе не вёска! Я яму пабегаю за дзяўчатамі, старому выпсе, гіцлю!

Аплікант думаў: «Гэта, мусіць, датычыцца патрона!!»

А здаля ледзь чутно дасягаў Казюкоў голас:

— Каменем у галаву і каморніку, і члену! Велькая наўда нам, што не-пра-мен-ны, халера!

¹⁹⁻²³ замест: механічна ~ з Амерыкі. // круціў паказальныя пальцы і трапляў іх адзін у адзін, варожачы на Сымончыху: прыйдзе яшчэ яна ці не?

Мужык Сымончыхі памёр, прыехаўшы з Амерыкі, у гэтым леце.

³⁸ пасля. слёзы? // А казалі Каруся, што Сымончыха карадзіцца за дарма, выдае сябе за сіраціну так, на хітрыкі; яна, дзей, самая багатырка ў ваколіцы, адно сказаць тумарка, бо ці мальска хавае сотняў грошы на дне скрыні, пад шкумаццём, ого! Муж высылаў намнога і сам прыехаў багата. І яшчэ казалі Карусі людзі, што калісьці Сымончыха заплаціла ў краме паперамі, дык яны зямлёю смярдзелі.

Тым часам Сымончыха ўсё хныкала і жалілася і ўсё цягала ў рыззі худых, пузатых ад бульбы і пушнога хлеба дзяцей.

С. 121.

⁴ пасля: наўкола. // Абы-дзе на курганочку бялела снегам зеленка-

ватая руны. Снег быў паўстэды, ды сьнег і карабіў патапечы. І смутна было, што гэтак растапілася д'рота, на якой у сухія, жаладковыя і ядраныя дні, вечарочкам, прыемна было ўздзімаць марозны пыл, ідучы пад альпіўнікам з нястэчка і маючы ў кішані карэспандэнцыю.

Смутак і нуда апапавалі апліканта. Шукаў ён нявяску ў з'ёмцы і горнай за свае долі не мысліў сабе. Смутак і нуда быццам мякчэлі пры шугаючым полыні, а калі на тое — дык глыбачэлі і рабіліся яшчэ датклівейшымі.

²⁵ пасля: дыму. // «Восень па сходзе. Калоніі зроблены і адзначаны барознамі, — разважаў аплікант, маўкліва грэючы рукі, — зроблены, зроблены»...

— А Франукова маці так усцешылася, што аж самлела на новай калёніі, — насміхала Міхася далей, — Антось Кароткі ёй барозны ганяў... Ён гарэ, а Сымончыха то адзаду цюхае, то наперад забяжыць, крычыць за Антося на валю: «Цоб-цобэ!» Лётала-лётала ды і самлела, Антось зямлёю адціраў.

³² пасля: пазад. // Скульбядзёнак у той час варочаўся з Салячнікаў, — так жа спалохаўся, мысліў, што ваўкалакі ходзяць! Уцякаў, каню дыхавіцу нагнаў, і самога дзісь да хвэльчара павезлі...

⁴⁴ пасля: казаў) //, прывітаньні да трыногі.

Казюк сёння быў светлы, здаволены, што не паддаўся жопцы. Калі абедалі, яна не дала яму хлеба.

— Дай мне кавалачак, — прасіў Казюк.

— А, як зямлі, дык не хочаш, задарма два сажні Стасюку аддаў, а хлеба хочаш, — не дам хлеба. — І не дала.

— А, каб ты падавілася, калі табе ўсяго мала, — сказаў ёй стары і быў рады, што ён лезы за яе.

А Казючыха на мокрай цяцянай раллі, з жэрдкаю ў руках, у дзіравых калёшах з чужых, вялікіх ног, цэлае паабеддзе мерала сваю калонію. Намерала «сабе вепцай». — «Не, гэта я ашукалася». Ішоў мерае. Файка (піпка) у гразь з зубоў паляцела. Шукае, мацэ старая ў цямноце на зямлі. І мужа кляне: «Ці ж гэта мне адкай грэбе калодзіцца аба ўсё. Ах, ты, шапок...»

І гэта была ён і аплікант у ўсміхнуцца з яе, як зрабілі ўсе, і казат Казюк, калі праподоілі німа.

Але нуда яшчэ больш заціснула ў абцугі яго сэрца.

С. 122.

⁶ пасля: асечкі //; тужыла і сыпала трушком з палявога бульбянінна да хлеба самая позняя свішня. І Міхася бразнула на яе жалезныя наптычкі і ланцугом, што нясла, і сказала: «З нашага наптычкі і ланцуга».

²⁰⁻²¹ замест: гоўстай ~ Стэфця. // Каруся.

— Што там?

— Што там... Можа, грошы ў яе пакралі зладзеі...

²² замест: аплікант // Патроху набіраўся грудок суседчак, а ²³ замест: аплікант // прасла, са свайго двара пазіраў на ўсіх, як ²⁴ замест: аплікант // брод ілба, ссаў файку і хутаў зызлыя рукі ў ру- ²⁵ замест: аплікант // сьнегага кажуха.

Зьвянты газеты «Наша думка»

С. 122.

— Што там? //

— Што там... Можа, грошы ў яе пакралі зладзеі...
— Што там? // Патроху набіраўся грудок суседчак, а прасла, са свайго двара пазіраў на ўсіх, як брод ілба, ссаў файку і хутаў зызлыя рукі ў ру- сьнегага кажуха.

¹⁴ замест: добры ~ мястэчка. // вёрст сем і з гэтага ўзгорка зусім блізка перад сабою, за вярсту, не болей, увідзеў ён Цёмны Лес і ахапіўся ціхай радасцю. Цёмны Лес — слава ўсяго краю і душа яго людзей.

¹⁸⁻²¹ замест: Шнуры ~ сонцы. // Цёплае, густое, араматнае павестра — здалёку пад жытам лягчэйшае і пераліваецца, бліскучае, па сонцы. Заківаюцца ціхія, спакойныя каласы, і на шчаку ад іхнага боку прыемна дыхае цёплая, любая і ціхамірная радасць жытняга поля.

²²⁻³⁰ замест: нейкіх ~ старошцы // баб. У разнаколерных спадніцах і кохтах, з кошыкамі. Ідуць, як для баб, даволі шывка, а ўсё гамоняць і гамопяць. Што — няможна яшчэ добра пачуць, а ўжо далятаюць паасобныя словы і сказы: «Ці пра-аў-да?» — «А божачка ты мой!» — «А ідзі ж ты яшчэ...» — і смяюцца і ідуць, босыя, толькі пяткі пад спадніцамі падлятаюць.

С. 62—63.

³¹⁻¹⁰ замест: што ляжаў ~ ўзяты... // ляжаў збоку дарогі, схаваншы перад тулава ў жыта, а ногі спусціўшы ў канаву. І цяпер устаў і пайшоў з імі разам, бо, відаць, з аднае дзярэўні (у гэтым краі беларусы не кажуць вёска). І ён ідзе з кошыкам у маліну ў Цёмны Лес, устаўшы, пэўна, чуць толькі золак. Чырвоная кумачовая сарочка, сялянскія саматканыя штаны. У лапцях — значыцца, у маліну, а не ў мясечка на кірмаш.

З правага боку ля дарогі разляглося жыта, а з левага боку, за гарою, раптам наўстае ўваччу царква сярод гаю, ніжэй — сяло П. і даўно пакінуты, абязвечаны, стары млын-вятрак без крылля. Ды ўсё чыста наўкол абмяжаецца лесам. Яго паска цягнецца ўсцяж, усюды, без адзінае пярэвы, там вышэйшая, а там ніжэйшая. І толькі за сялом ледзьва відаць яна вёрст за пяць, а можа, і за дзесяць — далёка, далёка прападае; спываецца ў малочна-сінім тумане. У доле зелянеецца мужыцкая — зялёныя шнуры ды чарнейшыя межы — ярына, якую тутэйшыя мяккаэрыя беларусы называюць *ярыю*; ля самага ж сяла — папар, а па-тутэйшаму *паріня*. Як казюкі поўзаюць, віднеюцца каровы. Быццам якіясь чорныя кусточки і белыя плямкі — пасуцца авечкі. Неба сіняе-сіняе, вялікае, бяздопнае расхінула свае абоімы над зямлёю. Падзівуешся наўкол, і хіба толькі з-за вакаёму (гарызонту), з чужыны нясмела і зрэдку пакажа аблачынка свае рэдкія, блядыя, пяроўныя краі, што зараз і растае, — сіне, ані воблачка! Яшчэ ж дужа рапа, гадзін сем, можа, а сонца пачынае млець. Будзе гарачы дзень. Пакуль што лёгка: ногі ідуць і не чуюць зморанасці, а вочы і душа пльвучь за хвалямі па калоссю. Жаўцеючае жыта ціха калыхаецца, а як зірнеш далей — хвалі бягуць адна за адной, то ў той бок, то ў той, а пайболей пад Цёмны Лес, і там іх ужо не відно. І няма тут дзе ім разгуляцца, бо вось ён лес. Часцей лётаюць авадні, цягне чымсь асаблівым, сваім, лесавым.

Дарога ўвайшла ў вузенькі калідор сярод дрэў, які лепей назваць тупелем, бо і ўверсе надта густа сплялося вецце. Там-а-тут па дарожцы трапляецца і лезе над ногі карэнне стогадовых дрэў-волатаў. Святая ціша і прохаладзь; пават прыкра, што бабы гамоняць, ойкаюць і скачуць, як козы, збіўшы ці не збіўшы босую нагу аб карэнь у зямлі. Было б зусім прыемна чуць пеніта жудаснае, трывожна-супакойнае ў найменшым шорасе лесу. Было б зусім натуральна адчуваць даўна-мінулы, даўна-пражыты час і зрыхтованай істотаю чакаць, што вось-вось з'явіцца з-за грубага,

каравага камля бярозы старадаўны крывічанін з стрэламі і лукамі
ці выйдзе вядзьмак-чараўнік з сівой барадою і вусамі, з капою бе-
лага валосся замест капнака, у доўгай белай вопратцы, падпяра-
заны лыкам, з даўгім кійком у ссохлай, белай, а магутнай руцэ.
Косы сонца не пранікаюць скрозь ператканнае суччо бяроз, сосен
і слак, асабліва ж скрозь ланы хвой, і густы сцень ляжыць на
дарозе. Зусюль чуецца халадок і яшчэ нешта гэткае, што бывае
толькі ў лесе і не ў абы-якім, а толькі ў такім, як Цёмны Лес. Уні-
зе гушчары ляшчыны, дробнага альшэўніку, лазы і маладых асі-
нак. Часам, як зірнеш, так усё зарасло, што і пралезці немагчыма.
Страх падумаць, што Цёмны Лес цягнецца на дзесяткі вёрст
удоўжкі, а ў іншых месцах і ўшыркі, і што можна ў ім заблудзіць-
ца. Жудаснае, гнятучае чуццё выклікаюць гэтыя спрадвечныя ле-
савыя асілкі сваёю веліччу, гушчынёю, паўсёдным змрокам. Яны
давяць чалавечую душу, напчучы ёй аб яе адзіноце і мізэрнасці.
Але яны даюць і сунакой. Нават шкада, што тут, на дарозе ў мя-
сечка, — толькі вузкая ў тры вярсты стужка Цёмнага Лесу сярод
двух піль, што вось за тымі вялікімі, цвёрдымі разложыстымі ду-
бамі цёмная гушча лісця пачынае радзець. Не, гэта яшчэ не поле,
а толькі Леснікова Паляна, хваліць бога.

С. 63.

15—23 замест: Ён санчыпнуў ~ сэрцы. // і няспелымі, тож белаваты-
мі ягадкамi. Няскора яны паспеюць тут: бадай як жыта пажнуць,
як надойдзе і малінавы канец. Ішоў Лявон далей і заўважыў, што
памыліўся: гэта яшчэ не Леснікова Паляна, а проста невялічкая
палянка, за каторай часцей і часцей трапляюцца такія самыя пра-
галінкі, ці проста галы...

25—33 замест: Потым ~ сцежачкі. // Вось тая, ледзьва відная сце-
жачка ў бок ад дарогі ля сцесанай троху і заплыўшай смалою,
кучматай і вілкаватай сасны. Здаецца, дужа прыкметная сасна, а
як лёгка прамінуць і яе і сцежачку. Сцежачка вельмі скарочвае
дарогу ў мясечка, на ёй цянькамi можна выйсці зараз на шлях
з I. на II., пры якім і лініць тое беднае мясечка III. Раней, по-
смейдзі Б. сну, сэрца, ад дарогі, гісеў пры сцежцы на дубе драўля-
ны ўнізкі ступ, у гэтых ступах і чорны ад старасці, падпаясаны
шматком сівага ад доўгую палатна.

А пры пер таго крывічана няма; проста на дубе баўтаецца быццам
какашак бабёнага сэртука, а побач з дубам ляжыць цераз самую
сцежачку зломаная бярэзіна. Хто хоча — абходзіць, ёсць слабспь-
ні тор, а хто хоча — лазіць цераз высака ўзпяты камель ці пад
скалок. Хто б лісецкі парэзаў яе ці мужыкі б укралі. Яшчэ тро-
ху крывічоўнікі — вель, даскапальна гнілы, і здаецца, неўзабаве-
ткі заваліцца...

С. 63—64.

31—15 замест: Яны ўсё ж ~ мукамі. // Раптам, неўспадзеўкі для
сваго сабе, Лявон падняў гору думак, збачыў Лявон пад куст ляшчыны,
у дубавай сцяжцы, пад кустам (у дварэ хадзіў заўсёды ў сваіх хатніх
сапогах), ад двары, расцягнуўся, прыпаў усім цела да зямлі,
а ўсё тое адзіўскі з косам. «Ці яна і пагул усе яны — інтэлігенты,
а яны ўсё тое гэта паны, ці яны зразумеюць маё шчасце ля-
скавага даражына?» — задаў сабе пытанне Лявон, адпачываю-
чы на дубе, і сядзеў ад дарожнай зморанасці. Разважаў і ляжаў
на дубе, і ў гэты хлапец: у белай [вы]шыванай сарочцы, чорных
сапогах і з халявамі. Адно было не зусім як у сялянскіх
даражынах. Не любіў маскоўскага картуза; не любіў яго і

пасіў «шляхоцкую» з кароткім, круглым полем шапачку; і не зусім шляхоцкую з маленькім польскім картузом (брыльком), бо і такой, панскай, не любіў, а выбіраў, купляючы, троху падобную да ангельскай. Інтэлігентны твар і шапка збівалі з толку месцячковых крамнікаў і дзевак на цвінтары пры царкве, бо хто яго ведае: па ўсім — дзяцюк сялянскі, а галава ні то шляхоцкая, ні то якаясь троху панская.

С. 64.

³⁰ пасля: паны. // Пайгорш тое, што і яна, і нават без усяго ўсякага, а каб зрабіць яго беларускасці прыемнасць, папнула б на сябе вышываную сарочку з бусамі і каснікамі і кароткую і вузенькую, але даматканую спаднічку і гоцала б, як святая патароча, па панскім ігрышчы.

³¹⁻³⁶ замест: ўжо ~ радасці. // відзеў ужо яе з вялікім болем перад сабою ў гэтым «белорусском костюме». І ціша Цёмнага Лесу адхінулася ад яго, як ад заразы, і не давала яму, пансаванаму, свае вялікае радасці спрадвечнага супакою.

⁴⁰ пасля: і правільным. // «Зпялюбела б ты мне, як той папянок (папоў сын), што сказаў мэндалевай дачцы, скончыўшай гімназію: «Літвіновіч таму не любіць бліскучых гузікаў і какарды, што хоча быць арыгіналам...»

С. 65.

² пасля: ай-я-я-я! // І хлопцы і дзеўкі бяруць яе, панайшлі здалёку, хоць яшчэ вельмі рана. Ёсць вёрст за дваццаць.

Лявон троху прыстоіў ля кустоў і сашчыпнуў і з'еў некалькі надта ж буйных, салодкіх, смачных лесавых малінін.

³⁻⁶ замест: Той самы ~ вымоваю: // Нейкі хлопец недалёчка стаіць і паглядае, муліцца, каб спытацца і пытаецца:

¹⁵⁻²³ замест: паляне ~ карова. // Лесніковай Паляне ходзіць навязаная на доўгай вяроўцы рыжая карова, скубе канцы быльных траў. Махае хвастом, чмыхае мордай [п]а баках ад мошак, разам дрыгае-тупоча нагамі, і мне траву, і звоніць балабонам.

²⁷⁻³⁴ замест: І калі ~ злосці. // Заўважыла яго, але паўмысля, каб ведаў, што ей — няхай сабе, хто б не ішоў, круціць у руках недавіты вянок, быццам пільна ўе, і далей цягне-мармыча песню, быццам пільна п'е, нікім і нічым не адхілёная ад свайго занятку. «Маніш ты, дзеўка! Толькі і думаш, хто я гэtkі, скуль і ці гляджу на цябе». Не, не ўзнямае галавы і ціха, безуважна, машынальна вымаўляе:

Дарогаю ды шырокаю,
Туды б ішла ды сіротачка...

Але бяздушна спетая песня мае свой гэtkі нудны, гэtkі тужлівы, гэtkі лесавы матыў, аж цяжка ад яго. Быццам ваўкі выюць, быццам і камары звіяць, быццам і Цёмны Лес гудзіць. А хай цябе з такою песняю! Цягне душу з цела:

Туды б ішла ды сіротачка...
Сустрэў яе ды сам госпад бог...

Незразумелая таска кляшчамі сціснула Лявонава сэрца. Хай цябе, хай цябе з такою песняю. Так і звяніць камаром увушшу. А гэта што за дзіва? На вокнах лесніковай хаты — фіранкі, чаго зроду, звуку, спрадвеку не было ў тутэйшых мужыкоў. Не паспеў мінуць ён хаты, як дзяўчынка ззаду, з пня, крыкнула:

35-37 замест: Ста-а-аська-а! ~ голасам. // — Марыся! Бачыш?

С. 65—66.

38-1 замест: Аж ён ~ дарогу. // Фіранка ў акне на гародчык закалыхалася,— гэта кінулася ў вочы Лявону, як німаволі агляннуўся. А толькі зірнуў, як сабака-ганчак рантам, спецыялку, як загаркоча на яго з-за вугла пуні, як пакоціцца кумільгам, як заскача ля чалавека:

— Гар-гар! Гар-гар-гар!!!

Аж сэрца замрла, спужаў, каб ты прапаў. А ў руках хоць бы травішка.

— Вэн, вэн! — ціха крычаў Лявон і адбіваўся ад яго выспяткам.

С. 66—67.

2-9 Пайшоў ~ Мусю. // Нёман,— на, на, на! Не смець, ну, найшоў! — пачуў Лявон з ганку і, узяўшы вочы, увідзеў дзяўчыну з простаі, без хусткі галоўкаю, з нявыказана прыемнаю ўсмешкаю на чыста-дзявоцкіх вуснах і апрапнутую так, як апрацаюцца настаўніцы з простых сем'яў, прыехаўшы на лета да бацькоў.

— Можна, гэта і будзе мая жонка,— бліснула троху містычная, троху жартаўлівал думка.

З сапраўдным любаваннем заглядзеўся на яе хлопец і слухаў яе сімпатычны, чысты голас:

— Не бойцеся, ён не кусаецца.

— Як на які час, дачушка! — сказаў стары ляснік, выходзячы са стрэльбаю на плячах з-за той жа пуні, і вестліва даткнуўся брыля, і кіўнуў хлопцу галавою.— А найлепі-то я прапущу [в]ашэці, бо там на дарозе будзе бегчы яшчэ адзін мой сабака.

Лявон, не маючы ў пару слоў, заківаў з вялікай удзячнасцю дзяўчыне і яе бацьку, надзеў шапку, яшчэ раз цераз плячо паглядзеў на яе стройненькую фігурку і пайшоў побач з лясніком. Нёман вінавата віляў закручаным «правілам», пацёрся ля гаспадара і набег за Марысяю.

— Марыся! Гой-гой! — крычала меншая дзяўчышка.

— Не бойцеся, ён не кусаецца, ст. вольніца,— не азірнуўшыся і з ласкай буркнуў над доўгім, белым вусям сівы ляснік і потым з пытаннем кінуў слова на Лявона:

— Васпан да мясечка?

— Ага... Сядзім на пошту.

— Ага, гэць добра, што сказалі. Можна б, мелі ласку,— троху нап'яўшыся стаў прсеіць стары,— занесці і нашае пісьмо, заказае несланд.

— Часу ж, з прыемнасцю.

— Дакі я зараз. Марыся! Марыся! — клікаў стары, пабегшы наперад.— Дарай сюды пісьмо!

Лявон кінуўся на ганак і аддала бацьку пісьмо, нешта скаржыцца, і кінуўшы яму.

— Ага, добра, што там! — адказаў на яе словы ляснік,— усё добра. Дзе ж ты, браце?

— Добра, ўсё.

— То, браце, і бацьку вашага добра знаю, калісьці мелі кумнаўства. Дакі вы гэта так увабраўся,— што хто і назнае,— з падвоўнага сэрца і значна сціплеі (скрамней) казаў стары і нават не падымаў галавы прыкметна, а ўсё ж, відаць, не зусім смела нап'яўшыся.

Марыся дужа пачырванела, кіўнула галоўкаю на звычайнае знаёмства і разам развітанне і шыбка пабегла ў хату.

С. 67.

11-20 замест: Выйшаўшы ~ чуе: // — Як жа, як жа, — гаманіў па дарозе ляспік, — калі Марыська ўчыцца толькі пачынала, яшчэ і старая мая ногі цягала, меў тады сваё леснікоўства педалёчка ад вашай вёскі і з бацькам вашым добра знаўся. Заходзьце па ўзвароце квасу напіцца, пагамонім, і мая Марыся рада будзе знаёмству з адукаваным чалавекам, будзьце ж, панок, ласкавы. А я швэндаюсь па лесе, пільную квітковых баб, каб не дужа ламалі.

Лявон падзякаваў, падакляраваў зайсці, бо трэба ж і квіты з пошты занесці, і шпарчэй засягаў з лесу, каб не вельмі спозніцца, бо ўжо пэўна было гадзін восем. Яго гадзіннік быў у направе ў мясечку, а ў лесніка спытацца аб часе пасцясняўся, — можа, ён не мае гадзінніка.

Выйшаўшы з лесу, увесь астатні кавалак дарогі да мясечка, па «большаку», пад прысадамі з рэдкіх, старых і пакалечаных бяроз, думаў Лявон аб сваіх новых знаёмых. Было ясна: радаваўся. Толькі не мог дараваць сабе прыкрай, блазенскай, дурацкай той думкі: «Можа, гэтая і будзе мая жонка». — «Што думка жартаўлівая, я выдумаў, каб абязвініць сябе, а што містычная, то проста дурацка, — дурацкая, проста дурацкая думка», — караў ён сябе спосабам, падобным, аднак жа, да той думкі. А караў за тое, што гэтая ж была зпявага для тае, каторую не можа вырваць з свайго сэрца, для тае, каторую пакінуў, каб зрабіць самаўбійства.

С. 68.

30-34 замест: Але вось ~ крамнік. // З Мэндалевай крамы сышнуў грудам народ, выскачыла нізенькая, грубая баба ў лапцях і з замасленым, запэцканым вузельчыкам у руцэ, збялелая са страху і ад прыкрасці, а следам Мэндаль, даўгі, як жэрдка, рыжы гандляр, з селядцом, і — плясь! яе па твару.

36-38 замест: Яна маўчала ~ краму. // — А, людцы, а, родныя! Каб жа я крала... — пяцілася ад яго баба, а ён перахапіў селядцовы хвост у другую руку ды яшчэ раз, ды яшчэ, па твару — плясь! плясь!

Калі селядцовая галава адляцела, тады Мэндаль адступіўся і спакойна пабег да свайго тавару.

39-40 замест: за рог ~ сценкі. // скарэй за сценку і абцірала рукою белы, як крэйда, з чырвонымі, у селядцовым расоле паскамі, з прыліпшымі лускамі непрыгожы, шырокі твар.

С. 69.

25-27 замест: Тут ~ ліст. // Глядзіць: стаіць канапа, а на ёй сядзяць тры бабы. Адна з пісьмом, а дзве з пасылкамі. Проці канапы — дзверы ў «тэлеграфісцкую», а трошку воддаль — у «касірскую».

28-33 замест: Паштовыя ~ дзевятае... // У кожных дзвярах на акенцы. Ні ў телеграфісцкай, ні ў касірскай нікога не было. Лявон пастаяў, пастаяў, падзівіўся праз акенцы, што на гадзінніку ўжо 8 з палав., і прысеў на канапцы. Сядзеў, здавалася, даволі доўга.

38-39 замест: Уголос ~ па-літоўску. // Лявон сагнуўся, каб дастаць вокам скрозь акенца цыферблат і ўвідзеў 8³/₄.

— Колькі, братка, пабаўтала? — з паўнаўнай прастасцю спыталася ў яго баба з пісьмом.

— Без чвэрці дзевяць.

— Во, што то значыцца навука, [не тое што] мы, цёмныя, пі-

чога не разуме[ем, як] тама чыкаець? — і засмялася [нясмела-] шчыра, і бядуючы над сабою, але [болыш] дзеля гадзіся, бо так усе кажуць.

— Не была б то грамата,— [над]дзержыла другая.

— Ведама,— дадала сонная трэцяя.

¹⁰ замест: Хвілін ~ пятнаццаць // «Чаго ж, самдзеля, ніхто [не] прыходзіць?» — пачуў прыкрасць Лявон, і ў той жа час у тэлегра- [фісцкай]

С. 70.

¹² замест: Тады ~ цёткі. // Тады пацягнулася к акну другая, з пасылкаю. Паштавік узяў пасылку ў рукі, падзярыў яе і крутнуў- ся к прасіцельцы:

— А што пасылаецца?

Баба нахінулася бліжэй і сарамліва прызналася:

— Ведама, што, панічок: табак, паперка, пісьмо, сернікі і... гэта і...

— Што «і»?

— І сала,— адважылася баба.

— А што там за сернікі?

— Спічкі,— паясніла прасіцелька.

— Как?! Пасылаць узрыўчатых ве[шчак]. Да я нікагда гэта- ва не дазволю. Прашу пусціць другіх.

Адсунулася і яна, забраўшы сваю пасылку.

²⁰⁻²⁴ замест: другі ~ поглядам. // у касірскую паштмайстар, да- волі высокі чарнабароды чалавек. Сеў у сваім пакойчыку на сту- лік і маўкліва заняўся выманнем розных папер з столу.

С. 70—71.

²⁵⁻⁶ замест: Ён пачуў ~ грошай. // Тады і Лявон стануў ля акенца, паклаў пасылачныя пісьмы, ёй, і тое, лесніковае, і чакаў. На пошце прабіла дзевяць гадзін. «Уга,— падумаў Лявон,— гэта ж па- чальнік пошты спазніўся аж на цэлую гадзіну»,— падумаў і гля- дзеў, чакаючы.

— Ізвініце (выбачайце)! — сказаў адзаду нейкі круглы пап і праціснуўся ў дзверы касірскай. Начальнік пошты ўстаў, прывітаў- ся з панам і падымаў яго крэсла. Гэта быў месцячковы доктар. Зараз у ім паталася амыўленая панская (расійская) гутарка.

Бабы слухалі, хоць і не разбіралі, і заглядаліся на іх, стоячы за Лявонам, адны адна крэсла другой: «Ну, рыбулька, прыйдзеца мне кайсеці не паслаўці...»

Лявон чуў і чакаў моўчкі. Паштавік паспеў напісаць, што трэ- ба для заказаных пісьмаў і падаў квітанцыйную кнігу, хто яго ведае, казешта — начальніку. Доктар гаманіў а гаманіў, пачальнік слухаў і часам кэшта сам казаў. «Во зюкаюць»...— сказала адна. «То, ведама ж — паны»,— адказала другая. У прыёмную прыйшло яшчэ нейкіх сестра.

— Што вы, бо гэты пасылка і во за перасылку і за вашу тур- боту...— падсунулася нейкая новая маладзіца.

— Дык вы не перагланеў троху, што чутна сказала, а ўзяў і стаў лістаць.

— Дык вы мне вам каштуе восемдзсят капеек,— прывёў ён скаржы ў дзверы,— бо дваццаць капеек «гасцінца» не бог ведае, а то за гасцінец.

— Дык вы квітанцыю! — звярнуўся Лявон да паштмайстара, каб ён пачуў.

— Дык вы ўжыць і слухае доктара, а доктар гаворыць, аж пыхціць

і брызгаецца, толькі лоб хустачкаю цярэ. Тым часам прыбгае яшчэ паненка, ува ўсім чыста чорным, і сама чорная, як той жучок. Паштавік паслушна скоранька адчыніў ёй забаронныя дзверы, і яна пыхнула ў касірскую.

— Ці няможна паслаць грошы? — панскім голасам і па-панску (па-расійску) запыталася яна, прыемна вітаючыся з доктарам і пачальнікам пошты.

— Чаму ж няможна, а злашча для паненкі, — жартам адказаў пачальнік і папярэдліва пасадзіў чорную на стул.

С. 71.

¹¹ пасля: сэрца. // Ад пошты яго думкі пераляталі на ўсё жыццё, з'яўляліся вобразы, з'яўлялася мімавольная, механічна-мазгавая творчасць, як ува сне, якая патроху пераходзіла ў творчасць свядомую, здавальняючую. Лявон мысленна пісаў на паперы назоў свайму твору, выбіраючы лепшае слова: рабы, хамы, падляганнікі...

І тварыў, і тварыў (нават мог бы імправізаваць уголас).

«Ідзе ён, прыгнуўшыся, туляючыся. У белай старой сярмязе, у стоптаных лапцях. Ідзе — баіцца. Па тратуару ён не ідзе, каб не запэцкаць каго з іх, у чыстым, у чорным, у панскім. Каб сваім убогім хатыльком не таўхапуць каго з іх, далікатных і непадступных, ды і насменлівых. Ён месіць балота з боку вуліцы, шчэміцца наўкол дрэўцаў, што ля тратуару, а ідзе, пэўне, у ўезны (паветавы) з'езд. Можа, на суд? Можа, яго судзяць за што? Ён тужліва і смешна скідае шапку перад гарадавым і перад усякім бліскучым гузікам і какардаю. Скідае перад «імі». Усё роўна — «яны». Ці «ён» — суддзя, ці — пан вялікі, ці — пачальнік які. Можа — воінскі, можа — земскі, можа — прыстаў станава. Хто падзівуецца, а хто і не ўважае анізвання на яго мужыцкую, на яго дурную прывычку здароўкацца ў горадзе. А другі з радыкальных паноў падумае з грамадзянскай засмучонасцю: «Гэта не ветлівасць. Гэта рабства, пайначай». А той, аб кім пан гэтак думае, а той «хамуйла» абміне папа, як скулу, дасць дарогу і зірне з-пад лоба, з-пад нізу, як з-пад якога падыхадзе. Як чакаючы ўдара пад палкаю. Плюскаючы вачмі, як быццам паб'юць яго. Драўляныя самадзялковыя тузікі ў сярмязе. Маргелка. На руцэ вясла лыкаў або бублікаў, калі што прадаў і не надта пітушчы. Ён тут чужы, гэты чалавек лясоў і балотаў. Папіхайла шнёў, і балот, і гнілых калод. Ён тут у чужым свеце. Але яго тут знаюць. Знаюць, што ён ніжэйшы. І ён іх знае. Ведае, што яны зробіць з ім усё, што захочуць. І ведае, што яго лічаць за пешта ніжэйшае. І ведае, што адылі ён такі самы, толькі бедны і цёмны, і дзеля таго так паглядае, як бы баючыся, што дадуць на галаве кіём. Як пабіты сабака. Як пакрыўджанае дзіцяці. Як воўк у клетцы. Як конь, што пугаю на саменькіх вочах яго насябалі. Як усе яны разам, выглядаючы аднымі вачыма, у каторых ёсць тое ўсё, усё разам. Як тая пегрыцянка з дзіцёначкам на ўлонні, што на малюнку ў кніжцы «Халупка дзядзькі Тома». Больна. Шчэмка, знібліва. Войстрае пачуццё распутай людскасці. Пякучае пачуццё крыўды. Ай, каб ішоў ён горды, вар[т]ы, паважны. Моцны духам. І багаты. І чыста аправуты. Адылі... Дух жа ў яго спакойны. Дзесьці на сподзе яго душы ёсць гордасць, што ён гэтакі. Гардзіцца тым, што ён і гэтакі жыве. Іменна гэтакі, скрыўджаны. Дурань святы! Іга-га-га-га!! — зарагатаў мысленна Лявон так, як рагатаў на «большаку», на вольным паветры ўголас, а не мысленна. Дурні святыя, іга-га!!

Працёк час.

Ідзе ён на тратуару, у бэтак, і ў шэрай пішмаком шытай адзежыне. З двума радкамі, даўгімі двума радкамі шэранькіх гузікаў, купленых у краме. І ў казыру маскоўскіх — таксама з крамы. Адным словам, — шляхціц. Пасэсару нос падатрэ. І не дужа каму абходзіць дарогу. А бяднейшых наўмысля не заўважае, бо і яны — рабы, але ўжо і за яго ніжэйшыя. Сустрэкаючы наважнейшых, тоўстых з какардамі і гузікамі для адзнакі ад горшых, страўны гэткіх, скідае, гад, шавку, перастае лунчыць семячкі і на адзін мах (міг) глядзіць, як негрыцзяка. Не тое што — глядзіць, а нешта мігчае ў яго такое ў вачах, толькі зараз хаваецца, і ўжо даволі лоўка хаваецца. Ён багатыр: замест скрыўджанай дзядоўскай гордасці, той мізэрнай дурнасьведомасці, пажыў гордасць крыўдзіцеля, самалюбаваўне, хоць і рабскае, але вышэйшае, ага!

Працёк час.

Ідзе ён у чорным пальце, што посяць напы, і ў брылі, і ў штанах «навуліцу» (навыпуск), кіёчкам махіль, махіль! і не відзіць таго свайго родзіча, што ў белай сярмязе і ў маргелцы і з вяслам бублікаў ці лыкаў абмінае яго асцярэжжынька, з тратуару далёка саступае. Дык іць панпрэскае, і гэтак гадна ідзе, што кожны сам дарогу дае. А з агідаю моршчыцца, калі другі яго родзіч, той, у шэрай пішмаком шытай адзежыне, палітліўшы, відаць, за «жыдка» яго, валіць проста, кам, плячом на яго і кідае сваёю слюняваю шалунашкаю, шалукою ад сланечніка, сваім хамскім семячкам проста яму на бліскучыя боцікі. І толькі на выгляд з такою агідаю пакоршчыўся, а на сподзе душы баіцца, каб яго не абразілі, як прэстага, не сказалі б яму крыўды, як жыдку, ці гэткіх слоў, як раўнаму: «Слухайце! Гэта не вы, пакочак, Ярмалін сыноч, дзядзькі Ярмалін, га?» Каб так не сьмталіся, баіцца ён тут, а зазвычай баіцца як нішчэцік ладану, каб не зліцець з таго панства свайго, каб яго не зраўнавацца з тымі рабамі, за якіх вышэй цяпер. Баіцца, год, каб не страціць той мажлівасці любавацца сабою, як вышэйшым за іх. Таму дось так, не з поглядам сабакі пабітага, дарма дурнаўдзюмага, а з выжыдан надласага ды подлага сабакі скідае брылі і ідзе, і ў шэрай пішмаком шытай адзежыне за яго. Дык навошта жадалі брылі і штаны? — Гэта, заместа маргелкі — брыль, заместа шытага палітліўша — і ў абло стэк, навошта, калі яны нішчаць у яго нават гордасць закумамага? А чаму ж і не? Ці ж не лепей гордаваць са свайго панства, чым інаваць раба?»

12 годзе: Панама ~ падрашоў... // Імпровізацыя Лявонава з парадку скаржы на абшчыну, думкі дык самога сталіся няяснымі, і ён к акепці, каб не перамаўляў ішоў падрашоў.

13 годзе: Панама ~ падрашоў... // — У нас гатовых квітанцый нет (няма), — і ў ішоў з ішоў пантавік дае адказ і на сваё начальства агля-

14 годзе: Панама ~ падрашоў... // Ідзе ён у чорным пальце, што посяць напы, і ў брылі, і ў штанах «навуліцу» (навыпуск), кіёчкам махіль, махіль! і не відзіць таго свайго родзіча, што ў белай сярмязе і ў маргелцы і з вяслам бублікаў ці лыкаў абмінае яго асцярэжжынька, з тратуару далёка саступае. Дык іць панпрэскае, і гэтак гадна ідзе, што кожны сам дарогу дае. А з агідаю моршчыцца, калі другі яго родзіч, той, у шэрай пішмаком шытай адзежыне, палітліўшы, відаць, за «жыдка» яго, валіць проста, кам, плячом на яго і кідае сваёю слюняваю шалунашкаю, шалукою ад сланечніка, сваім хамскім семячкам проста яму на бліскучыя боцікі. І толькі на выгляд з такою агідаю пакоршчыўся, а на сподзе душы баіцца, каб яго не абразілі, як прэстага, не сказалі б яму крыўды, як жыдку, ці гэткіх слоў, як раўнаму: «Слухайце! Гэта не вы, пакочак, Ярмалін сыноч, дзядзькі Ярмалін, га?» Каб так не сьмталіся, баіцца ён тут, а зазвычай баіцца як нішчэцік ладану, каб не зліцець з таго панства свайго, каб яго не зраўнавацца з тымі рабамі, за якіх вышэй цяпер. Баіцца, год, каб не страціць той мажлівасці любавацца сабою, як вышэйшым за іх. Таму дось так, не з поглядам сабакі пабітага, дарма дурнаўдзюмага, а з выжыдан надласага ды подлага сабакі скідае брылі і ідзе, і ў шэрай пішмаком шытай адзежыне за яго. Дык навошта жадалі брылі і штаны? — Гэта, заместа маргелкі — брыль, заместа шытага палітліўша — і ў абло стэк, навошта, калі яны нішчаць у яго нават гордасць закумамага? А чаму ж і не? Ці ж не лепей гордаваць са свайго панства, чым інаваць раба?»

6-7 замест: пачаў ~ Лявона. // замкнуў і ўвiдзеў у прыёмнай адпаго хлапца-бунтоўніка, Лявона. Пытаецца:

12-15 замест: узняўся ~ носе. // раптам адмахнуўся, і сама рука моцна ўдарыла па шчацэ і па вуху таго. Так у гузічках і заваліўся па кананку.

16-19 Той зьялеў ~ тут трэба? — адсутнічае.

ЦІХАЯ ПЛЫНЬ (с. 124)

Друкуецца па выданню: Гарэцкі Максім. Ціхая плынь.— 2-е выд.— Мн.: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1930.

Упершыню пад назвай «За што?» і падпісаная псеўданімам «Дед Кузьма» апублікавана ў перакладзе з беларускай на рускую мову ў газеце «Известия Смоленского Совета», 1918, 1 мая.

Датуецца 1917—1930 гг.

У «Храналогіі маіх твораў» «За што?» пазначана «1917, 1918» гадамі, прычым каля апошняга маецца заіс: «травень».

З ліста М. Гарэцкага ад 26 верасня 1918 года да З. Жылуновіча (Ц. Гартнага), які ў той час займаў пасаду загадчыка выдавецкага аддзела Беларускага нацыянальнага Камісарыята, выяўляецца, што аповесць «За што?» пісьменнік меў намер апублікаваць у зборніку «Жніво», аб гэтым сведчаць наступныя радкі: «...Я ўжо меўся выязджаць гэтымі днямі ізноў у Смаленск... Паеду, мусі быць, у суботу 15/IX. Са Смаленска пашлю ў «Жатву»: 1) «Зпібее сэрца» — 3 стр.; 2) «Прысяга» — 7 стр.; 3) «Кросны» — 16 стр. і 4) «За што?» — 36 стр. Калі ўсяго друкаваць няможна, друкуйце «Кросны» і «За што?». Апавяданні пісаны ў розную пару і не аднакім правапісам; выбачайце і рабіце «як лепей»¹.

У газеце «Дзянніца», 1918, 17 і 24 снежня змешчана паведамленне, што зборнік «Жніво» друкуецца і што ў ім «між іншымі будуць змешчаны творы: Цішкі Гартнага, М. Гарэцкага, Я. Пятровіча і Х. Чарпушэвіча». Як вядома, зборнік свету не пабачыў.

Першае асобнае выданне аповесці на беларускай мове мела назву «Ціхія песні» (1926). Аўтарская спасылка ў ім дала звесткі аб першадруку твора: «Першы раз друкавалася ў перакладзе парасійску ў першамайскім нумары «Изв[естий] Смол[енского] совдепа» за 1918 г.».

Удакладняюць сказанае словы пісьменніка ў артыкуле «Смаленск — Мінск — Вільня» («Звязда», 1927, 9 жніўня): «Пасля Кастрычніка я жыў у Смаленску і ў самым канцы 1917 г. ці ў самым пачатку 1918 г. пачаў супрацоўнічаць у «Известиях Смоленского Совета». Я даваў спачатку фельетоны і пераклады з сваіх жа апавяданняў у беларускай мове пад псеўданімам Дзед Кузьма».

Апавяданне ў творах, падпісаных гэтым псеўданімам, вялося ад імя старога чалавека, умудронага вялікім жыццёвым вопытам. Вось, напрыклад, як пачыналася аповесць «За што?» у першадруку:

«...Пожалуй, не запытальна она для читателей любовных романов и футуристических стихов. Ведь даже вы, мои юные друзья, выходцы из белорусской деревни, дети наших старшин и кулаков, панских кучеров и кухарок, взятые от сохи и бороны и, благодаря русской школе, вышедшие в люди, даже вы не понимаете да и не любите Успенского и не слышали о Златовратском. При чтении

¹ З публікацыі В. Скалабана «У навальнічым 1918-ым...» — Літ. і мастацтва, 1983, 25 лют.

«Деревни» Буння ваше сердце не сжимается от боли, но отвержение к унылой жизни грязных хат растёт и окрыляется и поднимает вас в ваших собственных глазах. И я с печалью вижу, как американская корочка ваших душ, созданная литературой кинематографа и бульвара, скрывает пустоту и отделяет вас от народа. Беспомощно висят концы оторванных нитей. И от того, что могло бы их связать, вы безрассудно отвергнулись.

Народническая литература не отжила, однако. Есть обширный класс людей, который не поймет новых произведений наших дней, где преломляется цветами радуги наше дегенератство, называемое в высоком стиле утонченностью!

Этот класс найдёт, надеюсь, в несложной истории Осмоловского Левки отражение своих дум и настроений».

Да выхаду першага асобнага выдання на беларускай мове пекторыя раздзелы аповесці змяшчаліся ў перыядычным друку ў выглядзе асобных урыўкаў, самастойных апавяданняў.

Пададзеная ніжэй табліца дае ўяўленне пра гісторыю напісання аповесці, змену яе назвы, кампазіцыйную перапрацоўку.

У «Храналогіі...» і «Спісе маіх твораў» пазначаны яшчэ адзін урывак аповесці: «На заездным двары», які датуецца 1921 годам. Аўтограф урыўка не захаваўся, асобнай яго публікацыі не выяўлена. У аповесці аднаведны гэтай назве тэкст змешчаны ў раздзеле «Школа жыцця».

С. 148—156.

«Чорныя будынкi высоўваюцца з шэрай і снежнай начавой плямы ~ Ды вось саркі заскрышчелі, і пачынаецца ізноў дарога...»

Накрэтызуем звесткі, якія датычаць гісторыі тэксту аповесці.

Як вынікае з прыведзенай табліцы і раней сказанага, урыўкі «Бірка» і «На заездным двары» ў рускім варыянце аповесці адсутнічаюць. Запісы ў «Храналогіі...» і «Спісе маіх твораў» паказваюць, што гэтыя тэксты напісаны аўтарам пазней. Яны датуюцца тут 1921 годам (у «Спісе...» ідуць з паметай «Ц. п.»). Выкарыстаны М. Гарэцкім у асобных выданнях аповесці.

Урывак «Бірка» быў запісаны ў 1920 годзе (аб чым сведчыць дата пад тытулам: «С/111 — 1920»), у гэтым жа годзе ён быў і апублікаваны. У «Храналогіі...» ж М. Гарэцкі датуе яго, відаць, год перапрацоўкі, у выніку якой са значнымі сюжэтна-кампазіцыйнымі, моўна-стылістычнымі зменамі тэксту ён стаў другой і трэцяй часткамі IV раздзела аповесці «Ціхія песні» з эпіграфамі да іх: «На слона «Бірка» гіпер забываюцца...», «Як на тое ліха, быццам перыядычнае на хлопца...» Герояў урыўка — Міхалку і Іваньку — пісьменнік уяўляе ў асобі ўобразе Хомкі, учынкi Панаські Міхасёпка перадаў Пешні-леснікоўне.

Гэты тэкст перапрацаваны тэкст зноў пераглядаўся аўтарам. У выніку гэтых стылістычных правак і змен (хлопчык Лявонька назваўся ў гэтым варыянце Барысам), без эпіграфу стаў другой часткай раздзела «Ціхія песні» аповесці, якая атрымала назву «Ці-

хія песні» у «За што?», змешчанае ў «Беларускіх ведамасцях», а ў «Беларускім вестніку» — «далей будзе», аднак, у сувязі з тым, што газета «Беларускі вестнік» у 1922 года спыніла сваё існаванне, аднаведны працяг апавесці змешчаны ў часопісе «Беларускі зван» пад назвай «За што?» і змешчаны ў апавяданні «За што?».

У выданні «Беларускіх ведамасцяў» тэкст апавядання ўключаны аўтарам у I раздзел апавесці «Ціхія песні», а тэкст урыўка — у II раздзел. Абодва

мі ж раздзеламі, што і ў апошнім асобным выданні. Размяшчае яе пісьменнік перад дакументальна-мастацкімі запіскамі «На імперыялістычнай вайне» (яны ідуць пад № 26). Такая паслядоўнасць, як і ўдакладненне ў аповесці прозвішча хлопчыка-школьніка Задума, была не выпадковай. М. Гарэцкі імкнуўся стварыць шырокае эпічнае палатно нядаўняга мінулага, паказаць праз лёс двух аднавяскоўцаў (Хомкі і Лявона), што пера імперыялістычная вайна на роду. (Тэкст аповесці ў машынапісе «Зборніка...» адсутнічае.)

Імя галоўнага героя аповесці «Ціхая плынь» Хомка, якое мы ўпершыню сустракаем ў апавяданні «За што?», засталася пязменным ва ўсіх наступных публікацыях і выданнях. (У рускім варыянце — Лёўка Шпак, ва ўрыўку «Бірка» — Міхалка і Іванька.)

Паводле сведчання Галіны Максімаўны Гарэцкай, прататыпам вобраза Хомкі быў аднавясковец пісьменніка — Восіп Нажыпскі, якога напаткаў такі ж лёс, як і галоўнага героя аповесці.

У «Запісной кніжцы» (1936—1937 гг.) пісьменніка ёсць запіс: «На імперыялістычнай вайне пагінулі» і дадзены пералік імён, сярод якіх значыцца і «Восіп Максімаў», г. зн. сын Максіма Нажыпскага. Як сведчыць Галіна Максімаўна, носбітамі ўсіх пералічаных імёнаў былі рэальныя асобы, аднавяскоўцы М. Гарэцкага, а запіс, зроблены ім, прызначаўся для «Камароўскай хронікі».

У аўтарскім разуменні імя Хомка было памінальным. У артыкуле «Наш тэатр» (Гоман, 1916, 27, 31 кастр., 3, 7 лістап.) ён пісаў: «Беларус — гэта Хомка, што веры не дае. На словы ён быццам то і згадзіўся, каб не скрыўдзіць каго, а тым часам, пакуль усяго сваімі вачамі не паглядзіць, датуль не дасць поўнай веры, датуль і не пераканаецца».

Без змен у аповесці пакінута імя маці героя — Домна.

На аснове аповесці «Ціхая плынь», а дакладней, яе ранейшых публікацый, М. Гарэцкім напісаны апавяданні для дзяцей: «Хомкін сон», «На пастаці», «Канец лета», «Досвіткі», «Сонейка», «Бірка». Змешчаны яны ў кнізе «Родны край», 1923, 1929 (апазданне «Бірка»¹ ўваходзіла ў выданне гэтай кнігі, у прыватнасці, за 1921 і 1927 гады), апрацаваны з улікам спецыфікі чытача. прадугледжаны пазнавальныя і выхаваўчыя моманты. У аповесці блізкі ім тэкст:

С. 147—148. «І ўсе хлопчыкі, звязаўшы аброці ў пукі ~ Прабязы троху, зараз абагрэемся ў заездзе». — «Хомкін сон».

С. 156—157. «Жніво. ~ І шамае жыта...» — «На пастаці».

С. 130—131. «Ці даводзілася вам праязджаць па вёсцы ў канцы лета ~ шмат вялікіх і маленькіх «пірагоў», па сонейку, дзе будуць яны пячыся». — «Канец лета».

С. 152—153. «Светач вісіць на шосце ля полу. ~ Пу-ка, Хомка, уставай!» — крычыць ён сам». — «Досвіткі».

С. 161—162. «На падворку, дзе сонейка цалуецца з залатою саломкаю ~ набірае жоўтага пылу на свае бахматыя ножкі». — «Сонейка».

С. 139—144. «На слова «бірка» цяпер забываюцца ~ чым яго добрым пацешыць». — «Бірка».

* * *

С. 128. ...*праведнага Егавы*... — Маецца на ўвазе Іегова, бог у іудзейскай рэлігіі.

...*начытаны ў бібліі і брусавым календары*. — Біблія (грэч. *bib-*

¹ «Бірка» змяшчалася яшчэ ў кнізе «Наш сцяг».

ліа — кнігі) — зборнік «свяшчэнных кніг», які складаецца з мноства частак, напісаных у розны час (VIII ст. да н. э.— II ст. н. э.). Біблія складаецца з Новага завету, які лічыцца «словам бога» ў хрысціянскай рэлігіі і Старога завету — у хрысціянскай і іўдзейскай рэлігіях.

Брусаў календар — пад гэтай назвай вядомы календар з прадказаннямі, складанне якога прыпісваецца Якаву Брусу. (Брус Якаў Вілімавіч (1670—1735), дзяржаўны дзеяч і вучоны, напачнік Пятра I). Сам календар, які стаў узорам для ўсіх пазнейшых выданняў з прадказаннямі, быў адгравіраваны ўпершыню ў 1709 г. на медзі і складаўся з 6 асобных лістоў.

С. 129.

...купальскія або рабінавыя ночы... — Гл. вышэй, с. 385, каментарый да аповесці «Меланхолія».

М у с і я ш — антыхрыст. У драматычным абразку «Антон» Гарэцкі выкарыстоўвае блізкую сюжэтную сітуацыю. Герой твора — доктар — прыгадвае падобнае трагічнае здарэнне, якое адбылося на Магілёўшчыне «чатыры гады назад», калі «мужыкі забілі дзіцёначка, быццам народжанага антыхрыста...».

С. 133. *...рулі з настаялкі...* — Хлеб, пакрышаны ў малако, якое адстаялася ў халодным месцы (склепе).

Сарыянтны газетны «Мама думка»

С. 140.

¹⁻³ замест: але ён ~ належнаю // Але вучыцель гэты надта здаволіўся ад свайго плану і ажыццёвіў яго з належнай

⁷⁻¹⁰ замест: На брусочку ~ казаў». // З кожнага боку зрабіў па тры парэзы, налічыўшы да дванаццаці. Цыфра да 10 азначалася лікам парэзаных палачак, а 10 — крыжыкам. Потым проці парэзаў напісаў 12 беларускіх слоў, самых непрыгожых для яго [...] вуха, а іменна: 1 як, 2 дык, 3 хай, 4 ёсць, 5 няма, 6 нічога, 7 ён, 8 казаў, 9 але, 10 дабрыдзень, 11 добра, 12 дрэнна.

Першыя тры словы сурожа забараняліся для ўжытку, пачынаючы з першага аддзялення, першыя шэсць — з другога, а ўсе разам, як і наогул уся беларуская размова, — у трэцім аддзяленні.

²³ пазы: і дыкаеце. // Але я дам вам рады і наўчу вас, — вырашы, надаркуе мне. Здаўце, што з той мужыцкай, хамскай моваю, якую вы ўвасце ад сваіх матак і бацек, нідзе няма ходу, ні ў салдацкім, ні на службе ў свеце, нідзе. Бацькі вашы пяўчоныя, дык і не дайце, а тое ма ка тое школяць, каб у людзі хоць троху вывесці. Там часам, вы ніяк не адыкаеце ад хамства.

С. 141.

²³ замест: І хлопцы раздурэліся. // Нават шмат каму з хлапцоў зрабілася вельмі ад гэтае вучыцельскае выдумкі, і яна ім не здавалася скарэй, чым ім сабе, і яны снадзяваўся лёгка спіхнуць яе з рук.

С. 142.

²³ пазы: да кёжнага. // «Не дай бог свіппі рог, а мужыку панест», — гаворылі ў Асмолаве некаторыя бацькі, дачуўшыся ад сваіх дзяцей, якіх імкнуўся за простую мову новы вучыцель. Ён быў сапраўды пераможцам гаспадарам з суседняй парафіі і ў настаўнікі паўважана пераходзіў з свету, дзе наўчыўся гаварыць па-пацску. Адукацыя ў гэтай вялікай царкоўнапрыходскай школе, але каб быць настаўнікам у гэтай школе граматы ў той час было даволі і гэтага. Пабыўшы ў школе ўсе тры гады, наш вучыцель, як хло-

нец зроду здольны, а заядлы, быццам святы Іосафат Кунцэвіч, вельмі лёгка няўся панскай гутарцы і цыпер з форсам і смакам вымаўляў сваё: «што-ж, уж, как-ста, што-ста». Не за тое вінавацілі яго асмолаўцы, што гамоніць на-панску і выбівае з іх дзяцей простую мову, бо самі таго хацелі, але за тое, што вельмі задаецца сваім панскім языком і пагарджае кожным, хто не ўмее зламаць язык на-ягонаму.

— Как? как? Паўтары яшчэ-та раз, пу! — чапіўся ён, бывала, яшчэ на парозе школы, з самае раніцы, як толькі вучні пачыпалі збірацца і ў страсе казалі яму цяўломнае для іх панскае слова:

— Здрасцвіця!

— Уш я-та цібе задам: здрасцвіця! Уш я-та цібе паучу кгаварыць: здраствуйце! — пакідаўся настаўнік і зараз даваў у рукі бірку.

Той, хто ўчыўся ў асмолаўскай школе граматы за гэтым панам настаўнікам, або гаспадзінам вучыцелем, пэўна, да самае смерці будзе ведаць, што за штучка была бірка, яго выдумка. Адно шчасце, што пажыла яна нядоўга, да вялікадня ў тым годзе.

Колькі з-за яе пралілося горкіх дзяціных слёз, колькі выдзерта віхроў, пабіта рук лінейкамі, памулена бедных кален гарохам і колькі сварак адбылося між самымі блізкімі таварышамі.

Яшчэ ў першым-другім аддзяленні можна было выкруціцца ад боскай кары. Рэдка заставаліся малыя без абедна з біркаю ў руках за якое-небудзь «дык» або «няхай». Але астатні год — прост хоць у пятлю галавою. Здаецца, так стараліся ўсе гаварыць правільна, але кожны ж божны дзень у печых руках заставалася «дудка», як жартам празывалі бірку. Кожны хацеў збавіцца ад яе, і часта лаўкачы, як і Лявонька, пушчаліся нават на подлую зраду, або, як цыпер кажуць, на правакацыю. Дастаўшы бірку ў рукі, яны заклікалі ў куток таварыша і наўмысля пачыпалі размаўляць папросту. Не паспяваў той, не сцяміўшы, сказаць «добра», ці «нічога», ці аб'якое іншае простае слова, як прадацель радасна крычаў:

— Ага, маеш бірку! Ты сказаў «нічога», а трэба сказаць «нічыво».

У руках няшчаснага ўжо тырчала бірка, і яго вучыцель пакідаў у школе да цёмпага.

І папавала над беднымі «прастамоўнымі» дзеткамі страшная бірка, як біч божны. Іншы раз пакараныя вучні з пужлівай пытлівасцю доўга ўзіраліся на гэты кавалак палкі з усіх бакоў, нічога асаблівага ў ім не знаходзілі, але яшчэ болей набіраліся дурнога ўпуду ў адпосіпах да яе. Бірка ўвасобілася ў дзяціных думках у розныя страшныя абразы, як грозны бог Іегава ў іудзеяў, яна набралася ў іх ваччу нейкае патаемнасці, хаваючай за сабою страшныя грывасы нячысцікаў, лесавікоў, машэкаў і розных іншых асоб з пашай міфалогіі. Меншыя дзеткі прост верылі, што ў палцы сядзіць злы дух, запраданы чараўніку-вучыцелю, і толькі з паволі, баючыся, датыкаліся да яе і з агідаю бралі яе ў свае неразумныя рукі.

С. 143.

1 замест: Найбольш ~ Шнак. // Толькі шкода, што, загубіўшы бірку, загубіў і свой атэстат аб навуцы Міхалка, дурнаваты хлопец, падта дрэшны, слабы вучань, але добры чалавек і шчыры таварыш. Вучыўся ён, нябога, здаецца, гадоў пяць ці шэсць, у кожным аддзяленні седзячы на два гады, а ўсё з-за таго, што нік не мог заламацца «на-правільнаму».

дам, чужым, амбітным, кіраўнічым. Усё шчыльней пільнуюць дружбы асмолаўцы, хаваючыся адзін ад аднаго, з шыкарамі Лугвеніна, кажучы ім у хмялю: «Отто ж, пьні, і вашая доля не лепшая: згнецены вы ў мясечку, як тыя селядцы ў селядцоўцы, трэба ж хлеб прамысляць». І ўсё дружнай клянуць іх за здрадніцтва, сышоўшыся разам у адной хаце асмолаўскай.

²⁰⁻³⁴ і няньчыць ~ хаце? — адсутнічае.

С. 128—129.

³⁹⁻²⁴ замест: «...І пройдзе ~ нуцілі... // «Трэба адно забіць са свяшчэннымі псалмамі дзіцёначка-мусіяша, што нарадзіўся ў майго суседа, і зробіцца Лугвеніна пупам зямлі, запануе мір і красаванне народаў, а сам я ўзнясуся на неба». Задурыў прарок мужыкоў: забілі хлопчыка.

С. 129.

⁴¹ пасля: сэрца. // ...У старой, пахіленай хатцы, ля самага краю Асмолава, і нарадзіўся сціплы (скромны) герой нашае гісторыі Хомка, што ўпаследку дастаў прозвішча Шпака.

Варыянты аповесці «Ціхія песні»

С. 125.

³²⁻³³ замест: пішуць ~ спіць... // сведчаць аб сівой мінуўшчыне Лугвенева, аб яго красных часах пад уладаю ўнукаў і праўнукаў князя Лугвеня. А ў Лугвенева анічога не захавалася.

С. 126.

¹² пасля: Можа, і так! // А цяпер у старых ліпах і клянах стаіць стары аблуплены палац дурнаватых князёў Кандыб-Лугвенічаў.

С. 134.

¹⁰⁻³² замест: Безвыходнасць ~ бульбы. // Чыё замуравелае сэрца не кранецца гэтым безнадзейным восеншым дажджом, гэтай адвечнай музыкай безвыходнасці, падобнай да сумнай чарады думак у чалавека, што папаліў усё чыста ў душы сваёй і кажа ў распачы: «Што ні здарыцца — няхай на маю галаву...»

Авохці мне, як чарадою вякоў снуюцца словы гэтыя па зямельцы пашай! Чуюцца ў гудзе дуброў нашых, у посвісце ветра, у карканні вароп над пустым полем; у маркатанні авечак узімку на сцюжы ў дзіравай аўчарні; у трэсканні лучыны, што маркотна пускае дым у зімовыя досвіткі; у песні п'янога дзядзькі, што плету хаецца адзін па калюгах неспаладжанай дарогі сярод абы-як, абы з рук уробленых палёў, з курганка ў лагчынку, з долу на ўзгорак, ад гаю да лясочку, да роднай хаты — грудка шэрага гнілля паміж гэтакіх жа другіх грудкоў-хат. Ці не гэтай песні наўчаліся мы шточасіны пад сэрцам матак нашых? Ці не яна, найвялікшая прамудрасць у кананні, чуецца ўжо і ў нашым першым крыку пры нараджэнні, калі няма чым прыняць новага чалавека, новага госціка. Пакора безвыходная і пачуванне тых кардонаў, за якія не выскакнуць ніколі а ніколі... Што б ні здарылася — няхай на маю галаву!

Ці чутна вам, як аб тым жа шапацяць струпахлыя стрэхі нашых хат, жабы кумкаюць у выгарах-балотах і гудзіць пясочак палёў нашых пад гомам ветру?

Авохці мне! Вякі — адна, тая самая, песня.

Плача дзіця ў зачыненай хаце, пье песню бацькоў.

Ці не маскоўскія князі і баяры, падпіраючы з усходу; турэцкія султаны і пашы, скубучы з паўдня; ляхі-магнаты, хітрыкамі

просты бегаў па лагу. А то іншым прост не хацелася жарыцца на гэтай пякоце, бо лепей жа сесці пад крушынавым кустом на пасцеленым жушане, у халадку, ды расшпіліць каўпер і адгапяцца ад авадапёў зялёнай ветачкай. А ў каго не было сернікаў, тыя хацелі пашчынаць крушынавых ягад і гуляць у проліўкі або пашчынаць белага рамону і сініх красак і гуляць на шчаўкі. Цішка тым часам ужо практыкаваўся: падкідаў ягады далоняй угару, шыбка пераварачваў руку і падстаўляў яе: калі на руцэ клалася ажно сем ягадак, дык і то ён, ізноў іх падкіпуўшы і ізноў перавярнуўшы руку, не праліваў піводнай. Ёмка ўмеў ён гуляць у проліўкі! І ўсё ж ткі пайшлі ў ракі, бо лавіць іх — прямней за ўсякае гульні, а не тое, што пролівак. Як пайшлі яны, дык

С. 135.

⁴² пасля: Асмолава... // А Хомчып прадзед, як дзейкаюць асмолаўскія бабы, пракляў свайго сына, значыцца, гэтага Хомчынага дзеда, што смаліў жывую свінку. І сканаў ён — не паснеўшы зняць праклёну, бо смерць яго была песпадзяваная, хмельная: апрогся гарэлкаю на хрэсьбінах, як радзіўся Хомчып бацька. Дзеся таго і не ручыла ні ў чым усяму яго роду.

С. 157.

⁸ пасля: мятлушка. // О, змыслы нашага сялянскага жыцця! Удеха і радасць, і хараство!

Во і лес. Сцень і халадок. Рэдкія ў вышыні птушыныя галасы. Гушчарнік. Там пасудца коні. Хлопчыкі пяюць, галосаць на ўсякія лады, як толькі іх сіла. Песні без краю, без пачатку, без аддыхі. Хто — жалобную, хто — хаця ў скокі пусціся, а нехта, з пачілам да паведамай яму павукі філалогіі і бывалы ў царкве, цярпліва прабуе і так і сяк, як праўдзівей і харашэй, — ён соткі раз пяс розна: «Госпадзі на-мі-луй! памілай! памільй! памілой!» — Усяк выходзіць на яго погляд ладна.

С. 179.

²⁴⁻²⁵ замест: Пачалася ~ палкоўнік. // «Гарачае стравы», як з'іначылі іхныя базыкалы, паднёс вораг таго ж вечару.

С. 179—181.

³⁵⁻¹⁰ Ён улез ~ было цёмна.— адсутнічае.

С. 181.

³⁷⁻³⁸ замест: «Што гэта ~ Яго // «Камень ці палка адскочыла», — памысліў, сханіўся пальцамі — і здзівіўся, што на пальцах кроў.

С. 181—182.

⁴²⁻³ замест: са слязьмі ~ сэрца. // трудна вымавіць языком, і са слязамі крыўды, глыбокай і кроючай душу, нячутна і самаму сабе пытаецца Хомка шэптам.

— За што?»

Т. С. Голуб

МАКСІМ (с. 135)

Друкуецца на кнізе: Гарэцкі Максім. Ручь.— Вільня: Беларускае выдавецкае таварыства, 1914.

Упершыню — газ. «Наша ліва», 1913, 29 лют. і 1 сак., пад псеўданімам «Максім Беларусь».

Датуецца годам апублікавання.

АНТОН (с. 193)

Друкуецца на кнізе: Гарэцкі Максім. Антон: Абразы жыцця.— Вільня: [Друкарня «Швітурне»], 1919.

Упершыню — газ. «Гоман», 1913, 11 студз.— 7 мая.

Датуецца 1914 г., завершана 22 лют. 1914 г. згодна аўтарскай даты ў кнізе.

Урыўкі пад назвай «Лес», «Дарога ў жыцце» друкаваліся ў чытанцы «Родны край», 1919.

ГАПОН І ЛЮБАЧКА (с. 269)

Друкуецца на часоп. «Узвышша», 1929, № 5, дзе было ўпершыню апублікавана.

Датуецца 1914 г.

Першая публікацыя твора суправаджалася заўвагай аўтара: «Сцэны «Гапон і Любачка» былі напісаны мною ў 1914 годзе, перад сэнсам вайны, і з'яўляюцца машатковымі ўрыўкамі з задуманага мною тады сатырычнага твора. Разам з некаторымі іншымі моімі рукапісамі яны засталіся на сховах у літоўскага настаўніка В. М. Білюнаса ў м. Белая Аліта, на Пёмне, дзе мяне тады раптоўна закаліла мабілізацыя. Пасля вайны я толькі даведаўся, што В. М. Білюнас перыяд адсутнасці ў часе нямецкае акупацыі, а сам яно і перыяд вайны пражыў у Расіі. Я лічыў, што паперы мае злучыць, але іх ніхто, зусім неспадзявана, атрымаў іх з Сібіры ад сям'і вайсковіка В. М. Білюнаса т. В. В. Білюнаса. Падаючы сцэны ў газету, я напісаў дзякую т. В. В. Білюнасу і таму невядомаму мне аўтару Беларускае выданні ў Томшчыне, які даў яму мой адрас. У выданні т. Гарэцкага ёсць рукапісны тэкст пад аднайменнай назвай, аднак напісаны ў форме апавядання, хоць дыялог у гэтым творе ёсць. У «Храналогіі...» твор пад назвай «Гапон і Любачка» створыў да 1920 г. Аўтар мог назначыць гэтай датай год перадавання ўрыўку сатырычнага твора, прысланага яму менавіта ў 1920 годзе, а не год стварэння другога, праявічнага твора пад той жа

МУТЭРКА (с. 283)

Друкуецца на кнізе: Гарэцкі Максім. Мутэрка: Адбітак з... — Вільня, 1921.

Упершыню — часоп. «Вольны сцяг», 1920, № 2 пад назвай «Мутэрка».

Датуецца годам апублікавання.

САЛДАТ І ЯГО ЖОНКА (с. 296)

Друкуецца па машынапісе з фонду М. Гарэцкага.
Упершыню — часоп. «Полымя», 1968, № 8.

Датуецца 1922 г. згодна «Храналогіі...»
У «Храналогіі...» меў іншы варыянт назвы — «Мужык і жонка».
Твор быў напісаны ў Дзвінску (зараз Даўгаўпілсе, Латвія).

СВЕЦКІ ЧАЛАВЕК (с. 301)

Друкуецца па машынапісе з фонду М. Гарэцкага.
Упершыню — часоп. «Полымя», 1968, № 8.
Датуецца 1922 г. згодна «Храналогіі...»
Напісана ў Дзвінску.

НЕ АДНОЙ ВЕРЫ (с. 305)

Друкуецца па машынапісе з фонду М. Гарэцкага.
Упершыню — часоп. «Маладняк», 1928, № 6.
Датуецца 1922 г. згодна «Храналогіі...»
Напісана ў Дзвінску. У першай публікацыі меўся падзагало-
вак: «Абразок з нядаўняга мінулага».

КАМЕНАЦЁС (с. 312)

Друкуецца па рукапісе з фонду М. Гарэцкага.
Упершыню — часоп. «Полымя», 1968, № 8.
Датуецца 1922 г. згодна «Храналогіі...»
Напісана ў Дзвінску.

ЧЫРВОНЫЯ РУЖЫ (с. 316)

Друкуецца па часоп. «Полымя», 1926, № 1.
Упершыню (не поўнасцю) друкавалася ў газ. «Вольны сцяг»,
1923, 26 і 28 верас.
Датуецца 1922 г. згодна «Храналогіі...»
Напісана ў Дзвінску.

ЖАЛОБНАЯ КАМЕДЫЯ (с. 342)

Друкуецца ўпершыню па рукапісе з фонду Цэнтральнага дзяр-
жаўпага архіва-музея літаратуры і мастацтва БССР.
Датуецца 1922 г. У фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі
АН БССР М. Гарэцкага таксама ёсць рукапіс «Жалобнай камедыі»,
апошняя старонка якога з дэфектам. У Цэнтральным дзяржаўным
архіве-музеі захоўваюцца два варыянты п'есы.

М. П. Кенька

- Ксаку́ха* — квактуха.
- Кубо́біць* — нялегаваць, пессіць, мілаваць.
- Кумі́рня* — невялікая язычніцкая малельня з кумірамі (статуямі язычніцкага бога).
- Курчы́на* — асобная жэрдка (паліца) у хаце над столлю для гаспадарчых патрэб; гл. таксама ў аўтара, с. 136.
- Курлі́к* — невялікі збаночак.
- Лата́ць* — лотас, вадзяная расліна з жоўтай кветкай.
- Лату́шка* — гліняная або драўляная міска.
- Лёска* — плеценая агароджа з арэхавых ці яловых дубцоў (пруцікаў).
- Луча́ць* — злучаць; цэліцца; выпадкова пападаць у адпаведны час.
- Магэ́рка і маргэ́лка* — невялікая лёгкая мужчынская шапка з лямцу (воўны).
- Мост* — падлога ў хаце.
- Мы́чка* — жменя льну, падрыхтаваная для пражы.
- Намётка* — касынка.
- Напобі́рку* — пессі груз удваіх на палцы.
- Наста́ліваць* — паварваць сталлю.
- Наўды* — нядзіўна, няма нічога асаблівага, няма чаму дзівіцца.
- Незюклі́вы* — негаваркі.
- Па́гада* — Будыйскі храм у краінах Далёкага Усходу.
- Падба́л* — месца на рацэ, сажалцы, дзе мыюць бялізну.
- Пазала́чваны* — пазалочаны.
- Пакро́ў* — царкоўна-хрысціянскае свята, якое прыпадала на 1(14) кастрычніка.
- Партплéдзік* — дарожная сумка або чахол для пледа і пасцельных рэчаў.
- Паса́д* — рад снапоў, раскладзеных на таку для малацьбы.
- Паско́нныя* — з грубай шорсткай тканіны (апошняга гатунку канаплі).
- Паста́ць і пбстаць* — частка поля, занятая жніемі ў час жніва.
- Пасба́сар* — арандатар.
- Пол* — ніжнія нары каля сцяны ў сялянскай хаце, якія служылі як ложкак.
- Праку́да* — надзвычайнае здарэнне; свавольнік, выдумшчык.
- Праску́ркі* — паўночная мальва.
- Пы́ні* — маўляў, кажа.
- Ра́дуніца* — царкоўна-хрысціянскае свята памінання памёршых, якое адзначалася пасля вялікадня, галоўным чынам на 9-ты дзень (аўторак).
- Разкі́* — участкі зямлі.
- Рышт* — канава.
- Са́жань* — мера даўжыні ў 2,134 м.
- Са́нкі* — піжыя сківіца ў людзей або жывёлы.
- Саха́* — слуп, падпорка ў гумце.
- Сувалка* — рэшткі валакна пасля трапання льну або канаплі.
- Судзі́нне* — посуд.
- Судні́к* — шафка для кухоннага посуду.
- Султы́жка* — костка, масол.
- Супара́т* — упарты чалавек; свавольны; супастат, мяцежнік.
- Сце́нка* — незасеяная паласа поля, пакінутая для праезду па копях з вазамі.
- Сяні́ца* — пуця, будынак для сена.
- Тарпа́* — скірда.

- Ток* — месца ў гунне, якое ідзе ад гуннаў і русоў і значыць зма-
 кавых раслін (жыта, пшаніца і г. д.).
Трám — бэлька пад столію.
Тумáр — тысячнік.
Турáца — хутка гаіцца.
Уерýнь — бягом.
Узмóшча — узгорачак каля лесу.
Урýга — лепшы кавалак пашы.
Фарбóты — карункі.
Фах — рамяство, праца.
Цáля — мера даўжыні ў англійскай сістэме мер роўная 2,54 см.,
 у Вялікім княстве Літоўскім карысталіся цалей роўнай 2,7 см.
Цвінтáр — пляцоўка вакол царквы.
Церамóк — абкладзеная дошкамі магіла, якая мае выгляд хаткі.
Цікáць — надглядваць; надкрадвацца.
Чаля́дка — прыслуга, наймічка.
Шкéліць — кніць, насміхацца.
Шубі́на — палка, зручная для кідання.
Шу́рка — мера дроў у чварць сажы.
Яглі́ца — імкнунца; квакнунца.
Ярмóлка — мужчынскі галаўны ўбор набожных яўрэяў.

З М Е С Т

А П О В Е С Ц І

У чым яго крыўда?	7
Меланхолія	53
Ціхая плынь	124

Д РА М А Т Ы Ч Н Ы Я А Б Р А З К І

Атрута	185
Аптон	193
Гапон і Любачка	269
Мутэрка	283
Салдат і яго жонка	296
Свецкі чалавек	301
Не адной веры	305
Каменацёс	312
Чырвоныя ружы	316
Жалобная камедыя	342
Каментарыі	352
Тлумачэнні некаторых слоў	413

МАКСІМ ІВАНОВІЧ ГОРЕЦКІЙ

СОБРАНІЕ СОЧІНЕНІЙ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ 2

Мінск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

На першым форзацы:

*Беларуская сельскагаспадарчая акадэмія ў Горках.
Тут у 1926—1928 гг. жыў і працаваў Максім Гарэцкі.*

На другім форзацы:

Возера на тэрыторыі парку-дэндрарыя БСГА.

Рэдактары А. Дз. Куліш, С. Р. Прыгодзіч. Мастак
В. П. Масцераў. Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін.
Тэхнічны рэдактар Г. П. Тарасевіч. Карэктар
А. Т. Глушчанка.

ІБ № 1624

Здадзена ў набор 18.05.84. Падап. да друку 12.12.84.
АТ 01301. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гар-
нітура звычайная новая. Высокі друк. Ум. друк.
арк. 21,84+0,42 укл. Ум. фарб.-адб. 23,10. Ул.-выд.
арк. 25,27. Тыраж 8000 экз. Зак. 419. Цана 2 р. 90 к.
Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага
камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і
кніжнага гандлю, 220600, Мінск, праспект Машэра-
ва, 11. Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга
паліграфікаамбінат МВПА імя Я. Коласа, 220005, Мінск,
Чырвоная, 23.

Масі́м Гарэцкі
Збор твораў у чатырох тамах
Том II, с. 50

Саўважаньня памылкі

И друкавана

Не ўсе ж тыя вяпчаюцца,
Што вясною распускаюцца,
Не ўсе ж тыя выпчаюцца,
Што любяцца ды кахаюцца...
З нар[однай] песні

Трэба чытаць

Не ўсе ж тыя сады цвітуць,
Што вясною распускаюцца,
Не ўсе ж тыя вяпчаюцца,
Што любяцца ды кахаюцца...
З нар[однай] песні